B. ESTLANDER

NYA TIDENS HISTORIA

ILLUSTRERAD UPPLAGA

PAN&S

Pris 6 kr. 75 öre

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

DEPARTMENT OF THE INTERIOR

THE LIBRARY OF CONGRESS
1800

NYA TIDEN

ALLMÄNNA HISTORIEN

I

BERÄTTELSER

AV

B. ESTLANDER

ILLUSTRERAD UPPLAGA

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

PAPPER FRÅN LESSEBO

STOCKHOLM
KUNGL. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.
1914
[130912]

Denna illustrerade upplaga av Allmänna historien i berättelser, Nya tiden, som utgives med samma mål och efter samma plan som de illustrerade upplagorna av Gamla tiden och Medeltiden, sluter sig i avseende på texten till andra oillustrerade upplagan av samma arbete, vilken utkom 1908, blott att några smärre tillägg, behandlande de senaste världshändelserna, blivit gjorda. Samtidigt har en *förkortad* oillustrerad upplaga av Nya tiden utgivits till tjänst för de skolor, där en sådan kan anses tillräcklig.

INNEHÅLL.

Nationernas strider för frihet och enhet. Sid.

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING.

Reformationen och religionskrigen.

Martin Luther, reformatorn i Wittenberg.

Broder Martin i klostret. I Thüringerwald på bergets sydvästra sluttningar, i byn *Möhra*, bodde sedan urminnes tider en arbetsam och kraftig bondesläkt med namnet *Luther;* samma släkt bor än i samma by, och äldste sonen ärver gården, medan de yngre få taga sig fram på egen hand. Så hade Martin Luthers fader, *Hans*, med sin hustru *Margit* fått begynna med två tomma händer som bergsman i Mansfeld i *Sachsen-Thüringen*. Han var trägen och om sig och mor Margit en arbetsam hustru, som ofta nog bar in veden själv på sin rygg, och under årens lopp blevo de burget folk och byggde sig i Mansfeld ett eget hus, som ännu i dag står kvar vid stadens huvudgata.

I Thüringens bergsluft uppväxte *Martin Luther*, den äldste i raden av en mängd syskon. Då för tiden uppfostrades barnen hårt och strängt, och den lille Martin, ehuru känslig och öm till sinnes, fick för de minsta småsaker aga av far eller mor. En gång, när Martin utan lov plockat några nötter i hagen, slog honom fadern så hårt, att han ännu länge efteråt var skygg för honom. Dock hade fadern sin gosse kär, och det hände vid fult väder, att han bar honom på sina armar till skolan. Mor Margit berättade för barnen bergsmännens dystra sagor om dvärgar och troll men lärde dem ock att bedja till helgonen och den gode Guden. I skolan var ris och

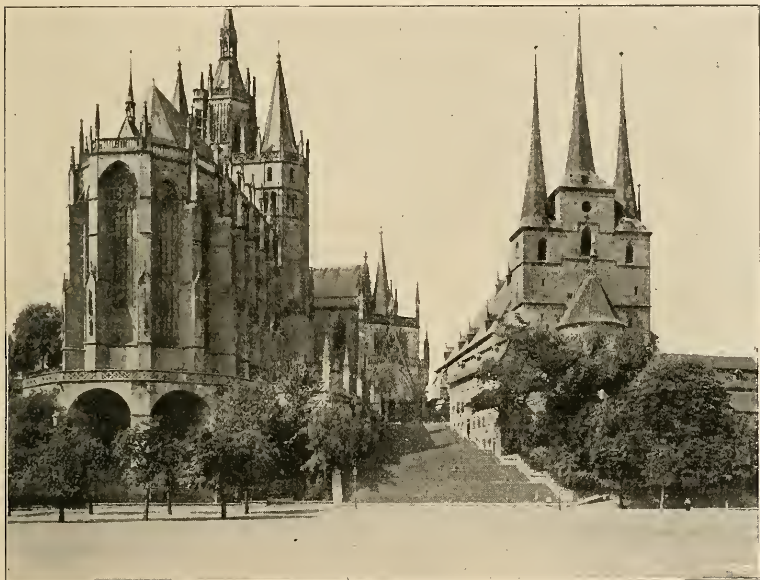
handplagg daglig kost, och som den tidens fattiga skolgossar måste Martin förtjäna sitt uppehälle med att sjunga utanför portarna till förmögna borgares hus eller vid jul och nyår i byarna på landet. »Bröd för Guds skull», så slutade sången, och barnen togo emot vad barmhärtiga människor gåvo. När Martin blev student och kom till universitetet i *Erfurt* i Sachsen-Thüringen, kunde fadern giva honom rikligare understöd. Snart vann han magistergraden. Hans Luther kände sig stolt över sin son; han skulle bliva rättslärd, gifta sig förmöget och göra honom heder.

Broder Martin (Luther).
Träsnitt av Cranach.

Men hans son gick med andra tankar. Han såg i Gud blott den helige och rättfärdige domaren, långt strängare i sitt straff, än någonsin hans far var mot honom. Han uppskakades vid tanken att när som helst kunna dö och kallas att stå till svars inför Guds anlete; huru skulle han därvid bestå? En gång, då magister Martin efter ett besök hos sina föräldrar i Mansfeld vandrade tillbaka till Erfurt, överraskades han av ett fruktansvärt oväder i bergen. I åskan och ljungeldarna förnam han den Gud, som vredgas och hämnas. En blixt

slog ned invid honom. I sin själs ångest bad Luther till Sankta Anna, bergsmännens skyddshelgon, och lovade att gå i kloster, om hon räddade honom. Återkommen till Erfurt, bjöd han ännu en gång sina kamrater till sig och roade sig en afton med vin, strängaspel och sång. Förgäves avrådde vännerna honom från hans förehavande. Följande dag ledsa-

Domen i Erfurt.

gade de honom under tårar till ett kloster invid staden. Luther klappade på porten och blev insläppt.

Hans Luther blev vid underrättelsen härom mycket uppbragt. Hade han kostat så mycket på sin son för att få honom till en lat och onyttig munk? Han ville härefter ingenting hava med honom att skaffa. Men för magister Martin syntes Guds vrede långt förfärligare än hans faders.

Det kloster, vari Luther inträtt, tillhörde augustinorden, den strängaste av tiggarmunkordnarna i Tyskland. Ivrigt

uppfyllde den nye klosterbrodern alla en from munks plikter; han späkte sig med fasta och vakor, biktade, bad till helgonen och hörde mässan. Han läste den katolska kyrkans utläggningar av bibeln, stängde in sig i sin cell och studerade natt och dag, så att han förglömde de i klosterreglerna föreskrivna bönestunderna, dem han sedan ångerfull tog igen, ävenledes nätterna igenom. »Om någonsin», sade han, »en munk genom munkeri kommit till himmeln, då hade jag nog kommit där in.» Men långtifrån att härigenom stillas, växte hans oro dess mera. Så ofta han blev otålig, häftig, trätlysten, avundsjuk eller andra onda böjelser uppstego i hans hjärta, kände han sig djupt ovärdig att träda inför Gud, och han kunde då överfallas av en sådan ångest, att hela kroppen skakades och betäcktes med svett. Han kände sig förkastad av Gud och föll i den djupaste förtvivlan. Klosterbröderna bistodo honom vänligt. En gång, då broder Martin på ett par dagar ej varit synlig, bröto de upp dörren till hans cell och funno honom medvetslös utsträckt på golvet. De hade medfört en luta och slogo an en välbekant melodi. Vid dess toner återställdes den rubbade jämvikten i hans kvalda själ, och Luther vaknade åter till medvetande.

I denna sin andliga nöd fann Luther hjälp i bibeln, varav en latinsk upplaga fanns i biblioteket i Erfurt. Han lämnade å sido alla kyrkans utläggningar, som ej givit honom någon ledning, och läste den Heliga skrift själv, främst evangelierna och Paulus. En stråle av ljus föll i broder Martins själ, när han läste, att Gud sänt Jesus till jorden, ej för att förfära och döma människorna utan för att hjälpa och frälsa dem. Han förstod, att Gud ej blott var helig och rättfärdig utan ock barmhärtig och kärleksfull. Liksom Gud älskade Frälsaren, när han, en människa bland människor, vandrade här på jorden, så gör han ock med oss, blott vi rätt gärna med vår herre Jesus vilja vara Guds barn. Då väcker han i vårt inre en kraft, som hjälper oss att övervinna synden, som drager oss från det onda till det goda, från världen till Gud. Denna kraft är tro, och blott den men ej våra egna verk och

gärningar gör oss rättfärdiga inför Gud. Pauli ord: »Den rättfärdige lever av sin tro», blev Luthers valspråk.

Under så svåra strider tillkämpade sig Martin Luther sin tro för livet. Han blev snart bemärkt av sina förmän och överflyttades till *Wittenberg* i Sachsen, där hans orden även hade ett kloster. Kurfursten i Sachsen, *Fredrik den vise*, hade där nyss grundlagt ett universitet, vid vilket broder Martin anställdes som lärare.

Luther i Rom. Under renässansens blomstringstid, medan Michelangelo och Rafael arbetade i Rom, två år förrän Leo X blev påve, hade augustinorden någon angelägenhet att ordna hos påven i Rom och sände Luther dit som sitt ombud (1511).

Tiggarmunkarna utsändes alltid två och två, till fots, och fingo härbärge i klostren på vägen. Så kom broder Martin med sin ordenskamrat över Alperna till Italien och nådde den eviga staden. När han vid en krök av vägen såg framför sig Roms murar och kyrkspiror, föll han till marken, hov upp sina händer och utropade: »Var mig hälsat, du heliga Rom!» Han gav sig föga tid att bese de väldiga ruinerna från forntiden, än mindre renässansens konstverk, med sådan iver besökte han de heliga platserna i Rom. Han bad på martyrernas gravar; han klättrade på knä uppför Scala santa, den berömda marmortrappan från Pilati palats i Jerusalem, där för varje trappsteg lovas nio års avlat av straffen i skärselden. Men i hans inre ljöd därunder oavbrutet: »Den rättfärdige lever av sin tro.» Och medan

Hånbild över vidskeplig Mariadyrkan.
Teckning av Holbein i Erasmus Rotterdamus' »Dårskapens lov».

Luther tog de religiösa övningarna på djupaste allvar, såg han, huru munkarna i Rom läste förböner och mässor i ett huj; innan han ännu läst en bön, hade de hunnit igenom hela radbandet och knuffade broder Martin i sidan att skynda sig. Biktfäderna voro okunniga människor, som blott vårdslöst hörde på honom. Vid måltiderna i klostren skämtade man över de katolska lärorna och berättade skrattande om kardinalers och påvars världsliga leverne, deras brott och laster. En kyrka med all denna orenhet inom sig, med vad rätt tog hon på sig människornas synder och gav dem avlat och absolution? Så tänkte den allvarsamme tyske munken; men ännu var han kyrkans lydige son.

Senare sade Luther: »Rom har varit en helig stad, men nu är det den värsta på jorden. Jag ville ej för hundra tusen gulden hava min romresa ogjord. Eljest skulle jag alltid tro, att jag gjort påven orätt.»

De nittiofem teserna. Efter sin hemkomst från Rom blev Luther doktor i den Heliga skrift, som han nu måste förklara

Wittenberg.
Träsnitt från 1500-talet.

för studenterna. Han lärde dem att söka Guds ord, icke i den katolska kyrkans utläggningar utan under trogen forskning i Skriften själv, hos evangelisterna och Paulus. Han lärde om den rättfärdiggörelse, som vinnes genom tron och icke genom yttre verk. Sådant hade man ej hört förr, och studenterna strömmade till hans föreläsningar. Tillika var Luther predikant i Wittenberg, och stadskyrkan räckte ofta nog ej till, när han predikade; sådan kraft och värme låg i hans ord, att allt folket lopp till att höra honom.

Då hände det år 1517, att påven Leo X över hela den romersk-katolska kristenheten utsände en bulla om försäljning av avlatsbrev till förmån för den nya Peterskyrkan i Rom, kristenhetens huvudkyrka, där apostlarna Petri och Pauli reliker nu skulle få en ny, värdigare viloplats. Sedan länge plägade den katolska kyrkan av de goda verk, som helgonen, apostlarna och Frälsaren utfört utöver vad för deras egen salighet ansågs för nödigt, utdela avlat medelst brev, som såldes för kyrkans räkning; dock borde man tilllika ångra och bättra sig. I en del avlatsbrev skänktes Guds nåd och förlåtelse för alla begångna synder; i andra efterskänktes de blivande straffen i skärselden; ja, man kunde med avlatsbrev ur skärselden befria även själarna av avlidna anförvanter och vänner: så att folket slutligen fick den föreställningen, att syndernas förlåtelse utan vidare stod att köpas för penningar. Aldrig hade avlatshandeln bedrivits i sådant omfång som av Leo X. I skaror drogo hans avlatskrämare kring hela kristenheten och plundrade det okunniga folket på dess penningar, dem påven slösade på sina konstnärer, sina byggnadsverk och sitt yppiga hov i Rom.

I trakten av Wittenberg bedrevs avlatshandeln av en dominikanmunk vid namn *Tetzel.* I stad och by mottogs den påvlige avlatsförsäljaren på det högtidligaste. Framför honom bars påvens avlatsbulla på en gyllene kudde, och stadens andliga, magistraten, skollärarna och skolbarnen kommo emot honom i procession, sjungande, med fanor och vaxljus. Under klockornas klang och orgelns spel fördes han in i kyrkan, där han uppställde ett rött kors med det påvliga vapnet, varefter försäljningen vidtog. Som en krämare sin vara, så prisade Tetzel sina avlatsbrev: med dem hade han frälst flera själar än själve Petrus med sina predikningar, och det påvliga korset ägde samma värde som Kristi kors. Hade man en gång hans avlatsbrev, så behövdes varken ånger eller bättring. Så lärde Tetzel och sjöng:

När i kistan pengarna klinga,
ur skärselden själarna springa.

Från Wittenberg hade flera borgare köpt sig avlat, bland dem även några av Luthers biktbarn. I bikten framvisade de sina avlatsbrev för Luther och pockade på absolution utan att avlägga sina synder. Häröver upprördes Luther på det djupaste: annorlunda hade han fattat människans rättfärdiggörelse inför Gud. Allhelgonadagen instundade, och vid sådana högtider var det sed, att universitetets lärare offentligen framställde teser (påståenden) att försvaras i lärda disputationer på latin. Festen begynte med gudstjänst på eftermiddagen den 31 okt. 1517, och före gudstjänsten uppspikade Luther på dörren till slottskyrkan i Wittenberg nittiofem teser med överskrift: »Doktor Luthers disputation om avlaten». De lydde i sammandrag: »Då vår Herre Jesus Kristus säger: Gören bättring, vill han, att hela den troendes liv skall vara ett botgörande. Den, som tror sig med egna verk och gärningar vinna salighet, skall bliva fördömd. Varje kristen, som hyser uppriktig ånger och tro, får avlat från straff och skuld även utan avlatsbrev. Endast Gud kan förlåta synder, påven med sin avlat blott bekräftar Guds förlåtelse. Att säga, att avlatskrämarens röda kors har samma värde som Kristi

Die Wucherer Christus austreibt
Vom Tempel sein —

Kristus utdriver växlarna ur templet,
Hånbild av Cranach med text av Melankton.

kors, är gudsförsmädelse. Om påven kände till avlatspredikanternas fräcka schackrande, så skulle han hellre låta Peterskyrkan sjunka i aska, än att den skulle byggas med hud, kött och ben av hans egna får.»

Luthers teser gjorde ett obeskrivligt intryck: äntligen hade någon vågat komma fram med sanningen! På fjorton dagar spriddes de över hela Tyskland, i avskrift och i tryck, på latin och tyska. Avlatskrämarnas kunder försvunno, och på orter, där man förut mött Tetzel med vördnad, utvisades han under skymford; allra minst vågade han sig till Wittenberg att disputera, ehuru Luther bjöd honom både fri kost och bostad hos sig.

Från denna händelse räknar man början av den stora kyrkoreformationen (den 31 okt. 1517).

Mit Bullen, Bannbriefen
zwingt sie der Papst wied' — hinein.
under det att påven säljer avlat.
Hånbild av Cranach med text av Melankton.

Disputationen i Leipzig (1519). Vid Tysklands universitet kommo de lärda i rörelse och togo parti för och emot Luther.

Sachsen var då för tiden delat mellan tvenne kusiner, Fredrik den vise i *Sachsen-Thüringen* med *Wittenberg* och hertig Georg i *Leipzig* och *Dresden*. I Leipzig, där det fanns ett gammalt berömt universitet, som låg i tvist med det unga universitetet i Wittenberg, uppträdde doktor *Eck* med några

teser mot Luther. Eck var en väldig disputator, som drog från universitet till universitet och utmanade de lärda till disputationer. Han fann ett nöje däri. Säker och talför, en storväxt man med stark stämma, gott minne och mycken beläsenhet, motsåg han disputationen som en övad riddare en tornering, och glada mottogo professorerna i Leipzig denne namnkunnige bundsförvant.

Nu anlände wittenbergarna, Luther med magistrar och doktorer i öppna vagnar, och till fots omkring dem ett par hundra ivriga studenter med hillebarder, yxor och spjut, såsom vanligt i dessa osäkra tider. Men mot seden kommo leipzigarna ej ut för att möta dem, så stor var avundsjukan mellan de bägge universiteten. Hertig Georg hade i sitt slott i staden låtit iordningställa en rymlig sal. Mittemot varandra stodo två katedrar, behängda med tapeter. Bord ställdes fram för notarier, som upptecknade de disputerandes yttranden. På bänkar sutto studenterna både från Wittenberg och Leipzig, och själve hertig Georg var närvarande och åhörde disputationen, som räckte flera dagar.

Segervan besteg Eck sin kateder. Hans huvudtes gällde påvedömet, som skulle hava instiftats av Frälsaren och bestått sedan Petri tid, varemot Luther uppställt som mottes, att det bestått endast fyra och ett halvt århundrade och saknade grund i den Heliga skrift. Snart blev Luther överbevisad i fråga om påvedömets ålder men bestred desto eftertryckligare dess grund i Skriften. Eck kunde härför framdraga blott Jesu ord till Petrus: »Du är Petrus, och på denna klippa skall jag bygga min församling», varemot Luther påminde om huru Frälsaren tillrättavisat dem bland apostlarna, som ville vara de främsta. Om påven hade högsta makten bland alla biskopar, så kom sig detta därav, att människorna åt honom överlämnat denna makt; av Kristus hade han den icke. Om påvedömet varit av Kristus, fortfor Luther, så skulle ju grekerna icke tillhöra Kristi kyrka. — Visserligen icke, svarade Eck, de hade avfallit från påven och voro kättare. — Huru, återtog Luther, ville han fördöma hela den grekiska kyrkan

med alla dess kyrkofäder och helgon? Ville påven med sina smickrare stöta dem alla ur himmelriket? — Nu råkade Eck i sin tur i trångmål. Även Wiclif och Hus, svarade han slutligen, hade lärt, att påvedömet vore blott av människor, och deras läror hade fördömts av kyrkomötet i Konstanz. Ville Luther påstå, att ett kyrkomöte kunde misstaga sig? — Varför ej, svarade Luther oförskräckt, om det ej håller sig till Guds ord. Flera av Hus' läror, som fördömts i Konstanz, voro evangeliska och kristliga. — »Pest och död», utbrast hertig Georg och skakade på huvudet. Och Eck sade: »Högvördige fader, om I tron, att ett rättmätigt församlat kyrkomöte kan misstaga sig, så ären I mig föga mer än en hedning och publikan.»

Därhän ledde den berömda disputationen i Leipzig. Luther hade offentligen förklarat, att han ej längre rättade sig efter påven och kyrkomötena; en kristen borde som grund för sin tro blott erkänna evangelium och sitt samvete. Därför kallas den nya läran evangelisk.

Påvens bannbulla. Upptagen av nöjen och världsliga planer, hade Leo X ingen lust att reformera kyrkan. I Luthers teser mot Tetzel såg han blott »ett gräl mellan två tiggarmunkar» och menade sig lätt kunna nedtysta hela saken, så att avlatshandeln skulle hava sin gång. Men efter disputationen i Leipzig var detta ej mera möjligt. Eck reste till Rom, kardinalerna sammanträdde, och utan att Luther ens inkallats till förhör förklarades hans läror för kätterska; hade han ej inom sextio dagar återkallat dem, vore han lyst i bann som hårdnackad kättare, och Tysklands världsliga myndigheter hade att gripa och föra honom till påven i Rom.

Triumferande reste Eck med bannbullan till Tyskland. Men nu visade sig makten av Luthers person och Luthers lära. Överallt mottogs Eck med ovilja och harm, till och med i Leipzig, där studenterna nära nog hade slagit ihjäl honom. Allas sinnen voro i jäsning mot Rom. Fredrik den vise ville ingenting veta av bannbullan i sitt land, förrän

Luther förhörts i Tyskland av ärliga och fromma domare. I Wittenberg, dit Eck avsänt bannbullan, beslöt universitetet att ej offentliggöra den, och Luther förklarade öppet, att påven, då han med maktspråk ville undertrycka den gudomliga sanningen och satte sina bud över evangelium, själv vore en orättfärdig och förmäten kättare. Med anslag på den svarta tavlan underrättade han studenterna, att den 10 dec. 1520 kl. 9 f. m. påvens bannbulla skulle utanför stadsporten högtidligen brännas. De församlades mangrant, fem till sex hundrade. En av magistrarna antände bålet. Ur hopen av doktorer och magistrar framträdde Luther, i munkkåpa, med bannbrevet i hand. »Efter du har bedrövat Herrens helige, så förtäre dig den eviga elden», sade han och kastade papperet på bålet; och studenterna uppstämde Te deum.

Samtidigt angrep Luther i djärva stridsskrifter påvedömet självt, dess läror, inrättningar och missbruk, och angav grunderna för kyrkans reformation. De berömdaste av dessa skrifter äro: »Till den kristliga adeln av tyska nationen» och »Kyrkans babyloniska fångenskap» samt »Om en kristen människas frihet». De spriddes med utomordentlig raskhet och lästes över hela Tyskland. Året 1519 hade i Tysklands städer funnits blott 250 tryckerier, nu ökades de på ett år till inemot 600 och tre år senare till 1,000. Hela Tyskland stod upp och avföll från Rom. Ack, tänkte man, om nu dock rikets furstar och kejsare toge reformationen om hand!

Riksdagen i Worms.

Karl V av Habsburg, Tysklands kejsare. År 1519 avled Tysklands kejsare, *Maximilian I* av huset Habsburg.

Kejsar Max hyste stora tankar om sin ätts framtida bestämmelse. Som adertonårig yngling hade han begivit sig till Nederländerna och (1477) förmält sig med Maria av Burgund, dotter och arvtagerska till Karl den djärve, som samma år så olyckligen omkommit. Sålunda förvärvade Habsburg de rika *Nederländerna* och *Franche-Comté.* Vid sin faders

död 1493 ärvde Max de *österrikiska arvländerna* och valdes av Tysklands kurfurstar till kejsare. Sin son, Filip, som avled före honom, gifte han med Ferdinands och Isabellas dotter Johanna av Spanien, som efter sina föräldrar ärvde *Aragonien* med *Neapel* och *Sicilien* samt *Kastilien* med de nyupptäckta länderna i *Amerika*. Filips och Johannas äldste son och arvtagare var *Karl*, född i Gent i Nederländerna år 1500. Redan 1515 förklarades han myndig. År 1516, då Ferdinand av Aragonien avled, seglade den unge fursten över havet och tog i besittning sina spanska länder, där han regerade som *Karl I*. Ivrigt bemödade sig gamle kejsar Max hos Tysklands kurfurstar för att få honom vald till sin efterträdare på kejsartronen, så att Karl även skulle få Tysklands krona. För detta ändamål företog han en resa i riket; han blev sjuk, men ännu på sjukbädden fortsatte han underhandlingarna med kurfurstarna. Under de sömnlösa nätterna lät han läsa för sig Habsburgska husets ättartavlor; dess forntid och framtid sysselsatte hans ande, när han dog (jan. 1519).

Nu förestod ett betydelsefullt kejsarval. Karl var ännu ung, uppvuxen i utlandet och obekant för Tyskland; men han var av en gammal tysk konungaätt, och därför vände Tysklands folk sitt hopp till honom, att han skulle reformera både riket och kyrkan. Men Frankrikes konung *Frans I* (1515—47), av Valois-Orléans, såg med oro de burgundisk-habsburgska besittningarna runtom sitt land: skulle nu denne ättling av Karl den djärve därtill vinna Tysklands kejsarkrona, medan han, Frans, utanför Frankrike ägde endast Milano? Ung och ärelysten, sökte konung Frans själv denna kristenhetens högsta värdighet, och med guld och löften drogo hans sändebud omkring hos Tysklands kurfurstar. Men dessa funno det bäst att rätta sig efter det tyska folkets önskningar: när de sommaren 1519 samlades till val i den fria riksstaden *Frankfurt am Main*, föllo allas röster på *Karl V* (1519—56).

Från Spanien, där Karl med sitt hov mottog budet, reste den unge kejsaren sjövägen till Nederländerna och därifrån uppåt Rhen till *Worms*, en fri riksstad vid Rhen, dit han

Förnäma nederländare på 1500-talet.
Kopparstick av Aldegrever.

kallat till riksdag Tysklands ständer: biskopar, furstar och riddare samt de fria städernas ombud. Tyskarna voro fyllda av glada förväntningar. Ville han reformera riket och kyrkan, så skulle de stå upp och draga med honom mot Rom och lägga Milano och hela Italien under hans välde: då skulle han bliva en mäktig kejsare.

Luther i Worms (1521). Karl V öppnade riksdagen i Worms på Karl den stores födelsedag, den 28 jan. 1521. Ständerna lovade honom bidrag till ett härtåg över Alperna för att till riket återvinna hertigdömet Milano från Frans I. Till detta krig behövdes påvens vänskap; kejsaren tänkte därför hindra Luthers verksamhet så mycket, att påven vanns för hans parti, men skydda honom så mycket, att Tyskland ej skulle taga anstöt. Med ständernas bifall kallades Luther att inför riksdagen försvara sina läror, och en härold sändes till Wittenberg att hämta honom under kejserlig lejd. Lätt skulle, trodde man, den sachsiske munken ledas efter kejsarens beräkningar.

Konsten att styra stater kallas med ett grekiskt ord *politik*. Kejsaren, för ung för en egen politik, lät sig ännu bestämmas av sina nederländska rådgivare.

Med glädje hörsammade Luther kejsarens kallelse; han skulle nu inför hela riket få framlägga sin lära. På vägen fick han av sin kurfurste bud att hellre vända om, emedan han lätt kunde drabbas av samma öde som Hus i Konstanz. Luther svarade: »Om Hus brändes, så brann ej sanningen med honom. Jag kommer, om ock så många djävlar ville åt mig, som det finns tegel på taken i Worms.» Han anlände den 16 april 1521, middagstiden, då gatorna voro tomma. När tornväktaren stötte i sitt horn, sprang allt folket från middagsbordet för att se den djärve munken. Han satt i en öppen vagn, en skänk av rådet i Wittenberg, i sin augustinkåpa, med en ordensbroder och två vänner från Wittenberg bredvid sig. Framför vagnen red den kejserlige häroldeu med vapenrocken med riksörnen över armen. Flera riddare och adliga herrar följde Luther ända till hans härbärge. När han såg deras iver och sinnesrörelse, växte hans tillförsikt. »Gud skall vara med mig», sade han, när han steg av i sitt härbärge, mittemot det hus, där hans kurfurste bodde.

Redan följande dag kallades Luther inför riksdagen i det biskopliga slottet i Worms. Där satt den unge kejsar Karl V, allvarsam och högtidlig som en spanjor, i en lysande för-

samling av kastilianska och nederländska grander, kurfurstar och prelater, krigsöverstar och städernas ombud, alla i renässansens brokiga dräkter; aldrig hade broder Martin tänkt sig uppträda mot så höga herrar. När man sporde, om han ville återtaga sina läror, svarade han med svag, knappt hörbar stämma, som om han varit försagd. Han utbad sig betänketid, som beviljades till följande dag. På kejsaren och hans spanska hovmän, vana vid Italiens och Spaniens förnäma umgängesformer, gjorde den klumpige tyske munken föga intryck. »Han skall ej få mig till kättare», sade Karl V.

Om kvällen i sitt stilla härbärge slog Luther an sin luta och återvann sitt mod. »O Gud», bad han med hög röst, »huru klent är människornas förtroende till dig! Huru löpa de ständigt efter det, som har anseende och är mäktigt och präktigt. O du min Gud, stå mig bi mot all denna världens klokhet och visdom. Du måste göra det, det är icke min sak utan din. Aldrig i mitt liv hade jag tänkt att komma att stå mot så höga herrar. Men världen får ej tvinga mitt samvete, och förgås min kropp, så är själen din och blir hos dig evigt. Amen.» Så, utan tanke på politikens beräkningar, följde Luther blott den röst, som talade i hans hjärta.

Dagen därpå, den 18 april, fördes Luther åter inför riksdagen. Det var sent, facklorna brunno i salen, och folket trängdes så, att knappast furstarna fingo sittplats. Luther var nu frimodig och lugn och talade med klar och manlig röst, först på tyska och sedan på latin. Han redogjorde för innehållet i sina böcker, som i allt överensstämde med evangelii klara ord; där fanns ingenting att återkalla, ej ens de läror, som fördömts på kyrkomötet i Konstanz, ty både påven och hans kyrkomöten kunde misstaga sig, ja, han erbjöd sig att bevisa, att de även gjort det. Men man hade icke kallat honom hit för att disputera; man begärde ett svar utan horn och tänder; ville han återkalla eller ej? Riksdagen skulle nog veta, huru man borde förfara med en kättare. Då svarade Luther: »Om jag ej kan överbevisas om irrläror med den Heliga skrifts egna ord — ty jag tror varken på påven eller

kyrkomötena allena —, så kan och vill jag ingenting återkalla. Mitt samvete är fånget i Guds ord. Här står jag, jag kan icke annat. Gud hjälpe mig. Amen.»

Kejsar Karl blev uppbragt och gav tecken, att sammanträdet slutat. I salen uppstod larm och rop och oro, bland spanjorerna visslingar och hånskratt. Ute var det natt, och en var skyndade hem till sig. När Luther trädde in i sitt härbärge, strålade hans ansikte av glädje, och han ropade mot sina vänner: »Jag är igenom!» Kurfursten Fredrik den vise var mycket nöjd med sin professor. I sitt kvarter på kvällen sade han djupt rörd till sin hovpredikant: »Huru vackert har ej fader Martin i dag talat inför riksens ständer. Han är mig för mycket djärv.» Munkens tappra mod ryckte med sig Tysklands krigiska furstar och riddare; den unge lantgreven *Filip av Hessen*, som jämte andra furstar besökte Luther ett par dagar efteråt, sade glättigt: »Haven I rätt, herr doktor, så hjälpe eder Gud!» En vecka senare avreste Luther från Worms, vid gott mod, under kejsarens lejd, som ännu räckte tjugu dagar.

Längre varken fick eller ville Karl V skydda honom. Emot sina rådgivares önskan kallade han på morgonen den 19 april kurfurstarna och furstarna hem till sig och läste upp för dem en skrift, som han kvällen förut egenhändigt författat: »I veten alla, att jag härstammar från de kristligaste kejsare av tyska nationen och från de katolska konungarna av Spanien, vilka alla varit katolska kyrkans trognaste söner och den katolska trons försvarare till Guds ära och sina själars frälsning. Då nu en ensam munk träder upp och ställer sig emot hela kristenhetens tro, som hade vi alla farit vilse, så hava vi beslutit att med besagde munk så förfara som med en överbevisad kättare och vilja i denna sak vedervåga land och riken, liv och blod; och mana vi eder att häri som goda kristna besluta.»

Furstarna utbådo sig betänketid. För första gången hade den unge kejsaren uttalat sin egen mening, och mången av

dem vart därvid blek som döden i ansiktet. Huru skulle det nu gå med kyrkans reformation i riket?

Vid riksdagens slut, sedan Fredrik den vise och andra Luthers vänner bland furstarna avrest, framlade kejsaren oförmodat för de kvarblivna ett edikt (förordning), vari Luther som förstockad och överbevisad kättare förklarades i riksakt med alla sina anhängare; ingen fick härbärgera honom, ingen läsa, trycka eller avskriva hans böcker; de borde alla förstöras och han själv, varhelst han påträffades, gripas och föras inför kejsaren. Furstarna vågade ej annat än bifalla, och så var Luther både bannlyst och förklarad i riksakt. Kejsare och påve hade förenat sig mot den religiösa rörelsen i Tyskland.

I gengäld gick Leo X i förbund med kejsaren mot Frans I.

Luther på Wartburg. Men Luther var redan i säkerhet. Bland Thüringens berg visar man ännu i dag en brunn och ett sekelgammalt lummigt bokträd, Luthersboken; en bäck rinner sorlande genom dalen. Där färdades Luther i sakta mak hemåt från Worms, då plötsligt en skara beväpnade ryttare bröt fram ur skogen. Med hot och våld tvangs formannen att stanna. Luther rycktes ur vagnen och fick löpa till fots mellan ryttarna, som försvunno bland bergen, medan hans förskräckta reskamrater obehindrat kunde fortsätta färden. Överallt utspreds ryktet om överfallet. »O Gud», skrev i sin dagbok *Lucas Cranach*, Fredrik den vises hovmålare, »Luther är död, vem skall nu så klart förkunna för oss det heliga evangelium?»

Emellertid hade Luther förts till det närbelägna slottet *Wartburg*; överfallet var blott en tillställning av Fredrik den vise till hans skydd mot de påvligas efterspaningar, och slottet tillhörde en av kurfurstens vänner. Där bodde Luther tio månader. Han kallades junker Jörgen, bar riddardräkt och vapen och drog då och då ut på jakt. Mest satt han på sitt rum och studerade och skrev; han översatte Nya testamentet till tyska. Redan förut funnos i Tyskland översättningar av bibeln, alla bristfälliga och svåra att begripa. Men Luther,

själv en folkets son, förstod att välja sina ord ur folkets eget språk, kraftigt, kärnfullt, välljudande och begripligt för var man. Genom sin bibelöversättning och sina böcker har han grundlagt det nyare tyska skriftspråket. Även utsände han från Wartburg stridsskrifter och brev, varav hans vänner förstodo, att han ännu levde, ehuru man ej visste var; skämtsamt daterade han sina brev från »luftens ort» eller »fåglarnas region».

I ensamheten greps Luther stundtals av samma grubbel som i klostret i Erfurt och tyckte sig anfäktad av den onde själv; man visar ännu i Wartburg fläcken efter det bläckhorn, som Luther berättas hava kastat efter honom mot väggen. Han längtade tillbaka till reformationsverket och Wittenberg. Fredrik den vise förklarade, att han ej där kunde skydda honom för riksakten och hertig Georg, men Luther skrev till svar: »Eders kurfurstliga Nåde må veta, att jag kommer till Wittenberg i ett långt högre beskydd än min kurfurstes.» Han återvände, och ingen verkställde riksakten vare sig på honom eller på hans anhängare. Kejsaren var långt borta från riket, upptagen av politikens planer, ränker och krig.

Karl V:s krig mot Frans I och Soliman II.

Från Worms begav sig Karl V till Spanien. Han betraktade Spanièn som sitt huvudland men eftersträvade, lik medeltidens stora kejsare, väldet över hela den romersk-katolska kristenheten. Sin högsta plikt ansåg han vara att stödja den katolska kyrkan mot kätteriet och bekämpa de otrogna. Men för att kunna föra dessa planer igenom måste han framför allt besegra sin medtävlare i Frankrike, den unge Frans I av Valois-Orléans.

Med iver och trohet tjänade spanjorerna sin unge konung. De stolta granderna togo plats i hären och styrelsen eller levde i prakt på sina gods. Var någon olydig, drogs han inför inkvisitionen och miste sin egendom. Autodaféer brunno för envar, som antagit den nya läran. Prästerskapet fick

allt större makt bland folket och lärde det lydnad för konungen. I cortes beviljade städernas ombud träget de skatter han begärde och åhörde med vördnad hans redogörelser för åtgärderna mot kätteriet i Tyskland, indianernas omvändelse i Nya världen och krigsplanerna mot turkarna och Frans I: så försvarade och utbredde spanjorerna över hela världen den katolska tron; var fanns ett folk som de?

Till en början måste Karl V lämna sina övriga planer å sido för krigen mot Frans I.

Första kriget mot Frans I. År 1521 utbröt kriget mot Frans I vid alla Frankrikes gränser: från Nederländerna i norr och Pyrenéerna i söder anryckte kejserliga trupper, och i hertigdömet Milano förjagades fransmännen från sina fasta platser upp mot Alperna. Med Leo X förenade sig Venedig, Florens och Milano emot Frankrike.

I denna fara hade Frans I bort samla alla Frankrikes krafter till försvar. All makt låg i hans händer, han upptog skatter utan att höra ständerna, och den ridderliga adeln tjänade honom troget i hans här. Men Frans I var sorglös och överdådig. I Italien hade han lärt älska renässansens glada seder. Han höll ett muntert hov, dit även damerna kallades; ett hov utan damer, sade Frans, är som en vår utan blommor. Han byggde präktiga lustslott, bland dem det berömda *Fontainebleau* [fåntännblå'] nära Paris samt i själva staden *Louvre*, som redan påbörjats under medeltiden; han förströdde sig med jakter och nöjen och understödde konstnärer och skalder; den gamle Leonardo da Vinci dog som hans gäst.

Den bäste av Frankrikes fältherrar var hertig *Karl av Bourbon*, herre till flera län i mellersta Frankrike. Frans I bemötte honom med övermod, tillbakasatte honom i hären för sina gunstlingar och begynte mot honom en orättvis arvsprocess om nästan alla hans gods. Stolt som en medeltidens storvasall, förband sig den kränkte hertigen med Frans I:s fiender och tog tjänst i kejsarens armé som hans överfältherre

Georg von Frundsberg.
Målning av Amberger. Museet i Berlin.

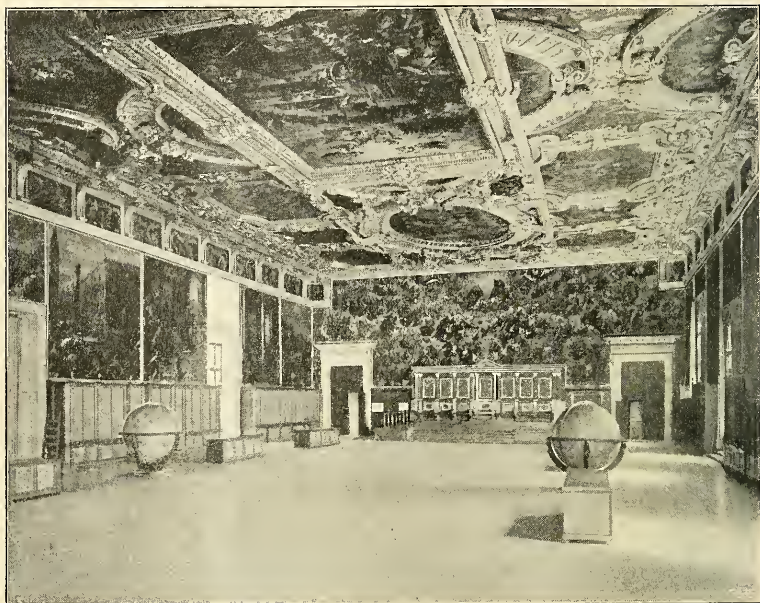
i Italien. Men den tid var förbi, då vasallerna ostraffat lågo i fejd med sin konung, och ehuru Bourbon hade en rättmätig sak, blev han genom det sätt, på vilket han sökte taga ut sin rätt, en förrädare mot både sin konung och sitt land.

Huvuddrabbningen utkämpades i Italien, där Frans I belägrade de kejserligas huvudstyrka i *Pavia* vid Ticino. Det var vinter, men hans trupper, mest schweiziska legoknektar, lågo runt kring staden i varma tält, i kyrkor, kloster och lustslott, och livsmedel och penningar funnos fullt upp i det glada och brokiga lägret. Redan var Pavia nära sitt fall, då Bourbon, som i Tyskland värvat en här av landsknektar under den gamle *Frundsberg*, en tapper tysk krigsöverste, samt kejsarens spanska legotrupper i Italien kommo till hjälp. Visserligen hade ej kejsaren haft penningar att sända till sold, men hären följde med till Pavia på Frundsbergs ord. »Mina barn», så talade han till sina rovlystna knektar, »vi sakna sold och lida brist på allt. Men framför er är fiendens läger, där har man bröd och kött och vin i överflöd och karpar från Lago di Garda. Allt detta blir vårt, om I striden tappert.» Följande dag stod slaget, en klar vintermorgon. Från sitt välbefästa läger förde den ridderlige Frans I sin här ned i en stor park norr om Pavia fienden till mötes på jämn mark. Glad och stolt, med lansen fälld, i spetsen för sin tappra adel, drev han de närmaste fienderna på flykt utåt parken. Men på andra sidan framträngde de spanska arkebusiärerna och Frundsberg och vunno en fullständig seger. »Min Gud, vad är det?» utropade Frans I, då han såg sig om och såg de sina fly. Han sprängde efter dem men förgäves. Han fäktade, som om han ensam velat vinna drabbningen. Hans häst blev skjuten, han omringades av spanska legoknektar, han sårades i pannan, i handen, i armen men fäktade ännu, tills vicekonungen av Neapel kom till stället; åt honom räckte han sin värja (1525). Hans här var tillintetgjord, hans bästa anförare döda eller fångna. Frankrikes välde i Lombardiet var slut. »Allt är förlorat utom äran», skrev Frans I till sin moder, som under hans frånvaro förde styrelsen i Frankrike.

Sjöledes fördes Frans I till Spanien, där han hölls fången på slottet i *Madrid*, som på denna tid blev det förenade Spaniens huvudstad. Karl V bar sin framgång med högtidligt lugn, utan minsta ändring i min och sätt, som en särskild nåd av Gud. Nu skulle han kanske erövra Konstantinopel och befria Jerusalem. Frankrike skulle sättas ur stånd att störa hans planer, blott Milano och Burgund och Bourbons län avtvungits dess fångne konung och förenats med Spaniens övriga besittningar runt om Frankrike: sådana voro Karl V:s fredsvillkor. Frans I satte sig stolt emot en sådan styckning av sitt land. Men sommaren gick, hösten gick, och från det dystra slottstornet syntes blott Madrids enformiga högslätt. Frans I kunde ej fördraga att hava ledsamt. Han gav efter, och fredsfördraget besvors med de högtidligaste eder; bägge, Karl och Frans, skulle nu som goda bröder och förbundna förena sig mot turkar och kättare till katolska kyrkans ära och makt. Med handen på evangeliet, som konung och som riddersman, gav Frans I sitt ord härpå. Men dagen förut hade han inför sina franska rådgivare uppsatt en hemlig protest mot en fred, som avtvangs under hot om beständig fångenskap (1526).

Nu frigavs Frans I och följdes av spanska grander till gränsen. Mitt på gränsfloden *Bidassoa* var förankrad en flotte, där den franska adeln väntade sin konung med en fransk farkòst. På andra stranden framfördes hans häst, en turkisk springare. Han steg i sadeln, sporrade det ädla djuret, svängde sin hatt och ropade: »Nu är jag åter konung.» Det franska folket hade under hans fångenskap i alla provinser visat stor iver för landets försvar. Nu, med sin konung i spetsen, voro alla ense om ett nytt krig mot Habsburgs övermakt. Milano ville man avstå men ej en fotsbredd fransk jord; på konungens ed tänkte ingen.

Andra kriget och Roms fall. Samma år (1526) bröt kriget ut på nytt. Påven *Klemens VII* av Medici (1525—34), en fint bildad och älskvärd men klenmodig man, företog sig i en

Stora rådssalen i Dogepalatset i Venedig.

djärv stund att förena sina landsmän till *den heliga ligan* för att utdriva spanjorerna ur Italien. Venedig och Florens biträdde, milanesarna rörde på sig, och Frans I löstes från sin ed och lovade trupper och sold. Men de förslagna italienarna, som så klokt beräknade sin egen fördel, offrade för det allmänna intet. Den sparsamme Klemens gjorde inga utgifter vare sig till Roms försvar eller till sold åt ligans här. Ingen statsman eller fältherre steg fram till Italiens befrielse, och i Frankrike tog Frans I med jakter och förlustelser skadan igen efter den långa och tråkiga fångenskapen.

Under tiden hade Bourbons här i Lombardiet förstärkts från Spanien, och gamle Frundsberg förde över Alperna en här tyska landsknektar. Mestadels lutheraner, kommo dessa fruktade krigsmän så mycket hellre, som tåget nu gällde den

trolöse påven. »Kommer jag till Rom», sade Frundsberg på sitt rättframma krigarspråk, »så skall jag hugga huvudet av påven.» Så långt kom han ej. Kejsaren saknade som vanligt sold för sina trupper, som utanför Bologna gjorde myteri och hotade sin överste till livet. Detta grep den gamle krigaren djupt; mitt i kretsen av sina upproriska knektar träffades han av ett slaganfall, som ändade hans krigarbana. Bourbon förde trupperna vidare. Utan penningar och av befolkningen, på vars bekostnad de levde, mötta med hat och hot, överskredo de Apenninerna och drogo söder ut i rasande fart, i regn och storm, över uppsvällda floder, under hunger och brist: i Rom skulle de gottgöra sig för sina mödor. Redan morgonen efter sin ankomst lupo de till storms, utan kanoner, som lämnats efter för att ej hindra marschen, och med stormstegar, hopspikade av störar från närmaste vingårdar. Det var i gryningen en dimmig majmorgon 1527. Bourbon, djärv, igenkännlig för alla på sin vita fjäderbuske, med en vit mantel kastad över harnesket, reste med egen hand en stege mot muren; han vinkade till sig några spanska krigsknektar och satte redan foten på nedersta steget, då en kula från muren ändade hans äventyrliga liv. Desto häftigare anstormade hans knektar, muren togs, försvararna, mest drängar och betjänter ur de rikas palats, grepo till flykten, och från förstaden över Tiberbryggorna trängde de rovgiriga knektarna in i själva Rom. Klemens VII, som legat på knä i Peterskyrkan, flydde med kardinaler, notarier, sekreterare och kyrkotjänare till S. Angelo, varifrån han gråtande fick åse Roms förfärliga plundring.

I Peterskyrkan och Vatikanen ställde knektarna in sina hästar, strödde under dem som halm påvens bullor och handskrifter och drucko varandra till vid högaltaret ur de rövade mässkärlen; med möda räddades Vatikanens dyrbara bibliotek. Druckna landsknektar, i kardinalsdräkt med röda hattar, med en utklädd påve i spetsen, redo på åsnor fram till S. Angelo; den förmente påven gav sina förmenta kardinaler med utsträckta händer välsignelsen, höll val med dem och utropade

Isabella av Portugal.
Samtida marmorrelief av Pompeo Leoni i Madrid.

Luther till påve. »Nu», skreko de, »får kejsaren här en from påve och lydiga kardinaler.» Under en veckas tid blev Rom utplundrat, kyrkorna, klostren, palatsen, de ghibellinska lika väl som de guelfiska; vad renässansens påvar och kardinaler samlat av konstskatter och dyrbarheter, tavlor och statyer,

möbler och vaser, guld- och silversaker, allt släpades huller om buller längs gatorna. Målarna, Rafaels lärjungar, bildhuggarna, diktarna och vetenskapsmännen omkommo eller skingrades.

I det katolska Spanien väckte Roms fall allmän ovilja. Karl V, som året förut gift sig med *Isabella av Portugal* och nu med Kastiliens cortes firade födelsen av sin äldste son *Filip*, lät genast inställa festerna och beklagade djupt det skedda. Men icke dess mindre tvang han påven att övergiva ligan och i allt foga sig efter kejsarens vilja. Kejsare och påve, så lydde deras fredsfördrag, de två ljus Gud satt att lysa för kristenheten, stifta en allmän fred: om Tysklands kättare ej höra herdens röst, som kallar dem tillbaka i kyrkans sköte, så hämnas kejsaren med krigsmakt den skada de tillfogat kyrkan; därpå drager det kristna Västerlandet under kejsarens befäl i härnad mot turkarna, och den helige fadern giver absolution åt alla deltagare, även åt plundrarna av Rom.

Emellertid hade Frans I av Roms fall ryckts upp ur sina nöjen och sänt en lanthär mot Neapel, det spanska väldets huvudstad i Italien. Men företaget misslyckades, och fransmännen måste återtåga. Därpå slöts fred i *Cambrai* [ka*n*brä'] (1529), där Frans I fick behålla Burgund och Bourbons län men avstod åt Karl V Milano: det sköna Italien, söndrat och förvekligat, föll under Habsburgs välde.

Ännu tvenne krig förde de bägge monarkerna, men de slutade som det föregående genom freden i *Crépy* [krepi'] år 1544. Kejsaren hade emellertid icke lyckats stycka Frankrike eller lägga det under sig. Enat och odelat, under sin konungs ledning, hade det bestått i kampen mot den habsburgska övermakten.

Turkarna i Ungern. Samtidigt med sina krig mot Frans I hade Karl V även krig mot turkarna.

Efter Konstantinopels erövring, sedan turkarna lagt under sig de mohammedanska väldena i *Syrien* och *Egypten* samt grundlagt vasallstater i *Tunis* och *Algeriet*, beredde de sig

att erövra det kristna västerlandet. Deras sultan var den kraftfulle *Soliman II* (1520—66). Karl V, plägade denne yttra, var en falsk kejsare; den verklige var han, sultanen, det Östromerska rikets arvtagare, och han skulle åter göra Konstantinopel till världens huvudstad. År 1521 föll Belgrad, och år 1526 bröt sultanen över Donau in i Ungern med en här på över 200,000 man.

Ungern lydde då jämte Böhmen under den unge *Ludvig II* av *Jagellonska* ätten. Själv förnötte denne tiden med lustbarheter och nöjen, och blott få magnater följde hans uppbåd. *Zapolya*, den mäktige herren av Siebenbürgen, ägare av sjuttio slott, hade ännu ej hunnit fram, och ej heller hjälptrupperna från Böhmen, då man mötte turkarna nära Ungerns huvudstad *Ofen* (Budapest) på slätterna vid *Mohacz* (1526). Där hade Soliman uppslagit sitt huvudläger bakom en rad av gröna kullar. De skrytsamma ungrarna, ehuru blott 20,000 man, brydde sig ej ens om att rekognoscera utan angrepo genast och skingrade de turkiska förtrupperna på slätten framför kullarna: först från deras topp varsnade de det omätliga turkiska lägret. Janitscharernas fruktansvärda eld emottog dem: i ett nu voro de förskingrade i vildaste flykt; konung Ludvig drunknade i ett träsk. Ofen öppnade sina portar för sultanen och ödelades: pyramider av människohuvud betecknade segrarens väg. Utan att bry sig om Zapolya och hans skaror återvände Soliman till Konstantinopel, där de tagna fanorna uppställdes i hippodromen och Sofiamoskéen.

I Ungern och Böhmen sammanträdde ständerna till konungaval. I Böhmen, som tillhörde det Tyska riket, valdes Karl V:s yngre broder *Ferdinand*, som innehade de österrikiska arvländerna och var gift med Ludvig II:s syster. I Ungern däremot, som icke tillhörde riket, hade efter turkarnas avtåg Zapolya med sina skaror uppträtt i det skövlade Ofen, obesegrad och vapenstark, och kring honom samlades de ungerska magnaterna till riksdag och valde och krönte honom till sin konung. Men en motriksdag inkallade Ferdinand, och snart kom denne med en här av tyska landsknektar och lovade för-

svara Ungern mot turkarna. De vankelmodiga magnaterna trädde över på den starkares sida, och Zapolya flydde och gömde sig i Karpaternas berg.

Zapolya sökte nu hjälp hos sultanen, och åter översvämmade Soliman med sina skaror det olyckliga Ungern. På själva slagfältet vid Mohacz mottog sultanen Zapolya. »Varför kommer du till mig», sporde han, »du son av en otrogen till profetens bekännare?» — »Sultanen är hela världens tillflykt», svarade den ungerske magnaten, »otaliga äro hans tjänare, muselmän likaväl som otrogna.» Smickrad räckte sultanen fram sin hand att kyssas och antog Zapolya till sin lydkonung över Ungern. Därpå ryckte han mot Ferdinand ända fram till murarna av Wien (1529), där han av tyskarnas tappra motstånd tvangs till avtåg.

I två år rustade sultanen för ett nytt härnadståg mot de kristna. Med pomp och ståt tågade han ur sin huvudstad. I spetsen fördes kanonerna, 120 stycken; därpå kommo janitscharerna; så kamelerna och trossen; rytteriet med profetens heliga fana; och slutligen sultanen själv, omgiven av vesirer och hovmän, till häst, med kroksabeln vid sidan, i purpurmantel med guldbräm och den vita turbanen blixtrande av ädelstenar. Nu skulle det söndrade Västerlandet falla till föga. Men kejsar Karl V, som nu hade fred med Frans I och förbund med påven, drog själv i fält. Hela kristenheten kom i rörelse, Tysklands furstar och städer, Spaniens stolta grander, de rika nederländarna, de förslagna italienarna, katoliker och lutheraner; Luther själv predikade härtåg mot turkarna. På slätterna utanför Wien mönstrade Karl V och Ferdinand den största här på århundraden i kristenheten. Soliman, bestört över de kristnas enighet, förlorade modet och återvände. Förgäves yrkade nu konung Ferdinand, att man borde förfölja honom och återtaga hela Ungern. Faran var förbi, och kejsaren måste hem till sina stater. En tredjedel av Ungern behöll Ferdinand, men för det övriga var Zapolya turkisk lydkonung. Ännu halvtannat århundrade var den turkiska makten en skräck för Europa.

Hemkommen till Spanien, företog Karl över Medelhavet ett tåg mot *Tunis* och *Algeriet*, som med sjöröveri hemsökte hans kuster. Tunis intogs med stormande hand, och 20,000 kristna fångar befriades, en bragd som kejsaren plägade kalla den skönaste i sin levnad. Men från Algeriet fortsatte morerna sina plundringsfärder; ej heller till sjöss kunde Karl besegra turkarna.

Reformationens fortgång.

Filip Melankton. Upptagen av sin politik i Italien, hade Karl V ej kunnat hindra reformationens fortgång i Tyskland. I Wittenberg verkade vid Luthers sida hans vän *Filip Melankton*, Tysklands främste *humanist;* så kallades lärda, som, efter italienarnas föredöme, studerade forntidens vetenskaper och språk. Son av en vapensmed vid Rhen, visade Melankton redan i skolan en ovanlig begåvning för vetenskaperna. Vid 16 års ålder skrev han sin berömda grekiska grammatik, den första vetenskapliga lärobok i detta språk, som humanisterna då ännu rätt ytligt kände. Vid 21 års ålder kallades han till professor i grekiska vid universitetet i Wittenberg. Så stort rykte gick före honom, att hörsalen knappt förmådde rymma alla studenter och professorer, som kommit för att åhöra hans inträdestal. I katedern steg en anspråkslös ung man, nästan en gosse, oansenlig och blek. I början talade han litet stammande och förläget. Men efter en stund flöto hans latinska satser klart, välordnat och elegant, snart väckte hans tal beundran, och vid slutet stampade alla bifall efter tidens sed. Evangelierna, sade den unge professorn, äro författade på grekiska och måste, för att rätt förstås, också läsas på grekiska, ej i kyrkans latinska bibel. Därför borde studenterna beflita sig om det grekiska språkets studium till allt klarare insikt i Guds ord och de evangeliska sanningarna. Studenterna lydde; ofta sutto de på hans föreläsningar ända till två tusen, många klättrade upp på fönsterposterna. Till och med ifrån Italien, humanismens hemland, kommo stu-

Filip Melankton.
Målning av Cranach i museet i München.

denter för att höra Melankton. En främling, som besökte Wittenberg, försäkrar, att apostlarna ej kunnat åhöra Frälsaren med större uppmärksamhet än studenterna sin professor.

Från första stund blev Luther Melanktons vän. »Jag tackar min käre Filip», skriver han i ett brev, »att han lär oss grekiska. Jag är äldre än han, men det hindrar mig ej att lära av honom. Jag säger det öppet, han förstår mera än jag, och jag blyges ej därför.» Melankton åter hyste djup vördnad för Luthers handlingskraft och bergfasta tro. Själv var han

alltför vek för att taga del i tidens strider. »Ack», sade han, »låten mig sitta vid mina böcker eller i min kateder; till annat duger jag ej.» Träffande säger Luther om dem båda: »Jag är född därtill, att jag skall kriga och ligga i fält med den onde och hans anhang, därför äro mina böcker mäkta stormande och krigiska. Jag är den grove skogsröjaren, som skall bryta väg och skaffa undan det värsta. Men magister Filip går fram stilla och utan bång, odlar och planterar, sår och vattnar med fröjd, eftersom Gud rikligen givit honom av sina gåvor.» Under Luthers och Melanktons ledning genomfördes nu reformationen i Sachsen.

Den evangelisk-lutherska kyrkan i Sachsen. Fredrik den vise efterträddes av sin bror, *Johan den ståndaktige*, en varm vän av evangelium. På Luthers förslag lät Johan anställa en allmän kyrkovisitation i sitt land. Både Luther och Melankton sändes jämte adliga herrar, andliga och rättslärda ut på visitationsresor. Då fick man rätt se, i vilket tillstånd den katolska kyrkan lämnat sina församlingar. Det fanns byar, där bland bönderna ingen kunde en enda bön och pastorn själv stapplade både på paternoster och trosbekännelsen. Få präster hade läst evangelium, än färre förstodo att predika det; mången, som antagit den nya läran, behöll sina lösa seder och sin dryckenskap. Biskopar nedlade sitt ämbete, munkar och nunnor förlupo klostren, och en allmän oreda uppstod.

Luther hade förklarat, att ingen skulle få tvingas till tro utan församlingarna fritt få välja sina präster och ordna sin gudstjänst. Men detta var nu ogörligt. Fursten blev därför kyrkans överhuvud i sitt land, i påvens och biskoparnas ställe. Han tog hand om kyrkans och klostrens gods och inkomster. Påvligt sinnade kyrkoherdar avsattes, de övriga fingo var sin prästgård och del av kyrkotionden, medan andra kyrkogods anslogos till skolor, sjukhus och försörjningsinrättningar. Så uppstod den *evangelisk-lutherska statskyrkan*, och den, som ej nöjdes med landets religion, fick ur landet utvandra.

Prästerna stodo ej längre som ett särskilt stånd mellan

människorna och Gud, utan själv skulle varje människa ansvara för sin själs välfärd, och det skulle nu de nya prästerna lära sina församlingar. För prästernas undervisning skrev Luther sin stora och för barnen sin lilla *katekes*, som i frågor och svar, klart, kärnfullt och varmhjärtat, framställer kristendomens huvudläror. Melankton uppgjorde planen för nya skolor, uppkallade efter forntidens *gymnasier*, där eleverna med evangelium och de humanistiska vetenskaperna uppfostrades till skickliga präster. Han författade så utmärkta läroböcker, att de till och med användes i katolska skolor. Men framför allt måste både prästerna och menige man få bibeln på sitt eget språk. Flitigt sutto Luther och Melankton och andra professorer framför sina hebreiska, grekiska och latinska biblar och rådslogo om grundtextens rätta betydelse eller de lämpliga tyska orden, tills slutligen hela bibeln utkom på tyska (1534). Men katolikerna himlade sig över att hantverkare, kvinnor och annat olärt folk skulle själva få läsa den Heliga skrift, till och med utantill; sådant tillkom, menade de, blott prästerna och påven.

Gudstjänsten förenklades. Vigvattnet utanför kyrkdörren borttogs. Den latinska mässan med dess hemlighetsfulla bruk avskaffades. I stället infördes enkel nattvardsgång, då brödet och vinet vid altaret utdelades åt församlingen. Huvudsaken vid gudstjänsten blev predikan av evangelium på folkets eget språk. Bönerna lästes på tyska. Bikttvånget upphörde. Korsången avskaffades; församlingen skulle själv sjunga, och de latinska psalmerna översattes eller nya diktades, bland dem Luthers välbekanta »Vår Gud är oss en väldig borg». Fastor, vallfärder och helgonprocessioner upphörde, helgonbilderna borttogos, och prästerna uppträdde i enkel svart rock. Men altaret och orgeln fingo stå kvar jämte altartavlan och andra kyrkoprydnader, som ej tycktes stridande mot evangelium.

Den evangelisk-lutherska statskyrkan infördes efter hand i *Pommern*, *Mecklenburg*, *Brandenburg*, *Braunschweig*, *Hessen* och andra länder i norra Tyskland. Även den del av Sachsen, som tillhört hertig Georg, blev efter hans död luthersk. De

viktigaste evangeliska riksstäder voro *Nürnberg*, *Augsburg*, *Strassburg*, *Frankfurt am Main*. Även i *Pfalz* vid Rhen samt i *Württemberg* segrade evangelium. I övrigt förblev södra Tyskland, med *Österrike* och *Bäjern*, under påven; men också där var katolicismen så på förfall, att den nya lärans seger tycktes vara blott en tidsfråga.

Även i Skandinavien och Finland infördes den evangelisk-lutherska kyrkan.

Luthers giftermål och hemliv. Luther ville, att de evangeliska prästerna icke skulle leva ogifta och skilda från världen som under medeltiden. Tvärt om skulle tron visa sin rätta kraft mitt i världen och livet, i familjen och staten, som av den borde förädlas och förbättras.

Själv föregick han med sitt exempel. En nunna, vid namn *Katarina von Bora*, hade med flera andra övergivit sitt kloster och flytt till Wittenberg. För att försörja henne föreslog Luther henne en av sina bekanta till man. Men hon förklarade, att med denne ville hon aldrig gifta sig, men väl kunde hon besluta sig för att bliva doktor Martins hustru. Raskt fattade Luther sitt beslut: förlovning och vigsel skedde samma dag, och två veckor senare stod bröllopet. Vid bröllopsfesten hade Luther den glädjen att se sina föräldrar närvarande; han hade nu försonat sig med sin fader. Men Melankton och vännerna i Wittenberg voro bestörta och djupt nedslagna, som om det nu varit förbi med Luthers anseende; så otillåtligt och nedsättande ansågs det då för en doktor och kyrkoherde att gifta sig.

Men Luther ångrade sig aldrig, år för år fick han sin hustru och sina barn kärare. Kurfursten gav honom till bostad hans eget augustinkloster, som munkarna övergivit. Till klostret hörde hästar, kor och höns samt ett litet ölbryggeri, och i trädgården stodo päron- och mullbärsträd och grönsaksbänkar. Här styrde och ställde Katarina som en duktig husfru, arbetsam och sparsam. Hon tog hand om Luthers professorslön och de många skänker han fick av vänner och beundrare.

Doktor Martin Luther.
Målning av Cranach. Museet i München.

»Om min man vore som andra, skulle vi redan vara rika», sade fru Kate med en suck. Men Luther var frikostig till obetänksamhet. Aldrig gick någon ohjälpt från hans dörr, så länge det än fanns något i hans hem att skänka bort. Därtill var han mycket gästfri. Han mottog i sitt hus från när och fjärran besökare, som bådo honom om hjälp och råd i kyrkliga frågor. Dagligen umgicks i hans hem en krets av

goda vänner; de hava upptecknat hans bordssamtal, djupa och varmhjärtade yttranden, än allvar och än skalkaktigt skämt. Musik var hans älsklingsnöje, och han spelade själv flera instrument. Icke heller var honom en dans i tukt och ära emot. Flera gånger dagligen höll han bön med hela sitt husfolk, och alla sjöngo med i psalmen.

Med sina barn lekte Luther gärna; han klippte åt dem pappershästar och skar dem pilbågar, han höll dem på sitt knä och berättade sagor eller läste med dem. Men fel och vanarter straffade han strängt, i synnerhet olydnad. Ofta gjorde han med de sina utflykter i det fria och uppsökte alla vackra ställen kring Wittenberg. Han ville se Guds underverk i naturen och kunde ej nog prisa hans godhet mot människorna. »Världen är skön», sade han, »det var den ej under påvedömet.»

Luthers hem blev mönstret för alla lutherska prästgårdar, och från dem spridde sig gudsfruktan och kristlig upplysning till det tyska folket.

Men de katolska prästerna leva ännu i dag ogifta, utan annat hem än den katolska kyrkan.

Riksdagen i Augsburg (1530). Efter freden med Frans I och påven vände sig Karl V mot kätteriet i Tyskland.

År 1529 sammankallade kejsaren Tysklands ständer till en riksdag i *Speier*, en fri riksstad vid Rhen. Riksdagen, där de katolska ständerna hade övervikten, beslöt, att den evangeliska läran ej skulle få vidare utbredas i riket men katolsk gudstjänst överallt tillåtas. Emot detta beslut uppsatte de evangeliska ständerna en *protest* och vägrade att rätta sig därefter, emedan man i trosfrågor mera måste lyda Gud än människor; härav härleder sig benämningen *protestanter*.

Kejsaren utskrev då en ny riksdag till *Augsburg* (1530), en fri riksstad vid Bäjerns västra gräns, där han infann sig i egen person. I en skrift, som fått namnet den *Augsburgska trosbekännelsen*, framställde Melankton huvudpunkterna i den evangeliska läran och gudstjänsten, med varje avvikelse från

katolicismen grundad i den Heliga skrift, klart och sakrikt, i de hovsammaste ordalag. Det var protestanternas förhoppning, att riksdagen skulle godkänna denna trosbekännelse och kejsaren enligt densamma reformera kyrkan i Tyskland. Den var underskriven av sju furstar och tjugufyra städer, bland dem själva riksdagsstaden Augsburg, och framräcktes av dessa ständer högtidligen åt kejsaren själv. I det gamla biskopsslottet i Augsburg satt Karl V, omgiven av de katolska ständerna, med sin broder Ferdinand på ena sidan och påvens legat på den andra. Men det var ej nu som i Worms en ensam munk utan Tysklands mäktigaste furstar, som, genomträngda av evangelisk anda, trädde fram och försvarade protestantismens sak. Kejsaren hade för mottagningen valt en sidosal, som rymde blott få åhörare, och ville därtill, att bekännelseskriften skulle uppläsas på latin. Men kurfurst Johans kansler uppläste den på tyska med så hög och ljudlig stämma, att den hördes genom de öppna fönstren ut över slottsgården, där skaror av åhörare samlat sig. Den gjorde på alla ett djupt intryck, till och med på katolikerna.

Men långtifrån att vilja reformera kyrkan i Tyskland efter protestanternas trosbekännelse fordrade kejsaren, att de i alla punkter skulle giva efter och återgå i den katolska kyrkans sköte. Än gav han de protestantiska furstarna smicker och löften, än hotade han att jaga dem från deras länder. Men ehuru i världsliga ting kejsarens trogna undersåtar, förblevo de orubbliga i tron. »Att förneka världen eller Gud», svarade Johan av Sachsen, »vem kan tveka om vad som är förmer?» Kejsaren, van vid Italiens egennyttiga politik, var högst förvånad över en sådan ståndaktighet.

Luther, allt ännu i riksakt, hade av sin kurfurste ej kunnat föras med till Augsburg utan stannat i närmaste sachsiska ort, därifrån han genom brev och bud upprätthöll de evangeliska ständernas mod. Till Melankton, som ängslades och ville giva efter punkt för punkt, skrev han: »Jag hatar dina bekymmer och din oro. Jag har genomläst din bekännelse och vet ej vad mera kunde givas efter för de påvliga. Men

med all din lärdom vet du ej vad tro vill säga. Om icke Kristus vore med oss, var i all världen vore han väl? Vad fruktar du då? Jag har bett för dig och hört amen i mitt hjärta.»

Så höllo de evangeliska ständerna fast vid sin tro, och kejsaren måste upplösa riksdagen utan ett gemensamt beslut. Hotande lät han förnimma, att om de ej inom år och dag återgått till den katolska kyrkan, skulle han med dem förfara enligt sin plikt som rikets överhuvud och kyrkans högste skyddsherre.

Men de evangeliska ständerna läto sig icke förskräcka. I *Schmalkalden*, en liten ort i Thüringen, ingingo de (1531) ett försvarsförbund, med Sachsen och Hessen i spetsen. Allt flera ständer övergingo till evangelium och inträdde i förbundet, medan kejsaren, ännu upptagen mot Soliman och Frans I, år efter år måste lämna dem i fred.

Så blev Luther förskonad från att bevittna krigets utbrott. Han avled 1546, i kretsen av sina vänner, ett frimodigt Guds barn mitt i världens stormar.

Schmalkaldiska kriget (1546—52).

Slaget vid Mühlberg. Medan autodaféerna brunno i Spanien, Italien och Nederländerna, blev Karl V först efter freden i Crépy ledig för sitt huvudmål, att till Guds ära återställa den katolska kyrkans enhet tillika med sin kejserliga makt i Tyskland.

Som en klok politiker gick han till väga. I egen person reste han till Tyskland och ledde underhandlingarna. För de protestantiska ständerna förklarade han offentligen, att kriget ej gällde religionen utan några olydiga furstar, medan han hemligen för religionens skull slöt förbund med Bäjern och sin bror i Österrike. Från Nederländerna och över Alperna kommo spanska legoknektar ihop vid övre Donau. Påven *Paul III* beviljade en stor del av kyrkans årsinkomst för

kriget, som han öppet kallade »ett korståg till Guds ära», samt avlat åt alla deltagare.

Ända hittills hade de hedersamma tyska furstarna icke rört sig, emedan de ogärna begynte krig mot sin kejsare och lagliga överhet. Nu fick man i det schmalkaldiska förbundet äntligen ögonen öppna för vad saken gällde, grep till vapen och samlades på krigsskådeplatsen vid övre Donau (1546). Kejsaren förklarade genast de protestantiska furstarna i riksakt, vartill dessa svarade, att de ej längre erkände Karl V som sin kejsare, emedan han förde främmande krigsmakt i fält mot riket. Men medan den kejserliga hären raskt gick längs Donau uppåt och tvang städer och riddare till underkastelse, rörde sig protestanterna tvekande och långsamt; ännu hade de icke mod till detta krig. Då nådde dem ett olycksbud, som alldeles upplöste deras här.

Hertig *Morits* av Sachsen, en brorson till hertig Georg, en ung, begåvad furste av fint och livligt umgängessätt, hade länge stått i gunst hos kejsaren och, ehuru protestant, hållit sig borta från schmalkaldiska förbundet. Mot löfte om kurvärdigheten och hela Sachsen inföll han nu med krigsmakt i Kursachsen, vars kurfurste, den fromme och hederlige *Johan Fredrik*, en son till Johan den ståndaktige, just var borta i schmalkaldiska hären vid Donan. Uppbragt skyndade denne tillbaka till sitt land, till stor glädje för sina sachsare, och hertig Morits, vilken, som man sade, låg i fält mot evangelium, fördrevs både från Kursachsen och eget land. Därpå redde sig Johan Fredrik till motstånd mot kejsaren och drog för detta ändamål sina trupper från öppna fältet in i fästningarna. Han var vid så mycket bättre mod, som han fått underrättelse, att kejsaren var sjuk och led så av gikt, att han måste bäras i bärstol och dagar igenom icke visade sig för någon, så att man sade, att spanjorerna blott förde hans balsamerade lik med sig.

En morgon befann sig kurfursten på marsch med sin huvudstyrka längs Elbes högra strand uppåt mot Wittenberg, som var starkt befäst. Det var söndag, och han satt som bäst i

Kurfursten Johan Fredrik av Sachsen.
Som krigsfånge efter slaget vid Mühlberg målad av Tizian. Museet i Wien.

kyrkan i byn *Mühlberg* och åhörde predikan, då ett bud inträdde och berättade, att fientliga skaror syntes på södra stranden. Kurfursten, som tog dem för hertig Morits' kunskapare, hörde gudstjänsten till slut, åt sin frukost och fort-

satte marschen i maklig ro. Men det var kejsaren själv med hela sin härsmakt. Han hade, vid budet om händelserna i Sachsen, genast brutit upp från Donau, trots sina läkares förbud, och inträngde genom Böhmen längs Elbes vänstra strand i Sachsen. Han var åter frisk, ridderlig att åse, på en andalusisk springare, i blanka vapen med det rödgula burgundiska sköldmärket; de planer, han så länge förberett, voro nu mogna till utförande. Under kejsarens egna ögon gick hären över Elbe, medan en vit morgondimma betäckte stränderna, rytteriet vid ett vadställe och de spanska fotknektarna på några i hast hopfogade båtar. I spetsen red hertigen *av Alba*, kejsarens katolske fältherre, en spansk grand, ivrig att tukta kättarna, och vid hans sida hertig Morits. Dimmorna skingrade sig, och under fältropet: »För Spanien och riket!» ryckte de spanska an och upphunno sachsarna i skogsbrynet vid Mühlberg. Kurfursten, allt ännu i tron att det gällde Morits' förtrupper, gjorde halt för att betäcka sin marsch. I detsamma syntes kejsaren själv med hela sin härsmakt, 17,000 man; sachsarna voro blott 4,000; de förlorade fattningen, rytteriet sprängdes åtskils mellan träden, fotfolket nedgjordes, och kurfursten, som i skogen råkat i handgemäng med några ungerska husarer, sårades och tillfångatogs (1547).

Hertigen av Alba förde Johan Fredrik inför kejsaren, som satt till häst på fältet med sin broder konung Ferdinand bredvid sig. Han vinkade åt kurfursten att ej sitta av och betraktade med tillfredsställelse sin fånge, som satt där, starkt blödande ur ett sår i ansiktet, med nedblodad panna, hatten av och huvudet sänkt. »Allernådigste kejsare», begynte han. — »Så, erkännen I mig nu för en romersk kejsare», avbröt Karl V hånfullt. Johan Fredrik satte hatten på och svarade manligt: »Jag är i edert våld, gören vad eder behagar.» Han hölls i sträng fångenskap och fick följa med kejsaren, vart denne än begav sig. Hans wittenbergska länder samt kurvärdigheten tillföllo Morits; blott de thüringska länderna behöllo hans söner. Men när kejsaren uppfordrade honom att avsvärja sin tro, svarade han lugnt: »Till min grav förblir

Förnäm sydtysk dam under 1500-talets förra hälft.
Teckning av Holbein.

jag vid den Augsburgska bekännelsen.» Italienare och spanjorer i kejsarens svit förvånades över hans fasta mod.

Lantgreven Filip av Hessen hade som de andra protestanterna övergivit den schmalkaldiska hären vid Donau och skyndat till sitt eget land. Med förskräckelse förnam han där sin bundsförvants öde, och då Karl V lät förstå, att han skulle bevilja honom nåd, infann han sig i kejsarens läger och uppläste en skriftlig avbön på knä. Men när lantgreven stod upp för att räcka sin hand till försoning åt kejsaren,

drog denne undan sin. På kvällen var Filip inbjuden till fest hos hertigen av Alba. När han ville bryta upp, blev han gripen och kvarhållen samt följde som fånge kejsaren åt. Hertig Morits, lantgrevens svärson, var högst uppbragt över denna spanska list.

Hertig Morits' avfall. Nu dolde ej kejsar Karl mera, varför han fört sitt krig. Protestanternas religionsövning inskränktes eller förbjöds; fem hundra av deras predikanter förjagades; i deras städer vaktade övermodiga spanska krigsknektar, och katolska munkar höllo helgonprocessioner på gatorna. År efter år dröjde Karl V i Tyskland: på riksdagarna uppträdde han med spanska legotrupper, undertryckte både katolska och evangeliska ständer och kallade från Spanien till sig sin son Filip för att på riksdagen låta välja honom till sin efterträdare och göra Tyska riket till ett arvland inom sin släkt. Tyskland med Nederländerna och Österrike, Spanien, Italien, Böhmen, Ungern tillhörde huset Habsburg. Vem kunde hindra kejsaren att av alla sina länder skapa ett romerskt kejsardöme likt Karl den stores, med en religion och en kejsare?

Under tiden syntes Morits av Sachsen glad och upprymd med sina grannfurstar vid jakter, riddarspel och fastlagsskämt. Med kejsaren stod han på bästa fot; han växlade budskickningar med honom och påbjöd efter hans önskan katolska kyrkobruk i Sachsen, liksom obekymrad om de förbittrade röster, hans trosförvanter från alla håll höjde emot honom. Men i själva verket ville han ej längre bära deras hat, än mindre låta kejsarens makt växa på sin och de andra tyska furstarnas bekostnad. I djupaste hemlighet avslöt han med dem och Frankrike ett stort förbund mot kejsaren, allt medan han med sorglös min fortsatte sina nöjen och jakter. Plötsligt, när allt var förberett (1552), drog han i fält med sina bundsförvanter, överallt återställande den Augsburgska bekännelsen och återinsättande de förjagade predikanterna. Hotande ryckte han an mot kejsaren själv, som låg sjuk i gikt i *Innsbruck*,

huvudstaden i Tyrolen. »Vi vilja icke», skrev han, »längre ligga spanjorer och präster under fötterna.»

Man hade varnat kejsaren för Morits, men han föraktade de klumpiga tyskarna och svarade: »Ingen tysk kan överlista mig.» Och nu var han överlistad. Hans trupper voro spridda kring hela Tyskland, och brådstörtat måste han fly ur staden med sitt hov. Det var en majkväll, Tyrolerbergen voro ännu snöbetäckta, och natten blev regnig och kall. Vid fackelsken, i en hängbår mellan tvenne mulåsnor, fördes den sjuke kejsaren öster ut över bergen, medan hans vakter upprevo bryggorna bakom honom och besatte passen. Samma natt anlände Morits till Innsbruck med sina landsknektar, som nu bröstade sig i de kvarlämnade spanska hovdräkterna, stucko upp spanska gulddukater i sina befjädrade hattar och kallade varandra »don». Man bad Morits förfölja och taga kejsaren till fånga. Men han svarade: »Jag har ingen bur, som passar för en så stor fågel.»

Samtidigt inbröt Frankrikes konung *Henrik II* (1547—59), Frans I:s son, i Lothringen och besatte *Metz*, då ett tyskt biskopsdöme, och andra orter i riket. Kejsaren, som under tiden samlat en här under hertigen av Alba, drog genom södra Tyskland till Metz och belägrade det hela vintern igenom. Men det försvarades tappert av Frankrikes skickligaste fältherre, den stränge hertig *Frans av Guise*, en adelsman från Lothringen. Än mindre kunde kejsaren undertrycka den nya läran i Tyskland eller göra riket till sitt arvland. Genom religionsfreden i *Augsburg* 1555 beviljades åt de protestantiska ständerna deras religion enligt Augsburgska bekännelsen och samma rättigheter som åt katolikerna. Karl V förstod ej de evangeliska sanningarna, men mot sanningen förfelar den mäktigaste kejsare sitt mål. Sedan den tiden betraktades Habsburgarna i Tyskland som främlingar och förtryckare.

Frankrike fortsatte kriget ännu ett par år och behöll i freden (1559) biskopsstiftet *Metz* och andra orter i *Lothringen*, som sedan den tiden allt närmare förbands med Frankrike.

Johan Fredrik, som kejsaren frigivit på färden till Metz,

Henrik II av Frankrike.
Skulptur av Germain Pilon i katedralen i S:t Denis.

Sydtyska herremän vid mitten av 1500-talet.
Träsnitt av Tobias Stimmer.

mottogs i Sachsen-Thüringen som en martyr, för sin ståndaktighet i fångenskapen. I städerna voro honom borgarna högtidsklädda till mötes: gossarna till höger, flickorna till vänster sjöngo Te deum, de förra på latin, de senare på tyska,

medan fursten red genom skarorna med blottat huvud, tackande och nådig, med sina söner vid sin sida. Melankton i Wittenberg, numera Morits' undersåte, hälsade sin forne furste med en festskrift och förliknade honom vid Daniel i lejongropen. Till ersättning för det förlorade Wittenberg grundlade Johan Fredrik i *Jena* vid Saale ett nytt protestantiskt universitet, som ännu är ett av de främsta i Tyskland.

Morits stupade år 1553 i en fejd med en av sina grannfurstar. Men hans orätt fångna länder och kurvärdighet gingo i arv inom hans ätt, som ännu regerar i Dresden.

Även Filip av Hessen frigavs och återvände till sitt land.

Karl V:s tronavsägelse och död. Redan från unga år längtade Karl V efter klosterlivets ensamhet, i synnerhet sedan han förlorat sin gemål, Isabella av Portugal, ty de höllo varandra kära. Hans hälsa var bruten, och han plågades svårt av gikten. Efter motgångarna i Tyskland begav han sig till Nederländerna och nedlade alla sina kronor (1554—56).

Den högtidliga tronavsägelsen ägde rum i *Bryssel.* I palatsets stora sal var uppförd en estrad med säten för de nederländska ständerna samt spanska och nederländska grander, kejsarens statsråd och främmande monarkers sändebud; nere på golvet stodo stadens borgare. Kejsaren inträdde, klädd i svart, med ena handen stödd på en krycka, den andra på skuldran av prins *Vilhelm av Oranien*, en ung nederländsk adelsman i hans gunst. Vid sidan gick hans son *Filip II.* Kejsaren tog plats mitt på estraden under en praktfull tronhimmel med det rödgula burgundiska vapnet. Sedan statssekreteraren uppläst tronavsägelsen, reste sig kejsaren, stödd på Vilhelm av Oranien, och tog till ordet: »För fyrtio år sedan i denna samma sal blev jag, femtonårig, förklarad myndig av min farfar Maximilian. Året därpå dog min morfar Ferdinand, och jag seglade över havet och mottog styrelsen av Spanien och dess biländer. Nittonårig vid min faders död,

blev jag kejsare i Tyskland. Sen dess har jag min regering igenom varit på resa, till Tyskland, Spanien, Nederländerna, Italien, Ungern, Afrika, över Medelhavet och på Atlanten, icke av härsklystnad utan till Guds ära, för att skydda kyrkans enhet och försvara kristenheten mot turkarna, huru än Frankrikes avundsjuke konung och Luther med kättarna i Tyskland sökt hindra mig. Sist begav jag mig till Tyskland för att återställa kyrkans enhet men förfelade detta mål till följd av några tyska furstars trolöshet och fransmännens inbrott i riket. Nu är min hälsa bruten, och mina krafter räcka ej till för regeringens börda. Min son Filip II skall bliva eder en god konung: tjänen honom som trogna och hörsamma undersåtar.» Kejsaren vände sig nu till sin son och förmanade honom att regera i fred och rättvisa och försvara förfädrens tro. Hans röst darrade, och han sjönk tillbaka i sin tronstol, blek av ansträngning och sinnesrörelse. Filip kastade sig till hans fötter och kysste hans hand, och i den stora församlingen stod ingen utan tårar i ögonen. Och dock hade denne kejsare använt alla sina krafter till att undertrycka de evangeliska sanningarna och överallt grundlägga den habsburgska envåldsmakten, som blev till olycka för alla de länder, där den befäste sig. Så vörda människorna makten i världen.

Filip II fick *Nederländerna* och *Spanien* med dess biländer, medan Karls broder *Ferdinand* behöll *Österrike* med *Böhmen* och *Ungern* samt av kurfurstarna valdes till *tysk kejsare;* efter honom valdes allt framgent Tysklands kejsare ur det Habsburgska husets österrikiska linje.

Därefter seglade kejsaren över havet till Spanien. I Estremadura invid klostret S. Yuste hade han låtit uppföra åt sig en bekväm och rymlig bostad. Där tillbragte han sina dagar med fromma botövningar och läsning, mottog besök av statsmän och sändebud och följde med intresse tidens händelser. Han avled år 1558. I sitt sista brev till sin son lade han honom på hjärtat att med eld och svärd utrota kätteriet i sina länder.

Kejsar Karl V.
Målning av Tizian. Museet i München.

Reformationen i Schweiz.

Ulrik Zwingli, reformatorn i Zürich. Samtidigt med Luther uppträdde i tyska Schweiz som reformator *Ulrik Zwingli.* Han blev år 1519 predikant i huvudkyrkan i Zürich.

Ulrik Zwingli.
Samtida träsnitt.

Med klarhet, kraft och värme predikade han mot avlatsförsäljningen, mässan och andra katolska bruk och läror och vann stort bifall både hos folket och rådet. Snart fick han en sådan makt i staden, att hans motståndare sade om honom,

att han var kyrkoherde, borgmästare, råd och skrivare i en person. Under hans ledning genomfördes i Zürich en likadan reformation som i Sachsen, och den vann hastigt insteg även i *Bern*, *Basel* och andra orter av tyska Schweiz.

Men urkantonernas enkla folk värjde sig mot alla nyheter med sådan iver, att ett inbördes krig hotade. Zwingli rådde nu de reformerta orterna att rusta sig med all makt och raskt rycka an; men man nöjde sig med att avskära urkantonerna tillförseln av spannmål, salt, vin och järn för att sålunda betvinga dem utan krig. I sin nöd grepo de till vapen, överraskade züricharna och slogo dem vid *Kappel* (1531). Enligt seden följde Zwingli stadens baner i drabbningen. Dödligt träffad av ett skott, föll han med orden: »Kroppen kunna de döda men icke själen.» Invid huvudkyrkan i Zürich står nu hans bildstod i brons, med bibeln i ena handen och svärde i den andra.

Slaget vid Kappel förhindrade reformationens utbredning till urkantonerna, som ännu i dag äro katolska.

Farel och Kalvin i Genève. Tidigt uppkommo reformatoriska läror i Frankrike. Men där som i alla romanska länder hade präster och munkar över folkets sinnen ett större välde än i de germanska och eggade till lidelsefullt motstånd. Huvudstaden och hovet förblevo katolska. Universitetet i Paris förföljde med stränghet den minsta avvikelse från katolicismen. Frans I firade i Paris autodaféer, där konungen själv gick med i processionerna, till fots, barhuvad och barfota, med brinnande vaxljus i handen. Sålunda blev det omöjligt att i Frankrike grundlägga en ny evangelisk kyrka. Men våldet kan ej undertrycka sanningen; snart fann den sin ort och sin man.

I städerna vid Frankrikes östra gräns, i det nuvarande franska Schweiz, vunno protestanterna överhand under skydd av Schweiziska edsförbundet, varav uppstod deras binamn *hugenotter*, en fransk förvrängning av det tyska Eidgenossen (edsförbundna). Den mest betydande av dessa orter var

Genève, vid Rhônes utlopp ur Genèvesjön, mitt bland Alperna, på gränsen mellan Tyskland, Frankrike och Italien, en genom handel och konstflit blomstrande stad. Där uppträdde den franske predikanten *Farel*, som med sin dundrande stämma upphetsade folket mot »papisterna och deras avskyvärda vidskepelse». De katolska kyrkorna i staden stormades, altaren, madonnabilder, reliker och krucifix förstördes, mässbrödet utkastades på golvet, och mässan förbjöds. De katolska prästerna anmodades att med bibeln försvara sin lära eller antaga evangelium. »Vi äro gamla män», svarade de, »som ej forskat efter sådana saker, men vi vilja dö i våra fäders religion.» De fingo då utvandra, kyrko- och klostergodsen indrogos till staden, och som en protestantisk republik inträdde Genève i edsförbundet.

Kopparstick av René Boivin.

Men den katolska kyrkans fall lämnade staden i den största förvirring. Mest av politiska skäl hade reformationen antagits av de patriciska borgarna, levnadslustigt folk, som från Italiens städer hemfört renässansens lösa seder, medan det lägre folket under de ständiga tumulten vants vid laglösheter och trots. När man väl var fri påvens bud, ville man ej heller hålla Guds bud: mången tänkte nu få leva fritt efter behag, utan gudstjänst och religion. På värdshus och gator fördes ett löst liv, och förgäves predikade Farel alla dagar i kyrkorna. Var detta, frågade han sig förtvivlad, frukterna av den nya läran?

Då anlände 1536 från Frankrike till Genève en protestantisk flykting, en ung lärd från universitetet i Paris, *Johan Kalvin*, för att i utlandet med vetenskapliga arbeten bekämpa katolicismen; han hade året förut utgivit sitt förnämsta verk, »Kristlig troslära», en skarpsinnig och klar sammanställning av den protestantiska läran. Då Farel fick höra om Kalvins ankomst, såg han häri en fingervisning av försynen; ehuru det redan var sent på kvällen, lopp han till hans härbärge och bad honom enträget att stanna kvar och rädda den nya kyrkan i Genève. Kalvin nekade; han var blott på genomresa till Tyskland, där han skulle fortsätta sina studier, och tänkte resa följande morgon. »Vad», utbröt Farel med sin dundrande röst, »du tager dina studier till förevändning? Du söker mera ditt än Kristus? I Guds, den allsmäktiges, namn, förkunnar jag dig hans förbannelse, om du vägrar oss din hjälp i Herrens verk.» Den unge lärde blev djupt gripen: ännu tjugu år senare kunde han darra vid tanken på denna stund. »Det var», sade han då, »som om jag sett Guds fruktansvärda hand sträckas ned från himmelen för att fasthålla mig.» Hela sitt liv ägnade han åt kyrkan i Genève.

Kalvin blev nu av stadens råd anställd som predikant och föreläsare i den Heliga skrift. Snart förspordes verkningarna av hans klara och säkra ande. Den nya gudstjänsten ordnades, och envar befalldes att besöka kyrkan. För barnens religionsundervisning inrättades en skola. Värdshusliv, danser, larm på gatorna förbjödos, med stränga straff understödde rådet sina predikanter, och alla tycktes nöjda, att ordning åter rådde i staden.

Men mången genèvare fann det dock för mycket att avlägga alla sina gamla oseder. Skulle det fria Genève bliva Kalvins och Farels träl? År 1538, då folkförsamlingen valde nytt råd, fingo de missnöjda överhand och insatte sina män i rådet. Man trotsade nu öppet predikanternas ordning, smädeskrifter kommo i omlopp, det vilda värdshuslivet begynte på nytt, och vid sitt arbetsbord hörde Kalvin folkhopar på gatan utanför larma och ropa: »I Rhône med fransosen!» eller ock upp-

väcktes han mitt i natten av deras kolvslag på hans port. Dess strängare blevo de två predikanternas fordringar, dess skarpare deras predikningar, tills rådet förbjöd dem att predika. Nästa helgdag — det var påsk och nattvardsgång — bestego Kalvin och Farel det oaktat predikstolen i var sin kyrka. I häftiga ordalag förkunnade de, att en stad, där gudlöshet rådde, evangelium föraktades och Herren och hans kyrka smädades, kunde de ej erkänna som kristen ej heller där utdela hans nattvard. De avbrötos av vredgade rop, här och där syntes dragna svärd och påkar, som männen gömt under sina kläder. Men i skydd av sina vänner kommo reformatorerna oskadda hem.

Följande dag blevo de av rådet avsatta från sina ämbeten och förvisade från staden. »Hade vi tjänat människor», sade Kalvin, »så vore vi illa lönade. Men nu hava vi tjänat en högre Herre, som icke skall förhålla oss vår lön.»

Kalvins återkomst. Kyrkan i Genève. Tre år varade förvisningen: Farel vann anställning på en annan ort uti franska Schweiz och Kalvin i den evangeliska riksstaden *Strassburg* i Elsass. Men i Genève uppstodo partistrider och folktumult på nytt. Skolan förföll, kyrkorna försummades, och det lättsinniga livet återtogs. Snart begynte man längta efter att få Kalvin tillbaka, och så snart kalvinisterna åter fått sina män in i rådet, sändes bud efter honom till Strassburg. Det tycktes Kalvin en övermänsklig uppgift att i denna världslustans trotsiga stad grundlägga Kristi kyrka, och han ryggade med bävan tillbaka. Men på samma gång kände han sig i sitt inre driven av en högre makt till just detta Genève, varifrån Guds kyrkas återställelse kunde gå ut över världen. Ivern i Genève växte: man gjorde bot och bättring, höll sträng tukt och avlät bud på bud till Strassburg. Även Zürich och Basel inlade sitt förord. Äntligen kom Kalvin, sept. 1541. Staden hade sänt en härold att beledsaga honom, och utanför stadsporten voro rådet och allt folket honom till mötes. Som en segerherre höll mäster Kalvin sitt intåg i den botfärdiga

staden: från detta ögonblick tillhörde de varandra, han Genève och Genève honom.

Från första dagen var reformatorn rastlös vid sitt verk att ordna Genève som mönster för en Guds församling. Av papismens inrättningar och läror fick ingenting stå kvar, som ej hade stöd i evangelium. I Genève fanns ej, som i Sachsen, en furste, som kunnat bliva kyrkans överhuvud. Till att styra församlingen inrättade Kalvin ett kyrkoråd eller *konsistorium*, som bestod av tolv äldste, *presbytererna*, vilka utsågos bland fromma och ärbara borgare i staden, jämte sex av prästerna. Som på de äldre kristnas tid fick ingen rangskillnad råda bland församlingens präster, konsistorium valde dem, och församlingen själv bekräftade valet. Gudstjänsten, som var enklare än Luthers, bestod av predikan, psalm och bön. Kyrkans väggar voro vitrappade med kalk; bilder och målningar, till och med orgeln och altaret voro borttagna. Vid predikstolen stod i altarets ställe ett vanligt bord, där nattvarden utdelades. Allmän stor nattvardsgång hölls jul, påsk och pingst samt första söndagen i september, den kalvinska kyrkans fyra huvudhögtider.

I Kristi kyrka fick ingenting bliva kvar av den gamla människan och det gamla levernet. Kortspel, nattliga danser, teater och nöjen förbjödos, och de uppsluppna folkfesterna avskaffades. I stället för renässansens brokiga dräkter påbjödos allvarsammare kläder i enklare färger och snitt, och för bröllop och gästabud, ja, fruntimrens hårklädsel utfärdades noggranna föreskrifter. Envar måste flitigt besöka kyrkan och sända sina barn till skolorna. På bestämda tider höllo presbytererna visitationer i familjerna. De felande, hög som låg, kallades inför konsistorium och straffades med varning, avbön, kyrkobot, uteslutning från nattvarden, eller ock med världsliga straff, dem rådet pålade. En hårkläderska, som kammat en ung fru efter det förbjudna modet, kastades i fängelse. Värdshusbesök straffades med tre dagars vatten och bröd. En förnäm borgare, som hånat prästerna, fördes av rättstjänaren i botskjorta, med en upp och nedvänd fackla i

handen, genom stadens gator till torget, där han fick göra en offentlig avbön. Sådan var Kalvins kyrkotukt.

Sträng var ock Kalvins lära. Människans frälsning, lärde han som Luther, berodde ej av hennes egna verk och gärningar utan var en nåd av Gud. Men då enligt Skriften en del människor blevo frälsta men andra fördömda, så måste Gud, eftersom utan hans vilja ingenting sker, på förhand hava utkorat några till del i sin nåd och bestämt andra till fördömelse. Blott de utvalda, som äro i nåden, kunna verkligen tro, bedja och frukta Gud. De utgöra Kristi verkliga kyrka och mottaga i nattvarden tecknet på Guds nåd. Men vilka de äro, vet ensamt Gud, människorna bedöma det blott efter envars gärningar. Därför måste de, som känna Guds nåd inom sig, lägga det i dagen genom ett heligt leverne och nit för religionen. Den minsta förseelse beivras med sträng kyrkotukt. De, vilkas gärningar det oaktat förbliva dåliga, visa därigenom uppenbart, att de äro av Gud förkastade, varför konsistorium utesluter dem från nattvarden, på det att kyrkan ren och helig må bestå i kampen mot ondskans makter. Det är en fruktansvärd lära, säger Kalvin själv, men inför Guds majestät måste människoförståndet ödmjukt böja sig.

Kalvins kyrkoordning godkändes av rådet och antogs i folkförsamlingen den 2 jan. 1542 som stadens grundlag, enligt gammal sed under ringning i stormklockan. Även Zürich och andra orter i Schweiz, som reformerats genom Zwingli, biträdde Kalvins lära; emedan den är strängare än Luthers, har den blivit företrädesvis kallad den *reformerta.* Även benämnes hans kyrkoordning efter presbytererna *presbyteriansk.*

Kalvins sista år och död. Återstoden av sitt liv tillbragte Kalvin i Genève. Sedan han där befäst sin ställning, ägnade han sig åt den protestantiska saken i hela Europa. Överallt bildades reformerta församlingar efter Genèves mönster, i Nederländerna, England, Skottland och framför allt i Frankrike. En stor brist rådde på kyrkoherdar och lärare. Då grundlade Kalvin universitetet i Genève, där han själv blev

professor i den Heliga skrift, och dit strömmade nya skaror av lärjungar, adelsmän lika väl som hantverkare, synnerligast från Frankrike, för att under Kalvins ledning studera bibeln och de humanistiska vetenskaperna. »En märkvärdig anda vid detta universitet», utbrister förvånad en katolsk skriftställare, »här är allt eld och iver, bön, studium, arbete och helig tukt.» Så snart lärjungarna blivit skolade, utgingo de från Genève, allt eftersom Kalvin bestämde, en del som bibelkolportörer, andra som resepredikanter, andra som kyrkoherdar till redan färdigbildade församlingar. Blott till Frankrike utgingo årligen 30 till 40 lärjungar. »Skicka oss mera virke», skrev Kalvin till den reformerta församlingen i *La Rochelle* vid franska västkusten, »så göra vi därav pilar och sända dem åt er tillbaka.» Redan under Kalvins livstid hade hugenotterna bildat 2,500 församlingar. Förgäves förbjöd konungen deras gudstjänst vid dödsstraff: autodaféerna blott ökade hugenotternas antal, och de höllo sin gudstjänst i hemlighet. Oavbrutet gingo Kalvins brev till dem med maningar, råd och förhållningsregler. Hans »Kristliga religionslära» och andra skrifter vunno i Frankrike utomordentlig spridning och ligga till grund för det nyare franska skriftspråket, som Luthers för det tyska. År 1551 utgav han en fransk bibel i omarbetning efter tidigare bibelöversättningar, och trettio tryckpressar voro i Genève i rörelse för hans räkning. Så blev under Kalvins ledning den lilla republiken vid Genèvesjön en andens vapenverkstad för hela det protestantiska Europa.

Till sin smärta fick Kalvin uppleva utbrottet av de blodiga *hugenottkrigen* (1562—98), som slutade med katolicismens seger i Frankrike.

I sitt enskilda liv var Kalvin enkel och tillbakadragen. Hans väsen röjde den fint bildade mannen och höll folket på avstånd. Mot sina vänner var han trofast och visade stor ömhet mot sin hustru och sin son. Gossen dog i späda år och kort därpå hans hustru; han sörjde dem djupt och innerligt. För naturen hade han intet sinne. Hans bostad låg med utsikt över sjön och de snöhöljda Alperna, och han

märkte det knappt. »Jag har nu varit så ivrig vid mitt arbetsbord», skrev han en gång, »att jag knappt mera vet, huru solen ser ut.» Kalvin var mycket sjuklig och led år efter år de svåraste plågor, men hans eldiga ande tvang den sönderfallande kroppshyddan att alltjämt tjäna vidare till Guds ära och kyrkans återställelse; och när han slutligen måste intaga sängen, uttröttade han sin sekreterare med att diktera brev och predikningar. Aldrig, icke ens under de svåraste plågor, hörde man en klagan från hans läppar, blott någon gång en suck: »Herre, huru länge?» Vid sin dödsbädd församlade han prästerna omkring sig och förmanade dem att bestå trofast i kampen mot papismen och mörkrets makter, och rådsherrarna kommo i högtidligt tåg för att få höra hans avskedsord. Han avled år 1564.

Men från Madrid skrev Filip II:s minister till Europas katolska makter: »Det är på tiden att draga nytta av den store kättarchefens död. Nu måste vi på allvar sammansluta oss för att reformera vår kyrka och krossa kätteriet. Min konung är redo att härtill offra sin stats alla krafter.»

Redan någon tid hade katolikerna arbetat på detta mål. Först efter Kalvins död begynte deras framgångar.

Den katolska kyrkans reformation.

Den romerska inkvisitionen. Då protestantiska läror vunno insteg även i Italien, frågade påven Paul III en dag kardinal Carafa, dominikanmunk och ivrig katolik, vilka medel han däremot kunde tillråda. »Inkvisition», svarade Carafa, »en sträng och genomgripande inkvisition efter mönster från Spanien.»

Genast avlät påven en bulla med befallning att i Rom inrätta en inkvisitionsdomstol i trossaker, med högsta domsrätt över kättare i alla katolska länder; Carafa jämte fem andra kardinaler utsågos till inkvisitorer. Med iver gick kardinalen till verket. Av egna medel, för att ej behöva vänta på utbetalningen från påvens skattkammare, hyrde han ett hus i

Rom och inredde fängelser samt rum för inkvisitionens ämbetsmän, köpte bommar och lås, block, kedjor, rep och alla medeltidens fruktansvärda tortyrredskap. Han utnämnde generalinkvisitorer för de särskilda länderna och gav dem följande regler:

Primo: att i trossaker ej ett ögonblick vänta utan genast på minsta misstanke gripa in med yttersta stränghet.

Secundo: att ingen hänsyn taga till furstar och prelater, huru högt de än stode; blott den, som bekänt, kunde behandlas med faderlig mildhet.

Tertio: att ej med kättare, minst med kalvinister, nedlåta sig till någon som he'st fördragsamhet.

I Italien bröt förföljelsen först ut, med godsindragningar och autodaféer. Det var främst bland adelns och städernas patricier protestantismen vunnit anhängare: hundratals framstående italienare övergåvo för alltid sitt fädernesland och bosatte sig i Genève eller på andra protestantiska orter. Litteraturen togs under sträng uppsikt. Ingen bok fick tryckas eller säljas utan inkvisitionens tillstånd, och en lista på förbjudna böcker upprättades. Den minsta avvikelse från kyrkans lära förföljdes, tills inom tre årtionden varje spår av protestantismen försvunnit både på Italienska och Pyreneiska halvön.

Alla nya åsikter, även på vetenskapens område, syntes den katolska kyrkan farliga. Den berömde italienske astronomen *Galileo Galilei* hade uppfunnit stjärnkikaren och därmed gjort storartade upptäckter angående de lagar, enligt vilka himlakropparna röra sig i världsrymden. Han uppvisade, att jorden icke står stilla i världsalltets medelpunkt utan att tvärtom såväl jorden som de andra planeterna kretsa omkring solen i bestämda banor. Men häröver upphävde de katolska prästerna ett stort skri: det strede mot bibeln, som talar om att solen går upp och ned; i Jos. 10 kap. 12, 13 heter det uttryckligen, att Gud lät solen stå stilla på den dagen, då Josua besegrade amoréerna, följaktligen måste den eljest röra sig. Dominikanmunkarna anklagade Galilei hos påven för kätteri, hans verk uppfördes på listan över förbjudna

böcker, och slutligen drogs han inför inkvisitionen i Rom. Under månader försmäktade den store astronomen i dess fängelser, tills tortyren bröt hans mod: knäböjande inför inkvisitorerna avsvor han sin lära om jordens rörelse som falsk och kättersk. Men så snart han stigit upp, skall han hava stampat med foten i golvet och mumlat mellan tänderna: »Men den rör sig dock!» Galilei förvisades till sin lantegendom, där han avled några år senare, bruten, gammal och blind.

Några år efter Paul III blev kardinal Carafa påve under namn av *Paul IV*. Nu blev det ett reformerande i Rom och Kyrkostaten: påven bortjagade alla ovärdiga kardinaler, prelater, ämbetsmän och tjänare och gav deras platser åt fromma och katolskt sinnade män. I kyrkorna infördes sträng ordning, mässläsning för penningar förbjöds, och påven tvang kardinalerna att predika och predikade även själv. Hans hov måste strängt iakttaga fastan. Aldrig försummade påven den torsdag, då den heliga inkvisitionen sammanträdde, han levde blott för sina reformer och sin inkvisition, stiftade kättarlagar, tog till fånga, bannlyste och firade autodaféer.

Även de följande påvarna vidhöllo denna stränga katolska riktning; med ett slag hade renässansens förvärldsligade och fördärvade påvedöme försvunnit.

Jesuitorden. Vid denna tid utbildade sig till påvens och den katolska kyrkans tjänst den märkvärdiga *jesuitorden.*

Den stiftades av en spansk riddersman, *don Inigo de Loyola,* en tapper och äregirig officer, från Baskiska provinserna. I första kriget mellan Karl V och Frans I, på gränsen vid Pyrenéerna, stred han med stor utmärkelse för sin konung och kejsare men träffades redan under krigets första år i benet av en kula från en fransk arkebusiär. Han fördes till sin broders slott, och läkaren förklarade, att han måste bliva låghalt. Två gånger lät han bräcka benpipan och uttänja musklerna, men han var och förblev oduglig till krigstjänst. Mellan plågorna och feberanfallen låg han och läste spanska helgonsagor, de enda böcker som funnos i det gamla huset. De he-

ligas ryktbara bedrifter eldade hans själ. »Jag vill bliva vad den helige Dominikus, den helige Franciskus var, ett helgon, till vilket man beder.» Och han beslöt att överträffa dem alla och vinna högre ära än någonsin på krigarbanan. Vad syntes omöjligt för en spanjor på Karl V:s tid?

Knappt tillfrisknad, tog don Inigo med några hemlighetsfulla ord farväl av sin broder och begav sig på vandring. Han avskedade sina väpnare. Med ena foten i stövel, den andra i toffel, red han vägen fram på sin mulåsna, försänkt i djupa tankar. I en kyrka upphängde han sina vapen på jungfru Marias altare och höll natten igenom vakt vid hennes bild, med pilgrimsstaven i handen: så invigde han sig åt sitt nya liv. Sin ridderliga dräkt skänkte han åt förste tiggare på vägen. I Aragonien tog han in i ett kloster och ägnade sig åt andliga övningar efter helgonens föredöme. Han föreställde sig, huru Karl V, hans jordiske herre, kallade sina trogna undersåtar under fanorna för att erövra världen; de måste lyda honom obetingat, men så delade han ock med dem ära och makt. Vilken spanjor ville ej följa honom? Men nu kallade honom Jesus, hans himmelske herre, till ett långt högre värv, att för Guds rike erövra världen; långt lydigare ville han tjäna honom och dela med honom långt större ära. Han föreställde sig Kristi härläger, på Oljeberget vid Jerusalem, med jungfru Maria och helgonen. Mitt emot, på de babyloniska fälten, står fiendelägret: den onde själv, med de fallna andarna, bland eld och rök och svavel, förfärliga och vilda, allt ser han i minsta detalj, åskådligt och levande. Mot denne fiende var det han nu skulle strida. Under ständiga övningar av detta slag ville han vänja sig vid att försaka världen och dess lockelser, övervinna sina egna böjelser och

Ignatius Loyola.
Samtida medalj.

forma sin själ till ett redskap åt Gud, en andlig exercis för den forne krigaren, som ej mera kunde exercera kroppen.

Trettiotre år gammal satte sig Ignatius — så kallade han sig numera — på skolbänken bredvid gossarna för att lära sig latin. Han slutförde sina studier vid det berömda universitetet i Paris, katolicismens huvudsäte, vid samma tid, då Kalvin flydde därifrån undan protestantförföljelserna. Här vann han sina första lärjungar: *don Frans Xaver*, en ung och rik baskisk adelsman, som sökte utmärkelse på den lärda banan; *don Diego Lainez*, en skarpsinnig och lärd kastilianare; *Peter Faber*, bondson från norra Italien; alla hade under Ignatius' ledning genomgått hans andliga exercis. De begåvo sig till Rom och bildade där en ny orden, »Jesu sällskap». Till de tre munklöftena fogade de ett fjärde: lydnad mot påven. Men icke i klosterensamhet som medeltidens munkordnar utan mitt ibland sina medmänniskor, bland hedningarna i Indien och Amerika, i de kätterska länderna, bland de katolska folken, överallt förklarade de sig redo till krigstjänst för Jesus och hans ståthållare på jorden, den helige fadern i Rom. Den dåvarande påven var Paul III. »Det är Guds anda», utropade han glad och stadfäste den nya orden (1540). Folket kallade dess medlemmar *jesuiter.*

Ignatius blev jesuitordens general. Han förstod att använda sitt folk, envar efter hans anlag. De svärmiska sändes som missionärer till hednaländer: Frans Xaver i det portugisiska Indien, andra i det spanska Amerika. De världserfarna och förslagna blevo biktfäder vid furstehoven, insmögo sig i de stores gunst och fingo i sina händer politikens trådar vid alla katolska hov. De talföra och trosivriga utsändes som folkpredikanter, att som protestanterna predika på folkspråket och ur bibeln men i katolsk anda för att återväcka nitet för mässan, bikten, helgondyrkan och andra fromma verk. Den, som visade läraranlag, blev professor vid jesuit-kollegierna. Där undervisades i de humanistiska vetenskaperna, ej blott latin utan ock grekiska och hebreiska samt den Heliga skrift, på det att katolikerna skulle kunna bekämpa protestanterna

med deras egna vapen. Disciplinen var sträng, metoderna säkra och undervisningen gratis. Men alla författare, som där lästes, voro på förhand genomsedda och ändrade av jesuitfäderna, ty de arbetade ej för sanningen utan för att finna försvarsgrunder för den katolska tron. Jesuiternas kollegier blevo snart mer besökta än de protestantiska gymnasierna, ungdomen föll i deras händer, inom kort hade de smugit sig in i de flesta land i Europa. »Dessa jesuiter», suckade den gamle Melankton, »äro våra farligaste fiender.» Men i katolska länder väckte de stort bifall, och furstarna gåvo dem skänker och föräringar; den gamle Michelangelo byggde dem utan ersättning ett ordenshus i Rom.

Ordens styrelse var sträng. Under ordensgeneralen i Rom stodo i de skilda länderna provinsialer, som styrde jesuiterna i var sin provins, under provinsialerna rektorer, under rektorerna superiorer, envar med oinskränkt makt över sina underlydande. De övervakade dem noga och avgåvo, envar till sin förman, om deras karaktär, böjelser, förtjänster och brister hemliga berättelser, som årligen i hundratal ingingo till ordensgeneralen i Rom, vilken med oinskränkt makt ledde hela orden.

Jesuitens första plikt var att lyda sin förman och forma alla sina tankar och känslor efter hans, tills han blev »lydig som staven i vandrarens hand». Mottog han befallning om något orätt, en osanning, ja ett mord, så måste han dock däri se Guds vilja, eftersom befallningen genom ordensgeneralen kom från Kristi ståthållare på jorden, den helige fadern i Rom. Jesuitens förman var hans gud. »Om kyrkan säger, att något är svart, och våra ögon se, att det är vitt, så böra vi tro kyrkan och icke våra ögon», sade Loyola. För ordens bästa var allt tillåtet, varför ock dess ryktbara grundsats blev, att ändamålet helgar medlen. Jesuiten lämpade sig klokt efter förhållandena, till vilket land han än kom, alltefter behov grym och sträng som en spanjor, mild och behaglig som en italienare. Själv hade han ingen vilja för egen del,

intet hem, inga vänner, intet fädernesland: orden var för honom allt.

Med alla medel, tillåtliga och otillåtliga, stod jesuitorden redo till kamp för det mål, som syntes en spanjor det högsta på jorden: den katolska kyrkans återställelse över hela kristenheten.

Femton år stod Loyola i spetsen för den orden, som han format efter sin anda. Outtröttlig satt han vid sitt arbete till långt in på kvällarna. Ännu i morgongryningen kunde bröderna i ordenshuset i Rom höra hans välbekanta, haltande gång och ljudet av hans käpp, då generalen under sömnlösa nätter vandrade omkring i huset, smidande nya planer, med tankarna kring hela jordklotet, där överallt jesuiter verkade efter hans vink. Hans kroppskrafter voro uttömda, men viljan höll honom uppe; en kväll hade han arbetat som vanligt; på morgonen fann man honom död i rummet (1556). Lainez valdes efter honom till ordensgeneral.

Ignatius blev efter sin död av den katolska kyrkan kanoniserad: han hade blivit vad han önskat, ett helgon, till vilket katolikerna än i dag rikta sina böner.

Kyrkomötet i Trident. År 1545 hade Paul III till Trident i Tyrolen sammankallat ett kyrkomöte, där katolska prelater från Spanien, Frankrike och Italien infunno sig; protestanterna vägrade att deltaga. Flera gånger upplöst, sammankom det på nytt efter Paul IV:s död åren 1562—63.

I strängaste form fastställdes där de katolska lärorna till åtskillnad från protestanternas: om skärselden, helgondyrkan, bikten och mässan, prästernas ogifta levnad. Den katolska kyrkan förklarades som den enda saliggörande, helig och ofelbar: vad den lärde måste katolikerna tro, icke som protestanterna evangeliet och sitt samvete. För varje gång en protestantisk lärosats av mötet slutgranskats, föreslog ordföranden ett anatema (förkastelse), och de församlade prelaterna svarade: »Anatema! Anatema!» Kyrkotukten skärptes. Avlatshandeln och andra missbruk avskaffades. Påven fick ökad

makt i kyrkan och biskoparna i sina stift. De höllo ständiga och stränga visitationer med sina präster, och överallt inrättades seminarier, där kunniga, allvarliga och sedestränga katolska präster uppfostrades. Vid gudstjänsten predikade de numera på modersmålet, för att folket skulle lära sig den katolska trons innehåll, och jesuiterna författade för folket katolska katekeser i frågor och svar. Men ännu i dag är bibeln på folkspråket föga spridd i de katolska länderna.

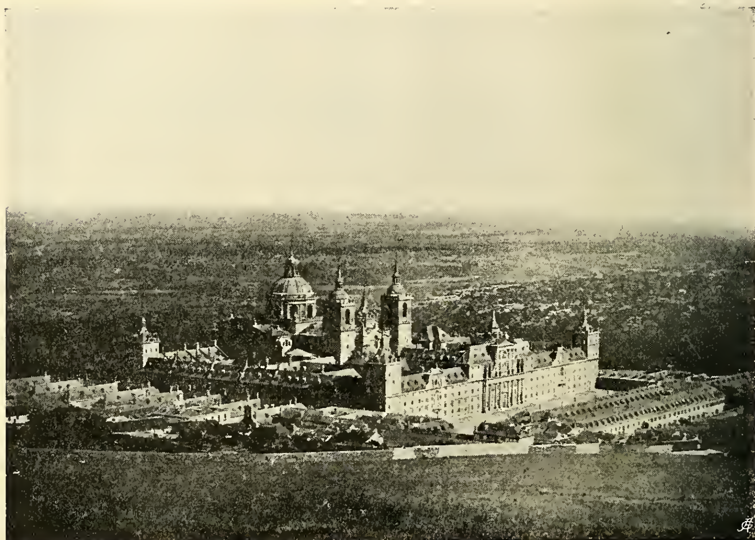
Sålunda reformerad, vann den katolska kyrkan åter makt över folken, en makt långt större än förut och som hon bevarar ännu i våra dagar.

Filip II. I kampen mot protestanterna hade den katolska kyrkan hos ingen av Europas katolska furstar ett sådant stöd som hos *Filip II* av Spanien (1556—98).

Filip hade av sin far fått *Spanien* med *Neapel*, *Milano*, *Franche-Comté* och *Nederländerna* samt kolonierna i *Amerika*. Efter sin mor ärvde han *Portugal*, då år 1580 den gamla konungaätten där utgick, och tog det utan motstånd i besittning. Han styrde så gott som oinskränkt, varken Kastiliens eller Aragoniens cortes kunde trotsa hans makt. Hans inkomster voro tretton gånger större än det dåvarande Englands. Han underhöll den största stående här i Europa, 30,000 man av det berömda spanska fotfolket, och hans flotta stod blott turkarnas efter. I sitt lustslott, det dystra *Escorial* på Madrids högslätt, byggt, säger man, efter mönster av det halster, på vilket den helige Laurentius led martyrdöden, satt han outtröttlig vid sitt skrivbord och arbetade för sina planer på katolicismens och Spaniens övervälde i Europa. Gud själv hade gjort honom till en så mäktig monark för att rädda hans kyrka ur dess stora fara: utan förskoning skulle han straffa och krossa kättarna i alla land. När han från Nederländerna efter sin tronbestigning återvände till Spanien, blevo flere »lutheraner» brända i rikets huvudstäder, och både hovet och folket åskådade autodaféerna med djupaste andakt. I alla Filip II:s länder påbjödos det tridentinska mötets beslut.

Inom kort hade jesuiter och inkvisition kvävt alla spår av protestantismen i Spanien. En sådan blind trosiver kallas fanatism.

Reformerad, under stränga påvar, med jesuiterna som förtrupp, det spanska folket som huvudhär och Filip II som

Escorial.

anförare, reste sig den stridande kyrkan till kamp mot de avfallna protestanterna, kättare och förtappelsens barn; inkvisitionens blodiga autodaféer belyste hennes väg.

Nederländska frihetskriget.

Den spanska inkvisitionen i Nederländerna. Nederländarna voro Filip II:s rikaste folk, av dem drog han mer än tredjedelen av sina inkomster. Genom konstrika fördämningar längs sina låglänta kuster hade de förvandlat havsbottnen till frodiga betesmarker, åkrar och trädgårdar. De drevo

Filip II av Spanien.
Samtida målning nu i England.

en vinstgivande handel med Portugals indiska och Spaniens amerikanska kolonialvaror, som de från Lissabon eller Cadiz fraktade vidare till England och de nordiska länderna. I de norra provinserna övervägde handel, sjöfart, fiske och boskapsskötsel, i södern konstflit och industri. Där lågo Europas rikaste städer, Antwerpen, Bryssel och Gent, med praktfulla katedraler och rådhus, dem nederländska mästare från renässansens tid prytt med härliga målningar. Vid universiteten undervisade berömda humanister. Från Frankrike och Genève hade den reformerta läran vunnit insteg både i de norra och södra provinserna, synnerligast bland arbetsklassen.

Denna blomstring hade Nederländerna uppnått i skyddet av sina urgamla fri- och rättigheter. Provinserna hade en var sina ständer, styrdes av egna män, försvarades av egna trupper och fästningar och beskattades endast med sina ständers bifall; i en del provinser gällde till och med den bestämmelsen, att om regenten bröt mot författningen, hans undersåtar voro fria från sin trohetsed. För alla provinser gemensamt sammankommo generalständerna. Ingen nederländare fick fängslas utan laga dom och rannsakning. Dessa rättigheter hade Filip II vid sin tronbestigning bekräftat med följande högtidliga ed: »Jag, Filip, svär att i dessa länder vara en god och rättvis herre och deras fri- och rättigheter hålla och hålla låta. Så hjälpe mig Gud och alla hans helgon.»

Men utan tvekan beslöt Filip att göra slut både på friheten och kätteriet i Nederländerna: det hörde till den uppgift, han ansåg sig hava fått av Gud. Då Filip efter sin tronbestigning avreste till Spanien, insatte han till ståthållarinna över Nederländerna sin halvsyster, *Margareta av Parma*, en statsklok kvinna men varm katolik: Loyola själv hade varit hennes biktfader. I statsrådet invid hennes sida insattes spanska eller spanskt sinnade män, som utträngde den nederländska adeln ur styrelsen. I städerna intågade spanska trupper. Utan ständernas hörande infördes den spanska inkvisitionen, en inkvisitionsdomstol för varje provins, och kättarbålen be-

Margareta av Parma.
Målning av Antonis Mor. Museet i Berlin.

gynte flamma. Än var det en byskollärare, som avskrivit andliga sånger ur en bok från Genève, än en hökare, som ej knäfallit för nattvardsbrödet i mässan, än hela familjer, som hållit bönemöten i sina hem. Snart räknades offren i hundratal. Envar, som drogs inför inkvisitionen, var förlorad, vare sig anklagelsen var uppdiktad eller verklig, och ingen var längre säker till liv och egendom. Gatorna upptogos av autodaféernas processioner. Upprörda folkhopar följde efter dem, sjöngo psalmer och tillropade de dödsdömda uppmuntrande ord; för varje martyr växte protestanternas antal.

Men i sitt dystra Escorial satt Filip II och gladdes åt sina inkvisitorers nit. Han lät tillsända sig deras anklagelseakter och satt dagen om vid sitt arbetsbord och läste och antecknade och återsände till ståthållarinnan långa listor över de undersåtar, som borde brännas. Provinsernas ständer förklarade uttryckligen, att inkvisitionen och dess domar voro olagliga; konungen fäste sig ej därvid. Vad mer, blott den heliga katolska kyrkan återställdes!

Gueuserna. Den nederländska adeln var praktlysten och överdådig och mången över hövan skuldsatt, men alla älskade de landets fria lagar och sågo sig med förtrytelse tillbakasatta i styrelsen för högdragna spanjorer, som förtryckte det stackars folket. Voro de ej lika trogna i sin konungs tjänst som spanjorerna?

I *Bryssel* i provinsen *Brabant*, där ståthållarinnan residerade, infunno sig en dag i april år 1566 fyra hundra adelsmän, sammankomna från skilda delar av landet, av dess bästa familjer. Till fots två och två, i statdräkt, med sammet och guldgaloner, gingo de upp till palatset, hälsade av folket med hurrarop och handklappningar. Genom huvudsalen, där Karl V:s tronavsägelse ägt rum, trädde de in i rådskammaren, där dennes dotter hertiginnan av Parma satt till råds med spanska och nederländska herrar. En av adelsmännen steg fram och uppläste med hög röst en av dem alla gemensamt undertecknad böneskrift, att inkvisitionen måtte avskaffas och landets

lagar hållas i helgd. När hertiginnan såg det stora antalet adelsmän, skiftade hon färg och brast i gråt; med möda kunde hon framstamma några ord till svar, innan de avlägsnade sig. »Huru, Ers Höghet», utbrast en av rådsherrarna på franska och pekade på de bortgående, »ni oroar er för dessa tiggare, som ej haft förstånd att sköta sina egna affärer och nu vilja lära er sköta landets?»

Några dagar senare höllo dessa levnadslustiga adelsmän i Bryssel en stor gemensam middag, som slutade med ett bullrande dryckeslag; borden dignade av guld och silver, rätter och vin. Där uppstod frågan om vilket namn de förbundna borde antaga. En av de äldre bland dem, en bullersam dryckeskämpe, hade hört det stickord, som fälldes vid deras bortgång från palatset. »De kalla oss tiggare», sade han, »nåväl, tagom det namnet; vi bekämpa inkvisitionen men bliva konungen trogna till tiggarpåsen!» En page framräckte en påse och en träbägare, sådana den tidens yrkestiggare plägade bära. Talaren fyllde bägaren med vin, lyfte den med bägge händerna till munnen och tömde den i ett enda drag. Han ställde bägaren ifrån sig och torkade sitt skägg. »Leve *gueuserna*» [ghöserna], ropade han; *gueux* [ghö] är ett franskt ord, som betyder tiggare. Och under detta utrop gjorde bägaren sin rund bland de förbundna.

De följande dagarna hade överallt i Bryssel adelsmännen avlagt sina guldgalonerade sammetsdräkter och visade sig i gråa tröjor och strumpor, med korta kappor av samma färg, filthattar på huvudet och påse och träbägare vid sidan; kring halsen eller på hatten buro de en medalj med påskrift: konungen trogna till tiggarpåsen. Många borgare följde exemplet, och gueusernas förbund utbredde sig över alla provinser. Alla nederländska hjärtan styrkte sig vid detta adelns manliga uppträdande.

Ståthållarinnan fann klokast att tillsvidare ålägga inkvisitionen varsamhet och rådde Filip II att alldeles upphäva den i Nederländerna.

Bildstormandet. Hittills hade de reformerta tålmodigt burit förtrycket, hållit sin gudstjänst hemlig, grundlagt församlingar, inrättat skolor och förbättrat sederna i Kalvins stränga anda. Men efter gueusernas uppträdande, när inkvisitionens verksamhet minskades, begynte man, trots de kungliga kättarpåbuden, att samlas öppet på fälten utanför städerna, tiotusentals människor: bönder, hantverkare, köpmän och ädlingar, för att sjunga psalmer och höra evangelium. Djärvt bestredo deras predikanter påvens makt, skärselden, mässan, avlaten och andra katolska lärosatser. Krämare sålde psalmböcker, evangelier och andra förbjudna böcker från Genève. Männen voro beväpnade, fältet förskansat med kullstjälpta vagnar, träd och bjälkar och beridna skiltvakter utställda vid vägarna. Efter gudstjänstens slut tågade folket tillbaka, och envar gick fredligt hem till sig. Själva ortens myndigheter deltogo ofta i dessa fältpredikningar. Ståthållarinnan, huru uppbragt hon än var, kunde omöjligen hindra dem, så länge befolkningen iakttog ett så lugnt allvar.

Men de ivrigare kunde ej hålla sig tillbaka vid åsynen av papisternas »avgudadyrkan». *Antwerpen*, Nederländernas och hela Europas rikaste industri- och handelsstad, var till övervägande delen reformert. Sommaren 1566 höllo katolikerna där en sedvanlig procession till jungfru Marias ära. Den avlopp visserligen ostörd, men i den stora huvudkatedralen, en av Europas praktfullaste kyrkor, samlade sig någon dag därefter hotfulla skaror, mest arbetsfolk, hånade jungfru Maria och ropade: »Leve gueuserna!» Förgäves skyndade rådsherrarna till och befallde folket att lämna kyrkan. Man lydde ej, och vid nattens inbrott begynte ett fruktansvärt förstörelseverk. Först sjöngs en gemensam psalm; det var signalen. En trupp löst folk störtade fram till jungfru Marias bild, som slogs i tusen bitar. Några hade försett sig med yxa eller hammare, andra hämtade stegar, spakar och rep. Helgonbilderna slungades ur sina nischer, altartavlorna skuros ned, de målade fönstren krossades, relikskrin, mässkärl, helgonskåp, dyrbara konstverk från medeltiden eller renässansen förstördes,

allt på några timmar av icke mer än hundra karlar; de övriga stodo som åskådare. Med facklor i händerna och under ropet »Leve gueuserna!» stormade de vilda karlarna ut och fortsatte sitt verk: innan dagen grydde, voro trettio kyrkor i staden ödelagda. Förstörelseverket fortgick de följande dagarna, men ingenting stals och ingen människa skadades; det var papismens avguderi man ville döda. Samtidigt gick en liknande bildstorm över så gott som alla provinserna, utan att myndigheterna kunde hindra den. Flerstädes blevo katolikernas präster förjagade och deras kyrkor givna åt de reformerta. Även bland de reformerta rådde mycken fanatism.

Dessa våldsamheter väckte allmänt ogillande bland den nederländska adeln. Dess främsta män voro prins *Vilhelm av Oranien*, kunglig ståthållare i provinserna *Holland* och *Zeeland*, greve *Egmont*, ståthållare i *Flandern*, samt greve *Hoorn*, alla medlemmar av statsrådet i Bryssel. De gjorde allt för att återställa ordningen. Oranien, själv protestantiskt sinnad, gick i sina ståthållardömen till väga med en klok blandning av mildhet och stränghet, medan Egmont, som var en nitisk tjänare av konungen och katolik, for hårt fram i Flandern. Själva gueuserna ogillade bildstormen och hjälpte till att straffa dem, tills ordningen återställts.

Hertig Alba kommer! När Filip II i sitt dystra Escorial mottog underrättelse om bildstormandet, utbrast han förgrymmad: »Det skall stå dem dyrt, jag svär det vid min faders själ. Det förlåter jag dem aldrig.» Hans halvsyster syntes honom alltför svag, och han beslöt att sända till Nederländerna den strängaste av sina tjänare, den hårdhjärtade och grymme hertigen av *Alba*. Sorgfälligt och i största hemlighet utarbetade konungen med sina förtrogna den plan, hertigen borde följa. Alla, som undertecknat gueusernas böneskrift eller deltagit i bildstormningarna, skulle förklaras för högförrädare mot konungen, dömas, avrättas och deras egendom indragas till kronan. Oranien, Egmont och Hoorn, som Filip II höll för sina farligaste motståndare, tillhörde varken gueu-

Hertigen av Alba.
Samtida kopparstick.

ser eller bildstormare, men han ansåg dem för dessas hemliga huvudmän och lämnade åt Alba deras dödsdomar redan underskrivna. Offentligen lovade han att som en godhjärtad och mild konung i egen hög person komma och återställa ordningen i sina Nederländer; hertigen av Alba vore blott sänd att bereda vägen.

Prins Vilhelm av Oranien, i det dagliga livet vänfast, språksam och frikostig, var i politiska frågor så förbehållsam, att han fått tillnamnet »den tyste». Om Filip II hade sina spio-

ner i Nederländerna, så hade Oranien sina i Madrid och Escorial: på kvällen låste Filip sorgfälligt in sina papper i schatull och draglådor, och innan morgonen hade en bestucken handsekreterare ombesörjt avskrifter till Oranien. Sålunda hade denne fått kunskap om hertigens av Alba hemliga uppdrag och föreslog därför Egmont och Hoorn att med vapenmakt hindra hans intåg i landet. Men de vägrade; Egmont, en ridderlig och tillitsfull natur, hade av Filip II fått ett egenhändigt brev med försäkringar om hans kungliga mildhet och nåd. Oranien bad dem att åtminstone rädda sig ur landet, innan det bleve för sent. »Min prins», svarade Egmont, »om ni flyr, ser det ut, som om ni verkligen stämplat förrädiskt, och hertigen skall indraga edra gods.» Rörda höllo de varandra omfamnade. »Farväl, prins utan land», sägas de bägge grevarna ha utropat. »Farväl, grevar utan huvud», svarade Oranien. Han nedlade sina ämbeten och lämnade sitt fädernesland men ej för att övergiva det utan för att på främmande jord bida sin tid.

Med tio tusen spanska veteraner var emellertid hertigen av Alba från Milano genom Franche-Comté på väg till Nederländerna. Blotta ryktet om hans annalkande hade där framkallat allmän förfäran, främst bland protestanterna. Idoga hantverkarfamiljer och förmögna köpmän lämnade landet hoptals, andra blevo i hast fromma katoliker, besökte mässan, biktade sig och bjödo katolska andliga till sitt bord. Geuserna flydde. I Bryssel rådde gravens stillhet, när hertigen höll sitt intåg. Han red sida vid sida med greve Egmont; hans panna var kal och hög, det svarta skägget gråsprängt, kinderna bleka och blicken vass och mörk. Framför och bakom honom marscherade de fruktade spanska fyrkanterna, pikenerare med uppåt riktade spjut i mitten och arkebusiärer i dubbla led på sidorna. Ingen kom hertigen till mötes, och halvt med våld måste hans vakter bana sig väg genom vakterna i ståthållarinnans palats. Det oaktat begynte han genast ordna och befalla i landet, som om hon alls ej funnits till, och djupt sårad begärde Margareta av Parma sitt av-

sked (1567). Hertigen av Alba blev nu Nederländernas ståthållare.

Egmonts och Hoorns död. Blodsrådet. Egmont och Hoorn bemöttes av hertigen av Alba med största vänskap, begåvades med italienska frukter, bjödos till hans bord och följdes av hans son don Fernando på maskerader och fester. Den lättrogne Egmont var förtjust: han visste ej vad hertigen förde med sig från Madrid.

Kort efter intåget i Bryssel gav don Fernando ett gästabud för de nederländska grevarna. Medan man satt vid bordet, där Egmont hade hedersplatsen invid värden, kom från hertigen inbjudning att i hans palats bese ritningarna till ett citadell i Antwerpen, som spanjorerna tänkte uppföra där för att hålla staden i styr. Don Fernando, som fattat verklig vänskap för Egmont, viskade i hans öra: »Jag besvär er, herr greve, försvinn ögonblickligen, tag er snabbaste häst och fly ur landet.» Egmont skiftade färg, steg upp och tänkte gå men satte sig åter till bords: hans flykt kunde ju tydas som bevis på att han verkligen stämplat förrädiskt. Efter måltiden begåvo sig gästerna till Albas palats, där hertigen med spansk artighet förevisade dem ritningarna. Ingenting antydde en fara, och redan bröt man upp, då Egmont plötsligen mitt i salen blev av anföraren för den spanska livvakten avfordrad sin värja, dörren slogs upp till rummet bredvid, och ett kompani spanska arkebusiärer steg fram med laddade gevär. Under deras bevakning fördes Egmont till ett rum i övre våningen, tapetserat i svart, med tillbommade fönster, dag och natt upplyst av brinnande vaxljus. Greve Hoorn, som redan hunnit ned på slottstrappan, arresterades samtidigt och undergick samma behandling. Konung Filip i Madrid, som egenhändigt föreskrivit Alba, huru arresteringen skulle tillgå, gladde sig högeligen åt den skicklighet, varmed hans tjänare verkställt hans list.

Hertigen av Alba lät nu förklara alla gueuser och bildstormare för högförrädare. Filip II förstod, att Nederländer-

Vilhelm av Oranien.
Målning av Adrian Key. Museet i Kassel.

nas lagliga domstolar ej utan verklig grund skulle fälla någon för högförräderi, och hade därför, egenmäktigt och utan hänsyn till provinsernas lagar, befallt Alba att upprätta en särskild domstol, bestående av tolv spanska rättslärde eller spanskt

sinnade nederländare. Hertigen själv var ordförande i denna olagligen tillkomna domstol, som i historien bär namnet *blodsrådet.* Fruktansvärd var dess verksamhet. Spioner sändes ut till alla provinser för att uppspåra offren. Den, som anklagades, var redan så gott som dömd. Han fick ingen advokat till sitt försvar, inga vittnen att åberopa sig på och var vanligen bruten av tortyren, då han fördes ut att avrättas. Flera voro så uppenbart oskyldiga, att till och med blodsrådets egna medlemmar funno, att det gick för långt, och uteblevo från sammanträdena. Katoliker fingo kristlig begravning, men protestanter upphängdes: på landsbygden i de utmed vägarna planterade fruktträden eller på gärdsgårdsstörarna, i städerna längs gatorna på stolpar och portar; hela landet var en enda avrättsplats. Så ville Filip II, att Guds vrede mot kättarna skulle förverkligas, och hertigen av Alba fullgjorde sin herres vilja.

Även Egmont och Hoorn ställdes inför blodsrådet och dömdes utan minsta bevisning att mista gods och liv för högförräderi. På stora torget i Bryssel stod en svartklädd schavott, bevakad av tre tusen spanska pikenerare, då grevarna utfördes från fängelset. Klädd i karmosinröd rock och guldstickad svart mantel, med vita plymer svajande i hatten, liksom till en fest, gick Egmont fram mellan soldaternas led. Ännu på schavotten hoppades han på benådning och vände sig frågande till den vakthavande spanske officeren. Denne ryckte på axlarna. Då bet Egmont ihop tänderna. Han avlade sin plymhatt, sin mantel och rock; från underrocken hade han själv avsprättat den breda spanska kragen. En katolsk prelat hade biktat honom kvällen förut och räckte honom nu ett silverkrucifix att kyssa. När bilan fallit, kastades över liket ett svart kläde. Med raska steg följde Hoorn sin vän i döden. Huvudena uppstuckos invid schavotten på järnpikar mellan brinnande facklor; de sändes senare, påstod man, till konung Filip i Madrid. Men kropparna erhöllo en ärofull begravning, eftersom de döda varit katoliker.

Även Oranien kallades inför blodsrådet. Han svarade i

brev, att han vore beredd att inför laglig domstol försvara sin oskuld men aldrig inför blodsrådet. Han dömdes då frånvarande, och hans gods indrogos till kronan. Hela landet var förlamat av skräck.

Frihetskrigets utbrott. Till underhåll för de spanska trupperna och ämbetsmännen i Nederländerna behövde hertigen av Alba ökade inkomster. Han påbjöd därför en ständig avgift: tjugonde penningen eller fem procent för varje fastighet och tionde penningen eller tio procent för varje handelsvara, som såldes i stad eller på landet, en oerhörd pålaga för ett folk, som till större delen levde av handel och yrkesflit. Generalständerna, modfällda och förskräckta, godkände visserligen skatten, men icke de särskilda provinserna. Ständerna i *Utrecht*, en av de mindre provinserna i norr, vägrade först bifall, åberopande sina lagar, och andra följde exemplet. Hertigen förgrymmades. Skulle dessa små provinser sätta sig upp mot den mäktige konungen av Spanien? Utan att fråga efter deras bifall lät han påbjuda skatten i hela dess stränghet. Men nu kom landet i den häftigaste jäsning. Köpmännen avbröto sina affärer, hökarna stängde sina bodar, man förpliktade sig med ed att hellre låta all handel och vandel avstanna än betala skatt. »Bryggarna», säger en samtida, »vägrade att brygga, bagarna att baka, värdshusvärdarna att skänka ut.» I Bryssel blev det snart omöjligt att få köpa öl eller bröd, livsmedlen stego otroligt i pris, en allmän hungersnöd förestod. Ingen hälsade, när Alba visade sig på stadens gator, överallt höjdes mot honom hån eller förbannelser. Hertigen var ursinnig. Han kallade till sig överbödeln och tillsade honom att hålla i beredskap aderton rep och stegar för att, innan morgonen grytt, upphänga aderton av stadens förnämsta köpmän på dörrarna till deras egna bodar, det enklaste medlet, menade han, att sätta fart i handeln på nytt. Men under natten inträffade en underrättelse, som bragte honom på andra tankar.

Sjögueuserna, förtvivlade nederländare, som flytt till havet

och som fribytare på sina små fartyg gjorde spanjorerna allt möjligt avbräck, hade överrumplat och intagit den lilla sjöstaden *Briel* på Zeelands kust. Flera städer i Zeeland och Holland följde exemplet, stängde sina portar för de spanska trupperna, upptogo sjögueuser i sina hamnar och förbundo sig att försvara sin religion och sina lagar mot Albas grymma regemente. Frihetskriget hade utbrutit (1572).

Nu var det tid för Vilhelm av Oranien att återvända. Städerna i Holland och Zeeland förklarade, att han åter var deras laglige ståthållare i konungens namn, och Utrecht och andra provinser i norr, där Alba höll minst trupper, ställde sig under hans befäl. Andra biträdde i hemlighet, överallt hade Oranien anhängare. Snart var försvaret ordnat till lands och sjöss. På öppna fältet voro väl nederländarna ej vuxna Albas veteraner, men i sina städer försvarade de sig med framgång. Oranien var munter och glad även i de svåraste motgångar. »Lugn i stormande böljor» var hans valspråk. Hans anda genomträngde och livade hela folket.

Filip II begynte förstå, vilken skada han gjort sitt rike: Nederländerna, som förut varit en förstärkning i hans makt, kostade honom nu hans bästa inkomster och bästa soldater och återfingos dock ej till lydnad, åtminstone ej under Alba. År 1573 återkallades Alba till Spanien. Men hertigen menade, att om hans styrelse ej lyckats, så var orsaken den, att han blott varit alltför mild mot dessa kättare och upprorsmän.

Leydens belägring. *Leyden*, mitt i provinsen Holland, en vacker liten stad, väl inbäddad i grönska, bland betesmarker, trädgårdar, fruktskogar, byar och gårdar, hade hårdnackat försvarat sig mot spanjorerna. På sommaren 1574 syntes dock dess fall förestå, livsmedlen begynte tryta, och spanjorernas styrka var så överlägsen, att Vilhelm av Oranien omöjligt med sina fåtaliga trupper kunde undsätta staden. Då förmådde han Hollands ständer att låta genombryta fördämningarna vid kusten och över det översvämmade landet kalla sjögueuserna på sina små fartyg ända fram till Leydens mu-

rar, en förtvivlad utväg, som visserligen kunde rädda människorna men ödelade allt vad de ägde.

Staden ligger tre svenska mil från kusten bakom fyra till fem fördämningar. De första genombrötos lyckligt. Men vattnet stod lågt; ett par kilometer från staden steg det ej mera, och fartygen stannade på grund. Blott en västlig storm kunde här hjälpa, men det blåste envist från öster. Befälet fällde modet, och bland sjögueuserna, som väl voro vana att sticka ihjäl papister men ej att ligga overksamma, uppstodo svåra oordningar.

Under tiden låg Vilhelm av Oranien i sitt högkvarter och yrade i full feber. Han hade överansträngt sig vid undsättningsåtgärdernas ordnande, och läkarna förklarade, att det enda botemedlet var fullständig vila. Vila, var skulle han få tid till vila? Ihärdigt fortfor han att från sjukbädden leda företaget. »Gud skall ej pålägga mig större sorger, än denna bräckliga kropp kan bära», sade han förtröstansfullt. Knappt så tillfrisknad, att han kunde stå på benen, begav han sig till flottan. Där mottogs han med stor glädje, och alla fingo nytt hopp. Oordningarna bestraffades, de vilda sjögueuserna voro inför prinsen lydaktiga som barn: ett sådant välde hade han över sitt folk.

I Leydens gamla borgtorn spanade ängsliga blickar dag för dag efter havet, som skulle komma med räddning till dess murar. Livsmedlen voro slut och krafterna uttömda; invånarna åto hundar, råttor och gräs och dogo hoptals av hunger. En dag förföljdes borgmästaren på gatan av en skara hungrande, som ropade på kapitulation. Denne, en lång, mager vördnadsbjudande gestalt, stannade och svängde sin bredskyggade hatt för att få ljud: »Vad viljen I?» — »Få vi ej snart undsättning, så dö vi alla hungersdöden.» — »Ja visst, men är det då bättre att sönderslitas av dessa blodhundar till spanjorer? Här är mitt svärd, tagen och delen mitt kött ibland er, men så länge jag lever, kapitulera vi icke.» Vid dessa modiga ord utbröt den hungriga mängden i ett skri av bifall och trots. Dag efter dag höll man ut, tills äntligen en

stark västlig storm uppstod och Nordsjön med rasande fart utgöt sig över landet genom de rivna fördämningarna.

Genast satte sig nederländarna i rörelse med sina farkoster. Ännu skilde dem två fördämningar från Leyden, och bakom dem, mellan skansar och vallar, stodo de fruktade spanjorerna, flerdubbelt överlägsna till antalet. Men dessa, slagna av skräck över det stigande havet, vars böljor på Vilhelm den tystes bud reste sig emot dem, flydde brådstörtat ur den ena ställningen efter den andra, drevos av geusernas båtshakar och änterbilor i vattnet och drunknade eller föllo för deras säkra skott, över 15,000 man: en egendomlig sjöstrid mitt ibland fruktträdens grenar och lanthusens tak och skorstenar, som stucko upp över vattenytan. Oförhindrade seglade nu fartygen in genom Leydens kanaler, där de utmärglade borgarna trängdes på kajerna. Befriare som befriade skyndade till kyrkan för att tacka Gud; men mitt under psalmen blev dem rörelsen för övermäktig, sången avbröts, och den församlade mängden grät som barn.

Dagen därpå sprang vinden över till nordost. Det var, som om vattnet, sedan det uppfyllt sitt värv, av en allsmäktig hand drivits tillbaka till havet. Inom kort var landet åter torrt och fördämningarna kunde iståndsättas. Men mycken flit fordrades ännu, innan trakten återvann sitt förra utseende.

Till belöning för stadens hjältemodiga försvar inrättade Hollands ständer i Leyden ett universitet, som snart tävlade i ryktbarhet med själva Genève.

Alexander av Parma och unionen i Utrecht. Efter hertigen av Alba sände Filip II mildare ståthållare till Nederländerna, men det var nu för sent att försöka med mildhet. Allt flera provinser och städer befriade sig från det spanska väldet. Vilhelm den tyste mottogs med hänförelse i *Antwerpen*, där geuserna överrumplat det nya citadellet, som nedrevs. Han inkallades till *Bryssel*, där det spanskt sinnade statsrådet störtats, och blev ståthållare i Brabant. Han begav sig till *Gent*, Flanderns rika huvudstad, där den kalvinistiska

befolkningen förjagat sina spansk-katolska ämbetsmän. »Vilhelm av Oranien har förhäxat dem», skrev en av Albas efterträdare till Filip, »det är omöjligt att få dem ifrån honom.» Hade nederländarna varit eniga, skulle de snart bragt sitt frihetskrig till ett lyckligt slut.

Men det voro de icke. I de södra provinserna, där befolkningen är romansk, vann katolicismen åter överhand: adeln var där katolsk, stämplade med spanjorerna och avundades Oranien hans makt, och man begynte förfölja sina protestantiska landsmän, medan i norr, där den reformerta läran befäst sig, blodig hämnd utkrävdes på katolikerna. Den högsinnade Oranien, själv varm protestant, ville lära sina landsmän fördragsamhetens grundsats och förena alla nederländare till ett folk, om ock med två religioner. Överallt, där han rådde, utfärdades på hans önskan lagar mot att förfölja katolikerna för religionens skull, och överträdelser bestraffades strängt. Men protestanterna knotade och kallade honom en hemlig papist, katolikerna kallade honom en ärkekättare, sinnena förbittrades, fanatismen växte, och kriget blev alltmera ett religionskrig.

Då sände Filip till Nederländerna (1578) hertiginnans av Parma son, den unge prins *Alexander av Parma*, en lika snillrik fältherre som statsman. Med underhandlingar, mutor och smicker vann den nye ståthållaren den katolska adeln, som med sina trupper trädde i konungens tjänst. En del städer togos med storm, andra vunnos av de katolska prästerna med ränker och list. *Artois* var den första provins, som underkastade sig, *Namur* och *Lüttich* följde efter. Flandern och Brabant vacklade. *Dunkerque* [döngkärk] och de andra städerna vid flandriska kusten erövrades, och prins Alexander begynte med storartade tillrustningar belägra Antwerpen, på samma gång han hotade Bryssel och Gent. De provinser och städer, som underkastat sig, fingo sina fri- och rättigheter bekräftade. Blott i ett avseende var Filip II obeveklig: den katolska religionen skulle återställas. De förjagade katolska prästerna återkallades. Ej en kyrka beviljades åt protestanterna, ej

enskild gudstjänst i deras hem. Deras predikanter hängdes, var de påträffades. Det enda, som kunde medgivas den protestantiska befolkningen, var två års tid att omvända sig — eller utvandra. I erövringarnas spår följde jesuiterna, byggde sig ordenshus, stiftade kollegier och uppfostrade katolska själasörjare. Prins Alexanders biktfader var jesuit. Förut till hälften protestantiskt, blev *Belgien* — så heta numera de södra Nederländerna — ett det mest katolska av alla länder.

Under tiden hade de norra provinserna, sedan de förgäves med högtidliga upprop och beskickningar sökt fasthålla systerprovinserna i söder, år 1579 under Vilhelm den tystes ledning ingått *unionen i Utrecht*, där de förbundo sig att med liv, gods och blod gemensamt mot spanjorerna försvara Guds ord och sin gamla frihet. Unionen biträddes efter hand av sju provinser, nämligen: *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, *Geldern*, *Drenthe*, *Overijssel* och *Friesland*. De bildade tillsammans en förbundsrepublik, som efter huvudprovinsen *Holland* fått det namn, landet bär ännu i dag. I spetsen för republiken stod ståthållaren, som, så ofta en sådan valdes, tillhörde ätten Oranien. Dock fick han utan generalständernas bifall och samtycke varken stifta lag och utskriva skatt eller börja krig, sluta fred och ingå förbund. I särskilda fall måste även provinsernas ständer höras. Generalständerna sammanträdde i *Haag* i Holland, landets politiska huvudstad. År 1581 uppsade de sju förbundna provinserna konung Filip II tro och lydnad. »Fursten», så lydde deras förklaring, »är av Gud insatt att skydda sina undersåtar enligt lagarna. Men konung Filip har överträtt de lagar han besvurit, hemsökande oss år efter år med rov, mord, brännande och hängande. Sedan han sålunda förverkat sin kungliga rätt, säga vi oss fria från vår undersåtliga trohetsed.»

Sålunda uppkom Nederländernas delning i det protestantiska Holland och det katolska Belgien. Men ännu hoppades Oranien att få dem alla förenade under den holländska republiken, medan prinsen av Parma ansträngde sig för att återföra dem alla under Spanien.

Oraniens död (1584). Då Filip och Parma ej kunde övervinna Vilhelm den tyste i öppen strid, beslöto de att avfärda honom med lönnmord. Filip lät offentligen förklara prinsen av Oranien i akt som »förrädare och fiende till konungen och landet» och gav envar rätt att taga hans liv och egendom. Gärningsmannen lovades 25,000 dukater i guld samt adelskap, ifall han ej vore av adlig börd.

Redan hade Parma utsänt åtskilliga lejda banditer, men deras anslag hade gång på gång misslyckats. Då anmälde sig hos honom en ung man från Franche-Comté, en katolsk fanatiker, som flera år umgåtts med tanken att mörda den store kättarchefen. Han hoppades på adelskap och rikedom, ifall han undkomme med livet, och på martyrkronan, ifall han bleve gripen och avrättad; jesuiterna lovade, att han skulle uppföras på martyrlistan. Dag och natt tänkte han på sin plan och hade ingen ro, förrän han anmält sig hos Parma. Denne fann honom väl obetydlig men gav dock sitt bifall till förslaget.

Mannen gav sig nu ut för att vara en fransk hugenott, vars föräldrar av katolikerna mördats under hugenottkrigen, och anropade prinsen av Oranien om beskydd. Han tycktes vara en from, psalmsjungande kalvinist, som aldrig försummade gudstjänsten, och fick tjänst som budbärare i Oraniens omgivning. Det var sommaren 1584. Prinsen bodde i Delft i Holland, en stilla och lummig liten stad, genomkorsad av kanaler. En dag gick han till bords i sitt vanliga sällskap, med sin gemål under armen, då mannen i fråga trädde fram, resklädd, och bad om sitt pass, emedan han skulle skickas med brev till Frankrike. Vilhelms gemål frågade ängsligt, vem denne främling med det oroliga och bleka ansiktet var, men han hänvisade mannen till sin sekreterare och gick obekymrad till bords. Middagstimmen var för Oranien dagens enda vilostund, och som vanligt gav han sitt glada lynne fritt lopp med livande och omväxlande samtal. När han efter slutad måltid gick genom förstugan uppför en trätrappa till sina arbetsrum i övre våningen, framträdde mannen ur en

Utsikt av Delft.
Målning av Jan Vermeer van Delft.

fördjupning i väggen bakom trappan, drog fram en pistol och avlossade den rakt i bröstet på prinsen. »O, min Gud», utropade denne, »hav nåd med min själ, hav förbarmande med detta arma folk!» Det var Vilhelm den tystes sista ord.

Medan hans gemål och husfolk skyndade till, hade mördaren undkommit och redan nått stadsmuren, då han snavade och greps. Under förhöret visade han ej minsta spår av ånger utan syntes allt lyckligare, ju mera han torterades på pinbänken. Hans avrättning skedde under de förfärligaste marter, enligt tidens grymma sed, men han bar dem med en fanatikers mod, utan ett tecken till smärta. Handen avhöggs, och armar och ben avsletos, men han levde ännu; han smålog, och läpparna rörde sig till bön, ända tills hjärtat rycktes ur hans bröst

och kastades i hans ansikte. Hans föräldrar fingo den utlovade belöningen och adelskapet, som, skrev Parma till Filip, »sonens ädla och berömliga gärningar så väl förtjänt».

Men det holländska folket sörjde Vilhelm den tyste som sin fader, och när dödsbudet spriddes i dess städer, gräto till och med de små barnen på gatorna.

Nu gjorde prinsen av Parma snabba erövringar. Tre månader efter Oraniens död underkastade sig Gent och blev katolskt och kort därpå Bryssel. Antwerpen uthärdade belägringen ännu ett helt år. Det hade biträtt unionen i Utrecht och av Oranien fått löfte om undsättning. Men Oranien var död och ingen undsättning att förvänta. Man sökte genomsticka fördämningarna, men Parma förstod att hindra företaget. Schelde var spärrad, alla vägar och kanaler avskurna, och Antwerpen kapitulerade. Staden fick behålla sin självstyrelse och behövde ej ens uppbygga det nedrivna spanska citadellet. Men den katolska religionen återställdes. Kyrkorna återgåvos åt katolikerna, de katolska andliga återfördes, och jesuiterna inkallades. Tusentals reformerta hantverkare utvandrade till Holland, och de rika köpmansfamiljerna slogo sig ned i *Amsterdam*, som nu blev världens förnämsta handelsstad, medan Antwerpen stod övergivet och Schelde flöt ödslig fram i sin breda fåra. Ännu i dag är Antwerpen en av de mest katolska städer i världen.

Hotande såg det nu ut för den unga förbundsrepubliken, och kanske hade den dukat under i den ojämna striden, om ej Filip II samtidigt sträckt sina erövringsplaner över till England.

England och Skottland i kamp med katolicismen.

Henrik VIII:s reformation. Efter Rosornas krig besteg ätten *Tudor* Englands tron (1485). *Henrik VIII* (1509—47), den andre regenten av denna ätt, kom i tvist med påven i Rom. Hans äldre broder hade avlidit före honom, och Henrik hade äktat hans änka *Katarina av Aragonien*, en dotter till

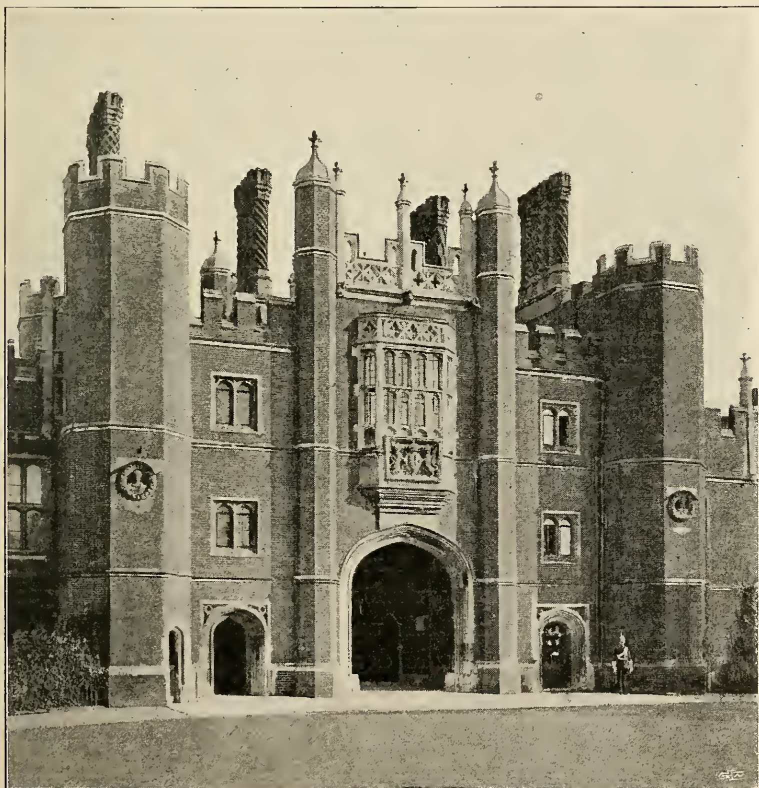

Henrik VIII av England.
Teckning av Holbein.

Ferdinand och Isabella och syster till Karl V:s mor. Då uppträdde vid hans hov den vackra *Anna Boleyn*, en engelsk hovdam, som fått sin uppfostran vid det glänsande franska hovet. Henrik VIII förälskade sig i henne och satte alla medel i rörelse för att kunna gifta sig med henne. Ehuru redan i tjugu år gift med Katarina, fattades han nu av samvetskval över detta äktenskap med sin broders änka och begärde, att påven, som den katolska kyrkans högste styresman, måtte förklara det för ogiltigt. Påve var då den klenmodige *Klemens VII*, som vid samma tid besegrades i Rom av Karl V:s legoknektar och lovade att i allt rätta sig efter denne. Icke heller nu vågade han stöta sig med kejsaren. Ängslig och obeslutsam drog han ut på tiden med förhandlingarna så länge som möjligt, tills äntligen den vredgade konungen beslöt att göra sig själv till högste styresman över kyrkan i England. Förslaget framlades för en församling av Englands prelater: de tego alla. »Den som tiger han samtycker», sade ärkebiskopen av Canterbury, och därmed ansågs förslaget bifallet. I parlamentet godkändes det även (1534): underhuset räknade många vänner av reformationen, och i överhuset var lordernas makt bruten sedan Rosornas krig. I kraft av sin nya värdighet lät Henrik vid ärkebiskopens domstol förklara sitt äktenskap ogiltigt. En vecka senare firades Anna Boleyns kröning med stor prakt, under musik och dunder ifrån Towerns kanoner. Ärkebiskopen av Canterbury och en mängd biskopar och abboter följde henne till kyrkan, där ärkebiskopen satte på hennes huvud den kungliga kronan.

Härefter stod konungen i påvens ställe som överhuvud

för den engelska kyrkan. Han utnämnde biskoparna, och då biskoparna besatte kyrkoherdeplatserna i sina stift, blev snart hela kyrkan ett viktigt redskap i konungens hand. I överhuset, där prelaterna behöllo sina platser, voro de numera konungens lydiga tjänare, vilket yttermera försvagade parlamentets makt. Klostren indrogos, och kyrkans gods och inkomster slogos under kronan. Sedan Wiclifs tid fanns bibeln på engelska och blev nu av Henrik VIII stadfäst och gillad.

Hampton Court.
Slott i Tudorstil nära London, byggt 1530.

Men de katolska lärosatserna förblevo gällande; också var ännu största delen av folket katolskt.

Henrik VIII regerade med stor grymhet. Han lät på tomma misstankar kasta Anna Boleyn i Towern och halshugga henne samt försköt sin dotter med henne, prinsessan *Elisabet*, som uppväxte under svårigheter och betryck fjärran från hovet. Han brände katoliker, som vägrade att erkänna konungen som kyrkans överhuvud, och protestanter, som icke godkände de katolska lärosatserna: olagliga och vrånga domar i trots av Magna Chartas bestämmelse, att ingen fick dömas utan laga dom och rannsakning. Sådan makt hade konungadömet fått i det fria England.

Elisabet av England. Någon tid efter Henrik VIII:s död uppsteg hans dotter *Elisabet* på Englands tron (1558—1603). Protestanterna väntade sig i henne en beskyddarinna, emedan hennes mor genom reformationen blivit drottning, medan katolikerna ej ansågo Henrik VIII:s äktenskap med Anna Boleyn för giltigt. Men för Elisabet var religionen likgiltig, hon var en beräknande politiker: att skydda sin krona och sin makt, att hålla England utanför de krig, som söndersleto kontinenten, att befordra dess välstånd och förkovran, det var hennes statskonst. Katoliker lika väl som protestanter sutto i hennes råd: den förnämste, *William Cecil*, av adlig familj från landsbygden, var protestant, men han som de andra fick endast tjäna, icke styra sin drottning.

Elisabet fullbordade sin fars reformation. I stället för Kalvins republikanska kyrkoförfattning, som ej behagade henne, lät hon kyrkan förbli under ledning av regenten och hans biskopar. Hon älskade den katolska prakten vid gudstjänsten och lät en mängd av dess bruk bestå: de granna skrudarna och kyrkomålningarna, vaxljusen, ja, till och med här och var krucifixen och bilderna. Ogärna såg hon, att prästerna gifte sig. Men kyrkoläran inrättades efter Kalvins: i enlighet med hans nattvardslära borttogs altaret ur kyrkan och ersattes med ett vanligt bord. Gudstjänsten förrättades

Drottning Elisabet av England.
Samtida kopparstick.

på engelska språket, och mässan ersattes med predikan och nattvardsgång. Helgonbilderna försvunno från vägar och gator, processioner och vallfärder upphörde. Den nya kyrkolagen, som benämnes *de 39 artiklarna*, antogs i parlamentet år 1562. Sålunda upprättades den *episkopala* eller *engelska högkyrkan*, som ännu i dag är Englands statskyrka.

Englands kalvinister angrepo häftigt den episkopala kyrkans författning och gudstjänstbruk, »den gamla papistiska surdegen», som de ville hava helt och hållet bortrensad ur kyrkan. De kallades *puritaner* eller renhetsivrare, och Elisabet, som var mån om sin makt i kyrkan som i staten, sökte med stränga straff tvinga dem till lydnad för lagen, utan att dock kunna nedtysta dem. I övrigt fogade sig England utan motstånd i den nya kyrkoordningen. De präster, som förblevo katoliker, avsattes. I kyrkorna var katolsk gudstjänst förbjuden, medan katolikerna i sina hem fingo fira mässan i fred och ro: religionsförföljelser tålde Elisabet icke. Katolikerna voro övervägande i norra och västra England.

Sålunda, medan kontinentens folk söndersletos av blodiga religionskrig, kunde de praktiska engelsmännen under sin kloka drottning ostört lägga grunden till sin industri och sin sjöfart. Protestantiska hantverkare från Frankrike och Nederländerna funno i England en fristad undan religionsförföljelserna och medförde sin konstflit och sina kapital. Nu upprättades Englands ylleväverier. Handeln uppblomstrade, och London begynte att tävla med själva Amsterdam. En tredjedel av de köpmän, som flyktat från Antwerpen, bosatte sig i London; i desss hallar såldes Nya världens socker och guld, Indiens bomull och Kinas silke sida vid sida med Englands egna varor. Hansefaktoriet i London indrogs. Djärva engelska sjöfarande seglade på alla hav: de kapade spanska handelsfartyg och plundrade i de spanska kolonierna. När Filip II besvärade sig däröver, låtsade Elisabet straffa deras sjöröverier men såg i själva verket gärna denna ökning i landets välstånd. *Francis Drake* [drek] var den förste engelsman, som kringseglade jorden. Hans resa hade räckt tre år, emedan

William Shakspeare.
Målning av Droeshout i Stratford on Avon.

han uppehållit sig med plundringar i Spaniens kolonier. När hans flotta, rikt lastad med byte, inlopp i Temsen, kom drottningen själv ombord på amiralskeppet, där han gav en fest till hennes ära, och band med egna händer en orden kring hans hals. Drake är bekant som den, vilken hämtat potatisen och tobaksplantan till Europa.

Mot slutet av Elisabets regering lade engelsmännen under sig en stor del av det katolska *Irland.*

På Elisabets tid uppkom i England stor lust för teatern. I början gåvos föreställningarna i det fria, och först vid mitten av Elisabets regering uppfördes i London en stående teater. Där tillgick allt högst enkelt. Kulisser saknades vanligen, några krukväxter betydde en trädgård, några karlar med sköld och svärd en armé, och ett skrivet anslag på scenen tillkännagav, var handlingen tilldrog sig. Publiken, mest av medelklassen, var bullersam och grovkornig; lorderna och hovfolket i sina loger kunde supera mitt under föreställningen. Skådespelen behandlade världsliga ämnen, ur historien eller livet, och voro ganska klumpiga och överdrivna, tills *William Shakspeare* [sjekspir] uppträdde. — Shakspeares far var en enkel borgare i Stratford, en liten ort i södra England, men hade kommit på obestånd och mistat sin ställning i staden. Sonen William förde under tiden ett äventyrligt liv och måste slutligen, undan skulder och processer, rymma till London. Där hade han ej annan utväg än att taga anställning vid teatern. Först lär han ha vaktat de förnämas ekipager utanför teatern, sedan blev han skådespelare och slutligen truppens ledare. Därunder begynte han för truppens behov omarbeta äldre skådespel eller författa nya. Han förstod väl knappt själv, huru stor skald han var, än mindre då publiken. Han kunde framställa människohjärtats djupaste rörelser, sorg och glädje, kärlek och hat, med de mest gripande drag, och skildrade konungar och tiggare, hantverkare, köpmän och lorder, alla lika snillrikt och lika mänskligt. Hans föreställningar blevo mycket besökta. Drottning Elisabet själv lät ofta truppen spela för sig på hovet. Ett av hans gladaste lustspel, »De muntra fruarna i Windsor», säges skalden hava författat på hennes särskilda begäran. Bland hans sorgespel äro ryktbarast: »Otello», »Romeo och Julia» och »Hamlet». I England tycker man mycket om hans skådespel ur engelska historien, från »Johan utan land» till »Henrik VIII». Även ur forntidens historia har han valt ämnen, såsom »Coriolanus» och

»Julius Cæsar». Småningom vann Shakspeare en förmögenhet på sitt yrke, köpte åt fadern ett hus i Stratford och kunde lämna teatern och vända tillbaka till sin fädernestad som en förmögen och aktad borgare. Eftervärlden har ansett honom som den förnämste av alla tiders skådespelsförfattare, men själv synes han hava skattat sin återvunna medborgerliga heder förmer än alla sina skådespel. Han avled i Stratford den 23 april 1616. — Man har tvistat om, huruvida Shakspeare var katolik eller protestant: säkerligen tillhörde han ej puritanerna, ty för dem var teatern en förargelse och synd. I London, där magistraten var puritansk, måste den första teatern uppföras utanför *City* [sitti, gamla staden] i ett indraget svartbrödrakloster; det oaktat funnos vid Elisabets död aderton teatrar i London.

Sålunda förkovrade sig England i välstånd och bildning under drottning Elisabets regering. Därför var hon älskad av sitt folk, katoliker som puritaner. När hon reste i landet, hade den ringaste tillträde till henne med önskningar och klagomål; på sina jakt- eller roddfärder steg hon gärna av i byvärdshusen, drack en mugg öl och skämtade med folket. Hon älskade att spisa middag i det fria, offentligen, med kunglig ståt, under en tronhimmel, där munskänken efter gammal sed knäböjande framräckte mat och dryck, medan folket stod omkring och såg på. Alla engelsmän kände, att de hade en drottning, som förstod både att styra dem och umgås med dem.

Under tiden rasade på kontinenten religionskrigen allt blodigare och nalkades även England. Faran kom från grannriket i norr, från Skottland.

Maria Stuart och John Knox. *Maria Stuart*, Elisabets medtävlarinna, ärvde Skottlands tron efter sin far, Jakob V Stuart, och efter sin farmor, en syster till Henrik VIII, anspråk på Englands tron näst Elisabet. Hennes mor var Maria av Guise, syster till Frans av Guise, en av Frankrikes mäktigaste släkter, vars iver för katolicismen skall längre fram

omtalas. Hon uppfostrades i Frankrike och blev där förmäld med kronprinsen, sedermera konung Frans II. Men inom kort avled denne, 1560, hennes föräldrar voro även döda, och med saknad måste Maria Stuart lämna det glada franska hovet för att bestiga sina fäders tron bland Skottlands dystra berg. Länge stod hon med armarna lutade mot bakstammen av det fartyg, som förde henne bort från franska kusten, och grät och sade: »Farväl, Frankrike, farväl, jag ser dig aldrig åter!» Hon var då nitton år, skön, älskvärd och begåvad (1561).

Året förut hade Skottland antagit reformationen. *John Knox* [nox], Skottlands reformator, som under katolikernas förföljelser flytt hemifrån och i Genève blivit Kalvins lärjunge och vän, hade återvänt till sitt hemland jämte andra flyktade predikanter och genom sina predikningar tänt hos skottarna trosiverns eld. Lorderna understödde reformationen av avund mot den rika katolska kyrkan. Prelaterna förjagades. Borgarna i städerna stormade klostren och förstörde bilderna i kyrkorna. År 1560 antog Skottlands parlament den presbyterianska kyrkoordningen i strängaste form, och församlingar bildades med konsistorier, skolor och kyrkotukt efter mönster från Genève. Förut ett vilt och krigiskt folk, blevo skottarna först genom reformationen uppfostrade till bildning och ordnat samhällsskick. Det hus, Knox bebodde i Edinburg, står ännu kvar som ett dyrbart minne från reformationen i Skottland.

Maria Stuart var katolik. I *Holyrood*, det kungliga palatset invid *Edinburg*, inrättade hon åt sig ett litet kapell, där de katolska andliga, som följt henne från Frankrike, för hennes räkning firade den katolska mässan. Folket knotade över sådan »avgudadyrkan». När hon med baler, musik och jakter sökte göra det dystra livet på Holyrood gladare, sågo kalvinisterna däri den största synd, och Knox uppträdde inför den unga drottningen förmanande och bestraffande som en Gamla testamentets profet. Han hotade med uppror, om hon ej upprätthölle den evangeliska religionen i landet, och lät dagligen

Maria Stuart av Skottland.
Samtida målning.

bedja i kyrkorna: »Befria oss, o Herre, från främlingsväldet och avguderiet.» Men emellertid förflöt Maria Stuarts regering lugnt, så länge hon lät den reformerta kyrkan bestå.

Maria Stuart och Riccio. Maria Stuarts högsta önskan var att återställa den katolska religionen i Skottland. Hon gifte sig efter eget val med en av de katolska lorderna, den vackre *Henrik Darnley* [darnli]. Emellertid blev äktenskapet icke lyckligt. Darnley var en obeständig yngling, som ej förstod att behålla sin gemåls hjärta utan försummade henne för spel, dryckenskap och råa nöjen. Drottningen bemötte honom därför snart med öppen likgiltighet och sökte hos andra stöd för sina katolska planer.

Påven hade till Edinburg till Maria Stuarts biträde sänt en klok och begåvad italienare vid namn *David Riccio* [rittjio]. På det att hans uppdrag mindre skulle märkas, anställdes han som drottningens kammartjänare och musiker, men blev i själva verket hennes hemlige sekreterare. Dagligen vann han allt större inflytande. Hemliga bud kommo och gingo till påven, Filip II och Guiserna, och Englands katolska lorder erbjödo sig att genast uppsätta Maria Stuart på tronen som rättmätig drottning i Elisabets ställe: alla dessa underhandlingar gingo genom Riccios hand. Makten steg italienaren åt huvudet, och han begynte uppträda med övermod och ståt; man hade redan bestämt dagen, då den gamla religionens återställande skulle vidtaga. Då bildade Skottlands protestantiska lorder en hemlig sammansvärjning mot Riccios liv. Darnley, tillbakasatt av sin gemål och utan makt, biträdde förbundet som dess huvudman, Knox predikade i Edinburgs kyrkor om de blodiga straff, som Gamla testamentet omtalar mot fienderna till Guds utvalda folk. En kväll, då Maria Stuart och Riccio sutto till bords i Holyrood i en förtrolig sällskapskrets, samlades de sammansvurna i Darnleys rum i våningen inunder. Darnley själv gick främst upp för trappan till drottningens gemak; några ögonblick därefter inträdde lorderna med dragna svärd och laddade pistoler. Ho-

tande lade de hand på italienaren. Riccio ropade högt på hjälp, kastade sig till drottningens fötter och fattade tag i vecken av hennes klädning. Bordet stöttes omkull. Medan Darnley fasthöll Maria Stuart i sina armar, drogo de andra Riccio utför trappan, där han jämmerligen mördades. Maria Stuart och Darnley växlade häftiga ord. »Mylord», sade hon, »ni har förolämpat mig som drottning och kvinna. Jag är ej längre er hustru, och jag skall ej bliva nöjd, förrän jag tillfogat er samma smärta, som jag rönt av er i dag.»

Det var lordernas plan att hålla drottningen som fånge i Holyrood och själva föra styrelsen i hennes namn till skydd för den nya religionen. Men genom förställd vänlighet lockade hon den lågsinnade Darnley att svika sina medsammansvurna och hjälpa henne på flykten. Hon kallade till vapen de lorder, som blivit henne trogna, och besegrade sina fiender. Knox flydde från Edinburg. En del sammansvurna avrättades, andra undkommo till England. Drottning Elisabet, som gillat och uppmuntrat deras sammansvärjning, så länge den syntes lyckas, låtsade icke veta av den, när den misslyckats, och mottog dem högst onådigt.

Men med ökad iver återtogo påven, Filip II och Guiserna sina planer med Maria Stuart, då nya händelser drogo ett svart streck över deras beräkningar.

Maria Stuart och Bothwell. Bland de lorder, som efter mordet på Riccio bistått Maria Stuart, utmärkte hon framför andra greve *Bothwell* [bådsoell], nyligen hemkommen från Frankrike, en djärv och krigisk man av ridderligt yttre: ständigt sökte hon hans råd och hans sällskap, men för Darnley hyste hon blott leda och förakt. Ju mera drottningens tycke för Bothwell tilltog, desto sorgsnare blev hon. Man fann henne ofta gråtande. »Jag har ingen lust att leva», sade hon en gång obetänksamt, »innan jag blir fri från Darnley.» Även för Skottlands lorder var Darnley förhatlig: han var för dem »en ung narr och tyrann», feg och förrädisk och i vägen för alla. Några lorder sammansvuro sig för att mörda Darnley,

och lätt vanns även Bothwell för saken: sedan kunde han ju gifta sig med Maria Stuart och vinna Skottlands krona, ett mål för vilket hans ärelystnad ej skydde några medel.

Under tiden hade Darnley dragit sig undan från hovet, utan vänner, bundsförvanter och makt. Han föll i en häftig sjukdom; huru dåraktigt hade han ej förspillt sitt liv, han, Skottlands konung och den skönaste kvinnas gemål! Då fick han oförmodat ett besök av Maria Stuart. Hon satt vid hans bädd, hon talade vänligt, hon räckte honom med egen hand hans mat och dryck; hon föreslog, att de tillsammans skulle flytta till ett ensamt liggande lanthus vid Edinburg, där luften vore hälsosammare. Den sjuke gav sitt bifall, ehuru med onda aningar. »Jag har givit mig i hennes våld och skall följa henne vart hon vill, även om hon skulle mörda mig», sade han. Men samma kväll, när Maria Stuart gått in i sina rum, skrev hon till Bothwell följande brev: »Mitt hjärta blöder, aldrig förut har jag bedragit någon. Var lugn, vår plan håller intill döden: han är ödmjuk och gör vad jag vill. Tänk icke illa om mig för detta, för min egen skull gjorde jag det aldrig, men din vilja är min. Heder, samvete, faror, storhet, allt giver jag ut för dig, min dyraste. Det är sent, jag skulle kunna skriva till dig i evighet, nu kysser jag din hand och slutar här.»

En vecka efter inflyttningen till det nämnda lanthuset satt Maria Stuart — det var en mörk vinterkväll — i livligt samspråk vid sin gemåls bädd. I våningen inunder hördes ett ovanligt buller; det var Bothwells lejda banditer, som genom trädgården förde kruttunnor in i drottningens sängkammare, som låg rakt inunder Darnleys; han märkte ingenting. Drottningen påminde sig nu, att hon samma kväll skulle hålla bröllop i Holyrood för en av sina kammartärnor, och red vid fackelsken till staden med sin svit, lämnande Darnley ensam med den page, som sov i hans rum. Några timmar efter midnatt skakades hela Edinburg av en förfärlig knall: lanthuset låg rykande i ruiner med Darnley och pagen strypta i trädgården mellan spillrorna.

Hela Skottland upprördes över detta kungamord; envar förstod, vem anstiftaren var. Men just denne anstiftare överhopades av drottningen med ynnestbevis och fick i sina händer rikets slott och fästen samt hela styrelsen. Äntligen, efter flera veckors förlopp, anställdes en rättegång mot Bothwell: men lorderna i domstolen voro hans anhängare, hans trupper fyllde Edinburgs gator och torg, varken vittnen eller anklagare vågade uppträda, och den anklagade frikändes. Nu, till råga på måttet, gifte sig Maria Stuart med Bothwell, den mördades änka med mördaren, knappa tre månader efter mordet. Lorderna hade dragit sig undan från hovet. Bothwell, misstrogen och kall, lät drottningen sitta ensam i Holyrood och njöt i andras sällskap sin makt och glans. Maria Stuart var blek och förgråten. Men bad man henne övergiva honom, svarade hon: »Hellre förlorar jag min rätt och min krona och går med honom som ett fattighjon till världens ända.»

Katolikerna voro bestörta. Huru skulle Maria Stuart efter sådana förvillelser och brott kunna längre tjäna den katolska saken?

I det medeltida Skottland hade sådana våldsbragder ej varit sällsynta, men reformationen hade fött en ny anda i landet. Folket grep till vapen, och lorderna, som nyss varit Bothwells medsammansvurna, drogo nu i fält mot honom och drottningen. Bothwell flydde och undkom till Danmark, där han senare avled i fångenskap, och Maria Stuart fördes fången till Edinburg. Folket ropade högt på hennes död, mörderskans och äktenskapsbryterskans: sådana som hon voro alla katoliker! Knox, som återkommit, dundrade emot henne i kyrkorna. Det katolska kapellet i Holyrood plundrades, och krucifixen och mässkärlen förstördes. Slutligen tvangs Maria Stuart att avsäga sig kronan till förmån för sin son med Darnley, prins *Jakob*, i vars namn lorderna förde styrelsen (1567). Härigenom stadfästes i Skottland den reformerta religionen, i vilken den unge Jakob Stuart uppfostrades.

Väl lyckades Maria Stuart snart fly, återtog sin avsägelse

och samlade omkring sig de katolska lorderna. Men de blevo slagna, och över hedar och berg red drottningen söder ut. Folket var i resning, och bönderna hötte åt henne med sina skäror. Hon sov på bara marken, hennes föda var havregröt och mjölk. Så kom hon vid västkusten till den vik, som skiljer Skottland från England, for över den i en öppen fiskarbåt och sökte hjälp hos sin medtävlarinna Elisabet (1568).

Maria Stuarts fångenskap och död. Knappt hade Maria Stuart anlänt till norra England, så voro redan de katolska lorderna i rörelse och samlade sig kring den sköna hjälpsökerskan. Elisabet, som tidigare ädelmodigt erbjudit henne sitt skydd, fann nu detta anbud alltför oförsiktigt och flyttade »sin kära syster» från slott till slott allt djupare in i England. Hennes brevväxling övervakades, hennes anhängare utestängdes, hennes rum omgåvos med vakter, och förgäves bad hon att få fara till Frankrike eller tillbaka till Skottland, till och med i samma båt, som hon kommit i. Emot lag och rätt och löften förblev Maria Stuart Elisabets fånge.

I fångenskapen visade den unga drottningen stor karaktärsstyrka och värdighet, och för hennes olyckor glömde världen snart hennes förvillelser och brott. Ständigt förstod hon att gäcka sina väktare med sin fintlighet eller vinna dem med sin älskvärdhet och upprätthöll sålunda brevväxling med den yttre världen. Med Englands katolska lorder, med påven, Filip II och Guiserna lades ständigt nya planer om att befria henne, störta Elisabet och återställa katolicismen i England och Skottland. Påven förliknade Elisabet vid Isebel, Israels gudlösa drottning, förklarade henne bannlyst och avsatt och hennes katolska undersåtar lösta från sin trohetsed. I Reims inrättades ett prästseminarium, i Rom ett jesuitkollegium för unga engelska katoliker, som sedan under allahanda förklädnader insmögo sig i England, genomvandrade de katolska trakterna, samlade folket till mässa och bikt, inrättade hemliga tryckerier, spridde flygskrifter, förde hemliga bud till Maria Stuart och ledde anslag mot Elisabets liv; överallt

Hatfield House, nära Liverpool, *släkten Cecils (Salisbury) slott.*
Byggt i Elisabetsstil 1611.

sådde de lönnmord, uppror och förräderi. Den protestantiska delen av befolkningen i England var upprörd och orolig. Huru lätt kunde det ej gå med drottningen som med Oranien i Holland! Elisabets ministrar med Cecil i spetsen bådo henne att låta avrätta den fångna drottningen, annars kunde när som helst ett religionskrig utbryta i England. En halshuggen skadar icke längre, förklarade parlamentet. Tills vidare sattes den olyckliga Maria Stuart i så hård fångenskap, att all hemlig brevväxling var henne omöjlig.

Dess ivrigare arbetade hennes hemliga vänner: sex engelska adelsmän och katoliker sammansvuro sig att mörda Elisabet, varpå Maria Stuart skulle befrias och utropas till drottning. Englands katoliker beredde sig till resning. Filip II lovade att landsätta spanska trupper, och Guiserna och påven biträdde sammansvärjningen. Men Elisabets ministrar hade genom sina spioner reda på alla dess trådar och beslöto att begagna sig därav till Maria Stuarts undergång. Deras verktyg var en engelsk jesuitelev från seminariet i Reims, en gemen förrädare, som deltog i sammansvärjningen mot Elisabet, samtidigt som han sålde sig som spion åt hennes ministrar. På dessas anmodan erbjöd han sina medsammansvurna att skaffa fram brev till Maria Stuart. Han vidtalade en bryggare, som varje vecka körde öl till slottet, där hon satt fången, att i bottnen på sin tunna inlägga en trälåda, som drottningens källarmästare påträffade och överlämnade åt någon av hennes två handsekreterare, varpå den med drottningens svar åter nedlades i den tömda tunnan, som bryggaren körde tillbaka; slottets väktare låtsade ingenting märka. De sammansvurna, som i sin iver ej anade bedrägeriet, gåvo nu Maria Stuart del av sina planer, och hon svarade gillande, ordnande och förbättrande. Den ene sekreteraren skrev hennes brev efter diktamen, den andre omsatte dem i chifferskrift: ingen anade, att de alla av en förrädisk mellanhand brötos, dechiffrerades och i avskrifter sändes till ministrarna i London. Den fångna drottningen, glad att åter stå i förbindelse med världen, gick i den försåtligt utlagda snaran. Även av mordanslaget mot

Elisabet fick hon del. Men då hon var klok nog att förstöra sina koncept, känner man hennes svar blott i de engelska ministrarnas avfattning.

Så snart dessa nu tyckte sig hava nog bevis, blevo de sammansvurna gripna, bekände sitt brott och avrättades. Maria Stuart lockades ut på ett jaktparti, ett ovanligt nöje för henne; under tiden genomsöktes hennes rum, draglådor, skåp och schatull, dock utan resultat. De bägge sekreterarna arresterades, fördes till London, torterades och bekände, att de brev, som förelades dem i avskrifter, tillkommit på drottningens diktamen.

Först nu upptäcktes saken för Elisabet. Uppbragt gav hon sitt bifall till en rättegång mot sin medtävlarinna. Ehuru som drottning ansvarig endast inför Gud, i intet fall inför undersåtar i främmande land, trädde dock Maria Stuart i svaromål för att ej genom vägran synas skyldig. I slottet *Fotheringay* [fåderinge'] i Northumberland, hennes sista fängelse, sammankommo Englands främsta lorder, ministrar, statsmän och rättslärda och togo plats i slottssalen. På bordet lågo de tagna avskrifterna av hennes brev. Maria Stuart inträdde: den långa fångenskapen hade brutit hennes hälsa, och hon måste ledas fram till sin plats. Men hennes mod var obrutet, och hon försvarade sig med sinnesnärvaro och skicklighet, en ensam kvinna mot Englands mest rättskunniga män. Hon medgav, att hon med främmande hjälp sökt befria sig; men varför höllo de henne fången mot all lag och rätt, nu redan nitton år? Däremot förnekade hon all delaktighet i anslaget mot Elisabets liv. De föreliggande avskrifterna voro kanske av ministrarna förfalskade, eller ock hade hennes sekreterare kunnat göra tillägg utan hennes vetskap. Varför förhörde man dem ej i hennes närvaro? Hon talade med värdighet, än stolt, än under tårar, och ännu i dag kan man ej bevisa, att hon skulle gillat anslaget, om ock hon vetat av det. Men hennes domare voro tillika hennes fiender: ju bättre hon försvarade sig, dess farligare funno de henne; enhälligt dömde de henne till döden. Några dagar därefter bekräftades domen av par-

lamentet, som sammanträtt i London. Folket upptände lusteldar och ringde i klockorna och ropade högt på avrättning. Men Elisabet ryggade tillbaka för ansvaret för sin medtävlarinnas död, om ock hon önskade den i sitt hjärta, och tretton kvalfulla veckor förgingo i obeslutsamhet, innan hon äntligen undertecknade dödsdomen. Sekreteraren förde genast papperet till Cecil och de andra ministrarna, som, utan att vidare fråga drottningen, sände tvenne puritanska lorder med avrättningsordern till Fotheringay.

Avrättningen skedde inne i slottssalen i närvaro av traktens ridderskap. Schavotten var klädd med svart. Maria Stuart inträdde i sorgdräkt, med en vit slöja nedhängande längs ryggen från huvudet till fötterna. I ena handen bar hon ett krucifix, i den andra en katolsk bönbok. Hennes tjänare och kammartärnor ledsagade henne under snyftningar och tårar. Själv var hon lugn och glad. »Fröjden er», sade hon åt dem, »att mitt livs sorgliga pilgrimsfärd fått ett slut.» Med fast röst tackade hon Gud, som lät henne dö för sin religion, och förklarade högtidligt inför Gud, att hon ej gillat eller uppmuntrat något mordanslag mot Elisabets liv. Man hade vägrat henne biträde av hennes egen huskaplan, i vars ställe en engelsk präst framträdde för att omvända henne till evangeliska läran. Hon avvisade honom kort, men medan hon bad sina katolska böner på latin, uppläste han den episkopala kyrkans på engelska. Hon bibehöll sitt högtidliga lugn ända in i det sista. När bilan fallit och skarprättaren efter bruket höll hennes huvud upplyftat, såg man under huvudklädseln hennes eget hår: det var alldeles grått. Skarprättaren ropade: »Gud skydde vår drottning Elisabet! Så må alla hennes fiender förgås!» Men i salen var tyst, i allas ögon syntes tårar, och endast en av de puritanska lorderna svarade med sträv röst: »Amen!»

För att lättare försvara sig självt hade det engelska folket bragt om livet en fången och värnlös kvinna (1587).

Klockornas ringning i London förkunnade för Elisabet dödsbudet: uppskakad skyndade hon in i sitt rum och brast i gråt.

Hon ställde sig högst överraskad, for ut i häftiga ord mot ministrarna, som utan särskild tillsägelse avsänt avrättningsordern, lät kasta den stackars sekreteraren i Towern och tålde ej Cecil för sina ögon. Själv anlade hon sorgdräkt och lät anställa en högtidlig begravning. Så ville hon bedraga världen, kanske ock sitt eget samvete.

Den oövervinneliga armadan (1588). Vid Maria Stuarts död gick ett rop av förbittring och hämnd genom den katolska världen.

Filip II utsände en jätteflotta, som med ett slag skulle erövra England, kuva Nederländerna och krossa kätteriet i Europa, ett företag som han i största hemlighet förberett i flera års tid. I Spanien, Portugal och Italien rådde i hamnar, skeppsvarv och verkstäder en storartad verksamhet, och ofantliga förråd av skeppsförnödenheter, ammunition och livsmedel sammanbragtes. Indiens skatter räckte knappt till att betäcka kostnaderna. I alla Spaniens kyrkor predikades korståg mot kättarna såsom förr mot morerna. I Kastilien utvaldes i varje adlig familj en eller två söner till striden för Gud och jungfru Maria. Spaniens bästa sjömän och soldater togo tjänst. Överamiral var hertigen av *Medina-Sidonia*, en hög spansk grand, dock mera utmärkt genom rang än sjömannadugIighet. Hundratals präster, munkar och jesuiter medföljde till kättarnas omvändelse, ävensom storinkvisitorn med sina hantlangare och tortyrredskap. Flottan bestod av 65 karaveller och galärer, 61 väldiga gallioner och 4 kolossala galeaser, stora som slott, med torn och skansverk och artilleri i flera våningar. Fartygen voro uppkallade efter katolska helgon och buro röda kors insydda i seglen, och den segervisse konungen gav dem namnet *Oövervinneliga armadan*. Överfarten gick lyckligt. För sydlig bris, i halvmånformig båge, lik en stor, simmande fästning, nalkades armadan Englands kuster (aug. 1588).

Samtidigt var i Nederländerna prinsen av Parma i ansträngd verksamhet. I verkstäderna förfärdigades allt material, som

kunde behövas på ett erövringståg, för att utkasta bryggor, slå läger och bygga citadell. Hela skogar nedfälldes till virke för transport- och kanonbåtar. Utrustningarnas medelpunkt var det numera katolska Antwerpen. Den omtänksamme prinsen hade föreslagit att erövra Scheldes mynningar som skyddshamn och mötesplats för armadan och honom, men Filip II ville nu ej höra talas om uppskov. Hertigen förde då sina båtar genom ett system av kanaler till kusten vid *Dunkerque*. Där sammandrog han sina bästa trupper, utvalda spanska veteraner, med gyllene bröstkedjor, karmosinröda sammetsrockar och befjädrade baretter: i präktig dräkt skulle de hålla sitt intåg i London. Allt var så tillreds, att inskeppningen kunde verkställas på en eller två dagar, så snart armadan anlänt. Då skulle Parma taga befäl över expeditionen, landa vid Temsen, och England vore förlorat. Dagligen besökte prinsen kyrkorna, lät förrätta mässor och gjorde löften till helgonen. Men utanför den nederländska kusten höllo sjöguenserna vakt på sina snabba skepp och svuro varandra att icke släppa ut eller in en enda spanjor.

Drottning Elisabet var icke förberedd på ett så fruktansvärt anfall. I England fanns ej som i kontinentens stater en stående här av värvat manskap utan endast lantvärn. Även statens örlogsflotta var otillräcklig och bestod av endast 35 mindre fartyg. Men här liksom i Nederländerna fann Filip II en fiende, som hans politik ej plägade räkna med, ett fritt och tappert folk. Katolikerna voro lika ivriga som protestanterna. I lantvärnstruppernas läger vid Temsen infann sig mången katolsk lord med sitt följe, beredd att försvara sin drottning mot vem som vågade angripa henne. Elisabet själv besökte lägret, till häst, med ett blankt harnesk ovanpå sin praktfulla klädning och en ridande page bakom sig, som bar den vitbefjädrade hjälmen. Så red hon med blottat huvud från led till led, hälsade trupperna, språkade med dem och mottogs med glada hurrarop. I Kanalen blev statens örlogsflotta snart femdubblad. Londons köpmän ensamt utrustade 30 krigsskepp, andra därefter. Korsarer och kapare anlände

från alla håll. Deras fartyg voro väl små men snabbseglande, med goda kanoner, flinka matroser och erfarna styrmän. Flottan stod under befäl av lord *Howard* [hauörd], en katolik; under honom kommenderade den djärve *Drake* [drek] över kapare och korsarer. På denna flotta berodde nu Englands och Europas frihet.

Den engelska flottan låg i hamn vid *Plymouth* [plimm'öth], då armadan nalkades för sydlig vind, ett gynnsamt tillfälle för spanjorerna att med ett slag förinta sina fiender. Medina-Sidonia sammankallade sina flottkaptener till krigsråd och bröt de förseglade order konungen givit. De föreskrevo, att man skulle förena sig med Parma i Nederländerna och därpå landa vid Temsen, innan man inlät sig i drabbning. Krigsrådet röstade dock för strid, men hertigen lydde order och satte kurs på nederländska kusten. Engelsmännen följde efter. Deras snabba manövrering bragte spanjorerna i förvåning. De voro omöjliga att komma åt, alltid i lovart med vind i seglen, sköto fyra skott, innan spanjorerna hunnit med ett, och togo karaveller och galärer, ja, till och med gallioner, så snart de blevo det minsta efter. Hack i häl förföljd av fienden, nådde armadan nederländska kusten och gick för ankar på höjden av Dunkerque. Det gällde nu att förjaga geuserna och taga Parmas båtar i följe.

Vädret hade hittills varit vackert, men om natten mot den 9 aug. begynte havet gå högt, himmeln betäcktes, och långa vindstötar bebådade storm. Drake tog åtta av sina värst tilltygade mindre skepp, fyllde dem med beck och tjära och andra brännbara ämnen, förde dem i mörkret alldeles in på armadan och stack dem i brand. Den flytande elden slog spanjorerna med skräck. Medina-Sidonia, i stället för att sända ut båtar för att uppfånga brännarna, gav order att lyfta ankar, och när morgonen inbröt, syntes armadan utan ordning kämpa för vind och våg på öppna havet. Stormen hade sprungit över på sydväst. Nu angrepo engelsmännen: karaveller, galeaser och gallioner trängdes mot varandra, skötos i sank, kastades på revlar och sandbankar eller drevos norr ut i händerna på

sjögueuserna. Hela kusten från Dunkerque till Schelde var full av vrak. Spanjorerna rasade, men deras tapperhet var gagnlös. Bogspröt, rår och master splittrades, seglen revos i trasor, och ingenstädes fanns en hamn till skydd. I sin förtvivlan beslöt Medina-Sidonia att länsa undan för vinden och segla hem norr om de Brittiska öarna. Stormen växte nu till orkan, och holländare och engelsmän lämnade fienden åt hans öde och sökte hamn på sina hemkuster. »Jag tänker», sade Drake förnöjd, »att hertigen av Medina-Sidonia vid det här laget gärna sutte i ro under orangeträden på sina gods.» Men Alexander av Parma i Dunkerque var utom sig av smärta: än gav han order att avbryta inskeppningen, än ville han utan armadan våga överfarten på sina transport- och kanonbåtar, ja, han lär med egen hand hava nedstuckit en av sina kaptener, som föreställde honom det omöjliga häri. Hans storartade ansträngningar hade varit förgäves.

I det dystra Escorial satt Filip II och skrev vid arbetsbordet i sitt kabinett, då en av hans ministrar inträdde och meddelade, att efter olyckan vid Dunkerque den Oövervinneliga armadan förlist mot Norges fjäll, på Skottlands skär och Irlands öde klippor: endast 50 fartyg i obrukbart skick voro återkomna och manskapet till större delen förlorat. Konungen åhörde budet utan att ändra en min. »Jag tackar Gud», sade han, »som givit mig hjälpmedel nog att bära en sådan förlust. De hava avhuggit några grenar, men trädet står kvar och skall skjuta nya skott.» Och han återtog sin penna och fortsatte att skriva. Men hertigen av Medina-Sidonia blev bortskickad till sina gods och visade sig ej för någon människa.

I själva verket begynte från denna tid den spanska monarkiens tillbakagång och förfall. Det var ej blott några grenar som avhuggits, utan trädet var träffat ända in i märgen. Kolonierna försummades och förtrycktes, handeln avtvinade, och under prästers och munkars välde försjönk det spanska folket år för år alltmer i overksamhet, fattigdom och okunnighet, tills av dess forna storhet blott den spanska stoltheten återstod.

Englands och Hollands uppblomstring. Med eftertryck fortsatte engelsmännen kriget mot Spanien, kapade dess handelsskepp, plundrade dess kolonier och härjade dess egna kuster. I den spanska handelns ställe uppblomstrade den engelska. Flertalet katoliker övergingo nu till den episkopala kyrkan; dånet från armadans kanoner var den predikan, som omvände England till protestantismen. Överallt i Europa uppträdde Elisabet till protestanternas försvar och korsade Filip II:s planer, främst i Nederländerna och Frankrike.

Men med alla sina framgångar var Elisabet själv mot slutet av sitt liv högst olycklig. Hon var ensam mitt i sin makt och prakt. Vänner hade hon icke. Hennes statsmän och krigare, Cecil, Drake och andra, avledo före henne. Hovmännens smicker tillfredsställde henne ej. Hon blev sjuk av olust, vägrade att taga medicin och slutligen även att äta. Tigande satt hon på kuddar på golvet och blickade med stirrande ögon framför sig i rummet. Hon avled 1603, sedan hon till sin efterträdare utnämnt Maria Stuarts och Darnleys son, *Jakob Stuart*, varigenom England och Skottland fingo samme regent. Som engelsk besittning hörde även det katolska Irland under hans spira.

I de förenade Nederländerna hade *Morits av Oranien*, Vilhelm den tystes son, vuxit upp till en framstående statsman och fältherre och utnämnts till republikens generalståthållare. Efter armadans undergång tog frihetskriget ny fart, främst till sjöss. För att beröva holländarna deras frakthandel med Portugals indiska varor hade Filip II för dem stängt Lissabons hamn. Holländarna begynte då att förbi Portugal segla kring Goda-Hopps-udden till Ostindien och där själva förskaffa sig de dyrbara indiska varorna. Inom kort hade de gjort slut på portugisernas kolonialvälde i dessa farvatten. De fördrevo dem från Moluckerna och upprättade egna faktorier på Stora Sundaöarna, ett mäktigt kolonialvälde, som holländarna än i dag besitta, medan Portugal i dessa vatten äger kvar endast Goa och Diu. På vägen till Indien hade holländarna en mellanstation i Goda-Hopps-udden, där talrika

»Nattvakten». Ett holländskt skyttegille.
Målning av Rembrandt. Museet i Amsterdam.

kolonister bosatte sig och under blodiga strider med kaffrerna grundlade den *holländska Kapkolonien;* deras avkomlingar äro de tappra och frihetsälskande *boerna.* Snart syntes den holländska flaggan på alla hav. Amsterdam var världens största handelsstad och Haag en medelpunkt för Europas politik. År 1648 slöts fred med Spanien, som då äntligen erkände republikens självständighet. Men Belgien förde som habsburgskt biland en obemärkt tillvaro.

Rembrandt och Rubens. Nederländerna ha frambragt många stora målare. Den störste är *Rembrandt*, som levde vid slutet av frihetskriget. Han var son av en enkel mjölnare i Leyden och studerade ett år vid det universitet, som

Den holländska prästen Anslo tröstar en bedrövad änka.
Målning av Rembrandt i museet i Berlin.

Leyden fått efter belägringen. Men snart övergav han den lärda banan, följde sin kallelse och begynte måla. Han överflyttade till Amsterdam, den nya republikens huvudstad; vid samma tid som Gustav II Adolf vann sina segrar i Tyskland, erövrade mjölnarsonen från Leyden köpmansvärlden i det rika Amsterdam.

I ett nu var Rembrandt huvudstadens förnämste porträttmålare. Den snillrike unge mästaren var flitig och gjorde sig stora inkomster. Han gifte sig med en ung patricisk flicka, Saskia van Uilenburg, köpte sig eget hus och umgicks som en like i de förnäma patricierhemmen i Amsterdam, som just då utvecklade sig till Europas främsta handelsstad. Förvånande många äro porträtten av hans hand från denna

Rembrandts självporträtt.
Etsning.

tid, och hur levande träda de ej fram, den lärde vid sitt skrivbord, skeppsbyggmästaren och hans fru, rådmän och handelsherrar, i sina svarta dräkter med den breda spanska spetskragen enligt tidens mod.

Berömdast blevo Rembrandts grupporträtt. Det var mod i Holland att låta porträttera sig i grupp: skytteföreningar,

skråmästaregillen, fattighusdirektioner, alla ställde de upp sig för målaren som nuförtiden för fotografen. Rembrandt förstod som ingen annan att sätta liv i dessa stela grupporträtt. Han hade en underbar förmåga att låta starkt ljus falla över tavlans huvudsaker, medan det oväsentliga blev i stark skugga: det är Rembrandts berömda klärobskyr. »Doktor Tulps anatomi» framställer kirurgie professorn och hans kolleger vid en lektion i anatomi: liket ligger på bordet, och med en pincett retar professorn underarmens blottade nerver, så att liket automatiskt rör sin arm, och allas uppmärksamhet fängslas av experimentet. Ännu ryktbarare är »Nattvakten», som alls icke är någon nattvakt, utan ett skyttegille, som mitt på ljusa dagen drager ut till övning med sin kapten och sin löjtnant i spetsen, inalles sjutton personer, en tavla så full av liv och rörelse, att en senare tid ej kunde ana att här var fråga om grupporträtt. Då här är mycket stark klärobskyr, fick tavlan namnet »Nattvakten». Men de porträtterade själva, av vilka många kommit nog starkt i skuggan, voro missnöjda. Huruvida Rembrandt även annars stött sig med societeten i Amsterdam vet man ej; men nu begynte allmänhetens gunst vända sig till yngre målare: Hobbema, Ruisdael, Jan Steen o. a.

Samma år som »Nattvakten» målades, avled Rembrandts hustru, Saskia. Det var ljus och skugga under det året för mästaren själv. Därtill kom hans ekonomi på obestånd. Orsaken var väl ej så mycket ett överdådigt levnadssätt, ehuru han nog förtalades i det avseendet. Men han hade lagt sig till med målningar, statyer, kopparstick, ostindiskt porslin, vapen och dräkter; hela hans hus var fyllt av konstsaker. Holland var en republik. Medan tidigare konstnärer vid furstarnas hov haft tillgång till deras konstsamlingar för sin utbildning, var Rembrandt, en fri borgare i en fri republik, hänvisad till sina egna tillgångar. Offentliga samlingar fanns det ännu ej på den tiden. Dessa konstinköp ruinerade mästaren; han blev driven till konkurs, hans hus och hans samlingar gingo under klubban, och han tillbragte sina sista år i obemärkthet, livnärande sig med etsningar, en konst vari han var en full-

Neptunus' triumf.
Målning av Rubens i Dresdengalleriet.

komlig mästare. Han dog i armod, 1661, fullständigt glömd av sina landsmän. Bouppteckningsinstrumentet, som finnes i behåll, upptager ej annat än hans arbetsredskap och en omgång kläder.

Först en senare tid har gjort den store mästaren rättvisa. Nyligen har en enda av hans landskapsbilder »Kvarnen», som framställer hans faders kvarn på vallarna vid Leyden, med Rhenfloden i förgrunden, sålts från England till Amerika för inemot 2 miljoner kronor. Det är starkt vemod i den tavlan, som han målade under de svåra åren efter Saskias död, och hans egen själsstämning återspeglas underbart i landskapet. Rembrandt är en av de första moderna landskapsmålarna.

Yttersta domen.
Målning av Rubens i museet i München.

Helt annorlunda gestaltade sig livet för *P. P. Rubens.* Han var en belgier av förnäm katolsk familj, och då Belgien kvarstod under Spaniens välde, vann Rubens lätt inträde vid hovet i Madrid, där han stod högt i gunst. Även vid Henrik IV:s hov i Paris var han en ansedd gäst. Han utförde för drottning Maria di Medicis räkning praktfulla oljemålningar med bilder ur hennes liv. De förvaras nu i Louvre-museet i Paris. Hos Rubens sväller allt av kraft och livslust. Betrakta hans berömda tavla »Silenus' triumf», som nu finnes i Nationalgalleriet i London! Skogsguden, en drucken rödbrusig gubbe med salig min, stapplar framåt, stödd av fauner och nymfer, som vinka med svällande vindruvor, liksom för att locka honom med den saliga tanken på nästa rus. Där är styrka, glans och levnadsmod; men det innerliga själsdjupet hos Rembrandt är där icke.

Filip II:s död (1598). Tio år efter armadans undergång avled Filip II i sitt dystra Escorial, där han de senaste åren levat som en enstöring med sina papper och sina planer.

Hans död var ohygglig. Över hela kroppen uppkommo illaluktande bölder, ur vilka en oräknelig mängd maskar utbröt, som det var omöjligt att utrota. I såren uppstod kallbrand, och linnet, som den sjuke bar, fastnade i varet och kunde ej ombytas. Sjutton dygn låg konungen sålunda i långt värre plågor än någonsin en kättare vid hans autodaféer: han bar dem med ståndaktighet och undergivenhet. I bikten förklarade han sig aldrig med vett och vilja begått något ont eller gjort någon orätt. Hans son, *Filip III*, stod vid hans bädd; den döende bad honom lägga märke till, huru ett gott samvete ger kraft att dö lugnt i de största plågor. Han låg som död med ett vaxljus i ena handen och ett krucifix i den andra, och man hade redan betäckt hans ansikte med en svettduk, då han vaknade och reste sig upp, så att duken gled av, öppnade ögonen, kysste krucifixet, föll tillbaka och dog (1598).

Filip II var ståndaktig i livet som i döden, men det var

ståndaktigheten hos en kall och beräknande fanatiker, som blev en olycka för de folk han behärskade. Med honom förföll spanjorernas världsvälde, och deras egen tillbakagång begynte. Han har kvävt protestantismen i Spanien och återvunnit Belgien för katolicismen. Vad han verkat för katolicismen i Frankrike omtalas i nästa kapitel.

Med Filip III:s sonson *Karl II* utgick den habsburgska ätten i Spanien år 1700.

Don Quixote eller riddaren av den sorgliga skepnaden. Medan Spaniens politiska storhet gick nedåt, blomstrade dess litteratur och konst ännu in på Filip III:s tid. Störst bland dess skalder är *Cervantes*, författaren av den berömda romanen »Don Quixote eller riddaren av den sorgliga skepnaden».

Don Quixote [kischå'te] är en fattig spansk adelsman på landet, som genom läsning av alltför många riddarromaner blivit förryckt av svärmeri för de vandrande riddarnas ädla yrke. Till sitt hjärtas härskarinna utväljer han en av traktens bondflickor, som får det poetiska namnet *Dulcinea;* han lappar upp en gammal rustning, som finns i gården, och bestiger sin häst, den magra *Rosinante;* åtföljd av sin väpnare, en enfaldig bonde vid namn *Sancho Panza*, åt vilken han lovat ståthållarskapet på första ö, han med sitt svärd förvärvar, rider han ut i världen för att vinna rykte och ära som bekämpare av jättar och troll och de värnlösas och svagas beskyddare.

Ett av hans första äventyr gäller fyrtio väderkvarnar, i vilka han ser lika många jättar. Utan att akta på Sancho Panzas varningar rider han fram till dem och ropar: »Stannen, eländiga, och flyn icke! En enda riddare nalkas för att bekämpa er alla.» I detsamma uppblåser en svag vind, som sätter kvarnarnas vingar i rörelse. »Ja, svängen I edra armar», ropar Don Quixote, »jag skall nog besegra er alla.» Han fäller sin lans, betäcker sig med skölden, sporrar Rosinante och spränger an oförfärad, tills den närmaste kvarnvingen slår lansen i tu och sträcker häst och karl till marken. Sancho Panza, som på sin åsna skyndat efter och hjälper

Don Quixote och Sancho Panza.
Träsnitt från första upplagan av Don Quixote.

dem bägge på benen, utbrister: »Sade jag icke ers nåd, att det var bara väderkvarnar.» — »Tyst, Sancho», genmäler riddaren, »det är blott en elak trollkarl, som förvandlat dem för att hindra min seger. Men han skall lära känna detta tappra svärd.» Och riddaren av den sorgliga skepnaden går till nya värv. I fårahjordar ser han kämpande krigshärar, i resande fruntimmer fångna prinsessor, ständigt spela trollkarlarna honom sina puts. Men han tager sitt yrke på fullt allvar och består sina befängda äventyr med högsinnat mod, utan tanke på egen fördel eller egen skada.

Sancho Panza begriper väl, att hans herre är förryckt, men begiven som han är på denna världens goda, tror den enfaldige karlen dock på det ståthållarskap han fått sig utlovat. Äntligen får han det ock. En spansk grand, som upptagit riddaren och hans väpnare som gäster i sitt slott och roar sig på deras bekostnad, sätter honom att härska över en av sina städer. Dagen om får nu Sancho Panza arbeta med att skipa rätt åt sina undersåtar, som spela honom allahanda puts, medan vid middagen en illmarig läkare hindrar honom att äta av de läckra rätter, som framsättas. Snart nog tröttnar den hederlige Sancho vid regeringsbördan och ståten. En dag går han ned i stallet, där hans åsna står, omfamnar och kysser den och säger: »Kom hit, min grålle, min vän! Så länge jag höll mig till dig och var en ringa man, sälla voro då mina år, mina dagar och mina timmar; men sedan jag klev upp i högmodets torn, ha vedermödor och bekymmer blivit min enda kost.» Vid dessa ord sadlar han sin åsna, sitter upp och rider tillbaka till sin herre.

Emellertid har en granne till Don Quixote fattat medlidande med den stackars riddaren. Förklädd till riddare av månen, uppsöker han honom, besegrar honom i envig och avtvingar honom ett löfte att återvända hem. Där faller Don Quixote i djupt svårmod och insjuknar; men på dödsbädden återvänder hans förnuft, han ångrar och beklagar sitt så dåraktigt använda liv och dör som en god kristen.

Denna bok har Cervantes skrivit mot de överdrivna riddarromanerna, som fortfarande voro i bruk, ehuru riddarväsendet utdött. Men hans Don Quixote har fått en djupare betydelse: den har blivit en bild av själva det spanska folket, som, ehuru högsinnat och tappert i strid för stora mål, icke märkte, att dessa mål voro föråldrade och falska, utan sjönk allt djupare i vanmakt under de habsburgska konungarnas envälde. På Karl V:s tid kunde av en sådan spansk äventyrare bliva en Loyola; på Filip III:s blev han en Don Quixote.

Cervantes avled samma år och dag som Shakspeare, den 23 april 1616.

Hugenottkrigen i Frankrike.

Hugenottkrigens utbrott. Medan engelsmännen lyckades avhålla religionskriget från sitt land, kämpade i Frankrike protestantismen och katolicismen på liv och död med varandra.

Det var icke tider för en kvinna att styra, och dock var där en kvinna regent. *Henrik II Valois* dog 1559 och efterlämnade sin änka *Katarina di Medici* med en skara barn. Äldste sonen *Frans II*, den unga Maria Stuarts gemål, avled redan 1560 och efterträddes av sin broder *Karl IX* (1560—74), under vars minderårighet änkedrottningen förde styrelsen. Katarina di Medici var en ränkfull och härsklysten florentinska: religionen var för henne ingenting, politiken allt; med alla medel sökte hon hålla sig vid makten, och ehuru själv katolik, stod hon än på hugenotternas sida, än på katolikernas. I början ville hon motverka katolikerna, emedan de hade övermakt i riket, och gynnade därför hugenotterna.

En fjärdedel av Frankrikes befolkning var redan protestantisk, främst adeln på landet och det bildade borgerskapet i städerna; i själva det katolska Paris räknade man 20,000 hugenotter. Deras bäste man var den krigserfarne amiral *Coligny* [kålinji], en burgundisk adelsman av gammal släkt. Familjen *Bourbon*, som stod närmast Valois till tronen, övergick till dem. *Anton av Bourbon*, konung av *Navarra*, införde reformationen i sitt lilla rike, varav Aragonien erövrat landet söder om Pyrenéerna. Hans broder, den tappre *Ludvig av Bourbon*, prins av *Condé*, uppträdde öppet som deras beskyddare; de voro bägge brorsöner till Karl V:s ryktbare fältherre. Hittills hade man förbjudit protestanternas gudstjänst och förföljt dem med dödsstraff och autodaféer; nu blev detta ej mera möjligt. Rikets ständer, som sammankallats för att bilägga religionstvisten, fordrade fördragsamhet. Detta var just enligt Katarinas planer. Hon hade redan kallat hugenotternas huvudmän till hovet. I januari 1562 utkom ett

edikt om fri religionsutövning för hugenotterna, dock icke i städerna utan blott på landsbygden. Bland hugenotterna rådde glädje och iver. I Paris såg man Condé till häst, beväpnad, med ett följe av flera hundra adelsmän beskydda dem, när de med sina predikanter i spetsen genom stadens gator uttågade till landsbygden för att hålla sin gudstjänst enligt ediktet. Överallt förvärvade de kalvinska pastorerna nya anhängare, och församlingarna ökades hastigt: en tid ännu, tänkte de, och den sanna kyrkan har fördrivit papismen ur Frankrike.

Katolikerna voro uppbragta. Deras huvudman, den mäktige hertig *Frans av Guise*, erövraren av Metz, och hans broder Karl, den hårdhjärtade *kardinalen av Lothringen*, sågo sig med harm tillbakasatta vid hovet och styrelsen. De beslöto att få januariediktet upphävt och tillskansa sig regeringsmakten: endast så kunde den katolska religionen räddas i landet. Med följe och två hundra arkebusiärer drog hertig Frans genom Champagne förbi en småstad vid namn *Vassy*, där några hundra hugenotter, mest hantverkarfamiljer, som bäst höllo gudstjänst i en till bönehus omändrad lada utanför staden, enligt ediktet. Hertigens följesmän inträngde med vapen i hand, höggo, stucko, sköto och slogo. Hugenotterna, som voro obeväpnade, försvarade sig med stenkastning. Några sökte fly över taket, som de uppbrutit. »Ner, kanaljer», ropade hertigen och lät arkebusiärerna skjuta efter dem. Pastorn, som nyss anlänt från Genève, greps och misshandlades, och omkring sextio personer dödades. På predikstolen fann man en bok. Hertigen räckte den åt kardinalen, som stod lutad över trädgårdsmuren i ett närbeläget kloster. Han såg på den och sade: »Det är den Heliga skrift!»

Samtidigt blevo även på andra orter hugenotterna överfallna och mördade, män, kvinnor och barn, 40, 60, 100 i sänder, och våldsverkarna lämnades ostraffade.

Hugenotterna voro upprörda. Här och där på sina orter överföllo och mördade de katolikerna för att med dem utrota »det papistiska avguderiet». Från Genève varnade Kalvin:

Hertig Frans av Guise.
Samtida teckning.

»Låten icke genom orätt förleda eder till orätt, utan fasthållen med tålamod vid evangelii sanningar och striden på det sätt, vår Herre och Frälsare lärt oss. Genom tumult och vapen kommer man icke till frihet.» Men hans egen lidelsefulla ande gick igen hos hugenotterna: intetdera partiet förstod

ännu fördragsamhetens grundsats, att sanningen kan med våld varken försvaras eller undertryckas. Så begynte hugenottkrigen (1562—98).

De tre första hugenottkrigen (1562—70). Hugenottkrigen blevo grymma och blodiga, våld framkallade våld, och religionshatet växte.

I *första kriget* hade hertigen av Guise begynt med all makt belägra Orléans. I de hugenottiska församlingarna bad man dagligen, att Gud måtte befria Frankrike från den katolske massmördaren. Skulle han nu beröva dem det viktiga Orléans? En protestantisk fanatiker, en adelsman från Sydfrankrike, beslöt att röja honom ur vägen med lönnmord. Han anförtrodde sin plan åt amiral Coligny; denne, som förut varnat Guise för ett dylikt anslag, gav mannen varken understöd eller uppmuntran men avrådde ej heller: han lät vedergällningen ha sin gång. Kort därefter blev hertigen på en ridtur i skogarna utanför staden nedskjuten av mannen i fråga, som stått på lur i ett busksnår (1563). Katolikerna beskyllde Coligny för att hava lejt mördaren. Coligny tillbakavisade beskyllningen i stolta ord och fordrade att få mördaren förhörd i sin närvaro. Men mannen var redan avlivad. Djupt sorgklädd uppträdde hertigens änka i Paris med sina tre växande söner, Henrik, Ludvig och Karl. Det var åt *Henrik av Guise* hon anförtrodde familjens hämnd.

Nu slöts fred, och januariediktet bekräftades. Men under fredstiden endast växte hatet: överallt satte sig jesuiterna fast i landet och uppeggade den katolska befolkningen med sina predikningar. Hugenotterna beslöto då att med ett plötsligt anfall överraska sina motståndare: så begynte det *andra kriget*.

Det slöts som det första. Men vartill gagnade freden, då katolikerna överallt vägrade att hålla den? Katarina di Medici, orolig för hugenotternas makt, planlade redan ett tredje krig. Knappt hade hugenotterna skingrats till sina hem, då katolska spioner begynte smyga kring Condés och Colignys

slott i Burgund: trupper voro utsända att gripa och föra dem till Paris, där Guiserna skulle förfara med dem som Alba i Bryssel med Egmont och Hoorn. Deras enda räddning låg i en plötslig flykt. Följda av hundrafemtio adelsmän, med familjer och tjänare, flydde de tvärs igenom landet under ständig fara att upphinnas. Vid Loire voro broar och flodövergångar besatta av katolikerna. Men en bonde visade ett tillfälligt vadställe, och med sin lille gosse på armen red Condé främst över floden. Lyckligen undkommo flyktingarna till det fasta *La Rochelle* vid västkusten. Dit flydde ock den varmhjärtade och oförskräckta *Johanna av Navarra*, änka efter konung Anton, som stupat i det första hugenottkriget. Hon förde med sig sin femtonårige son *Henrik av Navarra;* sina inkomster, slott och gods hade hon pantsatt eller sålt, allt för den protestantiska saken, och borgarna i den driftiga sjöstaden lovade enhälligt stå bi med liv och gods. Så begynte det *tredje kriget.*

I en av de första drabbningarna, ej långt utanför La Rochelle, stupade den oförvägne Condé (1568). Hela hären fällde modet. Då kom till lägret Johanna med sin son. »Mina vänner», sade hon, »se här en ny huvudman, som Gud giver er, och en faderlös gosse, som jag anförtror i er vård.» Den glade och hurtige prinsen vann snart allas gunst. och i hans namn fördes kriget vidare. Den verklige ledaren var Coligny. På öppna fältet voro hugenotterna underlägsna och blevo upprepade gånger slagna. Men efter varje nederlag stod Coligny på nytt i fält. Han hörde till dessa djupa och ihärdiga naturer, vilkas krafter blott växa i motgångarna; hugenotterna voro fulla av iver, och ständigt fann Coligny medel att återställa deras armé. År 1570 slöt hovet fred i *St. Germain* [sjärmä'*n*], en förstad till Paris, och beviljade hugenotterna ej blott januariediktet utan ock *La Rochelle* och andra befästa platser som säkerhet mot katolikernas överfall.

Under krigen sammanslöto sig hugenotterna i sträng ordning, betalade skatt, valde krigsbefäl och tillsatte ämbetsmän. De inrättade skolor och universitet och uppfostrade sina barn

i Guds ord och allvarliga seder. Med stränghet fasthöllo konsistorierna vid Kalvins kyrkotukt. Henrik av Navarra fick inför hela hären göra avbön för ett begånget felsteg, och Condés yngre bror blev av konsistorium i La Rochelle för orättmätigt byte utesluten från nattvarden, böjde sig för domen och gav bytet tillbaka. Hugenotterna hade överhanden i södra Frankrike, i Languedoc, Guienne och provinserna kring La Rochelle, men norr om Loire voro deras församlingar spridda och svårt betryckta, så att de ej ens i fredstid vågade öppet förrätta sin gudstjänst. Deras antal tillväxte ej numera. Massan av folket förblev katolsk. Hugenotterna kunde ej längre hoppas att vinna hela Frankrike för sin bekännelse: men kanske skulle bägge religionspartierna kunna fredligt sammanbo i sitt gemensamma fosterland? Så tänkte alla goda fransmän.

Men påven skrev till Katarina di Medici: »Liksom det ej finnes fred mellan ljusets änglar och Satan, så kan det ej heller finnas fred mellan katoliker och kättare, utan list och förställning.»

Bartolomeinatten eller blodbröllopet i Paris. När Karl IX blev myndig och själv övertog styrelsen, omgav han sig med krigsöverstar, lyssnade till deras historier och drömde om krigiska bragder, liksom Frans I, att fråntaga Habsburgarna Milano eller erövra deras nederländska provinser. Han sökte vinna hugenotterna, Frankrikes tappraste soldater; Coligny kallades till hovet och mottogs på det vänligaste. Konungen var lycklig över en så klok och vördnadsbjudande rådgivare, han kallade honom sin fader, och i Louvren sutto de och plägade råd långt in på nätterna: alla konungens planer gingo ut på krig med Spanien.

Katolikerna voro uppbragta. Fåfängt reste själve jesuitgeneralen till Paris för att bringa Karl IX på andra tankar. Katarina di Medici beklagade sig gråtande, att hon ej lika ofta som Coligny fick träffa sin egen son. Italienska och van vid renässansens statskonst, vidtalade hon sin älsklingsson

Henrik av Anjou samt Henrik av Guise, som icke glömt sin familjs hämndkrav på Coligny: de lejde i hemlighet en mördare, som ställdes med laddad musköt bakom gallerfönstret i ett hus på vägen mellan amiralens bostad och Louvren. Men kulan träffade Coligny blott i armen; lugnt utpekade han med sin blödande hand det fönster, varifrån skottet avlossats. Hans följeslagare uppbröto porten, men mördaren undkom genom en bakdörr på en färdigsadlad springare ur Guisernas stall.

Som stadfästelse på försoningen med hugenotterna hade Karl IX förmält sin syster Margareta av Valois med den unge Henrik av Navarra, en protestantisk brudgum och en katolsk brud. Till bröllopet hade hugenottadeln talrikt infunnit sig i Paris. Katarina di Medici anställde maskerader, baler och upptåg som i själva Florens; man roade sig om natten och sov om dagen, och mer än en hugenott bröt mot Kalvins sedelagar. Mordförsöket mot Coligny gjorde dem bestörta: beväpnade samlades de i hans hus eller på gatan utanför och fällde hotfulla ord om änkedrottningen och Guiserna. Konungen, som spelat fjäderboll med Henrik av Guise i bollhuset i Louvren, då han fått bud om mordförsöket, hade häpen kastat sin racket och skyndat till amiralen. Han gav honom sitt eget livgarde till vakt, bad den hugenottiska adeln flytta till Louvren under hans kungliga beskydd och befallde sträng undersökning.

Katarina di Medici och prins Henrik av Anjou fylldes av oro. På kvällen följande dag kallade de på konungen, som suttit i muntert samspråk med hugenottiska adelsmän, begärde ett samtal och yppade, att mördaren blivit lejd av dem. De inbillade konungen, att hugenotterna smidde fruktansvärda hämndplaner mot hela den kungliga familjen, mot honom likaväl som mot dem: den enda räddningen vore att ännu i natt nedgöra samtliga deras huvudmän i Paris. Modern utmålade farorna av ett nytt religionskrig brodern kallade honom feg, bägge hotade att lämna hovet. Konungen blev bestört, hans inbillning uppjagades, den gamla misstron mot

Amiral Coligny.
Träsnitt av Jost Amman 1573.

hugenotterna vaknade. Halvannan timme stretade han emot. »Må gå», sade han slutligen. »I natt, men alla. Ingen får bli kvar att hämnas.» Det var natten till bartolomeidagen den 24 aug. 1572.

Hertig Henrik av Guise, som på förhand vidtalats, hade satt allt i gång. Intill midnatt hade stadsmyndigheterna gått ur hus i hus och uppväckt de katolska borgarna: inom ett par timmar voro dessa i vapen under sina anförare, alla med vita bindlar kring armen som igenkänningstecken. På portarna till hugenotternas hus hade ristats kors med vit krita och listor med deras namn utdelats. Klockan 3 fylldes gatan utanför Colignys bostad av Guises ryttare, och till dem slöt sig konungens livgarde. I förrummen hördes skott och rop. När mördarna trädde in, hade Coligny rest sig upp från sin säng, där han låg sömnlös i feber. Vid åsynen av denna vördnadsbjudande gestalt hejdade de sig; men en av dem, som var drucken, tog mod till sig, gick fram och gav banesåret. Hertigen av Guise stod utanför på gatan. »Är du färdig», ropade han uppåt, »vi tro ej utan att se det själva.» Den mördade kastades ut genom fönstret, och då Guise känt igen sin familjs fiende, trampade han övermodigt på liket.

Nu hördes stormklockorna, och det allmänna blodbadet begynte. Slag på portarna, skott och rop väckte hugenotterna ur deras sömn. Några mördades i sina sängar, andra flyende över taken eller på gatan, män och kvinnor, barn och gubbar. På gatorna hopades högar av lik, dem halvvuxna pojkar tjutande och visslande släpade ned i Seinen. En skara hugenotter kom roende längs Seinen från förstäderna till Louvren för att söka sin konungs beskydd; de mottogos av hans garde med gevärsskott och skingrade sig. Karl IX såg det från sitt fönster. »De fly», skrek han, gripen av mordlust, »döda, döda!» Och han sköt med egen hand in i hopen.

Klockan var nu halv fem. I Louvren visste de hugenottiska adelsmännen ej vad som skedde i staden. När slottets gårdar och salar fylldes av kungligt krigsfolk, tog man det för ett muntert maskeradupptåg, någon överraskning av ko-

nungen, och mången skrattade ännu, när han genomborrades. Andra flydde eller föllo i sitt blod i trappor och salar eller nedstörtades från balkonger och fönster på de nedanför stående knektarnas pikar. Förgäves vädjade de till Karl IX:s heder som deras värd och deras konung, där han stod i sitt fönster, upphetsad och vild, och manade på krigsfolket. Så svek han en monarks första plikt, att skydda sina undersåtar enligt lag och rätt.

Henrik av Navarra, som redan begynt ett parti i bollhuset, greps och fördes inför konungen, som skrek emot honom med förvildad min: »Mässan eller livet! Nu tar jag hämnd på alla hugenotter!» Henrik av Navarra var icke ämne till en martyr. Efter två veckors motsträvighet övergick han till katolicismen och räddade livet. År efter år stannade han kvar vid Katarina di Medicis fördärvade hov, upptagen av hästar och toaletter, danser och dueller, obeaktad av katoliker och protestanter. Men någon gång, så berättar en trotjänare, kunde man i nattens ensliga timmar höra honom med psalmistens ord beklaga det mörker, vari han förfallit: den religiösa känslan levde ännu i hans hjärta.

Två dygn varade blodbadet i Paris; på den tredje dagen gick konungen med hovet i procession längs stadens gator mellan döda och döende, i det han offentligen förklarade, att han sedan länge planlagt detta blodbad, som om det hade varit frukten av en djup förställningskonst. I landsortsstäderna fortsattes mördandet i veckotal, och antalet mördade beräknas till 50—60 tusen. Filip II säges hava skrattat blott en gång i sitt liv, vid underrättelsen om Bartolomeinatten. Påven i Rom lät sjunga Te deum i Peterskyrkan och slå en medalj över händelsen. Men i de protestantiska länderna väckte den avsky och ogillades även av många katoliker. Huru skulle numera protestanter och katoliker bo tillsammans i sitt gemensamma fosterland!

Sedan Bartolomeinatten hade Karl IX ingen ro mera. Han kunde vara på jakt flera dagar å rad, 12—13 timmar på dygnet för att trötta ut sig och skaffa sig sömn. Hans blick var

skygg, han tyckte, att alla människor betraktade honom med avsky. Han for ut i häftiga förebråelser mot Katarina di Medici och var dock rädd utan henne. På dödsbädden, under ångesten och samvetskvalen, voro hans sista ord: »Min mor!»

Karl IX efterträddes av sin yngre bror, hertigen av Anjou under namn av *Henrik III* (1574—89).

De tre Henrikarna. Bartolomeinatten var ett svårt slag för protestantismen. Småningom hämtade sig hugenotterna dock från sin förskräckelse. Borgarna i La Rochelle grepo först till vapen, och från alla håll skyndade den hugenottiska adeln till säkerhetsplatserna. *Henrik av Navarra* flydde under ett jaktparti från hovet, återgick till den reformerta läran och återvann under fältlivets mödor sitt anseende och sitt friska mod. Han övertog styrelsen i Navarra och blev hugenotternas chef. Krig följde på krig, och vid varje fredsslut måste konungen på nytt bekräfta åt hugenotterna deras religion och säkerhetsplatser.

Katolikerna voro uppbragta på sin konung, Henrik III. Man kunde ej förneka, att han var en god katolik; hans biktfader var en jesuit, han gick regelbundet i mässan, späkte sig och drog i botprocessioner genom stadens gator. Men i övrigt hängav han sig åt vekliga nöjen i en krets av ovärdiga gunstlingar: han använde som en hovdam ringar, örhängen och parfymer eller lekte med sina dresserade hundar och papegojor, därunder förslösande de skattemedel, som bort användas till kättarnas utrotande. Därtill kom, att Henrik III var barnlös och den siste av sin ätt, så att närmaste arvsrätten till kronan tillhörde familjen Bourbon, vars huvudman var Navarra, kättarchefen! Alla goda katoliker förskräcktes vid tanken på honom som konung i Frankrike. Var detta hela deras vinst av Bartolomeinatten?

Till kättarnas utrotande bildade de ivriga katolikerna över hela Frankrike ett hemligt förbund, som de benämnde *den heliga ligan.* De betalade skatt, uppsatte en krigsmakt och valde sig skatteförvaltare, krigsbefäl och förmän. Högadeln

Henrik III av Frankrike.
Samtida teckning.

anslöt sig med sina städer, slott och trupper, biskoparna med sina stift och gods, de katolska städerna med sina penningmedel. Ligans huvudman var *Henrik av Guise.* Filip II bidrog årligen med en million dukater i guld. Påven bann-

lyste Henrik av Navarra som kättare och kättarnas beskyddare samt förklarade honom ovärdig tronföljden i Frankrike. Den helige fadern själv hade därigenom öppet förklarat sig för ligan. I början hemlig, uppträdde den nu med sådan makt och sådana fordringar, att Henrik förskräcktes: den var lika farlig för honom som för hugenotterna.

Men i stället för att upplösa och förbjuda ligan, vilket han ej vågade, gick Henrik III in på alla dess fordringar. Han återkallade de tidigare fredsedikten och utgav ett nytt, vari hugenotterna befalldes att återgå till katolicismen inom sex månader vid förlust av gods och liv; ligan erhöll långt flera säkerhetsplatser än hugenotterna, så att snart rikets fastaste städer voro i Guisernas händer. Själv förklarade konungen sig för ligans huvudman och drog jämte Henrik av Guise i fält mot hugenotterna. Det var de tre Henrikarnas krig, det *åttonde hugenottkriget* (1586—89). Men ehuru konungen i detta krig vann några framgångar, erkände ingen dem, medan Guises krigsbragder prisades av alla. När Henrik III återvände till Paris och firade sina segrar med en mässa i Notre-Damekyrkan, ropade allt folket emot honom: »Saul har fällt tusen men David tio tusen!» Guise var katolikernas avgud. Påven förliknade honom vid Judas Mackabeus. Var han visade sig på Paris' gator, en reslig gestalt, förnäm och vinnande tillika, trängdes folket kring honom som kring sin räddare. Slutligen måste konungen fly ur Paris, som var i upprorstillstånd, och Guise tog i besittning Bastiljen och andra stadens fästningar. Sen dess var Paris ligans huvudstad och Guise Frankrikes mäktigaste man. Hans släkt härstammade på mödernet från Karl den store. Kanske skulle han en gång sätta Frankrikes krona på sitt huvud?

Henrik III hade sammankallat rikets ständer till *Blois* [bloá], en liten stad vid Loire, och gjorde allt för att vinna dem för sin sak. Han avskedade sina gunstlingar, inskränkte sin hovhållning och lovade fortsätta kriget mot kättarna samt punktligt utföra alla beslut, som ständer och konung tillsammans fattat. Men ständerna voro fyllda av ligans män. Vid

riksdagens öppnande satt bland rikets höga ämbetsmän Henrik av Guise närmast konungens tron, ett föremål för allas beundran, som han med blickar och småleenden besvarade. Hans broder *Ludvig*, prelat och kardinal, var prästeståndets talman. Ständerna beviljade inga nya skatter och tillsatte sina män att övervaka konungens styrelse. Ja, man hotade att sätta honom i kloster som den siste Merovingen; det funnes nog en major domus till hans efterträdare.

Henrik III var utom sig av harm. Hans italienska blod kom i svallning, och han beslöt att göra sig av med Guiserna: det var väl dock han, som var Frankrikes konung? En morgon kallade konungen hertig Henrik och hans broder till rådsmöte i sitt slott i Blois och lät, medan rådet samlades, kalla hertigen in till sitt sovgemak såsom till ett enskilt samtal. Hertigen lydde. Med handskarna och plymhatten i hand och värjan invecklad i manteln, som låg kastad över vänstra armen, gick han genom förmaket och hälsade förbindligt på de vakthavande adelsmännen. De tego; när han gått förbi dem, kastade de sig över honom med dragna värjor och ropade: »Förrädare!» Guise försvarade sig med händer och tänder och släpade sina mördare med sig ända till det kungliga sovgemaket, där han nedföll död vid sin konungs bädd. Henrik III sköt försiktigt undan förhänget till ett sidorum, kom ut och betraktade sin fallne fiende. Med ett glädjeskri stötte han den döde i ansiktet med spetsen av sin mjuka sko. Så omkom Colignys baneman och Bartolomeinattens huvudhjälte (1588). Bullret hördes till rådssalen, där hertigens broder kardinalen i detsamma arresterades för att 24 timmar senare avrättas.

Ryktet om morden bragte Paris i den vildaste jäsning. Folket anlade sorgdräkt; ligans predikanter rasade mot konungen, »kyrkans fiende, lönnmördaren, den nye Herodes, som fällt trons pelare». »Sträcken upp edra händer», ropade en av dem, »och svärjen att till eder sista blodsdroppe hämnas mordet på Guise.» Dag och natt drog folket i procession genom gatorna med högt burna reliker, krucifix och helgonbilder,

beväpnat, med beväpnade jesuiter och munkar i spetsen. Tusentals människor buro vaxljus, som de släckte på ett givet tecken, ropande: »Gud, låt Valois' ätt slockna som detta ljus!» Hertig *Karl av Mayenne*, de mördades yngste broder, som undkommit till Paris, samlade omkring sig ligans förmän och krigsbefäl. Man uppsade konungen tro och lydnad och sände bud runtom Frankrike, där överallt ligans städer och orter följde Paris' exempel.

För att rädda sin krona hade Henrik III ingen annan utväg än att sluta förbund med Henrik av Navarra. Han återtog sina edikt mot hugenotterna och gav dem fri religionsövning. Bourbon bröt nu upp från Navarra med sina tappra hugenotter och sammanträffade med konungen vid Loire. Sida vid sida drogo katoliker och protestanter i fält och belägrade ligans huvudstad, Paris. Modet sjönk hos ligans män: gatuprocessionernas hjältar voro inga hjältar i kriget. Belägringen skred framåt, och Paris' fall tycktes förestå. Då begav sig en fanatisk dominikanmunk, uppeggad av jesuiterna, från Paris ut till det kungliga lägret. Som en andans man blev han insläppt i konungens kabinett, framräckte ett brev och stack honom i detsamma i underlivet med en skarpslipad kniv, som han gömt i vecken av sin kåpa. Munken blev nedhuggen på stället, men såret var dödligt, och under natten avled Henrik III (1589). Paris jublade, och den nedhuggne lönnmördaren firades som en martyr. Påven förklarade, att den Allsmäktiges egen hand träffat denne ovärdige konung. Så förblindade voro den tidens människor, att de sågo Guds ande i sina egna brottsliga gärningar.

Men Paris var räddat: övergiven av flertalet katoliker, måste Henrik av Navarra upphäva belägringen.

Konung utan krona. *Henrik IV av Bourbon* (1589—1610) var nu Frankrikes rättmätige konung, men den katolska ligan erkände icke hans rätt. Den utsåg till sin huvudman hertig *Karl av Mayenne* och vände sig med bön om hjälp till Filip II. Frankrike skulle som en del av Habsburgarnas katolska

världsmonarki ställa sig under hans skydd och de katolska städerna och provinserna med spansk hjälp förvärva sig samma självständighet som furstar och riksstäder i Habsburgarnas tyska rike. De franska jesuiternas provinsial reste själv till Madrid i saken, och i mången provins förklarade de katolska ståthållarna Filip II för Frankrikes rättmätige härskare. Spanska trupper lågo i kvarter i Paris och stridde överallt i provinserna för ligans parti. Franche-Comté och Belgien tillhörde redan Filip II; stycke för stycke skulle det söndrade Frankrike falla i hans händer.

Men de sansade katolikerna tvekade att så förråda sin konung och sitt land. Sedan gammalt voro de franska adelsmännen rojalister (konungens anhängare). Den ene efter den andre utträdde ur ligan och stred under den vita bourbonska fanan. Med sin glättighet och sitt ridderliga väsen fängslade Henrik av Navarra både katoliker och hugenotter vid sin person. Fälttåget gick lyckligt. Allt flera orter tvungos till underkastelse, ej blott söder om Loire utan ock i Normandie, varigenom hjälptrupper från England lättare kunde anlända. Även Tysklands protestantiska ständer sände hjälp. Mayenne, som från Paris med en överlägsen styrka skyndat till de katolska orternas undsättning, blev i grund slagen vid *Ivry* nära Paris, den mest lysande av Henrik IV:s segrar (1590). Före drabbningen talade Henrik IV till sina män: »Kamrater, om I i stridens hetta förloren edra fälttecken, så följen den vita fjäderbusken på min hjälm, I skolen alltid finna den på ärans bana.» Det var kungliga ord, som kunnat hänföra även andra än franska trupper. Inom två timmar var ligans armé slagen på flykten.

Vägen var nu öppen till Paris, snart var staden innesluten, och hungersnöden började. I Paris, sade stadens kvickhuvuden, ficks intet annat till livs än predikningar. Fanatiska präster och munkar predikade dagligen på gatorna. Man såg jesuiterna avlösa vakterna på murarna, och ligan höll larmande processioner. Folket, som fruktade hugenotternas hämnd för Bartolomeinatten, vågade icke kapitulera. Det

spanska sändebudet i Paris försålde sina silverpjäser för att köpa bröd åt de fattigaste och utställde utanför sitt hus stora kittlar med havregröt, varav tusenden livnärde sig. Henrik IV själv var så rörd över sina undersåtars nöd, att han då och då lät livsmedel införas i staden. Han sade: »Jag vill icke, att Paris skall vara en kyrkogård. Jag vill regera över levande, icke över döda.»

Filip II i sitt Escorial såg med hemlig glädje den inre söndringen i Frankrike och gav prins Alexander av Parma befallning att från Belgien undsätta Paris. Förgäves invände Parma, att han åtminstone borde få förstärkningar. Spaniens tillgångar voro uttömda, men Filip II vidhöll sina planer. Parma ansträngde då hela sitt snille. På tjugu dagar förde han sina fruktade fyrkanter genom norra Frankrike till Paris. Själv var han sjuk och sluten. Under sina sömnlösa nätter mottog han rapporter och kunskapare och utdelade order; utan att lämna sin bärstol visste han allt vad som försiggick hos fienden och i egen här, och hans krigsknektar vördade honom som ett övermänskligt väsen. Han kringgick skickligt Navarras ställningar, intog några orter kring Paris, undsatte staden på en enda dag med rikliga förråd och återvände därpå till Nederländerna lika snabbt som han kommit. Kort därpå avled han, bruten i sina bästa år av en konung, som begärde, att han på en gång skulle erövra Nederländerna, England och Frankrike. Men Paris var åter räddat, och Henrik av Navarra fick börja fälttåget om från början.

Alltmera ökades Filip II:s inflytande i Frankrike. Redan sammanträdde i Louvren i Paris ligans ständer för att välja en konung av habsburgska huset eller någon av Guiserna. Vad gagn hade Henrik IV av sina segrar, då likafullt det katolska Frankrike aldrig skulle erkänna en protestantisk konung?

Paris för en mässa. Redan länge hade de katolska rojalisterna övertalat Henrik IV att bliva katolik: hans religion var det enda, som hindrade honom att taga sin krona i be-

sittning och giva det söndrade Frankrike fred. Till och med hugenotter rådde honom att övergå. Henrik IV:s religiösa övertygelse var icke allvarlig. Sommaren 1593, medan han åter låg i fält utanför Paris, förkunnade han sitt beslut att övergå. »Paris är alltid värt en mässa», sade han gäckande. I högkvarteret i *St. Denis*, en förstad till Paris, där Frankrikes konungar plägade begravas, kallade Henrik IV tillsammans några katolska prelater och genomgick med dem den katolska religionslärans huvudpunkter. Disputationen räckte blott några timmar. Henrik var medgörlig, i en del punkter gjorde han invändningar på sitt gäckande sätt men förklarade sig i huvudsak övertygad. »Mina herrar», sade han till slut, och hans ögon fylldes med tårar, »betänken noga vad I gören, jag lägger nu min själ i edra händer.» Söndagen förut hade han för sista gången besökt den reformerta gudstjänsten. Följande söndag gick han för första gången på nytt i mässan. Med förtjusning såg man konungen korsa sig eller knäfalla inför det upplyftade nattvardsbrödet. Gatorna i St. Denis voro beströdda med blommor, och trots ligans förbud och den påvlige legatens hotelser hade tusentals människor från Paris kommit ut, hälsade konungen med jubelrop och hoppades snart få se honom i Notre-Dame — samma folk som tre år tidigare med raseri emot honom försvarat Paris.

Men hugenotterna kände sig bittert besvikna av sin gamle vapenkamrat och chef. Även allvarligare katoliker ogillade honom och sade: »I samvetssaker finns det en Gud där uppe, som dömer oss. Tanken på honom skall leda konungarnas samveten, icke tanken på riken och kronor och människornas tvång.»

Ligans makt var nu bruten, och dess ständer upplöste sig utan nytt konungaval. År 1594 öppnade katolska rojalister huvudstadens portar för Henrik IV. Förgäves eggade jesuiter och ligans predikanter till motstånd. Härolder förkunnade under trumpetskall fred och allmän förlåtelse. Snart såg man brokiga tapeter och flaggor mellan husen och festligt dukade bord utställda utanför portarna. Överallt ropades: »Leve

konungen! Leve freden!» Vid mässan i Notre-Dame var trängseln så stor, att konungen måste bäras in på folkets armar. Den spanska besättningen fick fritt avtåg. I porten vid St. Denis satt Henrik IV i fönstret och mottog deras honnör. »Adjö», ropade han, »hälsen er herre och kommen aldrig åter!» I en del städer reste sig befolkningen och förjagade ligans ämbetsmän, andra togos med storm. Ligans huvudmän underkastade sig den ene efter den andre mot penningskänker och årsinkomster, höga ämbeten, slott, städer, ståthållarskap i provinserna och andra förmåner, dem Henrik IV beviljade dem för att en gång få fred i det stackars landet. Även påven försonade sig nu och gav Henrik IV absolution.

Nu gåvo sig de återstående av ligans stormän, bland dem Mayenne. När de två forna fienderna möttes, föllo de varandra i famnen, och Henrik fattade Mayenne förtroligt under armen och tog honom med på en promenad. Konungen gick snabbt, halvannan timmes tid, och Mayenne, som var fetlagd och tung, pustade och svettades och hade svårt att följa med. Slutligen stannade konungen, räckte honom sin hand och sade småleende: »Se där, kusin, den enda hämnd jag någonsin kommer att taga på dig.» Mayenne fick ståthållarskapet i Burgund och blev hädanefter en av konungens trognaste anhängare. Den siste av ligans män, som innehade Bretagne, underkastade sig år 1598, de franska religionskrigens slutår.

Samma år slöts även fred med Filip II, som måste återlämna de städer han intagit och draga sina trupper ur Frankrike.

Under hela denna tid hade Henrik IV av hänsyn för sina nya trosförvanter ej vågat taga de gamla i försvar, huru de än trängdes och trycktes. Men så snart freden var vunnen, på återresan från Bretagne, i staden *Nantes* vid Loires utlopp, utgav han till hugenotternas skydd det berömda *nantesiska ediktet* (1598). De tillerkändes fri religionsövning på alla orter, som då voro hugenottiska, samt på den hugenottiska adelns gods, behöllo sina säkerhetsplatser och fingo tillträde

till statens ämbeten. Men i Paris och andra katolska orter var den evangeliska gudstjänsten förbjuden, varemot den katolska var tillåten över hela landet och återupprättades överallt, där hugenotterna tidigare avskaffat den. Protestanternas förhoppning att genom fri predikan av evangelium vinna hela Frankrike för sin tro var för alltid förbi.

Det var sed, att konungens edikt, innan de blevo gällande, godkändes av domstolarna i Paris och provinsernas huvudstäder. Men domstolen i Paris vägrade. Då kallade Henrik IV dess medlemmar till sig i Louvren, där han emottog dem i vardagsdräkt till förtroligt samtal. Han frågade dem allvarsamt, om de ville börja religionskrigen på nytt. Hade de ej redan märkt, att människor ej omvändas genom våld utan av fri övertygelse? Han visste väl, att utan den katolska religionen kunde Frankrike ej bestå, men utan honom, konungen, som Gud genom ärftlig rätt anförtrott styrelsen, kunde varken riket eller religionen bestå, och hans vilja var, att ediktet genomfördes. Han var konung, och han ville bliva åtlydd. De måste en gång upphöra att vara blott katoliker och hugenotter och bliva framför allt annat fransmän. Hans ord gjorde verkan, och det nantesiska ediktet blev gällande i Frankrike.

Sålunda var Frankrike räddat från upplösning men för ett dyrt pris: Frankrike förblev katolskt. Hugenotterna räknade numera knappast 900 kyrkor, och den religiösa andan var ej mer densamma som förut. Inom en mansålder hade en stor del av deras adel följt konungens exempel och övergått. Jesuiter och katoliker befäste sitt inflytande och behålla det delvis än i dag. Henrik IV själv hade jesuiter till biktfäder, och hans son *Ludvig XIII*, som efterträdde honom, var en lika sträng katolik som konungarna av ätten Valois.

Henrik IV:s regering och död. Henrik IV ägnade nu sin omsorg åt att bota de skador kriget vållat i Frankrike. Städerna reste sig ur sina ruiner, handel och hantverk uppblomstrade. Konungen lät från Holland införskriva tapet-

vävare, från Venedig glasarbetare, sidenodlingen grundlades, och särskilt voro hugenotterna flitiga och skickliga hantverkare. Adeln och bönderna uppbyggde sina slott, gårdar och byar och odlade på nytt sina åkrar och vinberg, vilkas frukter de nu själva fingo inbärga. De plundrande skarorna av legoknektar användes vid väganläggningar eller byggnadsarbeten i städerna. Fransmännen äro ett flitigt folk, och snart hade landet hämtat sig från ödeläggelsen. Ett främmande sändebud yttrade för konungen sin förvåning häröver. »Det är därför», svarade Henrik, »att fadern i familjen varit borta förut. Nu går allt väl. Nu har han åter omsorg om sina barn.»

Konungens förste minister var hertigen av *Sully* [sylli'], en av hans hugenottiska vapenkamrater från krigets tid, en praktisk och världserfaren man. Ehuru själv trogen sin religion, hörde han till de hugenotter, som rått konungen att övergå. Han införde ordning och sparsamhet i statshushållningen, vilket icke var någon lätt sak efter kriget, och tillhöll alla att ordentligt betala skatt. Snart uppstod varje år ett överskott, som förvarades i järnbeslagna kistor i Bastiljens valv. Sullys stränga ordning och högdragna väsen ådrogo honom inom den katolska adeln många fiender, som sökte bringa honom i onåd hos konungen, men förtroendet mellan de gamla vapenkamraterna bestod orubbligt till konungens död.

Henrik IV stod nu i sin bästa mannaålder och umgicks med stora planer. Striden mellan katoliker och protestanter var ännu ej slut, och hans avsikt var att i förbund med Hollands och Tysklands protestantiska furstar återupptaga Frankrikes gamla kamp mot det habsburgska huset, varigenom han tillika skulle bekämpa katolicismen. Tillrustningarna voro redan i gång, hela Frankrike i krigisk rörelse, inom några dagar skulle konungen draga i fält, då han, under en åktur i Paris mellan Louvren och Sullys bostad, träffades i hjärtat av en lönnmördares dolk och föll död tillbaka i vagnen (1610). Mördaren, en katolsk fanatiker vid namn *Ravaillac* [ravajjack'], lät helt lugnt gripa sig. Huruvida han var utsänd av jesui-

Henrik IV av Frankrike.
Samtida kopparstick.

terna fick man ej veta, han bekände ingenting och led döden ståndaktigt under de förfärligaste kval. »O Gud, förbarma dig över honom, över oss och över hela staten», utropade Sully vid budet om sin konungs död.

Henrik IV:s krigsföretag förföll med hans död. Men några år senare utbröt icke desto mindre den stora striden mellan religionspartierna på nytt i trettioåriga kriget i Tyskland.

Richelieu, den blodige kardinalen. Henrik IV:s son *Ludvig XIII* (1610—43) var vid sin faders död ännu ett barn, och under hans minderårighet kommo stormännen i provinserna åter till samma ställning som under religionskrigen. I sina slott trotsade de konungens bud och foro fram, som om lag och rätt funnits till endast för de lägre. Rikets ständer hade efter inbördeskrigen alltför ringa anseende, de sammankallades 1614 men kunde ingenting uträtta. Hugenotterna å sin sida tänkte framför allt på sina politiska rättigheter. I sina städer och säkerhetsplatser bildade de en stat i staten och höllo egen krigsmakt, egna ständerförsamlingar och till och med egna sändebud i Paris och vid de utländska hoven; La Rochelles flotta var större än själva Frankrikes.

Då blev *kardinal Richelieu* [rischljö] Frankrikes förste minister (1624—42). Med obeveklig stränghet genomdrev han, att konungadömet blev allena rådande i Frankrike. Riksständerna sammankallades icke en enda gång. De mäktiga adelsfamiljernas fästen nedrevos eller besattes med kungliga trupper, och deras myndighet i provinserna inskränktes. Förbittrade bildade de övermodiga adelsmännen gång på gång sammansvärjningar mot Richelieu. Men den skarpsinnige kardinalen upptäckte deras anslag och straffade dem med så obarmhärtig stränghet, att han fått tillnamnet »den blodige kardinalen». Mången hög adelsman dog på schavotten eller försmäktade i Bastiljens fängelser. Mot hugenotterna drog kardinalen i egen person i fält och belägrade La Rochelle. Klädd i pansar och hjälm tjänade han både som fältherre, amiral och ingenjör och inneslöt staden både från sjö- och landsidan, tills hungern betvang det modiga La Rochelle, som kapitulerade 1628. Hugenotterna förlorade nu sina säkerhetsplatser och upphörde att vara en stat i staten men behöllo sin fria religionsutövning och övriga rättigheter enligt ediktet i Nantes.

Mest livnärde de sig som flitiga och kunniga hantverkare men utmärkte sig även i statens tjänst genom redbarhet och duglighet.

Richelieu uppträdde i sitt enskilda liv med prakt och ståt och understödde frikostigt konster och vetenskaper. Därtill kommo kostnaderna för hans stora företag i statens tjänst, så att skattebördorna i landet under hans tid betydligt ökades. Över den svage konungen hade han ett stort välde, och huru ofta än adeln vid hovet sökte störta den store ministern, gav dock konungen aldrig sitt bifall därtill. På dödsbädden tillkallade Richelieu sin biktfader för att erhålla absolution och den sista smörjelsen. »Förlåter ni edra fiender», frågade denne. Kardinalen svarade: »Jag har aldrig haft några andra fiender än statens, och dem förlåter jag aldrig.»

Vid Richelieus död var konungadömet så gott som oinskränkt i Frankrike. Hans svage konung följde honom året därpå i graven. I trettioåriga kriget deltog Richelieu på protestanternas sida och förödmjukade Frankrikes gamle fiende Habsburg både i Spanien och Österrike.

Trettioåriga kriget (1618—48).

I Tyskland hade katolikerna efter freden i Augsburg med stor iver begynt återtaga vad de förlorat. Bäjern och Österrike hade redan återvunnits, och även i mellersta Tyskland satte jesuiter sig fast. Allt häftigare blev förbittringen mellan religionspartierna. De evangeliska städerna slöto ett skyddsförbund, *unionen* (1608), de katolska ett motförbund, *ligan* (1609). I Böhmen kom kriget till utbrott.

Protestanternas nederlag i Böhmen. Efter slaget vid Mohacz hade Böhmen kommit under det habsburgska huset, vars katolska kejsare styrde detta sitt konungadöme genom sina ståthållare i Prag. Sedan Hus' tid protestanter, hade böhmarna (1609) utverkat åt sig fri religionsövning genom *majestätsbrevet*, som kejsaren bekräftat med sitt namn och

sigill. Men kejsar *Mattias* (1612—19), en sonson till Ferdinand I, begynte det oaktat förjaga protestanternas präster från de kungliga godsen i Böhmen; i en nybyggd protestantisk kyrka förbjöds gudstjänsten, och dörrarna förseglades; en annan nedrevs halvfärdig. Då nu protestanternas huvudmän i Prag, adel, borgare och präster, i en klagoskrift till kejsaren i Wien erinrade om majestätsbrevet, lät kejsar Mattias sina ståthållare svara i stränga ord, att om de ej förhölle sig stilla, skulle de alla dragas inför rätta som upprorsmakare.

Protestanterna ville ej tro kejsaren själv om ett sådant svar, eftersom han vid sin tronbestigning besvurit majestätsbrevet, och sköto skulden på hans katolska ståthållare i Prag. En dag i maj 1618 gick en hop böhmiska adelsmän, beväpnade, med knektar och svenner, upp till slottet i Prag, där två av ståthållarna befunno sig. Greve *v. Thurn*, en djärv och beslutsam man, beskyllde dem i hotande ton för det svar, kejsaren givit, och hetsigt eftersade de övriga om varandra hans beskyllningar. Ståthållarna svarade undvikande. Då ljöd en röst ur hopen: »Ut genom fönstret med dem, det är gammal god sed i Böhmen!» Ståthållarna bleknade. Den ene bad om en biktfader. »Skola vi föra hit edra jesuitiska skälmar», ljöd svaret, och den spjärnande lyftes upp från golvet. »Jesus Maria», ropade han och korsade sig. »Låt se, om hans Maria hjälper honom», skreko böhmarna och kastade honom ut genom fönstret. »Mina herrar, här är den andre», sade Thurn, grep honom om handleden och släpade honom fram till fönstret bredvid. Krampaktigt fattade den olycklige om fönsterkarmen men tvangs med en stöt att släppa taget. De bägge herrarnas sekreterare fick i hettan dela deras öde, och med fladdrande mantlar störtade de tre männen ned i slottsgraven, från tjugu meters höjd. Lyckligtvis låg här en mängd sopor och spånor; alla tre stego oskadda upp och sprungo bort, och fåfängt sköto de häpna böhmarna efter dem från fönstren. Sekreteraren lånade hatt och kappa av en mötande vän och flydde direkt till kejsaren i Wien, dit även de bägge ståthållarna senare undkommo.

Borgen i Prag.

Nu hade böhmarna intet annat val än att gripa till vapen mot sin kejsare och konung. Böhmens biländer *Mähren* och *Schlesien* anslöto sig, och resningen nådde även Österrike och Ungern. Skulle katolicismen förlora hela Habsburgarnas österrikiska monarki?

Året därpå dog den gamle kejsar Mattias, och i Tyskland valdes till kejsare hans kusin och arvtagare *Ferdinand II* (1619—37). Denne var uppfostrad i ett jesuitkollegium och hade åt jungfru Maria avgivit ett löfte att utrota protestantismen i sina länder. Flera timmar dagligen ägnade han åt mässor, processioner och böner. Gick styrelsen illa, så fördubblade han sina andaktsövningar. Hans biktfader var jesuit. »Hellre bliva tiggare», sade han åt denne, »än avstå en hårsmån åt kätteriet.»

I sina övriga arvländer blev Ferdinand erkänd som regent. Men i Böhmen samlade sig ständerna i Prag och valde till

Kejsar Ferdinand II.
Samtida kopparstick.

konung kurfursten greve *Fredrik av Pfalz*, unionens huvudman. I sin huvudstad, det vackra *Heidelberg* vid Neckar, levde den unge pfalzgreven i prakt och nöjen med sin unga gemål, en dotter till Jakob I Stuart i England. Då han tve-

kade vid ett så farligt anbud, eggade hon honom och sade: »Väl har du friat till en konungadotter, men göra henne till drottning, det vågar du ej.» Så drogo de med stort följe till Böhmen och mottogos högtidligt i Prag av adel, borgare och bönder i gammalböhmiska dräkter. Katolikerna innehade ännu huvudkatedralen i Prag men måste avstå den för kröningen. Vid altaret omgavs konungen av åtta hundra protestantiska präster. Utanför kyrkan kastades mynt ut bland folket, och på torget rann rött och vitt vin ur en springbrunn. Fredriks godmodighet vann snart allas sinnen, men den nya drottningen fann sina böhmare både oordentliga och obelevade och rynkade på näsan åt allt vad hon såg. Lyckligtvis talade hon varken tyska eller tscheckiska, så att ingen förstod hennes spetsiga anmärkningar.

Under tiden hade kejsar Ferdinand varit i ivrig verksamhet. Filip III, av Habsburgarnas spanska linje, sände trupper och penningar, ligans huvudman, den kloke hertig *Maximilian* av Bäjern, och dess fältherre, den fruktade nederländaren *Tilly*, kommo till bistånd med ligans trupper. Snabbt ryckte de an mot Prag, där böhmarnas här förskansat sig en timmes väg från staden på *Vita berget.* Vid foten av berget tvekade Tilly och höll krigsråd. Men en av påven utsänd munk steg fram och visade en mariabild, som han bar om halsen; den hade påträffats kullkastad och med utstungna ögon, och munken försäkrade, att madonnan nu skulle på kättarna kräva hämnd därför. Då uppflammade katolikernas fanatism, anfallet beslöts, skansarna togos, och inom en timme var den böhmiska hären slagen och i full flykt åt alla håll (1620).

På slottet i Prag satt pfalzgreven vid middagsbordet, när han fick bud, att slaget börjat. Han befallde fram sin häst och red till stadsporten; den var stängd, och från muren åsåg han med bestörtning sin härs nederlag. Genast lät han öppna portarna för flyktingarna, som under stor oreda inströmmade i staden. Efter middagen inpackades konungaparets saker på vagnar på slottsgården, ty drottningen ville avresa följande morgon; konungen skulle stanna kvar och försvara staden. Men i

avskedets ögonblick steg även han till häst, och nu blev det en allmän flykt: krigsbefäl, rådsherrar, hovfolk, alla följde med under en sådan förvirring, att de färdiga packvagnarna lämnades kvar på slottsgården. Några timmar därefter intågade katolikerna i Prag. Deras knektar plundrade vagnarna på slottsgården, slottet självt och de flyktande herrarnas hus, och med möda förhindrade Maximilian en allmän plundring i staden. Men Fredrik av Pfalz, som blott en vinter innehaft Böhmens krona, fick spenamnet »vinterkonungen».

Böhmen träffades nu av en förfärlig straffdom. Det miste sin rätt att välja konung och blev ett arvrike under habsburgska huset. Resningens huvudmän, femtio adelsmän av landets förnämsta familjer, avrättades eller dömdes till livstidsfängelse. Lantadeln förlorade sina gods, städer och borgare sin förmögenhet. Greve Thurn flydde. Ferdinand lät tillsända sig majestätsbrevet, bortrev egenhändigt sigillet och skar brevet mitt itu; så bevaras det ännu i Wiens historiska museum. Protestanternas präster utvisades; i Prag följdes de på väg av tusentals människor till en kulle utanför staden, där en av prästerna i en rörande predikan tog avsked av folket. Kyrkorna återställdes åt katolikerna, klostren återupprättades, katolska andliga anställdes kring hela landet. Vid universitetet i Prag förjagades de evangeliska professorerna och ersattes med jesuiter. På kejsarens förklaring, att han i Böhmen önskade blott katolska undersåtar, utvandrade trettio tusen familjer, adel, köpmän, hantverkare och bönder. Hunger och pest, fattigdom, nöd och ödeläggelse utbredde sig över landet; men katolicismen segrade och råder ännu i dag i Böhmen.

Även i de övriga habsburgska arvländerna segrade den katolska läran.

Wallenstein kejserlig överfältherre. Böhmens resning gav Ferdinand II tillfälle att angripa protestantismen även i det övriga Tyskland. Fredrik av Pfalz förklarades i riksakt, och hans kurvärdighet gavs åt Bäjern. Den olycklige pfalz-

greven flydde till sin svärfar i England, och Tilly höll med ligans här sitt intåg i Heidelberg. Unionen upplöste sig. Överallt förjagades de lutherska prästerna, och kyrkor och kloster återställdes åt katolikerna. Segerrik rådde katolicismen i södra Tyskland.

Hittills hade kejsar Ferdinand vunnit sina framgångar genom ligan och Bäjern. Nu ville han upprätta en egen här för att tillika öka sin makt i Tyskland; sålunda, menade hans biktfader, skulle han lättast kunna återställa katolicismen i hela riket. Men varifrån taga medel härtill i de utblottade arvländerna?

Vid den tiden levde i Böhmen en katolsk adelsman vid namn *Albrekt Wallenstein*, herre till *Friedland*, en hård, egenmäktig, högtsträvande man. Astrologerna, som i stjärnorna läste människors öden, hade sagt honom, att han var född under lyckliga stjärnor, och förespått honom en ovanlig framtid. Han erbjöd sig nu att på egen bekostnad åt kejsaren uppsätta en här på femtio tusen man. Vid hovet i Wien smålog man åt böhmarens skryt; han kunde ju försöka med tjugu tusen. »En armé på tjugu tusen kan jag ej underhålla», skall Wallenstein hava svarat, »men femtio tusen man underhålla sig själva.» Han blev nu kejserlig överfältherre (1625), och snart strömmade till hans mönstringsplatser landsknektar från alla folk, tyskar, italienare, skottar, ungrare, valloner och kroater. Var denna här drog fram, i katolska som protestantiska länder, utpressades av furstar och städer stora penningsummor, vid hot att annars skövla landet eller bränna staden, vilket kallas brandskattning; och bonden eller borgaren fick bekosta inkvartering åt befäl, och soldater, som satte sig ned vid hans bord, befallde fram bröd och öl, ägg och smör, slaktade hans kalvar och höns och kastade hans havre för sina hästar. Mången ryttare satte sig ej till bords, med mindre en blank dukat för varje gång låg under hans tallrik. Så förskaffade Wallenstein den kejserliga hären frikostigt underhåll. I stället fordrade han i tjänsten ordning, lydnad och mod. Var någon feg eller försumlig, hette det helt kort: »Häng den

hunden!» Soldaterna hyste för sin fältherre en vidskeplig fruktan. När han, med sin italienske astrolog vid sidan, skred fram genom lägret, tigande och dyster, en lång, mager gestalt i röd mantel och med en röd fjäder nedhängande från sin filthatt, då betogs även den oförskräcktaste krigsman av en rysning.

Bland de protestantiska riksfurstar, som gripit till vapen för Fredrik av Pfalz, var hertig *Kristian av Braunschweig;* han blev besegrad. I *Mecklenburg* hade de protestantiska hertigarna understött sina trosförvanter med penningar; kejsaren förklarade dem i akt som upprorsstiftare, och Wallenstein fördrev dem från deras land och upphöjdes till hertig av Mecklenburg. Hertigdömet *Pommern* översvämmades av de kejserliga trupperna, den ena kuststaden efter den andra måste upptaga besättningar, redan byggdes en krigsflotta, och Wallenstein antog titeln »det romerska rikets storamiral över nordanhaven». »Vilja ej rikets furstar lyda hans kejserliga majestät», sade Wallenstein, »så skall jag nog lära dem mores. Det skall gå i Tyskland, som det gick i Böhmen. Jag skall göra min herre till den mäktigaste monark i världen.» Och hans överstar hördes öppet tala om att avskaffa furstar och kurfurstar och göra kejsaren lika enväldig i Tyskland, som konungarna av Spanien eller Frankrike voro i sina länder. Segerrikt rådde nu kejsaren även i norra Tyskland.

Ensamt riks- och hansestaden *Stralsund* i Pommern vågade göra motstånd. Borgarna med rådet, krigskaptenerna och åldermännen i spetsen svuro man för man en ed att försvara sin stad intill sista blodsdroppen och i nödfall, som Hollands sjögueuser, med gods och ägodelar fly ut på skeppen. En mängd flyktande protestanter hade samlat sig i staden, och dagligen uppträdde predikanterna i kyrkorna och styrkte allas mod. Men Wallenstein sade: »Staden måste ned, vore den ock med järnkedjor bunden vid himmeln.» Och uppbrusande i vrede strök han med handen ned fat och glas på bordet framför sig, som om det varit Stralsunds vallar och torn. I egen person infann han sig vid belägringen, och gång på gång

Albrekt Wallenstein, hertig av Friedland.
Samtida kopparstick.

stormades staden. Men borgarna försvarade sig tappert, Danmark och Sverige sände hjälp sjövägen, och slutligen fann Wallenstein för gott att upphäva belägringen.

Hela Tyskland, katolska som protestantiska furstar, höjde nu högljudda klagomål över Wallenstein. Ivrigast talade Max av Bäjern: med vad rätt höll kejsaren sina trupper på deras områden, förklarade rikets furstar i akt, upphöjde böhmaren till tysk riksfurste, allt utan att höra kurfurstar och ständer. Richelieu, som med oro sett den habsburgska maktens tillväxt i Tyskland, uppeggade dem med löften och föreställningar. Bestormad från alla håll gav kejsaren efter. Han avsatte Wallenstein såväl från befälet som hertigdömet (1630), och Tilly blev både kejsarens och ligans fältherre. Wallenstein mottog budet lugnt och lät ej falla ett enda häftigt ord. Mörk i hågen drog han sig tillbaka till sina gods i Böhmen. Man hörde honom säga, att han ej mera skulle tjäna Österrike, ej ens om han kunde därmed köpa sin själ lös ur helvetets eld.

Men kejsar Ferdinand tackade den heliga jungfrun, att hans mäktige fältherre godvilligt avgått. Dess mera ohindrad skulle han nu genomföra sina planer. Året förut (1629) hade han utfärdat en förordning, *restitutionsediktet*, att alla andliga gods, som indragits efter fördraget i Passau, skulle restitueras (återställas) till den katolska kyrkan. Femton biskopsstift, sex abbotsstift och över hundra gods och stiftelser voro uppförda på restitutionslistan. En allmän ruin hotade protestanterna, furstar och städer, universitet, skolor, sjuk- och fattighus. De kejserliga kommissarierna begynte med *Augsburg*, *Nürnberg* och andra riksstäder i södra Tyskland och voro redan på väg till det norra. Sex tusen protestantiska adelsmän anklagades för att hava understött sina furstar mot kejsaren och hotades med godsindragning. Fruktan och oenighet försvagade protestanterna. Skulle protestantismen gå under i själva det land, där den uppstått? Skulle Tyskland under habsburgska ättens envåldsmakt förfalla likasom Spanien?

Gustav II Adolf landstiger i Tyskland. I Sverige och Finland, som då ännu utgjorde ett rike, bodde på denna tid ett krigiskt och behjärtat folk med varm, protestantisk anda, och dess konung var den store *Gustav II Adolf* (1611—1632). Detta lilla folk, som hittills ej hade haft någon röst med i historiens stora frågor, uppträdde nu sina betryckta tyska trosförvanter till hjälp.

Sommaren 1630 seglade Gustav Adolf ut från Stockholm med en utvald här av svenskar; de finska regementena överskeppades direkt från sitt hemland. Överfarten var lycklig, och midsommardagen kastade den lilla flottan ankar vid Tysklands kust, ett stycke öster ut från Stralsund. När konungen stigit i land, föll han på knä och bad med hög röst: »Du, Herre Gud, som råder över vindarna och haven, jag tackar dig för den nu lyckligt tillryggalagda färden. Du vet, att jag företagit detta tåg, icke till min utan till din ära och till din betryckta kyrkas hjälp. Giv ock framdeles lycka till detta verk, till den stund och det mål, som av dig bestämda äro.» Därpå fattade konungen en spade och utmätte lägret, och medan trupperna utskeppades, uppkastades befästningsverken till det första svenska lägret på tysk jord.

Långsamt och med klok omtanke besatte Gustav Adolf floder, pass och städer i Mecklenburg och Pommern. I hären rådde sträng krigstukt och fromma seder. Morgon och afton uppställdes regementena till bön under bar himmel och hörde Guds ord av sina fältpredikanter. Svordomar och lättsinnigt tal var förbjudet. Soldaten måste nöjas med sin sold, att plundra och roffa bland befolkningen straffades med döden. Också betraktades de svenska krigarna av Tysklands folk som bröder och befriare, och höga som låga hänfördes av Gustav Adolfs gudsfruktan, enkla seder och folkliga väsen. Richelieu, glad över en sådan bundsförvant mot den habsburgske fienden, beviljade Gustav Adolf ett rikt årligt penningbidrag.

Men i Wien skämtade man vid hovet och sade: »Snökonungen från norden smälter nog ihop, ju mer han nalkas söderns sol.»

Magdeburgs förstöring. I riksstaden *Magdeburg* vid Elbe rådde en modigare protestantisk anda än annorstädes i Tyskland. Tilly sände trupper mot staden och fordrade inkvartering i kejsarens namn, medan de kejserliga kommissarierna indrogo kloster och kyrkor; i själva domkyrkan ville de fördriva de lutherska andliga och insätta katolska. Då stängde Magdeburg sina portar för kejsarens män och skickade bud om hjälp till Gustav Adolf. Denne avsände genast en av sina bästa krigsöverstar, den tappre *Falkenberg*, som med nöd lyckades förklädd smyga sig in i staden. Gustav Adolf hade helst själv med sin här tågat till hjälp, men vägen gick genom Brandenburg och Sachsen, och kurfurstarna i dessa länder, ehuru protestanter, vägrade att sluta förbund med den svenske konungen mot kejsaren och riket. Då förde Gustav Adolf en truppavdelning med kanoner och rytteri mot *Berlin*, huvudstaden i *Brandenburg*, där *Georg Vilhelm* av *Hohenzollern* regerade, och intågade i staden med tusen musketörer. Kurfursten, vars land utmattats av de kejserligas brandskattningar, vågade ej göra motstånd utan mottog konungen som gäst i sitt slott men nekade där på nytt till förbundet. »Min väg går till Magdeburgs räddning», sade då Gustav Adolf och höjde sin röst över hela salen. »Vill ingen hjälpa mig, så tågar jag hem tillbaka, Magdeburg blir taget, och I mån se, hur I rädden eder själva.» — »Han för kanoner med sig», viskade rådsherrarna till kurfursten, som slutligen antog förbundet.

Svårare var det med *Sachsen*. Kurfursten i *Dresden* var *Johan Georg*, sonson till hertig Morits, en dryg och långsam herre, kallad Öl-Göran för sitt myckna öldrickande på sina jaktfärder. Genom att försiktigt undvika allt, som kunde reta kejsaren, hade han hittills förskonats från inkvarteringar och ägde en välförsedd krigsmakt, medan hans protestantiska grannar utplundrats. Nu lät han den svenske konungen veta, att han ej glömt sin förbindelse till kejsaren och riket. »Ers furstliga höghet», svarade Gustav Adolf, »bör ej heller förglömma sin förbindelse till den sanna evangeliska läran och

sina undersåtars samvete och religion. I ären protestanternas huvudman i Tyskland och skolen en gång vid yttersta domen ansvara för edert klenmod i evangelii sak.» Men kurfursten nekade.

I Magdeburg hade under tiden Falkenberg hållit modet uppe. De härdiga elbeskepparna och andra lägre borgare hjälpte krigsknektarna på vallar och murar, de högre utdelade livsmedel och penningar: varje dag väntades Gustav Adolf. Men med fyrtio tusen man låg Tilly själv utanför Magdeburg: utanverken togos, förstäderna brändes, och staden inneslöts från alla sidor. Den 19 maj 1631 sände Tilly in en trumpetare och erbjöd kapitulation. Falkenberg sammankallade borgarna till möte i rådhuset följande morgon; de voro klenmodiga, och förgäves intalade dem den svenske krigaren mod. Han talade ännu, då budbärare med andan i halsen instörtade och berättade, att de kejserliga stormade staden. »Att de understå sig det sveket skall bekomma dem illa», sade Falkenberg kallblodigt och satt kvar och talade. Hänförda av hans lugna tapperhet, följde honom alla borgare, när han steg till häst och genom gatorna red ned till den mest hotade av stadens portar.

I den kejserliga hären fanns en underfältherre vid namn *Pappenheim*, en man av stormande krigiskt mod, och för hans yrkande hade den betänksamme Tilly givit efter och beslutit en stormning. Den begynte klockan 7 på morgonen. Murarna bestegos, vakterna överrumplades, och under ropet »Jesus Maria!» inträngde Pappenheim med sina kroater och valloner i staden. Striden blev het men kort. Falkenberg föll, och borgarna skingrade sig. Klockan 10 kom Tilly in, till häst, igenkännlig för alla. Det rika Magdeburg var hans, det skulle nu bliva en tvångsborg för den katolska tron i norra Tyskland.

Redan hade krigsknektarna spritt sig i staden, plundrande, mördande och ödeläggande enligt tidens vilda sed vid stormningar, då plötsligt från alla håll eldpelare uppstego i staden. En stormvind gav lågorna fart, och snart var hela Magdeburg

ett eldhav. Vallar och torn, kyrkor och hus sprungo dånande i luften. Förgäves red Tilly omkring på gatorna och kallade soldaterna till släckning. Klockan 3 måste staden utrymmas. På kvällen var den nedbrunnen, knappt hade man kunnat rädda domkyrkan, det enda som ännu står kvar från reformationstidens Magdeburg. På tredje dagen, sedan liken och spillrorna undanskaffats, hölls där mässa och Te deum över segern. När kyrkans dörrar öppnades, fann man där inne några tusen förskrämda kvinnor och barn. Tilly skänkte dem livet. På gatan, där han red fram, låg en död kvinna med ett gråtande barn fastklängt vid bröstet. Den gamle fältherren lyfte barnet på armen och sade: »Detta är mitt byte vid Magdeburgs förstöring.» I stället för en rik och mäktig stad hade han vunnit blott en hög av rykande ruiner.

Huru elden uppkommit, vet man ej. Flyktade magdeburgare hava berättat, att elbeskeppare och andra Falkenbergs anhängare haft krut och risknippor gömda i husen och antänt dem för att hellre förstöra staden än låta den komma katolikerna till godo. Protestanterna sköto skulden på Tilly. »Jag skall taga hämnd på den gamle korpralen», sade Gustav Adolf upprörd vid budet om Magdeburgs fall.

Slaget vid Breitenfeld (1631). Efter Magdeburgs fall inryckte Tilly plundrande och brännande i Sachsen, och från alla håll kommo klagande flyktingar till Dresden. Nu var Johan Georg illa däran: för all hans försiktighet var nu turen kommen till honom. Nu fick han bråttom att bedja Gustav Adolf om förbund, och förenade ryckte de svenska och sachsiska härarna fram på *Leipzigs* slätter och mötte fienden vid byn *Breitenfeld*.

Det var den 7 sept. 1631. Tidigt på morgonen ryckte den kejserliga hären ut på slagfältet norr om staden. I spetsen red på sin gråskymmel Tilly själv, en liten mager gubbe med hög panna, buskiga ögonbryn, örnnäsa, knävelborrar och pipskägg. Han bar en gammal nederländsk dräkt, grön rock och bredskyggig hatt med en röd fjäder nedhängande längs

ryggen; på bröstet hängde en katolsk amulett. Med klok omtanke valde han sin ställning på höjden av en ås. I centern åkte artilleriet upp, tunga kanoner, dragna av ända till tjugu hästar var. Fotfolket uppryckte i stora djupa fyrkanter, lika vandrande fästningar, pikenerare i mitten och i de två yttersta leden musketörer med tunga musköter, som laddades och avfyrades på stöd. På flyglarna stod rytteriet, karlar i järnrustningar, med musköt på axeln, på eldiga springare; den vänstra kommenderades av Pappenheim, som brann av otålighet att få mäta sig med Gustav Adolf.

Nu tågade svenskarna fram på fältet, på högra flygeln Gustav Adolf, i centern *Lennart Torstensson* med artilleriet, på vänstra flygeln *Gustav Horn;* sachsarna stodo för sig ett stycke till vänster. Gustav Adolfs krigskonst utmärkte sig genom stor rörlighet. Kanonerna voro kortare än fiendens och sköto dock bättre, ty kulans fart beror ej av kulloppets längd; två till fyra hästar voro nog för varje stycke. Ryttarna voro utan rustning och sköto med korta karbiner; men instuckna mellan dem stodo musketörer och här och där lätta kanoner, som, när striden öppnades, underhöllo en mördande eld. Fotfolket upptågade i lätta brigader på tre led, pikenerarna med kortare spjut och musketörerna med lätthanterligare bössor än fiendens; de sköto utan stöd och tre gånger snabbare. Karlarna voro småväxta och magra, i slitna dräkter, och hästarna oansenliga, men uppmarschen skedde i sådan ordning och med sådant lugn, att Tilly, som från höjden uppmärksamt betraktade dem, säges ha bleknat och glömt att svara på de kringstående överstarnas frågor. Hans kanoner dånade, men han kvardröjde orörlig i sin fördelaktiga ställning.

När trupperna voro ordnade, red Gustav Adolf i mitten av slagordningen. Där stannade han, avtog med ena handen sin hatt och sänkte med den andra värjspetsen mot jorden, höjde sin starka stämma och bad: »Allgode Gud, som bär seger och nederlag i din hand, vänd ditt ansikte till oss, dina tjänare. Från fjärran land och lugna boningar hava vi kommit

hit för att strida för frihet, sanning och ditt evangelium. Giv oss seger för ditt heliga namns skull, amen!»

Pappenheim, otålig av stridslust, begynte nu drabbningen: det ståtliga vallonska rytteriet satte sig i gång, kringgick svenskarnas högra flygel och anföll i flanken. Här stodo några regementen östgötar jämte åtta hundra finska ryttare; de gjorde front, öppnade leden och mottogo fienden med en mördande eld ur kanoner och musköter. Sju gånger förde Pappenheim vallonerna till anfall, sju gånger blevo de tillbakaslagna. Tilly lät kalla honom tillbaka; han hörde det ej.

Nu måste Tilly själv ila till hjälp; han förde sina fruktade fyrkanter ner från höjden mot sachsarna. Dessa voro nyvärvat folk utan vana vid krig och togo till fötterna med kurfursten i spetsen, plundrande under flykten både sin och svenskarnas tross. Kurfursten tappade sin hatt — först två mil från slagfältet stannade han och drack en mugg öl. Men över svenskarnas blottade vänstra flygel kastade sig nu de kejserliga med all makt. Sviktade den, så vore slaget förlorat. Horn drog sig litet tillbaka och bildade ny front. Ingen ryggade, envar föll på sin plats, hela rader i bästa ordning. Konungen sände från centern friska regementen till hjälp. Men Tillys veteraner veko icke, man kämpade man mot man med svärd och pik, karbin och musköt, vän och fiende om varandra. Röken och dammet, som vinden drev hit ned, insvepte allt i ett fullkomligt mörker.

På högra flygeln förde nu, efter vallonernas flykt, konungen sitt rytteri, med finnarna främst, upp på höjden, där Tilly kvarlämnat sina kanoner med ringa betäckning, erövrade dem och vände dem mot de kejserliga nere på slätten. Då förlorade de modet och upplöste sig i vild flykt. Pappenheim, som med egen hand nedhuggit fjorton fiender, skyndade förgäves hit över. Förgäves sökte Tilly hejda dem. Han bad, han hotade, han grät av harm. Hans gråskymmel blev skjuten och han själv slagen i huvudet och halvt sanslös ryckt med i flykten. Åt alla håll sände Gustav Adolf sina ryttare för att förfölja och nedgöra de flyende, och milsvitt låg fältet

Gustav Horn.
Samtida kopparstick.

ILLVST.[MVS] IOANNES. COM DE TSERCLAES DOM TILLI. BARO
DE MORBAYS, DOM. DE BALLAST. MONTIG. HOLERS.
HEESWYCK DYNTER ETC

Pet. de Ioden sculp. Ant van Dyck pinxit Mart. vanden Enden excudit Cum privilegio

Tserclaes Tilly.
Samtida kopparstick.

fullstrött av döda och döende. Tillys här var tillintetgjord. Men i skogsbrynet bakom slaglinjen höllo ännu några av hans äldsta fotregementen envist stånd. Vid nattens inbrott slogo de en fyrkant kring sin fältherre och förde honom bort från slagfältet.

Protestantismen i Tyskland var räddad. I Wien slogo de bestörta hovmännen ihop händerna och sade: »Gud har blivit lutheran!» Men kejsar Ferdinand fördubblade sina böner till madonnan; ej ett ögonblick tänkte han på fred.

Gustav Adolfs segertåg. Från Breitenfeld gick Gustav Adolf åt sydväst genom Maindalen ned mot Rhen och Pfalz, övervintrade i Mainz och drog därifrån åt sydost mot Bäjern. Överallt återinsattes de förjagade prästerna och ämbetsmännen, och kyrkogodsen återtogos. Frankfurt, Augsburg, Nürnberg och andra evangeliska riksstäder hälsade Gustav Adolf som sin befriare under klockringning och kanondunder, och på sitt hjärtliga sätt uppmanade konungen borgarna till ståndaktighet och trohet mot evangelium. Även den stackars »vinterkonungen» fattade mod och infann sig vid hans hov, ehuru Gustav Adolf tills vidare behöll hans land besatt.

Kejsaren och Max av Bäjern blevo oroliga för sina egna länder. Till deras försvar stod den gamle Tilly jämte hertig Max med en ny här bakom *Lechfloden*, Bäjerns dåvarande västgräns. Men mitt under fiendens eld gick Gustav Adolf över floden. I skydd av den tjocka krutrök, som betäckte dess yta, utlades en i hast sammantimrad träbrygga. Tre hundra finska fotknektar med hackor och spadar skickades över och uppkastade vid brohuvudet en skans, och efter dem följde tre hundra deras landsmän med musköter, allt under skyddet av de svenska kanonerna, som splittrade träd och grenar i skogen, där bäjrarna stodo. Förgäves befallde dem Tilly att gå ned i kulregnet och taga bron; de ryggade två gånger tillbaka. Harmsen fattade den gamle fältherren själv en fana och förde vallonerna i elden men kastades av en kula till marken med krossat ben. Vallonerna drogo sig tillbaka, bärande med sig den älskade anföraren. Nu uppstod villervalla i den bäjerska hären, och hertig Max, som ej var någon fältherre, avtågade under natten mot Österrike. Följande morgon funno svenskarna lägret tomt och gingo ostörda över Lech. Detta var Tillys sista strid. Han fördes till närmaste fästning, där kurfursten i timtal satt vid hans bädd, två tröstlösa tröstande varandra, tills den gamle fältherren avled (1632).

Svenska hären tågade nu genom det katolska Bäjern. Präster och munkar bådo dagligen om »Guds hjälp mot den svenske djävulen». De vidskepliga bönderna rotade sig till-

Gustav II Adolf.
Samtida kopparstick.

sammans i stora hopar och överföllo och mördade alla, som skilde sig från huvudhären. Svenskarna togo en förskräcklig självhämnd, och överallt uppsteg röken av brinnande byar. »Var går vägen till Rom, att vi må få tag i er påve», tillfrågades bönderna av de uppretade knektarna. Kurfursten läm-

nade landet, och i *München*, Bäjerns huvudstad, flydde de förmögna borgarna förskräckta upp mot Tyrolens berg. Men deras farhågor voro onödiga. Gustav Adolf uppehöll i München den strängaste krigstukt. Den katolska gudstjänsten fortgick ostörd i kyrkorna, och konungen själv åhörde en mässa och besökte jesuitkollegiet, där han disputerade med fäderna på latin. Gud fordrade frivillig tillbedjan, sade han, och ingen borde tvingas till samvetet. Hans mildhet och fördragsamhet vann allas hjärtan.

Gustav Adolf kunde nu intåga i Wien och sluta kriget. Ligan var upplöst. Restitutionsediktet gällde ej mer. I freden skulle Sverige erhålla Pommern och under sitt beskydd samla Tysklands protestantiska ständer till ett förbund mot Österrike och de katolska ständerna. Så tänkte Gustav Adolf på höjden av sin segerbana.

Wallenstein mot Gustav Adolf. I sitt trångmål vände sig kejsaren på nytt till Wallenstein.

Efter sin avsättning hade friedländaren levat dels i Prag, där han byggt sig ett praktfullt palats, dels på sina böhmiska gods. Hans hov överträffade kejsarens i glans. Grevar och baroner trängdes där om plats. Tre hundra paradhästar stodo i hans stall och åto ur marmorkrubbor. Vid hans taffel framsattes dagligen hundra fat, och sextio adliga pager passade upp, alla i ljusblå sammet med guldfransar. Själv talade han föga och skrattade än mindre. Han led av gikt och fördrog som oftast ej det minsta buller; då gingo hans kammartjänare viskande på tå, och officerarna lindade tyg om sporrar och sablar. Hela nätter tillbragte fältherren med sin italienske astrolog, ruvande på hemlighetsfulla planer.

Kallt avslog Wallenstein gång på gång kejsarens anbud. Slutligen, när denne lät förklara sig redo till allt, framlade Wallenstein för hans sändebud följande villkor: »Hertigen av Friedland utnämnes till fältherre oinskränkt, utan rätt för K. M., än mindre för K. M:s biktfader, att inblanda sig i krigföringen; K. M:s arvländer stå ständigt öppna för hären;

Slaget vid Lützen.
Samtida kopparstick.

överfältherren för ensam underhandlingar med tyska och främmande makter och belönas vid fredsslutet med något tyskt riksland.» Sändebudet häpnade, men i Wien skrev kejsaren genast under; han teg och visade varken glädje eller missnöje.

Från alla håll strömmade nu knektar till Wallensteins fanor, som om han stampat dem ur jorden. »Nu få vi se, om jag eller Gustav Adolf behärskar världen», utropade han.

Wallenstein tågade mot *Nürnberg*, men innan han hunnit fram, var redan Gustav Adolf där från Bäjern och förskansade sig utanför staden i ett befäst läger. Ehuru dubbelt starkare vågade ej Wallenstein storma utan lägrade sig mittemot på en skogshöjd. Två månader lågo de så mot varandra, tills Gustav Adolf slutligen påbjöd en stormning. En mörk augustinatt klättrade svenskarna med musköt i hand uppför skogshöjden och inträngde i ett av verken. »Det är

taget», ropade de förfärade knektarna. »Lögn», svarade Wallenstein, som vid de första skotten sprungit ur sängen. »Gud själv kan ej taga mitt läger ifrån mig.» Överst på skansarna ledde han i egen person försvaret, och efter tolv timmars blodig strid måste svenskarna vika. För första gången hade Gustav Adolf i Tyskland lidit en motgång. »Nu har svensken ränt hornen av sig», skrev Wallenstein triumferande till kejsar Ferdinand. Men Gustav Adolf kvarlämnade en besättning i Nürnberg och avtågade söderut. Även Wallenstein bröt upp. Nürnberg var räddat.

Wallenstein bröt nu in i Sachsen för att förmå Johan Georg till avfall från evangelium. I ilmarscher skyndade Gustav Adolf efter. Sachsarna hälsade de antågande svenskarna som befriare: under vördnadsbetygelser trängdes de kring konungens häst, glada att få kyssa eller blott vidröra hans kläder. Aningsfullt sade Gustav Adolf: »Folket sätter mera lit till mig än till allsmäktig Gud; jag är dock blott en svag och dödlig människa.»

Hösten var kall. Wallenstein redde sig redan att gå i vinterkvarter och hade avsänt den stridslystne Pappenheim med en tredjedel av hären mot Rhen, då han oförmodat angreps av Gustav Adolf vid *Lützen* nära Leipzig den 6 nov. 1632. Dagen var töcknig och kall, endast på förmiddagen lättade dimman något. Konungen red framför sin här, klädd i gult älghudskyller, på samma häst som vid Breitenfeld. Ur krigarnas mörka led ljöd psalmen: »Vår Gud är oss en väldig borg.» Konungen sammanknäppte händerna kring värjfästet och bad: »Jesu, Jesu, hjälp mig i dag att strida till ditt heliga namns ära!» Vid första anfallet trängdes de kejserliga bakom landsvägen mellan Lützen och Leipzig, vars diken tjänade dem som skyttegravar. Men Wallenstein förde fram nya regementen och drev svenskarnas center tillbaka över landsvägen. Gustav Adolf, som kommenderade på högra flygeln, red med småländska rytteriet till hjälp, han red fort och få kunde följa honom. Konungen märkte det ej. I dimman och röken skild från de sina, råkade han in i ett öster-

rikiskt ryttarregemente. En kula krossade hans arm, en annan gick genom ryggen, hästen stegrade sig, och blödande sjönk konungen ur sadeln. En tysk page vid hans sida, en adertonårig yngling, ansträngde sig förgäves att hjälpa honom upp. Okänd blev konungen liggande under hästarnas hovar, medan hans egen häst med hängande tyglar och sadeln blodig och tom lopp genom leden och förkunnade sin herres fall.

Hertig *Bernhard av Sachsen-Weimar*, sonson till Johan Fredrik, en tysk furste i svensk tjänst, tog befälet över hären. »Svenskar, finnar, tyskar», ropade han, »konungen är död! Följen mig, alla som haft honom kär. För mig är livet ej mera liv, om jag ej får hämnas hans fall.» På nytt stormade svenskarna an, landsvägen togs för andra gången, och på alla håll sviktade de kejserliga. Då hördes ett rop: »Pappenheim kommer!» Ett ilbud hade kallat honom tillbaka, och i hetaste striden sökte han Gustav Adolf, vars fall han ej kände. Wallensteins led ordnades på nytt, och på nytt drevos svenskarna över landsvägen. Då stupade Pappenheim, de kejserliga förlorade modet, för tredje gången togo svenskarna landsvägen, natten bröt in, och hela den kejserliga hären vände sig till flykt, lämnande i sticket artilleri, tross och fanor. Förbittrad drog sig Wallenstein tillbaka till Böhmen, utdelande åt de tappra glänsande belöningar, medan de fega bestraffades med döden.

För trötta att förfölja, lägrade sig de svenska under natten på slagfältet. Sörjande sökte de vid fackelsken sin fallne konung. Han återfanns långt in på natten bland hopar av döda, plundrad, naken, söndertrampad av vänner och fiender, som ridit över hans kropp. Under klockringning fördes liket ned till Östersjön och därifrån till Stockholm, där det vilar i Riddarholmskyrkan. Stor var sorgen i Sverige, Tyskland och hela det protestantiska Europa. Fredrik av Pfalz mottog olycksbudet på sin dödsbädd. Men i Wien och Madrid sjöngs Te deum; ännu kunde kättarna krossas, då deras store anförare var borta.

Axel Oxenstierna, Gustav Adolfs berömde kansler, övertog nu ledningen av protestanterna i Tyskland.

Arkebusering under trettioåriga kriget.
Gravyr av Callot.

Wallensteins död. Efter slaget vid Lützen låg Wallenstein overksam i Böhmen; astrologerna hade sagt, att ännu var ej tiden inne för hans storhet. Stödd på sin armé uppträdde han som Tysklands fredsstiftare: än tänkte han bliva hertig i Mecklenburg, än kurfurste i Pfalz, än konung i Böhmen; religionsfreden i Augsburg skulle återställas, Brandenburg och Sachsen få ökade områden, Sverige några städer vid Östersjön och kejsaren tvingas att antaga freden. Men hovets jesuiter tålde ej höra talas om en religionsfred åt protestanterna, och kejsarens biktfader rådde att avsätta den mäktige fältherren. Hotande lät Wallenstein förnimma, att ville kejsaren ej erkänna honom som sin fältherre, så erkände han ej heller kejsaren som sin kejsare. Än sökte han hemliga förbund med Richelieu, än med Oxenstierna, och hans överstar svuro att stå honom bi till sista blodsdroppen. Äntligen, efter tvekan och ängslan, sände kejsaren bud till trupperna, att Wallenstein avsatts från befälet, emedan han med rikets fiender stämplat mot religionen och kejsaren.

Men Wallenstein lät ej skrämma sig. Han stämde möte med sina överstar i *Eger*, en liten stad i västra Böhmen. De skulle, skrev han, ej bry sig om avsättningen, han hade ingenting i sinnet mot kejsaren och religionen. Stodo de ej nu bi, vad bleve då av freden, och vem innestode för deras sold och belöningar? Ville de låta ruinera sig av hovets jesuiter? Överstarna voro villrådiga. Vilkendera borde de lyda, sin kejsare eller sin fältherre?

Det var i februari 1634, en kall och regnig årstid, då Wallenstein bröt upp mot Eger med några förtrogna överstar och tio ryttarkompanier, utan sin vanliga ståt. Han led av gikt, och buren i en hängbår mellan tvenne hästar drog han in i staden och tog kvarter i borgmästarens hus vid torget. Men en av överstarna i hans följe var en irländare Butler, en katolik, som hemligen stod på kejsarens sida, och befälet i staden fördes av två skotska puritaner, Gordon och Leslie, redbara män, som ej läto sig övertalas att strida mot den kejsare, i vars armé de tagit sold. På borgen i staden höllo

dessa överläggning. Leslie, en tystlåten, eftertänksam man, var den förste som bröt ut: »Låt oss döda den förrädaren!» — »För religionen och kejsaren», instämde Butler, och Gordon tillade: »De döda hämnas icke.»

På kvällen voro de wallensteinska överstarna inbjudna till ett gästabud hos Gordon på borgen. Det gick lustigt till, och man utbragte leve på leve för Wallenstein, som nu skulle bliva sin egen herre. Under tiden lät Leslie uppdraga vindbryggorna. En page bragte honom borgens nycklar. Han steg upp och sköt sin stol tillbaka. »Det är tid», sade han högt. Vid detta tecken inrusade i salen några irländska dragoner av Butlers regemente med dragna dolkar och ropade: »Hallå! Vem är här god kejserlig?» Leslie, Gordon och Butler sprungo åt sidan och drogo sina värjor. »Leve kejsaren!» svarade de. Motstånd var gagnlöst, bordet stöttes omkull, och i ett ögonblick lågo Wallensteins förtrogna i sitt blod bland rester av mat och vin, fat och stolar.

Under tiden rådde djup stillhet i staden, blott vinden tjöt, och regnet slog mot fönstren. Wallenstein hade redan bortsänt sin astrolog och klädde sig för att gå till sängs. Munskänken bar hans nattdryck i en gyllene skål genom förmaket, då Butlers dragoner kommo instörtande. Tjänaren lade fingret på munnen för att ålägga dem tystnad. »Rebell!» skreko dragonerna, stucko ned mannen med en dolk och stötte upp dörren till sovgemaket. Vid bullret hade Wallenstein stigit ur sängen och trätt fram till fönstret för att ropa på vakten. »Skälm och förrädare», ljöd det emot honom. Stödd mot ett bord, rörande läpparna, dock utan att giva ett ljud ifrån sig, sträckte han ut sina armar och mottog mitt i bröstet en av dragonernas hillebarder. Invecklat i en röd bordsduk fördes liket av den man, som nyss varit Tysklands diktator, till liken av hans förtrogna på borgen.

Kejsar Ferdinand hade ej givit tillstånd till Wallensteins mord, men det innebar en stor fördel för honom, och han begagnade sig därav. Mördarna belönades rikligen. Wallensteins gods indrogos till staten och utdelades som sold bland

de kejserligt sinnade överstarna, och hären blev en lydig kejserlig här. I självisk härsklystnad trotsande rikets lagliga överhet, hade den böhmiske uppkomlingen vållat sin egen undergång. Freden, som han velat stifta, gick om intet, och kriget fick fart på nytt.

Den westfaliska freden 1648. Ännu i fjorton år efter Wallensteins död fortsattes kriget. Kejsar Ferdinand avled därunder, men hans son *Ferdinand III* (1637—57) höll envist på kejsarens och katolicismens övervälde i Tyskland, medan de övriga furstarna ej blott ville styra sina stater självständigt utan även utvidga dem på de mindres bekostnad. Medan så, under den inre söndringen, envar i Tyskland blott tänkte på egen fördel, sökte utlänningarna göra sig största möjliga byte av länder, gods och penningar. Sverige, under ledning av *Axel Oxenstierna*, ville hava tyska östersjökusten, och dess härar fördes av skickliga fältherrar ur Gustav Adolfs skola, *Horn*, *Banér*, *Torstensson*, *Bernhard av Weimar*. Frankrike, Habsburgs gamla fiende, deltog på protestanternas sida, än med Sverige angripande den österrikiska linjen i Tyskland, än med Holland den spanska i Nederländerna; på vartdera hållet ville Richelieu vinna besittningar. Å andra sidan sände Spanien penningar och manskap till Wien, medan österrikiska trupper gång på gång inföllo i Holland. Tyskland, som sålunda år efter år var Europas krigsskådeplats, ödelades därunder på det förfärligaste, och ingen Henrik IV fanns där att återförena och återupprätta det söndrade landet.

Äntligen samlades man i Westfalen till fredsunderhandlingar: främmande länders sändebud slogo sig ned mitt i Tyskland för att bestämma, huru mycket de skulle fråntaga riket, medan Tysklands egna sändebud tvistade sinsemellan. Först efter årslånga underhandlingar enades man om fredsvillkoren: 1. Den *augsburgska religionsfreden* återställdes, och protestanterna fingo behålla sina kyrkogods. 2. *Tysklands* furstar och riksstäder förklarades självständiga; kejsaren, ehuru ännu till namnet kejsare i Tyskland, härskade blott i

sina arvländer, av vilka den nuvarande monarkien Österrike-Ungern uppstått; *Bäjern* fick den pfalziska kurvärdigheten och stor landtillökning norr om Donau; *Sachsen* tillökades; *Brandenburg*, som fick *östra Pommern* och *Magdeburg* samt kort därpå förvärvade *Ostpreussen*, blev en av Tysklands mäktigare stater; Fredrik V:s son fick en del av *Pfalz* tillbaka. 3. *Frankrike* erhöll i Lothringen bekräftelse på *Metz* och andra biskopsstift »med underlydande distrikt» samt i Elsass det habsburgska husets besittningar och höghetsrättigheter; de fria riksstäderna därstädes undantogos men i tvetydiga ordalag, som lämnade öppet anspråk på icke avträdda orter. 4. *Sverige* fick västra Pommern samt mynningarna kring Oder, Elbe och Weser med den vinstgivande tulluppbörden där. Det hade redan före kriget erövrat *Ingermanland*, *Estland* och *Livland* och var numera herre på Östersjön. 5. Den *holländska förbundsrepublikens* självständighet bekräftades. Först 1659 slöt Frankrike fred med Spanien och erhöll då åtskilliga fästningar i spanska Nederländerna.

Det långa krigets olyckor hade småningom bragt människorna till insikt om att ej trosbekännelsen allenast betingar människans gudsfruktan utan att det kunde finnas gudlösa och gudfruktiga både bland katoliker och protestanter. De tyska furstarna förtryckte ej mera sina oliktroende undersåtar, katolikerna avstodo från att tvinga protestanterna att återgå till den gamla tron, och småningom gjorde sig f ö r d r a g s a m h e t e n s grundsats gällande i Europa.

Sålunda slutade religionskrigen med protestantismens seger hos de germanska folken; de romanska förblevo katoliker.

Den oinskränkta konungamakten.

Den engelska revolutionen.

Tvisten mellan krona och parlament. På kontinenten rasade religionskrigen, medan England under Jakob I:s son *Karl I Stuart* (1625—49) ostört ägnade sig åt lösningen av den stora frågan om parlamentets ställning till konungamakten. Genom handel, sjöfart och industri hade Englands medelklass tillväxt i välstånd och bildning, och parlamentet, där dess ombud sutto i underhuset, begärde allt större del i styrelsen. Sedan gammalt var det konungens sak att leda styrelsen, försvara landet och tillämpa lagen; han valde sina ministrar, sitt krigsbefäl, sina domare. Men han kunde ej stifta lag eller pålägga skatt utan parlamentets bifall. Om nu konungens ministrar genom oskicklighet eller slöseri missbrukade skattemedlen? Om konungen förde krig mot folkets vilja och åsikter? Om hans domare vrängde lagarna? Sådant, menade Karl, hade parlamentet ej att bedöma; det var en rådgivande församling, som för konungen framlade folkets önskningsmål och behov men ej hade att föreskriva villkor eller lägga hinder för hans styrelse. Blott inför Gud var konungen ansvarig för sin styrelse, hans makt var av Gud inrättad till folkets bästa, varför ock alla medborgare voro skyldiga att honom understödja. Sådan var Englands statsförfattning, och den ville Karl upprätthålla. Men parlamentets män voro av annan mening; de höllo på folkets rätt att granska skattemedlens användning. Vartill eljest stifta lag

Två engelska kavaljerer från Karl I:s hov.
Målning av van Dyck, Carl Spencers samling.

och bevilja skatt, denna urgamla rätt sedan Magna chartas tider? Parlamentet framlade sina klagomål och vägrade bevillning, tills de blivit beaktade; konungen avslog dem och upplöste parlamentet. Men i varje nytt parlament yttrade sig missnöjet allt högljuddare, och då beslöt Karl (1628) att regera utan parlament, ty han hade rätt att sammankalla och upplösa parlamentet efter behag.

England utan parlament (1628—1640). Det var ej Karls avsikt att i strid med Englands statsförfattning uppbära skatter, som blott parlamentet kunde bevilja. Men sedan gammalt fanns det åtskilliga pålagor, som konungarna ensamma plägat bestämma. De hade satt tull på handelsvaror, som fördes ut och in i landet, vilket nu, när handeln tillväxt, inbragte över en tredjedel av statens inkomster. Förgäves hade parlamentet tvistat med Karl om hans rätt till denna pålaga, konungen hade ej uppgivit den, och pålagan uppbars nu i alla hamnar trots folkets knot och hot. Konungens rättslärda påstodo vidare, att då han sedan gammalt hade sig ålagt landets kustförsvar, han utan parlamentets hörande kunde uppbära skeppspenningar både inne i landet och vid kusten, så mycket han själv höll för nödigt. *John Hampden* [hammdn], en ansedd puritansk godsägare nära Oxford, hade fått sig pålagt tjugu skilling skeppspenningar, en obetydlig summa för honom, men han vägrade att erlägga den, för att ej genom frivillig betalning erkänna skattens laglighet, och drog saken inför rätta. Men medan i allmänhet vid Englands domstolar en *jury* av nejdens betrodda män avgjorde, om den anklagade var skyldig eller ej, dömde konungens domstolar utan jury. Av domstolens tolv medlemmar funnos fem, som i ett särskilt utlåtande förklarade skatten olaglig. De övriga gåvo kronan rätt, varefter kungliga ämbetsmän infunno sig hos Hampden och uppburo pålagan. Processen väckte emellertid stort uppseende, man läste i hela England de fems utlåtande, allt flera övertygades om skattens olaglighet, och Hampden prisades allmänt som frihetens och lagarnas försvarare. Så uppburos

över hela landet en mängd pålagor, som konungens rättslärda uppfunnit, och med stränga straff tvungos de motspänstiga till lydnad. Den, som klandrade styrelsen, drogs inför *Stjärnkammaren*, en domstol i statssaker, där konungens ministrar sutto som domare; där kunde besvärliga klandrare fällas till flera tusen punds böter och ofta därtill få slita spö, stå i halsjärn vid skampålen eller få öron och näsa avskurna. En köpman, som vägrat erlägga tullen, fick böta halva sin förmögenhet, emedan han yttrat, att det gick till i England värre än i Turkiet.

Konungamakten hade en ivrig förespråkare i den engelska statskyrkan, vars biskopar och präster från predikstolen inskärpte, att konungens makt var av Gud och måste lydas. Ärkebiskopen i Canterbury *Laud* [låd], en myndig och härsklysten prelat, ansåg, att kyrkan med makt och prakt borde hålla det okunniga folket till gudsfruktan och lydnad. Kyrkorna pryddes på nytt med bilder, vägg- och fönstermålningar. Prästerna tillhöllos att buga sig vid Jesu namns nämnande och med bugningar och handpåläggningar inviga nattvarden. Nattvardsbordet, som förut stått mitt i kyrkan och då och då använts till skrivbord eller att lägga hattarna på, ställdes på altarets plats, omgavs med altarring och försågs med gyllene altarkärl. Puritanerna upprördes. De hade lärt sig, att religionen ej bestod i yttre bruk och åthävor. Var det nu meningen att återföra England under papismens ok? Men Laud lät uppsätta en lista på alla präster i landet, framför de puritanskas namn sattes ett P, och sådana förbjödos att predika eller avsattes; därav härledes ordstävet att sätta P för något. Puritanska böcker förbjödos, och klandrarna drogos inför *Höga kommissionen*, som dömde utan jury i kyrkliga saker liksom Stjärnkammaren i världsliga.

Ännu lydde folket av gammal vördnad konungens tjänstemän, när de uppburo obeviljade skatter och fördrevo puritanska präster. Men om man samlades och mötte dem med våld? Utan en stående här var konungen då hjälplös, och i England

fanns endast lantvärn. Konungens förste minister, lord *Strafford*, var en klok och energisk man. Förut en ivrig parlamentsman, hade han övergått till konungen och ägnade åt hans sak hela sin stora begåvning. På Irland, där han en tid varit Karl I:s ståthållare, hade han bragt landet till blomstring genom en sträng och sparsam förvaltning och sålunda fått medel att där upprätta stående trupper, och detsamma ville han nu göra i England.

Men om konungen samlade all makt i sina händer, så var ock hans styrelse av värde för England. Handel och industri, konst och vetenskap blomstrade. Englands yllefabrikation tilltog, och från Straffords tid blevo Irlands linnefabriker en huvudkälla till dess välstånd. I Konstantinopel, Alexandria, Persien och Indien funnos engelska handelsfaktorier, och medan kriget rasade i Europas övriga länder, fraktade engelsmännen med stor vinst åt de krigförande nationerna deras varor. London tävlade med Amsterdam om världshandeln. Under konungens skydd grundlades flera kolonier i Nordamerika; Maryland bär drottningens namn. I sitt enskilda liv var Karl I en god make och familjefar. Hans gemål var Maria av Frankrike, Henrik IV:s dotter. Han älskade ridderliga idrotter och fina seder, och vid hans hov i *Whitehall* [oäjt'hål] fördes ett glättigt och elegant liv med baler och maskerader. På teatern gåvos Shakspeares stycken. Karl I var en fin konstkännare, han införde till England en mängd av renässansens konstverk och en hel skara statyer av grekiska gudar och romerska kejsare, dem han själv ordnade, helt otålig om någon därvid störde honom. »Jag skulle», skrev en av kardinalerna i Rom, »skicka härifrån alla de vackraste statyerna, om blott Karl i utbyte underkastade sig påven.»

Men de stränga puritanerna höllo hovlivet för flärd, teater och konst för synd, och välståndet var dem värdelöst, så länge konungamakten beskattade det efter godtycke. I hundratal utvandrade de till Amerika för att i koloniernas urskogar söka den frihet, som tycktes gå under i hemlandet.

Skottarnas resning. Även i det presbyterianska Skottland ville konungen öka sin makt och tänkte där införa episkopalkyrkan. Skottlands biskopar återfingo sin ställning; klädda i sammet och siden skredo de åter fram på Edinburgs gator och vid gudstjänsten påbjödos de engelska bruken. En ny gudstjänstbok trycktes med samma typer som de gamla katolska mässböckerna, med röda rubriker och vackert sirade initialer, och påbjöds med trumpetskall på torgen i stad och by till antagande i landets kyrkor.

Skottarna sågo häri idel papisteri och råkade i jäsning. När den nya gudstjänsten första gången skulle hållas i Edinburg i närvaro av biskopar, borgmästare och råd och stadens biskop öppnade den förhatliga boken och begynte gudstjänsten, ljöd det med ens från alla håll: »Antikrist! Papisteri! Ingen mässa!» Kvinnor brusto i gråt av harm. En adelsdam, som hörde en ädling bredvid sig andaktsfullt eftersäga biskopens ord, slog honom i ansiktet med sin bibel och skrek: »Förrädare, skall du säga mässan i örat på mig?» Psalmböcker och biblar flögo kring predikstolen, och en torgmånglerska slog ihop sin fällstol och kastade den mot biskopens huvud. Först sedan borgmästaren låtit med våld utrymma kyrkan, kunde gudstjänsten fortsättas, allt medan folket larmade utanför på torget och slog på dörrarna under rop och tjut. Ännu på hemvägen var biskopen i livsfara, och den nya gudstjänsten hölls ej mera i Edinburg.

På ett rått sätt gav Edinburgs befolkning sin mening till känna, men den delades av hela Skottland. Alla förbundo sig med ed och underskrift att försvara det rena evangelium, biskoparna avsattes, och den presbyterianska gudstjänsten återställdes. Och när Karl I redde sig att med krig genomdriva sin vilja, så grepo skottarna till vapen och ryckte över gränsen in i England till försvar för sin religion och sina grundlagar.

Både Strafford och Laud hade rått Karl till krig: sedan Skottland kuvats, skulle i England med de trupper, som därunder utbildats, allt motstånd mot konungamakten under-

tryckas. Men när det engelska lantvärnet uppbådades, bestod det mest av puritaner och visade ingen lust att strida mot sina skotska trosbröder. I kyrkorna nedbröto soldaterna altarringarna och ställde nattvardsborden tillbaka mitt i kyrkan; ärkebiskop Laud förlöjligades under hånfulla upptåg. Vid första sammandrabbningen med fienden vägrade de befälet lydnad och lämnade sina poster.

Karl I hade räknat på en snabb seger. Hans penningmedel voro snart uttömda. Förgäves sände han sina tjänstemän att uppbära nya skeppspenningar. Några möttes med våld, andra voro själva ovilliga, alla kommo med tomma händer tillbaka. Det fanns ingen annan utväg än att sammankalla Englands parlament.

Strafford inför långa parlamentet. År 1640 sammanträdde parlamentet i London, lorderna i *Westminster Hall* och underhuset därinvid i Stefanskapellet, båda salarna numera inbyggda i det stora parlamentshuset vid Temsens norra strand. I tretton år satt detta parlament, som därför i historien benämnes det *långa parlamentet.*

Innan penningar beviljades till skotska kriget, var man i underhuset besluten, att nu skulle lord Strafford störtas och maktens gränser stakas ut för konungen och hans män. Mången tvekade inför ett så djärvt steg. Men *John Pym* [pimm], en varm puritan och parlamentsman, höll dem med sin iver tillhopa och tog saken om hand. Det var knappt en vecka sedan parlamentet öppnats, då Pym anmälde ett hemligt ärende av högsta vikt. Dörrarna stängdes, och nycklarna lades på bordet. Pym reste sig, ställde undan sin käpp, tog av hatten och begynte. »Under de gångna åren», sade talaren, »har konungens regering planmässigt sökt omstörta religionen, tills alla spår av protestantismen skulle försvinna, planmässigt sökt omstörta Englands statsförfattning, tills Magna charta upphävts och konungen fått envåldig makt. Sådant är högförräderi, och lord Strafford, regeringens främste man, bär främst ansvar därför.» Enhälligt beslöts att anklaga lorden

för högförräderi. Det var sent på kvällen, men lorderna sutto ännu. I spetsen för tre hundra av underhusets män gick Pym över till lordernas hus och framträdde till skranket. »Mylords», sade han, »i underhusets namn anklagar jag lord Strafford för högförräderi och ber om hans arrestering.» De överraskade lorderna kunde icke annat än villfara denna begäran, och knäböjande inför skranket måste den nyss så mäktige ministern åhöra sin arresteringsorder. Han avlämnade sin värja och avfördes genom de gapande människomassorna till Towern.

Kort därpå arresterades även Laud för högförräderi, konungens övriga rådgivare flydde till kontinenten, och Karl I fick välja sig nya efter parlamentets önskan.

Några månader senare hölls rättegång med Strafford i lordernas hus inför hela parlamentet; den räckte i flera veckor. I ena änden av Westminster Hall var en tron upprest för konungen, som dock mest satt i en loge därinvid med drottningen och sina söner Karl och Jakob; egenhändigt drog han undan linneförhängena, så att de kungliga kunde ses av alla. Loger voro upprättade för konungens ministrar och rättslärda. Lorderna sutto där i sina röda dräkter med hermelinsbård och på vardera sidan underhusets män på amfiteatraliskt uppstigande bänkar. På gallerierna trängdes hovets herrar och damer.

Dag efter dag fördes Strafford i båt från Towern till Westminster Hall. Han var svartklädd och blek efter en genomgången sjukdom; hans hållning var manlig och stolt. Han hade noga undvikit att bryta mot grundlagarnas bokstav och kunde så mycket mindre överbevisas, som lagarna om högförräderi, vilka förskrevo sig från Edvard III:s dagar, blott upptogo brott mot konungamakten. Hans försvar var fyndigt, klart och vältaligt och gjorde djupt intryck på vän som fiende. Men Pym förklarade, att förräderi mot folket är ock förräderi mot konungen. Ty när konungamakten av grundlagarna bindes vid folkets frihet, så vilar den säkert, medan godtycklig envåldsmakt hos alla folk länt även deras konungar till

fördärv. Försöker nu någon, fortsatte talaren, att omstörta grundlagarna och införa enväldet, så förråder han ej blott folket utan tillika också konungen. Pym och Strafford hade varit vänner på den tid, då ännu Strafford tillhörde parlamentspartiet; nu stodo de mot varandra som dödsfiender. Vid slutet av sitt tal såg Pym upp, deras blickar träffades, han kom av sig, han stapplade, han såg ned i sina papper och kunde med möda stamma fram några slutord.

Underhuset delade Pyms mening; och eftersom Straffords brott ej fanns i lagen, förklarades han som fäderneslandets fiende utom lagen och dömdes till döden. Lorderna tvekade, men hela London ropade på Straffords blod, tusentals människor omringade Westminster Hall och skymfade och hotade de tvekande, tills de avhöllo sig från sammanträdena, varefter de övriga gåvo efter. Och konungen? Skulle han bekräfta dödsdomen över sin minister, som utfört hans egen vilja, hans egna avsikter? För folkmassornas hot gav även han efter och tecknade under. »Förliten eder icke på furstar», sade Strafford i Towern vid underrättelsen härom. Vägen till schavotten gick förbi det fönster, bakom vilket Laud satt fången. Medan den ålderstigne prelaten ej mäktade yttra ett ord, tillropade honom Strafford hurtigt farväl och bad Gud beskydda hans oskuld. Han dog med mod, ej ett ögonblick betvivlade han sin rätt att i konungens tjänst söka göra hans makt gällande. Också dömdes han mera för att engelsmännen fruktade hans förmåga än därför att han kunnat fällas lagligen. Men Karl I ångrade sig hela sitt liv, att han tecknat under, och såg i alla kommande olyckor Guds straff för hans klenmod.

Under tiden hade parlamentet föreslagit, att tullarna, skeppspenningarna och andra utan parlamentsbeslut upptagna skatter skulle förklaras olagliga; parlament skulle hållas minst vart tredje år och ej kunna utan eget bifall upplösas; Stjärnkammaren, Höga kommissionen och andra konungens domstolar utan jury skulle avskaffas. Konungen hade stadfäst förslagen i den fåfänga förhoppningen att därigenom beveka parlamen-

tet till mildhet mot Strafford. Såvitt det berodde på lagen, rådde nu parlamentarisk regering i England.

Detta var början av den engelska revolutionen — så kallas en med våld genomförd omvälvning i statsförfattningen.

Brytning mellan krona och parlament. Revolutionen hade kunnat stanna härvid: skottarna, som fått sin religion och sina lagar stadfästa, hade tågat hem, och i England voro parlamentets fordringar beviljade. Men Karl I gick ej från sin övertygelse, att konungen skulle styra staten: ständigt sökte han återtaga sin makt, och ständigt sökte parlamentet med nya fordringar befästa sin ställning emot honom.

Främst skulle biskopskyrkan avskaffas, såsom i Skottland, till säkerhet mot papisteriet. Folket skockades kring Westminster Hall och ropade: »Inga biskopar, inga papistlorder!» Högljuddast ropade lärlingarna från City, av vilka många tillhörde förmögnare familjer; med dolkar och daggar drogo de kring gatorna i sina lärlingsdräkter, med filthatt och håret rundklippt i nacken, varav spenamnet *rundhuvuden* uppstått för hela parlamentspartiet. Konungen åter hade till sitt försvar samlat i Whitehall en mängd adelsmän, som där hade fritt uppehälle. Dessa *kavaljerer*, i den tidens spanska dräkter, med spetskrage och ringlande lockar ända ned på skuldrorna, höga kragstövlar och värja vid sidan, bildade med sina tjänare en beväpnad livvakt, ivriga att draga blankt för konungen, och kommo ofta i blodigt handgemäng med folket, när det på väg från City till parlamentet skockades kring Whitehall.

Allt hetsigare blevo parlamentets män. Hampden, som ännu trodde på en fredlig lösning, sökte hålla dem tillbaka, men Pym eggade att gå framåt. Till sitt försvar lät underhuset uppbåda lantvärnet och fordrade av konungen rätt att tillsätta krigsbefäl.

Detta, tyckte konungen, gick dock för långt. Uppretad lät han inför lorderna anklaga fem av underhusets ledande män, främst Pym och Hampden, för högförräderi, ty just de om-

störtade statsförfattningen genom att undergräva konungens makt; var det ej svårare högförräderi än Straffords? Förr hade Englands konungar utan vidare låtit arrestera alltför djärva parlamentstalare. Men Karl I hade beviljat underhuset den rättigheten, att dess medlemmar fingo arresteras och dömas blott på husets egen anordning, och upprörd över konungens löftesbrott, beslöt man i underhuset att motsätta sig varje arrestering. Då råkade Karls blod i svallning, och han beslöt att i egen person arrestera de fem. »Krigsmän, vasaller», ropade han till kavaljererna i Whitehall, »följen efter, var och en som är mig trogen!» Och med några hundra beväpnade begav sig konungen till Westminster. Han lämnade sitt följe i förhallen till Stefanskapellet och förbjöd envar vid livsstraff att komma in; med hatten i handen, under hälsningar åt båda sidor, gick han fram till talmansplatsen. Talmannen kom honom några steg till mötes, men konungen stannade på trappstegen till stolen. Alla stego upp och blottade sina huvuden. En stund såg han sig omkring i salen. »Jag vill ej bryta edra rättigheter», sade han slutligen, »men högförräderi har inga rättigheter. Jag kommer för de fem anklagade, jag hade väntat, att ni redan skulle ha arresterat dem. Mr [mister, herr] Pym», ropade konungen. Ingen svarade. »Mr Hampden.» Ingen svarade. Talmannen föll på knä: han var underhusets tjänare och hade varken tunga att säga eller öga att se annat än vad huset önskade. Konungen märkte nu, att de fem voro frånvarande; ögonblicket före hans ankomst hade de på allmänt beslut avlägsnat sig. »Mina fåglar äro utflugna», sade han, »men jag skall nog finna dem.» När konungen gick tillbaka, möttes han överallt av hånande blickar, och bakom honom hördes rop: »Parlamentsrättigheterna!» Men kavaljererna slogo på sina svärd och höllo upp sina laddade pistoler, ropande till svar: »Gud skydde konungen!»

De fem anklagade höllo sig gömda i City. Konungen uppmanade var trogen ämbetsman och undersåte att gripa dem; parlamentet förklarade för fäderneslandets fiende envar, som vågade göra det. Borgarna i City uppställde ett beväpnat

Karl I av England.
Målning av van Dyck. National Gallery i London.

garde på flera tusen man, och i triumf återvände de fem till Westminster. De foro i båt; hela Temsen var betäckt av flaggprydda farkoster. Gardet stod uppställt på stranden, lärpojkarna buro pikar, fanor och stänger med inskrifterna: »Parlament», »Frihet», »Religion»; under glädjesalvor mottogos de fem i det åter församlade underhuset. Men Whitehall stod öde, konungen hade flytt från London med hela sitt hov.

Revolutionen var nu i full gång; inbördes krig stod för dörren.

Inbördes kriget (1642—49). Varje engelsman måste nu ställa till sig frågan: »Vem har högsta makten i England, konungen eller parlamentet?»

De högre klasserna voro för konungen. Lorder och prelater sammansköto frivilliga penningbidrag, och kavaljererna drogo i fält på egen bekostnad; erfarna i krig, ridderliga, tappra, väl beridna och beväpnade, stredo de trofast för sin konung. »Drottning Mary!» var deras fältrop, ty hon livade alla med sin tillförsikt och stridslust. I spetsen för rytteriet stod *Rupert av Pfalz*, vinterkonungens son, landsflyktig vid sin morbroders hov, en högvuxen, rask, oförskräckt ung prins. Mången stad och månget slott tog han med stormande hand, och i mången drabbning sprängde han rundhuvudena åtskils, huru mycket talrikare de än voro. Rojalisternas parti hade i början överhand.

På parlamentets sida stod medelklassen. Det hade större penningtillgångar än konungen, utskrev skatter, uppbar tull och understöddes av det rika London. Men städernas hantverkare och lärpojkar, landsbygdens lantmän och drängar voro ett föga disciplinerat manskap, och krigserfaret befäl saknades.

En av de bästa var Hampden, som nu, sedan kriget brutit ut, uppträdde bestämt och djärvt. Han mottog av underhuset en överstefullmakt och värvade i sin hembygd, där han var allmänt uppburen, ett regemente, bestående mest av lantmän och drängar, alla i den hampdenska familjens gröna fär-

ger. Ingen förstod som han att leda och befalla, hans krigföring var rask och djärv, och snart ansågos hans »grönrockar» bäst av alla. En gång i början av kriget, då prins Rupert från kungliga högkvarteret i Oxford företog ett strövtåg mot London, samlade Hampden raskt sina grönrockar, steg till häst och sökte med ett djärvt angrepp avstänga kavaljerernas återtåg. Men vid de första skottväxlingarna träffades han i skuldran, hans folk förlorade modet och vek undan, och Rupert kom lyckligt tillbaka till Oxford. Med nedlutat huvud och händerna stödda mot hästhalsen red Hampden ur striden. Halvt förblödd kom han till närmaste by, där han efter några dagar avled. På dödsbädden, mitt under plågorna, hade han ännu kraft att skriva till trupperna och parlamentet brev med råd och maningar. »O Gud, bevara mitt blödande land!» voro hans sista ord.

Liksom Hampden var hans kusin *Oliver Cromwell* godsägare och överste i parlamentsarmén. Han hörde till de puritanska ivrarna och kände inom sig denna trons kraft, som var den utvaldes tecken på Guds nåd. En dag i början av kriget sade han åt Hampden: »Edra trupper äro förlupna drängar, kypare och dylikt folk, de andras adelsmän och deras söner och personer av stånd. Tror du, att sådant skräpfolk har anda i sig att mäta sig med adelsmän av heder, mod och beslutsamhet? Ni måste ha män med anda i sig — tag icke illa upp, det gör du nog icke —, med samma anda att gå på som någonsin en adelsman, eljest komma ni ständigt att bli slagna.»

Hampden stupade kort därpå, men Cromwell satte sin tanke i verket. Han tog i sitt regemente blott allvarsamma, redbara puritaner, mest lantmän och deras söner. Krigstukten var lika sträng som någonsin i en reguliär armé. Den druckne sattes i stocken, den, som kallade kamraten rundhuvud, fick avsked. Svordomar och löst tal hördes icke, blott psalmer och bibelspråk. Fältpräster funnos ej, Cromwell och hans officerare predikade själva. Varje soldat hade sin bibel med sig, likaväl som kulor och krut. Vid nattvakter och raster kunde man se en musketör eller dragon, stödd på sin bössa, med

bibeln i hand, högröstad, i from iver hålla en predikan full av osammanhängande bibelspråk och fromma talesätt, medan kamraterna sutto uppmärksamt lyssnande runt omkring. De förekommo sig själva som gamla testamentets Israel, Guds utvalda folk, i kamp mot filistéer och Baals altaren. Gud själv hade kallat dem till vapen. Hans bifall och nåd var det enda de sökte. Sår gällde som förtjänster inför Gud, och den fallne vann evig salighet. Aldrig såg man dem plundra och röva, aldrig fly för fienden, och folket kallade dem Cromwells »järnsidor».

Snart ordnades hela parlamentshären som järnsidorna, och nu ledo rojalisterna flera nederlag, det sista och avgörande på kullarna vid *Naseby* [nesbi] i mellersta England år 1645.

Vid första anfallet segrade prins Rupert på sin flygel, när hans kavaljerer redo till storms under ropet: »Drottning Mary!» Men på den andra flygeln ljöd järnsidornas: »Gud är vår kraft», och snart sprängde de konungens fotfolk åtskils. Äntligen återkommo kavaljererna från sin förföljelse. »Ännu ett anfall, och dagen är vår», ropade Karl emot dem. Men Cromwell hade hurtigt bildat ny front, och hotande stodo hans linjer över kullarna. Kavaljererna förlorade modet, det blev en allmän flykt, kanoner, tross, fanor, allt lämnades i sticket, och milsvitt över fältet nedgjorde Cromwells ryttare de flyende. »Det är Guds hand, honom allena vare äran», skrev Cromwell till talmannen i underhuset med bud om segern.

Konungen var slagen, inom några månader hade rojalisterna sträckt gevär eller flytt till kontinenten. Vapnen hade fällt utslag i frågan om högsta makten i England.

Konungen, parlamentet och hären. Efter slaget vid Naseby sändes prins Karl över till Frankrike, dit drottningen redan förut avrest. Konungen själv flydde till Oxford, och då fienden nalkades även dit, red han ur staden nattetid, hemligt för alla, med sin huspräst och sin kammarherre, själv förklädd som den sistnämndes tjänare.

I norra England stodo skottarna i fält; Englands parlament

hade vid krigets början kallat dem till hjälp mot löfte om sold. Till dessa sina landsmän begav sig nu Karl i hopp om deras bistånd. De överraskade skottarna visste ej vad de skulle göra med sin konung, och då han vägrade att antaga deras fredsvillkor, utlämnade de honom åt Englands parlament, som i stället genast betalade den utlovade solden. Knappt hade penningarna anlänt till deras högkvarter, trettiosex kärror lastade med två hundra kistor silver, förrän skottarna tågade hem, medan konungen av parlamentets trupper fördes till Holmby slott i mellersta England, dit parlamentet sände män att bevaka honom. Småleende sade han: »Jag må väl hellre stanna hos dem, som så högt betala mig, än hos dem, som så lågt sälja mig.»

Englands parlament hade under kriget varit i ständig verksamhet. Visserligen hade Pym avlidit, bruten av det ansträngande arbetet; han begrovs i *Westminster Abbey*, detta vilo-ställe för Englands berömda män, följd dit av hela underhuset och buren på axlarna av dess främsta män. Dess ivrigare fortsatte de andra. Så långt parlamentets trupper rådde, hade biskoparna avsatts och den presbyterianska kyrkoförfattningen införts i all sin stränghet. Laud dömdes till döden och avrättades. Orglar, altaren, krucifix och fönstermålningar förstördes, och ingenting annat fick nu i böckerna tryckas eller i kyrkorna predikas, än vad parlamentet gillade. Så snart konungen godkänt dessa anordningar, skulle han återfå styrelsen; parlamentet kunde dock ej i längden regera ensamt utan laglig rätt därtill. Karl gjorde väl nu eftergifter men i svävande och tvetydiga ordalag. Han härledde konungamakten från Gud, hans sak var Guds sak, vid den höll han fast i alla öden, och vid minsta ljusning stegrade han sina anspråk, i sitt hjärta besluten att taga tillbaka allt, så snart han åter var vid makten.

Medan parlamentet underhandlade, handlade hären. Cromwells järnsidor, som kände sin bibel lika väl som någon kyrkans man, ville i religiösa ting fritt följa sitt samvete och dyrka sin Gud på sitt eget sätt. Vad hade parlamentet mer

än konungen att föreskriva dem deras tro och lägga anden i band? Varför hade Gud givit segern i deras hand, om ej hans vilja var, att deras religiösa tro skulle råda i England lika väl som deras politiska? Dessa *independenter* (oberoende) förnummo med ovilja parlamentets underhandlingar med konungen och beslöto göra slut på dem.

Utanför Holmby slott ankommo en natt några hundra ryttare, anförda av en bland independenterna, en tilltagsen skräddare, som vid början av kriget utbytt synålen mot värjan. Nu stod han i gunst hos Cromwell, som utnämnt mannen till kornett, och hade av honom i hemlighet fått detta uppdrag. Vakterna på Holmby öppnade portarna för sina krigskamrater, och ehuru konungen låg till sängs, pockade sig independenten till företräde. Han sade, att han var kommen för att föra konungen till armén. Karl invände, att han först måste höra parlamentsmännen, som bevakade honom. »De kunna gå hem, de hava intet mera att befalla», sade skräddaren-kornetten myndigt. Karl gav då sitt bifall. På morgonen var allt redo till avfärd, han begärde blott att få se mannens fullmakt. »Där är min fullmakt», svarade denne och pekade genom fönstret på de beväpnade ryttarna på slottsgården. »Sannerligen», svarade Karl, »den är åtminstone tydligt skriven!»

Sålunda fick hären hand om konungen. De puritanska krigarna knotade högljutt emot honom; blod hade flutit i landet, och landet kunde renas från blod blott med dens blod, som gjutit det. Cromwell, som fruktade att förlora sitt välde över dem, instämde. Ägde ej hären, då den av Gud uppkallats att strida, en gudomlig myndighet likaväl som konungen och parlamentet?

En morgon inryckte en av Cromwells överstar i London och lät sina soldater med dragna svärd och brinnande luntor besätta Westminster Hall, där underhusets medlemmar just höllo på att samlas. Översten höll i sin hand en lista på dem, som voro härens fiender, och bredvid honom stod en independentisk parlamentsmedlem och utpekade dem en och

en till arrestering, när de trädde uppför trapporna eller in i försalen. I parlamentshusets bottenvåning fanns en restaurationslokal, där de arresterade höllos i förvar, medan de återstående medlemmarna, allesammans independenter, förklarade dem uteslutna ur parlamentet. Nu var det hären, som rådde i England.

Konungens avrättning. Nu framlämnades i underhuset en anklagelse för högförräderi mot Karl Stuart, konung av England, emedan han sökt omstörta Englands statsförfattning och börjat inbördes krig. Lorderna i överhuset, de få som funnos kvar, vägrade enhälligt bifall till »ett så avskyvärt företag». Då förklarade underhuset, att näst Gud är folket källan till all statsmakt, och underhuset, som består av dess valda ombud, utövar den utan bifall av lorder eller konung. På denna grund tillsatte underhuset en domstol av halvt annat hundrade personer, mest dess egna medlemmar och härens officerare, och nu kallades Karl I Stuart att stå till rätta inför sitt folk.

Hittills hade konungen bemötts som konung: enligt gammal sed spisade han middag offentligt under tronhimmel och mottog bägaren av sin knäböjande munskänk; sjuka togo på honom för att botas genom beröringen med Guds smorde. Men sedan han avförts till London, behandlades han som fånge. I Westminster Hall tog ingen av sig hatten, när Karl fördes inför rätta, och även han behöll sin på huvudet; de erkände honom ej såsom sin konung, han ej dem som sina domare. Anklagelsen upplästes, och rättens ordförande bad den anklagade genmäla. »Jag bär min krona med arvsrätt», svarade Karl, »den är mig ej av människor anförtrodd. Säg mig först, med vad laglig rätt jag här förhöres.» — »Källan till all statsmakt ligger hos folket», sade ordföranden. — »Källan till all statsmakt ligger hos konungen», svarade Karl. — »I denna fråga», återtog ordföranden, »hava vapnen fällt utslag. Gud har satt svärdet i hand på folket, och det söker vedergällning för oskyldigt blod.» Från flera håll hördes ropen: »Förrä-

Karl I:s avrättning.
Samtida kopparstick.

dare, mördare, fäderneslandets fiende!» Karl smålog. På domarbordet låg ett svärd. »Jag fruktar det ej», sade han.

Tre gånger fördes Karl inför rätten men vägrade varje gång att erkänna dess laglighet. Då blev han utan förhör dömd till döden; dödsdomen undertecknades av omkring sextio medlemmar av domstolen, främst bland dem Cromwell, den verksammaste av alla. Det berättas, att han uppmuntrat och trugat sina vänner att teckna sina namn och i ett utbrott av vild munterhet strukit en av dem med den bläckiga pennan i ansiktet.

Med lugn och mod beredde sig Karl I till döden. Från ett fönster i Whitehall leddes han ut på schavotten, som var uppförd på den öppna platsen därunder. Det var den 30 jan. 1649. Avrättningen skedde mitt på ljusa dagen. City

hölls besatt av rytteri, och gator och gränder spärrades av vakter. Skarprättarna voro maskerade. När en av dem efter bruket höll upp till beskådande det blodiga huvudet, steg ur de tigande folkmassorna en tung suck, ett stönande som ingen av de närvarande sedan kunde utan rysning omtala. I ett fönster invid stod Cromwell och stirrade länge på det rinnande blodet.

Revolutionen hade nått sin höjdpunkt.

England som republik. Underhuset förklarade England för republik utan konung och lorder, och styrelsen övertogs av ett årligen omvalt statsråd av parlamentsmedlemmar och officerare under Cromwells ledning.

Men varken Irland eller Skottland erkände independenternas styrelse. Irländarna voro ett keltiskt folk, högväxta, livliga och begåvade. De voro katoliker, och prästerna hade ett starkt välde över dem. De hatade England och dess puritaner och hade under inbördeskriget rest sig till förmån för Karl I. Nu utropade de hans son *Karl II* till konung, munkar och präster drogo i strid, och biskopar uppträdde som fältherrar. Blott *Dublin*, Irlands huvudstad, var ännu i parlamentstruppernas våld, då Cromwell landade där med sina järnsidor, femton tusen tappra, härdade, stränga puritaner. Liksom alla engelsmän betraktade han irländarna som ett barbariskt folk, tillhörigt England med erövrarens rätt, och tänkte lika litet tåla deras uppror som deras katolska religion. Städerna togos med storm, hela besättningar sprungo över klingan. Munkar och präster, till och med biskopar hängdes, och mässan och annan katolsk gudstjänst förbjöds. Resningens huvudmän förklarades hava förverkat sin egendom, och engelska kolonister, mest puritaner, slogo sig ned på deras gårdar och gods och befolkade deras städer. Endast i västra delen av ön behöllo irländarna äganderätten till sin jord, och dit flyktade många; andra övergåvo sin fäderneö och togo krigstjänst i främmande land. De övriga odlade som ringa förpaktare

den jord, där deras fäder bott som egna herrar. Så är det ännu i dag i Irland, ännu i dag jäser i alla irländska hjärtan ett bittert hat mot engelsmännen. År 1903 stiftades dock en lag, enligt vilken parlamentet begynt återlösa åt irländarna deras jord.

Vid sin återkomst mottogs Cromwell i triumf i London. »Se», utbrast en av hans vänner, »vilken massa folk som kommit för att se din triumf!» — »Flera skulle ha kommit för att se mig hängd», svarade Cromwell torrt.

I Skottland hade Karl Stuart själv infunnit sig och besvurit den presbyterianska kyrkoformen, varefter skottarna utropade honom till konung av Storbritannien, ty de ville ånyo vinna England för sin religion. Men när Cromwell med sina järnsidor nalkades, blevo skottarna slagna, i städerna inlades engelska besättningar, Edinburg föll, och Skottland underkastade sig independenternas styrelse. Under tiden hade kavaljerer och skottar samlat sig kring Karl Stuart och gjort ett djärvt infall i norra England ända ner till staden *Worcester* [ouster]. Konungens sak hade anhängare över hela England, och Karl kallade dem nu till vapen, men fruktan höll dem tillbaka, och från Skottland nalkades Cromwell. Ridderligt värjde sig kavaljererna vid Worcester men drevos av övermakten in i staden, som stormades med detsamma. De flesta stupade eller tillfångatogos, och i nattens mörker räddade sig Karl Stuart med några få trogna ur staden (1651). En hel dag satt han gömd bland grenarna i en lummig ek, medan independentiska ryttare gång på gång redo där förbi. Ett pris av tusen pund sattes på hans huvud, halvannan månad irrade han omkring i landet och gav sig till känna för femtio personer: ingen förrådde honom, överallt fann han skydd och hjälp. Så stark var i hela England trohetskänslan mot dess borne konung. Efter faror och äventyr utan like fann Karl Stuart en farkost, som förde honom över till Frankrike. Vid hovet i Paris var hans moder synnerligen glad att få honom levande tillbaka, men själv var han nedslagen och tyst, en ringaktad flykting med tre förlorade konungariken.

Cromwell.
Målning av Sir Peter Lely. Palazzo Pitti i Florens.

Åter mottogs Cromwell i triumf i London; till namnet medlem av statsrådet, var han i själva verket Storbritanniens diktator. Men Långa parlamentet, där nu endast en ringa

rest av underhusets män återstod, fordrade i folkets namn högsta makten i staten. Krigshären skulle upplösas men parlamentet beständigt fortbestå med rätt för dess medlemmar att själva utse sina efterträdare; härom förelades redan en lag till behandling i parlamentet. Cromwell och hans krigskamrater voro uppbragta: hade icke Gud, då han gav dem seger, också kallat dem att föra hans sak vidare? Skulle de nu låta sig bortskickas av en handfull parlamentsmedlemmar? Samma dag, då lagen föredrogs i parlamentet, inträdde Cromwell i salen. Ett kompani musketörer, som åtföljt honom, stannade utanför, medan Cromvell med en bugning för talmannen tyst gick fram till sin plats. Bredvid stod en av hans anhängare. Han lutade sig mot denne och sade med låg röst: »Det är tid, parlamentet är moget för upplösning.» — »Herre», svarade mannen, »det är ett stort och farligt företag.» — »Ni har rätt», sade Cromvell och teg. En kvarts timme förgick, och talmannen föreslog redan omröstning, då Cromvell begärde ordet. Han steg upp och tog av sig hatten. I början talade han lugnt; han förebrådde parlamentet, att det, med så ringa förtjänst om landet och så ringa förmåga att styra det, dock ville taga makten. Men steg för steg växte hans lidelse. »Gud har tröttnat på er», utbröt han slutligen med höjd röst. »Han har förkastat er och valt värdigare redskap att verka hans verk.» En medlem steg upp och beklagade, att ett sådant språk fördes i parlamentet. Retad av motsägelsen, lämnade Cromwell sin plats, med hatten på sprang han fram mitt i salen, stampade med foten och skrek: »Ni äro icke något parlament! Jag säger er, det äro ni icke! Kom hit, kom hit bara! Här skall bli slut på pratet. — Kalla in dem!» Ett trettiotal musketörer inträdde, de övriga stannade i korridorerna utanför. Cromwell kunde ej mer behärska sig. »Du är en drinkare», for han ut mot en av medlemmarna. »Du är en frossare» — han vände sig mot en annan —, »du en besticklig människa, du en hycklare i bibelns bekännande. Bort med dem!» Och han tog dem en och en och stötte dem över till krigsfolket, som förde dem ut ur

salen. Mörkröd av vrede gick han fram till talmannens plats och grep hans spira. »Tag bort detta narrverk», röt han och räckte spiran åt en av musketörerna, medan på hans vink två andra bortförde den motsträvige talmannen. »Det är ni, som tvungit mig till detta», ropade han åt parlamentet. »Jag har bett Gud natt och dag att hellre låta mig dö än begagna mig till detta verk.» Långsamt samlade Cromwell ihop papperen, som lågo på talmansbordet, och sedan vakterna utrymt salen, läste han med egen hand till dörren och stoppade nyckeln på sig. Så slutade Långa parlamentet (1653). Krigshären gillade det skedda, och ämbetsmännen och hela landet underkastade sig: alla förstodo, att endast Cromwells starka hand nu kunde styra England.

Samma år utropades Cromwell till republikens *protektor* och tog sin bostad i Whitehall. Konungadömets glada seder voro försvunna, teatrarna stängda, Karl I:s konstsamlingar förskingrade; i kavaljerernas ställe fylldes palatsets salar av stränga puritanska krigare och statsmän, och i konungens ställe satt på tronen en puritansk lantbrukare. Men under denna ledning blev England en av Europas mäktigaste stater, alla protestanters gemensamma skydd mot katolikerna. När i Alptrakterna i det katolska Italien protestanter förföljdes, lät Cromwell för påven förkunna, att om ej »Guds folk i de katolska länderna» behandlades väl, så skulle man i S. Angelo få höra dånet av engelska kanoner; och förföljelsen upphörde. Mot Spanien, katolicismens huvudmakt, förklarades krig, engelska krigsfartyg uppträdde både i Västindien och på Medelhavet, och på Londons gator syntes hela vagnslaster av taget silver. År 1655 erövrades *Jamaika*, som blev huvudsätet för Englands makt i Västindien; på den fruktbara ön upprättades storartade socker- och kaffeplantager, och i hundratusental infördes negerslavar att bruka dem. Spaniens övermakt var bruten; Frankrike till lands, England och Holland till sjöss voro Europas främsta makter.

Det var ej Cromwells avsikt att med envåldsmakt regera i England. Flera gånger inkallade han parlamentet, men då

det för varje gång fordrade bestämmanderätt i statsledningen, upplöstes det åter. Liksom förut åt konungen vägrade nu mången att betala åt protektorn obeviljade pålagor, och mången domare gav de vägrande rätt. Då uppställde Cromwell över hela England sina soldater, som i alla socknar och grevskap höllo ordning och tvungo till lydnad. Republikanerna knotade, att man nu likafullt kommit under envälde; bibelivrarna saknade Cromwell vid sina bönemöten; rojalisterna ingingo sammansvärjningar mot hans liv. I London fördubblades vakterna, särskilt i Whitehall. Domstolar utan jury dömde de misstänkta, och fängelserna fylldes av såväl rojalister som republikaner. Men av fruktan för nya inbördeskrig böjde sig England under protektorns starka vilja.

Så fylldes Cromwells regering av en oro, som upprev hans livskrafter och lade honom på sjukbädden. Då samlade han åter ikring sig sina vänner bland independenterna och bad dem läsa för sig ur bibeln. Han hade samvetskval över konungens avrättning. »Det är en förfärlig sak att falla i levande Guds händer», mumlade han, »Gud är god, Gud är god. Jag var dock en gång i nåden.» Då, tröstade vännerna, kunde han ej heller mera förtappas. Några dagar före hans död rasade en väldig storm över England; djävulen far av med hans själ, tänkte rojalisterna. Hans familj och vänner stodo kring hans bädd, medan han bad med hög röst: »Herre, jag är den eländigaste och ovärdigaste bland människor, men du har dock begagnat mig som ett verktyg till att göra ditt folk något gott och tjäna dig. Herre, vad du än vill göra med mig, håll din hand över ditt folk! Fortsätt att frigöra det, giv det ståndaktighet, giv det *ett* hjärta och kärlek inbördes! Övergiv icke ditt verk! Förlåt dem, som vilja trampa på stoftet av en stackars mask, och förlåt denna oförståndiga bön. Giv oss en god natt, amen!»

Oliver Cromwell dog år 1658 och bisattes i Westminster Abbey med kunglig prakt. Det fanns nu ingen, som kunde upprätthålla styrelsen. Överallt utbröt oenighet, och ett allmänt krig tycktes förestå. Då sammankallade en av härens

överstar till London en parlamentsförsamling, som förklarade, att enligt de gamla grundlagarna kunde England ej styras annorlunda än av konung, lorder och underhus gemensamt. Nu inkallades skyndsamt *Karl II Stuart* (1660—1685), mottogs med jubel i London och hyllades i Skottland och Irland.

Revolutionen hade nått sitt slut. Arméen upplöstes, episkopalkyrkan återupprättades, och förhållandet mellan konung och parlament ordnades såsom före Långa parlamentet, blott att konungen lovade regera tillsammans med parlamentet.

Det var ett obestämt löfte; ännu återstod en kamp mellan de båda statsmakterna.

Ludvig XIV av Bourbon och Vilhelm III av Oranien.

Medan i England konungamakten inskränktes av parlamentet, befäste den sig alltmera i Frankrike under Bourbonerna och nådde sin höjd under Ludvig XIII:s son *Ludvig XIV* (1643—1715). Riksständerna sammankallades icke, de påminde blott om den inre söndringens tid. Ingen väntade av dem någon nytta för riket, även i England hade de ju väckt inbördes krig. Konungen fick ensam stifta lag och pålägga skatt. Konungen skulle avhjälpa oredan sedan hugenottkrigen och medeltiden och införa enhet och laglig ordning i riket. Högadel och prelater, hantverkare och köpmän tjänade i tävlan sin konung, ty i honom tjänade de staten, i honom gjorde de Frankrike stort och ärat i världen. »Staten, det är jag», plägade Ludvig XIV säga.

Inre reformer i Frankrike. Början av Ludvig XIV:s styrelse var för Frankrike mycket lyckosam. Den nye monarken genomförde flera nyttiga reformer. Vid skatteuppbörden hade återigen den högre adeln begynt göra sig orättrådiga

inkomster på kronans bekostnad: dess medlemmar blevo plötsligt rika, skaffade sig slott och trädgårdar och levde i prakt och lyx, medan knappt tredjedelen av skatterna inflöt till kronan. Konungen lät sin finansminister *Colbert* [kållbä'r] anställa en sträng räfst, avsatte de skyldiga och lät även de mest högställda för sina rofferier plikta med hela sin förmögenhet. En sträng eftersyn infördes, och inom trenne år hade Colbert mer än fördubblat kronans inkomster, på samma gång böndernas skatter minskades.

Frankrike köpte årligen för millioner francs varor från utlandet; kunde de icke, tänkte Colbert, hellre tillverkas i eget land? Nu sattes köpmän och fabrikanter i rörelse. Från England och Spanien infördes får för ylleindustrien, från Nederländerna inkallades vävare, från Venedig spegelmakare, den franska spetsknypplingen utträngde Italiens ur landet, och Gobelins tapetväverier och Lyons sidenindustri vunno nu sin ryktbarhet. Många voro i början av oförstånd eller bekvämlighet emot Colberts nyheter. Men han undervisade dem, föreskrev, övervakade, understödde; konungen upplät sina slott till verkstäder, besökte dem i egen person och gjorde stora beställningar, dem hantverkarna tävlade i att utföra på en gång hållbart och elegant. Nu var det utlandet, som köpte av Frankrike, medan de utländska varorna vid införseln till landet belades med höga tullsatser, som tillföllo statskassan. Handeln växte: för trafiken inomlands byggdes vägar och kanaler, och bropenningar och tullar från medeltiden avskaffades. Languedoc-kanalen är ett av de största arbetena från Ludvig XIV:s tid. Krigshamnar anlades i *Toulon*, *Brest* och *Le Havre* samt *Dunkerque*, som förvärvats genom köp 1662, och snart ägde Frankrike en flotta på 100 linjeskepp, medan Englands räknade blott 80. I Levanten, i Turkiet, i Indien, överallt sökte Colbert uttränga holländare, venetianare och engelsmän. *Louisiana*, *Kanada* och bland de små Antillerna *Martinique* och *Guadeloupe* voro Frankrikes kolonier i Amerika, medan *Madagaskar* med *Mauritius* och *Réunion* koloniserades vid Afrika.

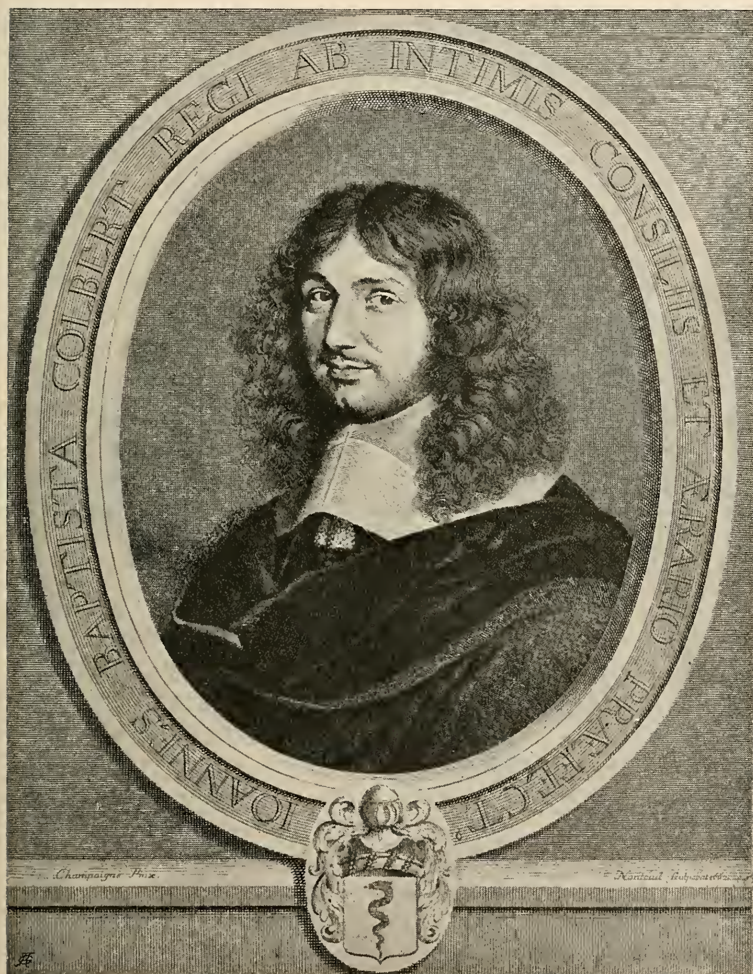
LOUIS LE GRAND ROY DE FRANCE

Ludvig XIV.
Samtida kopparstick.

Samtidigt arbetade konungen med krigsministern *Louvois* [luvoa'] på krigsväsendet. Numera kunde ej soldaterna i alla fack vara lika övade, och därför sammanfördes i särskilda kårer genisoldater, grenadjärer, artillerister, rekognosceringskavalleri, som under den gemensamma tjänstgöringen snart vunno en överlägsen övning var i sitt fack. Vapnen förbättrades. I fotregementena, där hittills pikenerare skött försvaret och musketörer anfallet, sattes piken på musköten till bajonett, ett vapen till både anfall och försvar, som bär namn efter staden Bayonne i södra Frankrike, där det uppfanns; musköten ersattes med flintlåsgeväret. Hittills hade översten utnämnt officerarna i sitt regemente och besoldat det: nu utnämndes och besoldades alla av konungen. Trupperna fingo gemensam uniform och sammanfördes i kaserner, så att inkvarteringen minskades. Solden utföll regelbundet, talrika förrådsmagasin upprättades, och för de uttjänta uppfördes i Paris det praktfulla *Invalidhotellet*. Den franska krigskonsten blev snart ett mönster för det övriga Europa, och ännu i dag hava alla språk många krigstermer lånade från franskan.

Vid sidan av Colbert och Louvois stod Vauban [våba*ng*], tidens ypperste fästningsingenjör. Han utvecklade konsten att i skydd av löpgravar och skansverk intränga i den fientliga fästningen, som, sade han, bör tagas med spaden, ej med bajonetten. En mästare även i försvaret, uppförde han vid alla Frankrikes gränser ypperliga fästningsverk. Krigshamnarna i Toulon och Dunkerque äro ock av hans hand. Så snillrikt var Vaubans befästningskonst uttänkt, att den bibehållit sig ända till fransk-tyska kriget 1870.

Den unge monarken, ehuru omgiven av så framstående män, var dock alltid den ledande och bestämmande, övertygad som han var, att Gud, som satt honom på en sådan post, också ingav de beslut han borde fatta. Sina ministrar valde han helst ur medelklassen, där han fann de lydaktigaste tjänarna: Colbert var son av en klädeshandlare i Reims, och Louvois och Vauban tillhörde den lägre adeln, medan den

Colbert.
Kopparstick av Nanteuil efter målning av Ph. de Champaigne.

högre, markiser och grevar, fick tjäna konungen i krigshären. Hans bästa fältherrar, *Condé*, en sonson till hugenottchefen, och *Turenne*, tillhörde den högsta adeln; de buro titeln mar-

skalkar av Frankrike. Redan Condés fader hade, konungen till behag, övergått till katolicismen, medan Turenne, också han av hugenottisk familj, övergick först mot slutet av sitt liv.

Colbert och Louvois stodo på spänd fot med varandra. I början åtnjöt Colbert större gunst. Han tycktes outtröttlig. Ända till femton timmar dagligen satt han vid sitt arbetsbord: hans sekreterare såg honom ofta gnugga händerna av förtjusning över de goda resultaten. Medan högadeln lyste vid hovet eller njöt av dess förströelser och nöjen, syntes Colbert endast när han med sin stora portfölj under armen gick från sina arbetsrum till konungens. Hans högsta belöning var en blick, ett ord av beröm från konungen, som han gav all äran av sitt arbete, medan han tog på sig felen och klandret. Men under tiden lockades konungen av Louvois med krigisk ära och gav honom alltmera försteget i sin ynnest, till sin och Frankrikes olycka.

Kriget mot Holland (1672—78). Frankrike var flitigt, rikt, ordnat och laglydigt; nu skulle det ock göra sig gällande i Europa.

Försvagade som Spanien och Tyska riket voro, och medan krona och parlament tvistade i England, hade Frankrike att befara motstånd endast av det lilla Holland. Holland var republik, Frankrike envälde; Holland protestantiskt, Frankrike katolskt; Hollands handel och sjömakt voro den franska till förfång; landsförvista fransmän fingo undan Ludvig XIV:s misshag skydd i det fria Holland, och där trycktes flygskrifter mot det franska styrelsesättet till förargelse för konungen och hans ministrar. Både Louvois och Colbert voro för krig mot Holland, och år 1672 utfärdade Ludvig krigsförklaringen, »emedan Hollands uppförande väckt hans kungliga ovilja». Hans hovmän menade, att en regering av kryddkrämare och osthandlare därmed vederfarits alltför stor ära: konungen hade kunnat börja kriget utan vidare.

Konungen drog i egen person i fält, till häst, framför hä-

Condé.
Byst i brons av Coyzevox.

ens kolonner, följd av Frankrikes stoltaste adel. Vid trossen stodo packvagnarna fullastade för dess bekvämlighet och lyx, och mången av hovets damer och herrar följde med i glänsande karosser, liksom till en förlustelse. Condé och Turenne voro härens anförare; den ena fästningen föll efter den andra för Vaubans belägringskonst, inför konungens ögon, och från sitt fältläger red denne ut och drog igenom dem med flygande fanor och klingande spel. Vägen förde in på Tyska rikets

område: ogenerat ryckte de franska trupperna över gränsen, hertigen av Lothringen fördrevs från sitt land, ärkebiskopen av Köln gick över till fransmännen, och flera tyska städer besattes. I snabb marsch drogo fransmännen upp mot Rhen; där, tänkte man, bakom dess sumpiga flodarmar, skulle deras segerlopp hejdas. Men sommaren var torr, en katolsk bonde anvisade ett vadställe, och i spetsen för kavalleriet satte en mängd unga adelsmän över, ivriga att inför konungens ögon avlägga sina tapperhetsprov, och fördrevo holländarna på andra stranden; Condé blev sårad, medan han höll de överdådigaste tillbaka. Under tiden ordnade den omtänksamme Turenne huvudhärens övergång på flytande pontonbryggor, som genisoldaterna utlade. Det var redan kväll och striden förbi, då konungen själv, vid skenet av brinnande facklor, red i galopp ned till stranden, segerglad och hedrande de tappraste med nådiga ord. Därpå, innan ännu svårigheterna begynte, återvände han till sitt beundrande hov i Paris.

I alla Hollands stater voro då för tiden de rika patricierfamiljerna vid makten och hade vårdat sig om flottan, som skyddade deras kolonier och handel, men försummat lantförsvaret. I spetsen för republiken stodo bröderna *de Witt*, *Jan*, rådspensionär av Holland, och *Kornelius*, generalständernas ombud på flottan, två rättrådiga och ädelsinnade patricier. På dem sköt nu folket skulden för olyckorna och såg sin enda räddning i den unge prins *Vilhelm av Oranien*, en ättling av Vilhelm I, som patricierna av fruktan för det oinskränkta konungadömet utestängt från ståthållarskapet. Överallt ropades: »Ned med de Witt! Upp med Oranien!» och på klockstaplar och rådhustorn hissades fanor med vitt nedtill och orange upptill, medan prins Vilhelm i den ena staten efter den andra utropades till ståthållare och slutligen av generalständerna till generalståthållare.

Men det upphetsade folket nöjde sig ej härmed utan krävde blod till hämnd för nederlagen. Rådspensionären Jan de Witt, vars huvuddygd var oegennytta, sades hava förrått sitt land för franskt guld, och Kornelius, den tappre amiralen, ankla-

Ludvig XIV i fälttåget mot Holland.
Målning av A. van der Meulen 1667, framställande striden vid Brügge.
Louvren i Paris.

gades att hava lejt en lönnmördare mot Oranien och kastades i fängelset i Haag. Där sökte man med tortyr, ehuru förgäves, frampressa en bekännelse. Sönderbråkad låg amiralen på bädden i fängelset, och Jan, som just var på besök, satt bredvid och läste högt ur bibeln. Rummet med gallerfönster och valv står ännu kvar som då, med bibeln, Molière[1] [molljä'r] och Horatius på bordet vid bädden. Utanför fängelsebyggnaden

[1] En fransk författare. Se sid. 214.

larmade folket och skrek: »Förrädare, lönnmördare!» Portarna sönderslogos, skarorna trängde in, och handlöst stöttes bröderna utför fängelsets stentrappor ut på gatan, där de på det grymmaste mördades. I trapporna hade de ännu haft tillfälle att trycka varandras händer med orden: »Farväl, broder!»

Prins Vilhelm av Oranien låg overksam i sitt högkvarter utanför Haag, då mordet skedde. Tidigt föräldralös, sjuklig, övervakad av motpartiet, hade han vuxit upp tyst och sluten; man sade, att han aldrig varit barn. Men i hans inre brann härskarens okuvliga glöd, och nu var hans stund kommen. Han mottog underrättelsen med sin vanliga köld och teg. Men rannsakning verkställdes ej, och mördarna fingo hos prinsen skydd och till och med belöningar. Motpartiet var störtat, Hollands räddning berodde nu på Vilhelm III av Oranien. Han var då tjugotvå år gammal.

Nästan hela landet var emellertid i fransmännens händer, och två mil från Amsterdam strövade franska ryttare. Då öppnade holländarna sina slussar mot Nordsjön, vars vågor, på samma gång de förstörde deras åkerfält och trädgårdar, även drevo bort deras fiender. Under tiden uppkallade Oranien alla Europas stater till en stor koalition (förbund) mot Ludvig XIV: Spanien för Franche-Comté och Belgien, Österrike till tyska kejsarkronans försvar, Brandenburg för sina Rhenprovinser, hertigen av Lothringen för sitt land; för envar förstod prinsen att framvisa just hans faror av Frankrikes övervälde i Europa. Att bekämpa detta blev härefter hans livs bestämmelse. Han var kalvinist, och orubblig stod för honom övertygelsen, att Gud kallat honom därtill. »Hellre än vi giva oss under det franska väldet», så talade den unge prinsen till sina landsmän, »gå vi ombord och segla till Indien för att där, bland söderns palmlundar och sockerrör, uppbygga börsen i ett rikare Amsterdam och skolorna i ett lärdare Leyden.»

Fransmännen hade nu att bestå en strid mot halva Europa, och huru påkostande det än var för Ludvigs stolthet, lät

han dock utrymma hela Holland. I stället vände han sig mot sin svagaste fiende, Spanien. I egen person förde han, med Vauban vid sin sida, en här mot Franche-Comté, som inom sex veckor erövrades och sedan dess förblivit ett franskt land. I Belgien stred den gamle Condé med framgång mot den unge prins Vilhelm av Oranien, och i Elsass uppehöll Turenne de förbundna under ett snillrikt uttänkt fälttåg; han stupade här.

Segerrikt stodo fransmännen under sin konungs ledning i vapen mot det förbundna Europa.

År 1678 slöts fred i *Nijmegen*, en holländsk småstad vid Rhen. Fredsunderhandlingarna fördes på franska språket. Medan övriga sändebud för de trånga gatornas skull kommit överens om att åka med blott två hästar före, foro de franska i karosser med fyra; mindre dugde ej för en så stor konungs sändebud. Ludvig vann det rika patricierpartiet i Holland med handelsförmåner, i det att franska hamnar öppnades för Hollands fartyg mot halv avgift, och nu avslöto generalständerna en särskild fred, varigenom Holland ej förlorade en by men begick mot sina bundsförvanter ett trohetsbrott, som väckte prins Vilhelms stora harm. För det övriga Europa dikterade Ludvig fredsvillkoren. Spanien förlorade *Franche-Comté* och flera städer i Belgien, bland dem *Lille*, som Vaubans konst förvandlade till en ointaglig fästning, och hertigen av Lothringen skulle återfå sitt land på sådana villkor, att han hellre lät Frankrike behålla det; först på 1700-talet blev det dock formligen avträtt.

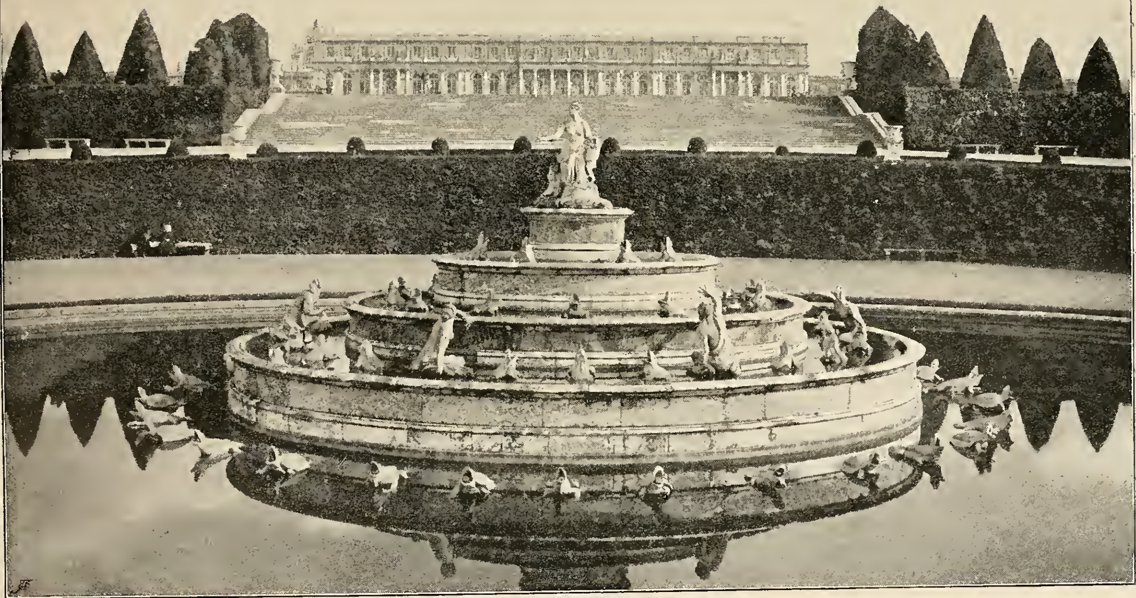
Holland var räddat, men Ludvig XIV:s övervälde i Europa kvarstod obrutet.

Hovet i Versailles. Efter freden i Nijmegen var Ludvig XIV Europas mäktigaste monark; hans vilja rådde i Frankrike och Frankrikes i Europa.

Hans hov glänste i sagolik prakt. Då Louvren och Tuilerierna för mycket erinrade om hans företrädare, flyttade han, samma år freden i Nijmegen ingicks, till *Versailles*

[versa'j], ett kungligt jaktslott nära Paris, i en öde och vattenlös trakt, där varken natur eller konst gjort något före honom. Där reste sig på konungens vink ett praktfullt palats, med salar och gallerier. Takteglen voro förgyllda, golven av bonad parkett och varje möbel, vas och servispjäs ett konstverk. I stora galleriet stod, arbetad i gediget silver, tronen, där Ludvig vid högtidliga mottagningar satt i en av ädelstenar glänsande dräkt. Vägg- och takmålningar framställde hans reformer, byggnadsverk och segrar. I en av salarna bestodo väggarna av idel spegelglas, så att konungen, vart han vände sig, överallt såg sin egen bild; det är »spegelsalen». Från palatset ledde vita marmorterrasser ned till Versailles' berömda park, där konungens ingenjörer medelst vattenledningar skapat sjöar, kanaler och bassänger med hundratals vattenkonster, medan från Holland kommo trädgårdsmästare, som förstodo konsten att plantera växande träd och framtrollade lundar och skogar. Allt var ordnat och regelbundet: alléerna voro rätliniga, träden och buxbomshäckarna klippta i klot-, pyramid- eller cylinderform, blomsterrabatterna cirklade, gångarna geometriskt dragna. Alla alléer ledde fram till kungliga palatset, och överallt uppsattes statyer, som, i gestalter av forntidens gudar och hjältar, föreställde konungen med ministrar och fältherrar, medan gudinnorna buro drottningens, prinsessornas eller de mest firade hovdamernas drag.

Dagordningen vid hovet bestämdes av en sträng etikett. Kl. 8 väcktes konungen av sin kammartjänare, överhovmästare och livmedikus och trädde ut ur sovalkoven. Nu begynte den »lilla uppstigningen», vid vilken endast den närmaste omgivningen fick närvara att räcka sin konung tvättfatet, hålla spegeln eller hjälpa på med morgonrocken. Därpå öppnades dörrarna för den »stora uppstigningen». In trädde prinsar och prinsessor, marskalkar, herrar och damer, som bugande önskade sin monark god morgon. En fin och vårdad konversation fördes, medan alla tävlade om att få betjäna sin konung, spänna på hans skor, knyta hans halsduk eller räcka fram hans handskar och käpp. Så snart toaletten fullbordats,

Mittpartiet av slottet i Versailles.
Sett från parksidan

förrättades morgonbön, varpå uppvaktningen skingrade sig. — Nu begav sig konungen till sitt kabinett, där han arbetade med sina ministrar och ämbetsmän samt gav audiens åt sina undersåtar och tog kännedom om deras önskningsmål och böneskrifter. Därpå hölls morgonmässa i palatsets kapell. På vägen dit stod hovfolket i parad, och Ludvig såg med missnöje, om någon saknades, ty själv iakttog han noga kyrkans yttre bruk. Efter mässan hölls statsråd i kabinettet, där ministrarna stående föredrogo sina statsärenden till majestätets avgörande. — Kl. 1 serverades dinéen; etiketten fordrade, att prinsarna stodo, medan konungen ensam satt till bords. Någon gång fick hans broder räcka honom serveten och bjöds då att taga en stol. Drottningen, Maria Teresia av Spanien, dinerade för sig med sina hovdamer enligt samma etikett. På eftermiddagen var dagordningen friare: promenader, jaktfärder och bollspel omväxlade med teaterföreställningar, baler och maskerader. Då spelade vattenkonsterna, och fyrverkerier och illuminationer upplyste parken. Men det var hovet, som roade sig: konungen satt vid sitt arbete och visade sig blott då och då vid dessa fester. Supéen intogs i större sällskap och med stor prakt: elva köksmästare med vita stavar buro in rätterna på guld- och silverfat. Kl. 10 gick konungen till sängs enligt samma etikett som vid uppstigningen.

Från morgon till afton var konungen sålunda uppvaktad av bugande skaror, som levde och rörde sig i skimret från den kungliga solen. Herrarna buro långlockiga peruker, broderad frack, lång broderad väst, knäbyxor, silkesstrumpor och skor. Damerna gingo i spetsar och siden, med frasande släp, på höga klackar, med håret pudrat, med skönhetsmuscher och smink. Rikets hela adel samlades i Versailles, var och en som hade råd att uppträda där med glans, och de förmögna byggde sig egna palats invid konungens. Ättlingarna av den stolta feodaladeln, som ännu på hugenottkrigens tid kämpat med konungen om makten, tävlade nu om hans gunst med tjänster, beundran och smicker. Född till härskare, vår-

dad, fin och förbindlig men tillika majestätisk och befallande, var Ludvig XIV för sitt hov vad solen är för naturen: också hörde han sig gärna kallas konung Sol. Han angav tonen för hovet, hovet för Frankrike, och från Frankrike spridde sig sederna över hela Europa.

Molière och Racine. Ludvig den XIV samlade till Paris Frankrikes skalder, konstnärer och lärde och uppmuntrade dem med anställningar och understöd. I gengäld tjänade de lärda konungen med sina kunskaper, och skalder, målare och bildhuggare firade i sina verk det oinskränkta konungadömet och dess företräden.

Störst bland skalderna är *Molière* [molljä'r] och *Racine* [rasi'nn]. Molière var som Shakspeare både teaterdirektör, skådespelare och teaterförfattare och reste flera år omkring i landsorten med sin trupp. Slutligen begav han sig till Paris och vann sådant bifall hos konungen, att han fick spela i kungliga teatern och med kungligt understöd. Härförinnan hade komedien (lustspelet) blott sökt roa publiken med glada upptåg och tokroliga infall och var föga ansedd. Molière inlade i sina komedier en djupare betydelse. Han driver gäck med den fåfänge borgaren, som efterhärmade adelsmännens seder, med de lärda fruntimren, som sysslade med latin och grekiska i stället för med sitt hushåll, med unga slösare och gamla girigbukar, med hycklare och människohatare, och rättar så sederna genom att ställa fram laster och dårskaper till allas åtlöje. Personerna i hans stycken äro så mästerligt tecknade, att deras namn ännu i dag begagnas, såsom »Harpagon» för att beteckna en girigbuk och »Tartuffe» för en hycklare. — Molière var en skarp iakttagare, och vid hovet funno sig många träffade av hans skämt. De förklarade hans komedier för platta och oförsynta, avhöllo sina bekanta från att se dem och försökte att få konungen att avskeda Molière. Men den unge monarken uppskattade hans komedier djupare, besökte ofta teatern och uttalade högt sin belåtenhet, varefter hela hovet skyndade sig att beundra. Ofta kallades Molière att

Molière.
Kopparstick efter målning av P. Mignard.

underhålla konungen med sin snillrika konversation, och med häpnad berättade man vid hovet, att han mot all etikett fått sitta till bords med konungen själv. — Molière var en förträfflig direktör för sin trupp och som en fader för alla dess medlemmar. Han var skådespelare till själ och hjärta och utförde själv de största rollerna i sina stycken. Han tycktes

besitta flera olika stämmor, med ett steg, ett smålöje, en blinkning åstadkom han den mest komiska verkan. Men ansträngningarna bröto honom i förtid och framkallade ett svårt bröstlidande. En afton, medan han spelade på teatern, fick han ett häftigt hostanfall. Skådespelarna skyndade till och fingo ner sin avhållne direktör i en stol. Men han dolde hostan under ett låtsat skratt och spelade rollen till slut. Döende fördes han hem och avled några dagar senare (1673). Så illa var komedianternas yrke anskrivet, att kyrkan blott på konungens uttryckliga order gav Molière kristlig begravning.

Racine är berömd som författare av tragedier (sorgespel). Hans far, en ämbetsman i landsorten, gav honom en allvarsamt religiös uppfostran för det andliga ståndet. Tre år av hans skoltid förflöto i ett kloster, där han undervisades i grekiska och romerska författare. Men lusten för teatern och världen drog honom till Paris, där han snart blev högt uppburen av hovet och konungen. Racines tragedier hade en stor makt att röra och behaga; ämnena äro mestadels tagna ur forntidens hjältesaga och historia; men under den grekiska eller romerska dräkten igenkänner man lätt den tidens tankar och känslor. Helst skildrar Racine striderna i ett människohjärta, som för staten eller det rätta måste avstå från kära önskningar. Hans mönster är Sofokles, vars enkla skönhet han beundrar och efterbildar. — Men mitt under framgångarna och berömmet oroade sig Racine i sitt samvete över denna världslighet och flärd. Han försonade sig med sina vänner i klostret, som klandrat hans verksamhet, drog sig undan till en småstad, gifte sig och levde år efter år för sin familj och religionen; hans hustru kände knappt titlarna på hans tragedier. — Efter drottningens död hade konungen ingått ett hemligt äktenskap med *madame de Maintenon* [mä*ng*tnå'*ng*], guvernant för hans barn och änka efter en komediförfattare Scarron, en klok och begåvad fru, som tillhörde en fattig hugenottisk adelsfamilj men redan i sin ungdom övergått till katolicismen. I *Saint Cyr* [sä*ng*s'ir] nära

Paris hade hon grundat en skola för unga adelsdamer av fattig familj, och de hade i skolan uppfört en av Racines tragedier, som den fromma frun fann mycket för världslig. Hon förmådde då Racine att utträda ur sin tillbakadragenhet: med ämne ur Gamla testamentet författade han de vackra tragedierna »Esther» och »Athalie». Konungen, som med madame de Maintenon övervar första föreställningen, blev så förtjust både i stycket och de unga skådespelerskorna, att han till den nästa kallade hela hovet. — Några år därefter var Racine bjuden att konversera med konungen och madame de Maintenon och kom att under samtalet, som gällde komedier, oförvarandes nämna något om Scarrons medelmåttiga och grovkorniga stycken. Madame de Maintenon rodnade, den olycklige diktaren framstammade en förvirrad ursäkt, och en pinsam tystnad uppstod, tills Ludvig bad honom gå, emedan han måste arbeta. Sedan lång tid tillbaka hade Racine lidit av en inre sjukdom. Konungens misshag grep honom djupt och lade honom i graven (1699). Men nu fällde konungen om Racine så berömmande ord, att, säger en av tidens damer i sina memoarer, alla hovmän gärna velat vara döda i hans ställe.

Från Ludvig XIV:s tid stod det franska språket i elegans och klarhet vida över de andra nationernas språk, det talades av alla bildade, och över hela Europa lästes, beundrades och efterliknades den franska litteraturen.

Ludvig XIV:s övermod. Efter freden i Nijmegen hade det övriga Europa avväpnat, men Ludvig XIV höll sina arméer stående. Tyska riket hade vid fredsslutet sluppit undan utan direkta avträdelser. Men nu, mitt under freden, framställde Ludvig XIV anspråk på en mängd tyska orter i Elsass-Lothringen. Han upprättade franska domstolar, *reunionskamrar*, som under åberopande av westfaliska freden förklarade, än att orterna fordom varit distrikt under Metz' biskopsstift, än att de stått under Habsburgs höghetsrättigheter i Elsass. Tyska biskopar, grevar, ridderskap och fria städer, som sedan

uråldriga tider varit rikets omedelbara vasaller, kallades att stå till svars inför reunionskamrarna och måste avlägga undersåtlig ed åt Frankrikes konung.

Mest upprördes Tyskland över behandlingen av *Strassburg*, en av de största fria städerna i riket, till vilken fransmännen knappt ägde en skymt av rätt. En söndag i september 1681 upptågade franska trupper plötsligt med kanoner och tross på höjderna kring staden. Dagen därpå infann sig Louvois i högkvarteret och lät säga, att hans konung såsom Elsass' rätte herre fordrade Strassburgs överlämnande vid straff som för olydnad mot laglig överhet. Vad ville man göra? Den tid var förbi, då de fria städerna trotsade kejsare och konungar. Med harm i hjärtat stodo borgarna beväpnade på vallarna; men rådet, som försiktigtvis låtit utkrafsa laddningen ur stadens kanoner, öppnade ännu samma dag porten för de franska trupperna och avlade eden till Frankrike. Två veckor senare höll Ludvig XIV själv sitt intåg i Strassburg. Hans första besök gällde den plats, som Vauban redan utstakat för de nya befästningsverken; arbetena begynte redan dagen därpå, och inom kort var Strassburg en av Frankrikes starkaste gränsfästningar. Fåfänga voro alla klagomål hos kejsaren och riksdagen; kurfurstarna voro oense sinsemellan och med kejsaren, och deras ministrar togo franska mutor. Genom sin söndring var Tyskland ett värnlöst byte för det franska övermodet. Elsass-Lothringen förblev en fransk provins, med franska seder och franskt sinnelag, ehuruväl lantbefolkningen behöll sitt tyska språk.

Med samma övermod, som Ludvig XIV visade Europa, bemötte han ock sina egna undersåtar.

Bland Frankrikes borgarfamiljer funnos ännu ungefär två millioner hugenotter, linnevävare i Normandiet, sidenvävare i Lyon, lyxarbetare kring Paris, landets flitigaste, skickligaste och förmögnaste industriidkare. Var icke Frankrikes enhet ofullständig, så länge det där fanns två religioner? Kunde konungen tillåta, att två millioner av hans undersåtar hyste en annan tro än han, samma tro som holländarna och

andra av rikets fiender? Så tänkte Ludvig XIV, madame de Maintenon aktade sig noga att förråda någon känsla för sina forna trosförvanter, och konungens biktfader, en jesuitpater, försummade ej att framhålla vilken förtjänst inför Gud han skulle förvärva sig genom att återförena dem med kyrkan. Först användes mildare medel, hovgunst, titlar och ämbeten. Vid hovet bildades en kassa, varur varje omvändelse betalades. Då detta ej hjälpte, avsatte man alla hugenotter från statens lägre ämbeten och förbjöd dem att som mästare utöva hantverk, så att många ärbara hugenottfamiljer miste sitt livsuppehälle. Men ståndaktigt höllo de fast vid sin tro, och Ludvig XIV ville först ej fullständigt upphäva det nantesiska ediktet.

Då uttänkte konungens nitiska tjänstemän skarpare medel. I en provins kom man att ålägga hugenotterna ensamma all inkvartering, och då detta tycktes verka, lät Louvois, som var ivrig om sin herres gunst, över hela Frankrike inkvartera dragoner i hugenotternas hem. De foro fram som i fiendeland, slogo sönder husgeråden, förde oljud dag och natt, marterade sitt världfolk och ödelade inom några dagar hela hemmet, tills de förtvivlade människorna gingo till närmaste katolske präst och anmälde, att de voro goda katoliker. I Guienne, där »dragonaderna» begynte, övergingo inom en månad 60,000 hugenotter, i Languedoc inom endast tre dagar lika många. La Rochelle, som ståndaktigt uthärdat inkvartering av andra trupper, underkastade sig inom 24 timmar, när dragonerna anlände: så stor var den skräck, som föregick dem. Till och med de katolska grannarna upprördes. Men att klaga vid domstol var fruktlöst; »konungen önskar, att hans undersåtar äro katoliker», ljöd svaret. Dagligen insändes till hovet listor på tusentals omvända. Slutligen förklarades det nantesiska ediktet överflödigt och upphävdes (1685), protestantiska präster landsförvisades, kyrkor nedrevos, skolor stängdes. För Guds ära och statens väl förbjöds protestantismen i Ludvig XIV:s Frankrike.

Gärna hade hugenotterna utvandrat, men gränserna bevakades av soldater, i hamnstäderna genomsöktes husen och skeppen, och den som ertappades dömdes till galärerna eller fängelse. Likväl flydde omkring två hundra tusen hugenotter, gömda i fartygen bland varubalarna, i tomma tunnor och packlårar eller smygande nattetid förklädda över gränsen med sina små barn i korgar på ryggen såsom vedbördor. Gästvänligt emottogos flyktingarna i Holland och England, Brandenburg och Schweiz, dit de medförde sina kapital och sin yrkesskicklighet. De kvarblivna behandlades med nya dragonader eller fängelse, och deras barn togos ifrån dem för att uppfostras i den katolska religionen. Överallt verkade jesuiter i de fördrivna predikanternas ställe.

Så går det till i ett land, där för enhetens skull alla tvingas att tänka eller känna lika.

Alla protestantiska folk voro uppbragta mot Ludvig XIV och hans fransmän. Om deras övervälde fick bestå, vad bleve väl då av friheten och protestantismen i Europa! Men hovet i Paris fägnade sig åt den katolska religionens framgångar och kunde ej begripa, varför hugenotterna envisades med en religion, som ej behagade konungen.

Krigen, byggnadsföretagen, hovhållningen och hugenottförföljelserna bragte finanserna ur jämvikt, och då de två högre stånden sedan gammalt voro skattefria, drabbade skatterna allt tyngre industrien och lantbefolkningen. Förgäves manade Colbert sin konung till sparsamhet. »Det gör mig ont om folket», gav monarken till svar, »men mina utgifter äro allesammans nödiga.» Det året hade köpts diamanter för tolv millioner francs. Alltmera nedstämd satt Colbert vid sitt arbete, och slutligen insjuknade han. Nu sände konungen ett nådigt brev och frågade efter hans hälsa. Den döende låg med slutna ögon; han sköt undan brevet och sade: »Må han nu åtminstone lämna mig i fred! Hade jag gjort för Gud vad jag gjort för den mannen, så vore jag säkrare om min salighet.» Colbert avled år 1683.

Turkarna utanför Wien (1683). Tysklands kejsare *Leopold I* (1658—1705), Ferdinand III:s son, hade kanske försökt hindra Ludvig XIV:s reunioner, om ej samtidigt hans österrikiska arvländer hotats av turkarna.

Av Ungern tillhörde ännu två tredjedelar Turkiet, och den del, som lydde under Habsburg, var ingalunda till freds med den habsburgska styrelsen utan gjorde uppror mot Leopold I och sökte understöd hos sultanen. Ludvig XIV, som i Ungern underblåst resningen, lät i Konstantinopel uppvakta sultanens omgivning med smicker och mutor, och i hopp att vinna hela Ungern förklarade sultanen Österrike krig.

År 1683 anryckte storvisiren *Kara Mustafa* mot Wien med över 200,000 man. Den kejserliga hären, endast 30,000 man under befäl av hertigen av Lothringen, retirerade, kejsaren själv flydde, och Wien hade varit förlorat, om ej turkarna uppehållit sig med att mörda, plundra och ödelägga, så att kommendanten i Wien, den tappre greve *v. Starhemberg*, fick tid att befästa staden. Hans besättning utgjorde endast 14,000 man, men borgare, köpmän och studenter hjälpte till, och under två månader uthärdade Wien belägringen. Aderton stormningar tillbakaslogos; staden var nära sitt fall, då man en natt från Stefanstornet i Wien såg raketer uppstiga från en närbelägen bergshöjd: det var den kristna undsättningsarméen, 85,000 man, kejserliga hären och den tyska rikshären samt en polsk här under Polens konung, den ridderlige *Johan Sobiesky*. Dagen därpå blevo janitscharerna slagna och flydde hals över huvud med Kara Mustafa i spetsen. Deras läger och rövade skatter, visirens juvelprydda vapen, krigskassan, kanoner, tält och förrådsvagnar, allt blev de kristnas byte. Efter detta nederlag var Turkiets övermakt bruten, och i Europa upphörde skräcken för halvmånen.

Hela kristenheten jublade över Wiens befrielse, och Sobieskys och Starhembergs namn voro på allas läppar. Men i Konstantinopel lät sultanen hugga huvudet av Kara Mustafa, och i Versailles vågade ingen av Ludvig XIV:s ministrar frambära underrättelsen. Ludvig, som i spetsen för

sina arméer tänkt uppträda som Tysklands och kristenhetens räddare och i Leopolds ställe låta välja sig till romersk kejsare, hade första gången lidit en svår motgång, ett rättvist straff för hans orättfärdiga politik.

Österrikarna övergingo nu till anfall, befriade Ofen och trängde turkarna ned mot Donau. Bland de frivilliga, som från alla håll strömmade till deras fanor, var en fransk adelsman, *prins Eugen* av huset *Savojen*, en sidolinje till Bourbonerna. Han var född i Paris och hade tidigt lärt känna hovlivets ihålighet. Obetydlig till sitt yttre, kort, uppnäst och ganska löjlig i den långa modeperuken, gjorde han en slät figur i Versailles, när han som andra uppvaktade Ludvig XIV för att vinna befordran i arméen. Louvois, som hyste gammalt agg till hans familj, avvisade honom kärvt, och konungen kallade honom gäckande »den lille abbéen» och bad honom gå in i det andliga ståndet. Då fattade prins Eugen sitt beslut, vände Ludvig XIV:s Frankrike ryggen och svor, när han överskred gränsen, att icke återvända annat än med värjan i hand. I den lille officeren fanns ämne till en stor fältherre. Han tog anställning hos kejsar Leopold, utmärkte sig under Sobiesky utanför Wien, var vid Ofens stormning med sitt regemente den förste på skansarna, steg i graderna och blev mot slutet av kriget överbefälhavare för den österrikiska hären. Sultanen, som nu personligen ryckte i fält, upphanns av Eugen (1697) vid *Zenta* vid Theiss, där han just låtit sina trupper gå över floden; från andra stranden måste han overksam åse deras fullständiga nederlag. I freden i *Karlowitz* (1699) avstod sultanen *Siebenbürgen* och så gott som hela *Ungern;* återstoden vann Eugen i ett senare krig. Ungern blev ett habsburgskt arvland och förenades allt närmare med Böhmen och de österrikiska länderna under den gemensamma benämningen Österrike. Under prins Eugens ledning hade den habsburgska monarkien uppvuxit till en farlig fiende för Ludvig XIV. För sent erbjöd denne honom nu marskalksstaven i fransk tjänst. Anspråkslös och oegennyttig för sin egen person, förblev prins Eugen den kejsare tro-

Eugen av Savoyen.
Målning av J. van Schuppen 1718. Riksmuseet i Amsterdam.

gen, under vars fanor han förvärvat sitt fältherrenamn. Han brann av begär att försvara Habsburg mot de franska övergreppen.

Den ärorika revolutionen (1688). Under tiden arbetade Vilhelm av Oranien i tysthet på att draga England undan Ludvig XIV:s inflytande.

Där hade Karl II efterträtts av sin broder *Jakob II* (1685—88), som i Ludvig XIV och hans Frankrike sökte sin förebild och sitt stöd. Själv redan före sin tronbestigning katolik, ville han förvandla England till en katolsk envåldsmonarki efter franskt mönster och bragte i harnesk emot sig alla partier, både *tories*, konungadömets, och *whigs*, parlamentets anhängare. Från Karl II:s tid fanns en lag, *Testakten* av år 1673, som parlamentet efter skarpa tvister avtvungit konungen, att endast engelska kyrkans bekännare finge bekläda statsämbeten; det oaktat gav Jakob domare- och officersplatser åt katoliker, tog katoliker till ministrar och hade jesuiter i sitt råd. Engelska högkyrkans andliga avsattes, och deras platser gåvos åt katoliker; i Oxford, konungadömets trogna stad, fördrevos sjuttio universitetslärare, alla goda torymän, och ersattes med papister. Mässkapell byggdes, kloster invigdes, munkprocessioner drogo genom gatorna, och i London höll ett påvligt sändebud sitt intåg med en rad av sexspända karosser. Alla sina olagligheter ville nu konungen stadfästa genom ett parlamentsbeslut, och för att tvinga allmänheten att invälja rojalister i parlamentet insatte han, emot författningar och kartor, i städerna och på landsbygden nya ämbetsmän samt värvade trupper till en stående här, som redan uppgick till 40,000 man; Ludvig XIV sände de erforderliga penningarna.

Jakob II hade tvenne i den protestantiska läran uppfostrade döttrar, *Maria* och *Anna*, av vilka den äldre, Maria, var gift med Vilhelm av Oranien. I hemlighet reste flera lorder, både av tories och whigs, över Kanalen till Haag och bådo Vilhelm att med härsmakt landstiga i England och befria landet från det hotande katolska enväldet.

Det var ett svårt företag; Ludvig XIV var övertygad om att det skulle sluta med krig mellan England och Holland, varför han icke ens tyckte sig behöva försöka hindra det.

Men prinsens höga statskonst övervann svårigheterna. Hans flotta, som Hollands generalständer beviljat, kommenderades av en engelsk lord i hans tjänst, och Englands puritaner tjänade i mängd som matroser, så att den tycktes vara mera engelsk än holländsk. På amiralskeppet lästes i tre fots bokstäver: »För den protestantiska religionen och ett fritt parlament», och i ett tryckt upprop, som spriddes kring landet, förklarade prinsen, att han kommit ej som erövrare utan som befriare: ett fritt parlament skulle fritt besluta om Englands framtid. Varje engelsman måste förstå, att företaget ej var riktat mot England utan mot Jakob II och hans katolska envälde (november 1688).

Nu framträdde följderna av Jakob II:s missregering. Prins Vilhelms här var endast 14,000 man stark, medan Jakob ägde 40,000 man. Men hans överstar avföllo den ena efter den andra, lorderna, som inbjudit prins Vilhelm, lantadeln, hans egen dotter Anna, alla övergåvo honom. Förgäves sökte man förmå konungen att återkalla sina till katolicismens förmån vidtagna åtgärder. »Inga eftergifter», utropade han, »eftergifterna hava fördärvat min fader.» Han förklarade för lorderna i sitt råd, att han tänkte stanna på sin post; natten därpå flydde han hemligen ur Whitehall, gav befallning om att upplösa trupperna och kastade det stora rikssigillet i Temsen. Ju större förvirring, tänkte han, dess snarare önskar man mig tillbaka (december 1688).

Hos Ludvig XIV fann Jakob sin tillflykt med gemål och son och mottogs med all den etikett, som tillkom en regerande konung. Då Racines »Esther» just nu uppfördes i St. Cyr, hade han plats till höger om sin gemål, medan Ludvig XIV själv satt till vänster. Med barnslig fröjd deltog den fallne konungen i Versailles' lysande fester utan att märka hovmännens gäckerier med »mannen, som bortskänkt tre riken för en mässa».

För några dagar var England utan regering, trupperna utan befäl, domare och ämbetsmän utan laglig verksamhet. Men innan allvarsammare störningar inträffat, anlände prins

Jacques 2d Roy d'Angleterre.

Jakob II av England på sin bönpall.
Samtida kopparstick.

Vilhelm med sin armé till London. Han mottogs av den engelska högkyrkans prelater samt Londons borgmästare och råd, både tories och whigs, klockorna ringde, och med orangefärgade band kring hattar och käppar trängdes folket nyfiket kring prinsen och hans trupper. Inom några dagar hade han bildat en ny styrelse för England, och faran av den förvirring, Jakob II vid sin flykt velat anstifta, var lyckligen avvärjd.

I den första hänförelsen uppmanade man prins Vilhelm att med erövrarens rätt låta utropa sig till konung, men han stod vid sitt ord, ett fritt parlament sammankom i Westminster Hall, tronen förklarades ledig och erbjöds, med förbigående av Jakob II:s nyss födde son, åt Vilhelm som konung och Maria som drottning; det nya rikssigillet bar bådas namn och bild, men Vilhelm ensam skulle föra styrelsen.

För andra gången var det stuartska konungadömet störtat. Skulle, innan det nya konungaparet besteg tronen, åter parlamentets fri- och rättigheter lämnas obestämda? Till reformer och diskussioner om en ny Magna charta var dock nu ej tid. På några timmar uppsatte underhusets män en *rättighetsförklaring*, vari Jakob II:s olagligheter uppräknades och förklarades strida mot Englands grundlagar, testakten bekräftades samt bestämdes, att ingen stående armé finge uppsättas, ingen skatt upptagas utan parlamentets bifall och intet tvång utövas vid parlamentsval eller sammanträden. Nu församlade sig parlamentet i Whitehall. Lorderna till höger och underhusets män till vänster närmade sig bugande Vilhelm och Maria, som sutto på tronen under tronhimmeln. De reste sig och gingo dem några steg till mötes. Rättighetsförklaringen upplästes, och i parlamentets namn bad en av lorderna regentparet att mottaga kronan. Vilhelm svarade: i sitt och drottningens namn lovade han att regera jämte parlamentet enligt Englands grundlagar (febr. 1689). Även i Skottland hyllades Vilhelm och Maria. Endast det katolska Irland, dit Ludvig XIV skyndsamt avsänt Jakob II

med franska trupper, måste av Vilhelm med vapenmakt betvingas, varefter Jakob flydde tillbaka till Frankrike.

På endast trenne månader (nov. 1688—febr. 1689), utan en droppe blod, avslutades den *ärorika revolutionen*, som i England stadfäste det *parlamentariska styrelsesättet* och återställde *jämvikten i Europa*. I England valde Vilhelm sina ministrar ur det parti, som hade majoritet inom parlamentet, varigenom hans styrelse vann parlamentets bifall. Som konung av Storbritannien och Irland hade han nu helt andra krafter att bekämpa Ludvig XIV:s övervälde. Också framställde hans kröningsmedalj Faeton på solvagnen, träffad av blixten.

Vilhelm och Maria voro djupt fästa vid varandra. Hon hade redan tidigt åt sin gemål överlåtit sin arvsrätt till Englands krona men var honom dock vid styrelsen till stor hjälp, engelska som hon var till seder och tänkesätt, språksam, glad och avhållen av alla, medan Vilhelm, sluten och kärv till lynnet, väl var beundrad i England men aldrig älskad; han var och förblev en holländare. När drottningen före honom avled, var detta ett svårt slag för Vilhelm och det enda tillfälle, då denne själsstarke man förlorade självbehärskningen och brast ut i högljudd gråt.

Spanska tronföljdskriget (1701—14). Trots det förenade Europas ansträngningar var Frankrikes övervälde obrutet vid 1600-talets slut, och en utsikt öppnade sig för Ludvig XIV att för framtiden befästa det.

I Spanien höll det habsburgska huset på att utslockna. Filip III:s sonson, *Karl II*, ehuru blott några och trettio år, var trött och sjuk som en gubbe; när som helst kunde den barnlöse konungen dö. Vem skulle då ärva hans många länder, Spanien, Neapel, Milano, Belgien och kolonierna i Amerika? Kejsar Leopold i Wien, huvudman för det habsburgska husets österrikiska gren och förmäld med hans yngre syster, gjorde anspråk på dem för sin yngre son *Karl;* Ludvig den XIV åter, som haft Karl II:s äldre syster till gemål,

Vilhelm III av Oranien.
Samtida kopparstick.

för sin sonson *Filip*. Men medan Leopold lovade att ej med Spaniens krona förena Österrikes, som han bestämde åt sin äldre son *Josef*, hyste Ludvig för sin del motsatta avsikter. Bägge deras sändebud i Madrid plågade Karl II med ränker och övertalningar, så att den stackars sjuke konungen ej ens fick dö i fred. Förgäves föreslog Vilhelm av Oranien en delning i godo. Det väckte den största harm i hela Spanien,

hos konung, grander och folk. »Vad», utbrast drottningen och stötte i vredesmod sönder spegeln i sitt gemak, »tänka dessa engelsmän, främlingar och kättare, bestämma om det spanska riket?» I vanmakten och förfallet levde dock hos alla den spanska stoltheten kvar.

År 1700 avled Karl II, testamentet öppnades i grandernas närvaro, och Filip av Bourbon befanns insatt till ende arvtagare, på det att riket under den franske konungens mäktiga skydd skulle bevaras odelat. Men skulle Ludvig XIV antaga testamentet? Å ena sidan Spanien och alla dess kolonier, där de företagsamma och skickliga fransmännen lätt skulle återställa handel och välstånd; å den andra en ny koalition av Europa under Oraniens ledning. Ärelystnaden och klokheten stridde i Ludvig XIV:s bröst. I tre dagar höllos hemliga överläggningar i madame de Maintenons kabinett, och hovet var i feberaktig spänning.

Äntligen fattade Ludvig XIV sitt beslut. Det var i Versailles. Konungen lät kalla in prins Filip till sitt kabinett och sade: »Monsieur [mösjö'], konungen av Spanien har utkorat er till konung. Granderna bedja er, folket längtar efter er, och jag ger mitt bifall. Glöm blott ej, att ni är prins av Frankrike.» Därpå inträdde spanska sändebudet och hälsade sin nye konung med knäböjning och handkyssning på spanskt vis, i det han höviskt yttrade: »Nu hava Pyrenéerna smält bort!» Under tiden hade hovet församlat sig i salen utanför, dörrarna slogos upp, och Ludvig XIV trädde ut med sin sonson, gjorde en åtbörd mot den unge prinsen och sade: »Messieurs [messjö], där står konungen av Spanien!» Några månader senare emottog Madrid med jubel sin nye konung. Franska trupper förstärkte spanjorernas besättningar i Nederländerna och Italien, och franska bolag bildade sig i Paris för att övertaga handeln på de spanska kolonierna. Med *Filip V* (1701—46) besteg huset Bourbon Spaniens tron, som det än i dag innehar.

Oraniens levnadsverk tycktes omintetgjort. Själv var han bruten av sjukdom och plågor, han hostade oupphörligt, var

förskräckligt mager och så svag, att han måste ledas ned till sin vagn, då han någon gång besökte parlamentet eller reste över till Holland. I England tänkte tories och whigs blott på att tränga varandra från makten i parlamentet; för Europas frihet hade ingen en tanke. Ju ivrigare whigs voro för krig, dess envisare stodo tories emot, och då tories hade majoritet i parlamentet, måste konungen bland dem välja sina ministrar och kunde utan deras bifall icke åvägabringa någon koalition. I sina bittrare ögonblick var Vilhelm färdig att nedlägga sin krona och återvända till sitt kära Holland för att dö där i fred; men tanken på hans bestämmelse höll honom uppe. Han upplöste parlamentet och utskrev nya val, vid vilka whigs fingo majoritet. Han öppnade i egen person det nya parlamentet och talade från sin tron: »Europas blickar äro fästa på eder. I eder partisöndring hava fienderna sin enda förhoppning, vännerna i eder endräkt. Läggen ned edra tvister, och låten ingen annan skillnad råda i England än mellan dem, som äro för den protestantiska religionen och det parlamentariska styrelsesättet, och dem, som önska en papistisk konung och en fransk envåldsregering.» Trontalet mottogs med bifall, och Englands parlament biträdde den stora koalitionen (1701). Oraniens levnadsverk, Europas politiska jämvikt, var betryggat för kommande tider. Några månader senare brötos hans sista krafter av en lunginflammation. »Förr längtade jag alltid bort från plågorna», sade han på dödsbädden, »men nu skulle jag gärna hålla ut några år till för att få se, huru kampen slutas.» Han avled år 1702.

Koalitionen, som undertecknades i Haag av makternas sändebud hösten 1701, bestod jämte *England* av *Holland* och *Österrike* samt *Brandenburg*, vars kurfurste samma år av kejsar Leopold fått titeln *konung i Preussen.* Före sin död hade Vilhelm av Oranien med kloka åtgärder betryggat koalitionens bestånd. I Österrike verkade prins *Eugen.* I Holland, där ingen ny ståthållare valdes, trädde i spetsen för republiken den kloke gamle *Heinsius*, rådspensionär i Amsterdam, Vilhelms trognaste tjänare och vän, som nu höll koalitionens

Mittpartiet av en engelsk stormans lanthem (Castle Howard).
Byggt 1702.

politik i sina erfarna händer. Till överbefälhavare för Englands och Hollands lantarmé hade Vilhelm utsett den snillrike men själviske och kalle hertig *Marlborough* [malbro], en lysande engelsk lord, som snart blev whigpartiets ledare. Vilhelms efterträdarinna i Storbritannien och Irland, hans svägerska *Anna Stuart* (1702—14), lutade i sitt hjärta åt torypartiet och freden. Men hertiginnan av Marlborough,

lady Sarah, hennes första hovdam och väninna, en härsklysten och begåvad kvinna, hade förvärvat sig ett fullständigt välde över den inskränkta drottningen och höll år efter år sin gemål och hans parti i gunst vid hovet. Heinsius, Marlborough och Eugen av Savojen, »Europas triumvirer», upprätthöllo Vilhelm III:s sista stora koalition mot Ludvig XIV.

Kriget begynte som vanligt segerrikt för Ludvig. Hans härar trängde genom Bäjern, vars kurfurste övergått på franska sidan, hotande fram mot Österrike, medan prins Eugen i Italien kämpade om Milano och Marlborough vid holländska gränsen om Belgien. Då föreslog prins Eugen, att de, med uppfforande av dessa närmare erövringar, skulle förena sig till ett stort gemensamt slag i Bäjern. Med glädje upptog Marlborough denna djärva plan, Heinsius förmådde holländarna till bifall, och i snillrikt beräknade marscher förde Marlborough sina soldater uppåt Rhen; de följde honom gärna, de visste, att han förde dem till seger.

De bägge fältherrarna sammanträffade i Bäjern och mötte där den fransk-bäjerska hären vid byn *Höchstädt* på norra Donaustranden. Medan Eugen på vänstra flygeln angrep bäjrare och fransmän, som hårdnackat försvarat sig bakom bäckar, rännilar och täta busksnår, ordnade Marlborough sina linjer mot högra flygeln, där fransmännen förskansat sig på höjderna vid byn *Blenheim*. Han stormade gång på gång men blev med blodiga förluster tillbakaslagen. Drabbningen hade nu varat åtta timmar, och kampen mattades på ömse sidor. Skulle man nödgas lämna fransmännen obesegrade på slagfältet? Då såg man en rörelse bland de engelsk-holländska regementena, och med draget svärd red hertigen av Marlborough utefter hela linjen och gav sina order. Han hade ändrat plan och förde sitt kavalleri över lågmarken mot den franska centern. Vid första anfallet stodo de franska leden, vid andra anfallet vacklade de, vid det tredje brötos de ned. Samtidigt segrade prins Eugen på sitt håll över alla hinder. Kringrända i Blenheim, värjde sig fransmännen med förtvivlad tapperhet; först vid solnedgången, när häckar, trädgårdar

Slottet Schönbrunn utanför Wien.
Efter målning av Canaletto i museet i Wien.

och murar voro sönderskjutna och hela byn stod i ljusan låga, sträckte de gevär för övermakten (1704). Österrike var räddat, och Bäjern föll i de förbundnas händer. Det betryckta Europa andades åter fritt vid budet om denna första stora seger över fransmännen. Men hovet i Versailles kunde ej nog förvåna sig, att Gud hjälpte kättare och troninkränktare.

Samma år (1704) överrumplade engelsmännen i Spanien *Gibraltar*, Medelhavets nyckel, som de sedan dess innehaft. Den franska krigsflottan, som Colbert skapat, kunde under de ständiga lantkrigen, som uppslukade Frankrikes tillgångar, ej mera upprätthållas, och handeln på Spanien föll i engelsmännens händer.

Härefter gick kriget allt sämre för fransmännen. Eugen segrade i Italien och Marlborough i Belgien. Endast i Spanien, där Kastilien stred för Filip av Bourbon och Aragonien för Karl av Habsburg, vunno fransmännen överhand. Inom Frankrike uppkommo konkurser, arbetsbrist, hungersnöd och farsoter. Statens kassor voro tomma, ämbetsmännen kunde ej få ut sina löner och arméerna ej underhållas. Därtill kom vintern 1708—9 en fruktansvärt stark köld, så att fruktträden och vinstockarna förstördes, boskapen dog och tusentals människor fröso ihjäl. Spannmålsprisen stego otroligt. Här och där blevo konungens uppbördsmän av förtvivlade folkhopar ihjälslagna, och Versailles' gallerportar belägrades av tiggare, som ropade på bröd. Hovets fester och lustbarheter voro inställda. Madame de Maintenon satte i gång en fattigbespisning, men det var som en droppe i havet; så litet kunde i den allmänna nöden hopsamlas. På hennes eget bord serverades endast havrebröd, och Versailles' lakejer, som på två år ej fått någon lön, tiggde allmosor vid portarna.

Ludvig XIV, ehuru till det yttre stolt och säker som alltid, var i sitt inre förödmjukad och bruten. »Han konverserar icke mer», skriver madame de Maintenon, »och när vi äro ensamma, brister han ofta i tårar, som han ej kan behärska.» Han gjorde nu de största uppoffringar för att vinna fred åt Frankrike. Han erbjöd sig att avstå Spanien och

dess biländer, reunionerna, Strassburg, ja, alla sina erövringar; han bad för sin sonson om endast Sicilien och lovade, då Filip V vägrade att lämna Spanien, penningunderstöd till hans fördrivande; hans utrikesminister infann sig i egen person bland de uppvaktande i Heinsius' förmak. Men nu var det Europas tur att föreskriva Ludvig XIV lagar, och i sitt övermod fordrade triumvirerna, att han skulle sända till Spanien franska trupper för att fördriva Filip av Bourbon. Då återfann Ludvig XIV sin stolthet; hellre än att vanära sig ville han gå under med sitt folk. »Skall jag föra krig», svarade han, »så för jag det hellre mot mina fiender än mot mina egna barn.»

Ludvig XIV sände nu ut brev över hela landet till sina biskopar, ämbetsmän och städer och lät fransmännen veta sina fredsanbud och fiendens fordringar. Konungens självövervinnelse rörde det ädelmodiga franska folket: fosterlandskärleken upplågade, krafterna ansträngdes till det yttersta, konungen själv sände sina guldserviser till myntverket, och så fördes en ny här i fält. Den ende, som i olyckorna hållit modet uppe, var den glade, rättframme och tappre *Villars* [villar'], en av Frankrikes bästa fältherrar, ehuru för sin framfusighet i onåd vid hovet; nu fick han befälet. Han mötte Marlborough och Eugen vid *Malplaquet* [malplakä] (1709) i Belgien, därifrån de förbundna tänkte intränga i hjärtat av Frankrike. De unga franska rekryterna, som fått hungra flera dagar, fingo före drabbningen brödstycken utdelade ibland sig; de kastade bort dem för att desto lättare springa fienden på livet. Det blev en blodig drabbning, den blodigaste i hela kriget. Sårad av en kanonkula, bortbars Villars sanslös från slagfältet. På kvällen måste den franska hären draga sig tillbaka men i god ordning. Fienderna hade åtskilliga tusen mera i döda, flera fanor och standar voro tagna, och triumvirerna måste stanna vid gränsen. »Om Gud i sin godhet låter oss förlora ännu en sådan drabbning», skrev Villars till konungen, »så kan Eders Majestät betrakta sina fiender som tillintetgjorda!»

Ludvig XIV och hans Frankrike voro bragta till det yttersta, då tvenne oförutsedda händelser räddade dem.

I England, som betalat största delen av koalitionens krigskostnader, begynte allmänheten tröttna vid kriget och krigsbördorna. Vid parlamentsvalen år 1710 fingo tories överhand, och drottning Anna, som i sitt hjärta alltid lutat åt deras parti, kunde nu avskeda whigministrarna och välja nya bland tories. Lady Marlborough kände sin ställning vid hovet osäker. En dag bar hon på sig ett par fina sämskskinnshandskar, som hertigen sänt henne från kriget, och för att visa henne en vänlighet begärde drottningen dem av henne som present. Men lady Sarah spelade den kränkta väninnan och nekade. Drottningen, som tröttnat vid hennes härsklystnad, vände henne ryggen och började konversera med en dam av torypartiet, som vunnit hennes gunst. En stund efteråt gick lady Sarah med ett glas vatten genom rummet och spillde därav som av misstag över sin medtävlarinnas nya sidenklänning. Hon föll nu i onåd och förvisades från hovet. Marlborough, som hemkommit för att i parlamentet försvara sitt parti, blev, ej utan skäl, i underhuset av tories anklagad för försnillning av statsmedel. Även lordernas hus biträdde anklagelsen, men genom drottningens personliga ingripande inställdes rättegången. Den lysande lorden, som så länge spelat första rollen på Europas krigsteater, slutade sitt liv obemärkt på sitt lantgods. Fransmännen, som ej begrepo det parlamentariska styrelsesättet, sågo orsaken till hans fall blott i det utspillda vattenglaset och hans gemåls onåd och diktade om dem bägge den bitande Marlboroughvisan, som än i dag sjunges även hos oss.

Året efter whigministrarnas fall avled i Österrike kejsar *Josef I*, kort efter sin far Leopold I, och den yngre sonen *Karl VI* (1711—40) ärvde den österrikiska monarkien och valdes av kurfurstarna till tysk kejsare. Om han därtill förvärvade Spanien och dess biländer, skulle då icke en habsburgsk världsmonarki uppkomma, som bleve lika farlig för Europas politiska jämvikt som den bourbonska?

Lady Sarah Malborough.
Målning av Gottfr. Kneller. National Portrait Gallery i London.

Dessa tvenne omständigheter stämde triumvirerna för billigare fredsvillkor. Freden avslöts i *Utrecht* och *Rastatt* 1713—14. Filip V behöll *Spanien* jämte kolonierna i *Amerika* men avsade sig all arvsrätt till Frankrike. Spaniens länder

i Europa förenades med Österrike, som dock för längre tid behöll blott *Belgien* och *Milano*, medan konungariket *Neapel* och *Sicilien* vid ett senare krig (1735) tillföll Filip V:s son, prins Karl av Bourbon. England behöll *Gibraltar*, och såväl England som Holland erhöllo handelsförmåner både i Frankrike och i de spanska kolonierna. Frankrike behöll Franche-Comté och reunionerna i Elsass-Lothringen samt de belgiska gränsplatserna. Det hade förlorat övervåldet i Europa men var alltjämt den främsta av dess makter. Den spanska världsmonarkien, vars delning spanjorerna före kriget så stolt tillbakavisat, var nu likafullt delad: Frankrike hade tagit dess krona, Österrike dess biländer och England dess handel. Under Bourbonernas spira sjönk Spanien allt djupare ned i sin vanmakt.

Trögt och dystert framskredo Ludvig XIV:s sista år i det förr så lysande och rörliga Versailles. Gud, tänkte man, hade straffat fransmännen för deras högmod, då de velat göra sin konung så mäktig och stor och sig själva till herrar i Europa. Till de allmänna olyckorna kommo plötsliga dödsfall i Ludvig XIV:s familj, så att slutligen blott en sonsons son, *Ludvig XV*, ett femårigt barn, ärvde hans tron. Då Ludvig XIV kände sitt slut nalkas, lät han hovet samlas, tog den lille prinsen till sin bädd, omfamnade honom och sade: »Mitt barn, du blir snart konung över ett mäktigt rike. Glöm aldrig Gud. Bevara freden, jag har älskat kriget för mycket, men likna icke mig häri, gör ej heller så stora utgifter som jag. Sök lindra dina undersåtars bördor och gör vad jag olyckligtvis icke kunnat göra.»

Redan före konungens död hade madame de Maintenon övergivit honom och flytt till St. Cyr. Folket i Paris förföljde liktåget med stenkastning, och på sidogator fördes stoftet av den store konung Sol till hans förfäders vilorum i St. Denis.

Peter den store och Karl XII.

Utestängt genom Sverige från Östersjön och genom Turkiet från Svarta havet och utan beröring med västra Europa, var Ryssland ännu ett rike utan bildning och utan makt, då Peter den store uppträdde.

Under Peters minderårighet. År 1682 hade tsaren i Moskva avlidit barnlös och efterlämnat tvenne minderåriga bröder. Patriarken med biskopar och abboter trädde ut i salen i *Kreml*, tsarernas borg, där skäggiga bojarer i långa kaftaner stodo församlade. Patriarken sporde: »Vem av bröderna skall bliva tsar, Ivan eller Peter?» De voro halvbröder, den äldre, Ivan, blind och svagsint, men Peter en kvick och livlig gosse. »Moskvas folk må avgöra», svarade bojarerna. Då steg patriarken ut på balkongen mot torget utanför Kreml. Det var fullt av folk, mest bojarernas tjänare. »Peter, Peter Alexejevitsch», ropade de; blott här och där hördes Ivans namn. Patriarken gick in tillbaka och ställde fram Peter i salen och välsignade honom. Peter var nu Rysslands tsar (1682), och hans mor, *Natalia Narischkin*, och hennes släkt rådde i Kreml.

Ivan själv, svagsint som han var och dessutom varmt fäst vid Peter, fogade sig villigt häri. Men han hade åtta systrar, och de voro missnöjda och knotade. Liksom i Österlandet bodde de ryska kvinnorna då för tiden i en avskild avdelning i huset, visade sig icke i männens sällskap och gingo ej ut obeslöjade, ej ens i mässan. Därtill kom för prinsessorna i Kreml den stränga bysantinska etiketten. Men en av systrarna, *Sofia*, en begåvad och härsklysten kvinna, hade undantagsvis blivit uppfostrad av brödernas lärare, en lärd munk från Polen. I sina gemak höll hon ett litet hov, mottog bojarer och uppförde till och med Molières komedier. Snart bildades kring Sofia ett parti mot Natalia och Peter.

Tsaren mottager främmande sändebud på 1600-talets slut.
Samtida teckning av svensken Palmqvist.

På Sofias sida stodo *streltserna*, tsarens livvakt, tjugu tusen man bosatta i en egen stadsdel i Moskva. Mellan dem och henne gingo hemliga bud, och genom falska rykten om mordplaner mot Ivan och henne själv förstod hon att alltmera upphetsa dem. En morgon drogo de mot Kreml, fullt beväpnade, med pikar, musköter och svärd. Kyrkklockorna ringde, trummorna ljödo, och kring gatorna hördes rop: »De ha mördat tsarevitsch Ivan! De vilja mörda prinsessorna! De stackars fader- och moderlösa! Till Kreml! Till vapen!» Över slottsgården trängde streltserna fram mot Röda trappan, medan bojarerna från palatsets olika rum uppskrämda sprungo tillhopa i huvudsalen. Slutligen trädde Natalia Narischkin ut på Röda trappan med Ivan och Peter vid vardera handen

och följd av patriarken och bojarerna. Hon darrade, men bojarerna sade: »Här äro tsaren och tsarevitsch! I Kreml finnas inga mördare, man har narrat er!» Några streltser klättrade längs trappavsatserna upp till Ivan. »Är du Ivan tsarevitsch», skreko de. »Ja», svarade gossen svagt, medan Peter såg dem rakt i ögat. De bedragna streltserna tänkte redan vända tillbaka, då en av bojarerna häftigt begynte skymfa dem för det tanklösa upploppet. Nu vaknade deras vrede på nytt, och den olycklige bojaren drogs i kaftanen och kastades utför Röda trappan på de nedanför stående streltsernas pikar. Kreml genomsöktes, och Natalias bröder och anhängare mördades. Tre dagar varade upploppet. Druckna och larmande droga streltserna med liken genom gatorna. »Plats», ropade de, »här kommer en furste! Här en rådsherre! Här en bojar i kaftan! Plats, plats!» Därpå förfogade de sig lugnt till sina kvarter och sände bud till Kreml, att Ivan skulle göras till tsar jämte Peter, annars komme de en gång till.

Så skedde, och Sofia kom till makten och styrde i brödernas namn. Hon, en kvinna, visade sig offentligen, deltog i männens sammankomster, gick med i helgonprocessionerna, ja, tågade till fots med hären in i Moskva vid dess återkomst från kriget.

Utanför Moskva i byn *Preobraschenskoje* vid brynet av en tät granskog låg en av tsarens lantgårdar. Där växte Peter upp till en reslig yngling. Hans moder var svag för honom, och hans uppfostran försummades för lekar och strövtåg. Vad han lärde sig, lärde han sig på egen hand. »I tyska förstaden», på vägen till Moskva, där utlänningarna bodde, skaffade sig Peter en mängd bekantskaper, engelsmän, holländare och tyskar, köpmän, hantverkare, ingenjörer och militärer, och gossen var outtröttlig i att fråga dem om inrättningar och seder i Europa, särskilt krigskonsten. Av sina lekkamrater hade han bildat sig ett eget litet regemente; från staden skaffades trummor och fanor, tält, gevär, kanoner av trä samt krut; där byggdes små fästningar, som stormades och försva-

Peter den store av Ryssland.
Målning av A. de Gelder. Riksmuseum i Amsterdam.

rades enligt krigskonstens regler, med faskiner, stormstegar, minor och kontraminor; man sköt med löst krut, kastade handgranater av papper och slogs med stänger och vattensprutor. Ingen hänsyn togs till rang och börd, envar tjänade

sig upp genom graderna; Peter var sergeant i bombardierernas kompani, stod på vakt, slog trumman och skötte spade och gevär som de andra. Bojarer och furstar sände sina söner in i truppen, och från tyska förstaden erhöllos officerare. Manövrerna blevo allt större och förenades med uppsluppna fester och dryckeslag. Snart voro regementena fyra. Det äldsta, *Preobraschenska gardet*, är ännu i dag det förnämsta i Ryssland och kejsaren dess högste chef. Av leken hade blivit allvar; grunden var lagd till det moderna Rysslands krigsmakt.

En dag på ett strövtåg utanför Moskva fann Peter i ett upplagshus en kullstjälpt gammal kölbåt av engelsk modell. En holländare i hans sällskap yttrade, att man med den kunde segla till och med mot vinden, och Peter blev nyfiken. Man fick tag i en gammal holländsk båtbyggare, som levde som timmerman i Moskva, och han ställde båten i ordning och seglade av och an på floden. Peter var förtjust. Från den stunden delade han sin tid mellan krigslekarna och båtbyggnad. Vid en sjö vid *Troitsaklostret* utanför Moskva upprättades det första skeppsvarvet i Ryssland, och där arbetade Peter månad efter månad som simpel timmerman, helt otålig, om han någon gång kallades in för att uppträda som tsar vid mottagningar, ceremonier och mässor i Moskva.

Pojken leker, sade Sofias parti. Men år från år blevo lekarna allvarsammare; blott ett nytt upplopp med mord på Peters anhängare kunde rädda tronen åt Sofia. En natt kommo två män ridande till Preobraschenskoje och berättade att Kreml var uppfyllt av streltser på marsch ut till byn. I nattdräkt och barfota flydde Peter till skogen, dit hans kläder hämtades efter. Han red natten igenom, tills han kom till Troitsaklostret. Han var så trött och uppskakad, att munkarna måste lyfta honom ur sadeln. Han lades i en bädd, brast i gråt och berättade för abboten, hurusom hans halvsyster stod honom och hans vänner efter livet. Några timmar senare anlände Natalia Narischkin och vakterna i Preobraschenskoje. För varje dag ökades Peters anhängare,

Klostret Novo Djevitsche nära Moskva, där storfurstinnan Sofia instängdes.

bojarer, utlänningar, en del streltser, ja, själve patriarken i Moskva, så att snart en liten här stod under vapen inom Troitsaklostrets murar. Huvudmännen i sammansvärjningen utlämnades, och Sofia inneslöts i ett nunnekloster; hon tog dock ej nunnedräkt och hade all nödig bekvämlighet och betjäning.

Peter satt nu ensam på Rysslands tron (1689), ehuruväl den svagsinte Ivan ännu några år levde som hans medregent till namnet († 1696). Under så stora ansträngningar och svårigheter kom Peter den store på tronen i Moskva.

Peter börjar sina reformer. I början överlämnade Peter regeringen åt sina bojarer och fortsatte manövrerna och skeppsbyggeriet. Då för tiden kände ryssarna ingenting om

sjöväsendet, och Peter, som föresatt sig att göra Ryssland till en sjömakt, begav sig till Holland och England för att själv lära sig det.

Ett stort ryskt sändebudskap utrustades för att inleda förbindelser med Europas övriga stater, och Peter reste med inkognito. Det var första gången en rysk tsar reste i utlandet, och Peters egendomligheter väckte där stor uppmärksamhet. Klädd som matros eller som timmerman med yxa på axeln besökte han hamnar och torg, faktorier och bodar, fabririker och verkstäder, arsenaler och kanongjuterier och tog ofta själv del i arbetet. Museer och vetenskapliga anstalter väckte hans synnerliga intresse. I Amsterdam arbetade han jämte tre bojarer fyra månader som simpel timmerman på ostindiska kompaniets skeppsvarv, tills han följt med ett fartygs byggnad från början till slut; han kallade sig »master Peter». I England lät konung Vilhelm III till hans ära föranstalta en stor flottmanöver i Kanalen. Peter var förtjust. »Vore jag ej tsar av Ryssland», utbrast han, »så ville jag vara engelsk amiral.» Både i Holland och England tog Peter i sin tjänst skeppsbyggare, bergsarbetare, boktryckare, smeder och andra hantverkare, officerare till lands och sjöss samt hundratals sjömän. Hemresan skulle gå över Venedig, vars skeppsvarv Peter ville se; men i Wien kom från Moskva ett ilbud och avbröt hans resa.

Tsarens långa frånvaro hade i Ryssland framkallat underliga rykten: än att han antagit främlingarnas religion och tänkte giva Ryssland i deras våld, än att han omkommit eller tillfångatagits. Upprörda grepo streltserna till vapen: bojarerna i Kreml, som under tsarens frånvaro lett styrelsen, skulle dödas, utlänningarna fördrivas och tyska förstaden ödeläggas. Upproret var redan kuvat, när Peter kom till Moskva, men straffet blev skoningslöst. I hundratal fördes streltserna till avrättsplatsen, i kärror, bundna två om två ryggsides mot varandra, med brinnande ljus i händerna, undergivna och stilla. Gråtande lupo deras hustrur och barn bredvid, och i dystert mod åsåg folket skådespelet. Det var gamla Rysslands

hädanfärd. Bojarerna, ja, Peter själv, gjorde tjänst som skarprättare, och vintern igenom hängde de svartnade liken över Moskvas portar och murar. Streltsernas kår upplöstes. Sofia, som misstänktes för delaktighet i upproret, tvangs att antaga nunnedräkt, och ända till hennes död hängde i galgen utanför cellens fönster liken av två hundra streltser.

Det gamla Ryssland var lagt i graven, det nya begynte. Peter befallde alla sina manliga undersåtar, undantagandes patriarken och prästerna, att avraka sina långa skägg vid vite av ända till hundra rubel. Vid alla tsarens fester voro hans barberare i verksamhet och rakade hans gäster. Bojarerna förbjödos att bära kaftaner med långa skört. »Dem doppen I bara i såsen eller stöten omkull glasen med», sade Peter skrattande, när de druckna bojarerna dansade på borden. Över stadsportarna hängdes mönster till europeiska dräkter. Fruntimren fingo deltaga i sällskapslivet, i fester och danser, och voro villigare än männen att kläda sig i de nya dräkterna.

I dessa tecken begynte Peter den stores reformer.

Karl den XII:s segerbana. Ända sedan Gustav II Adolfs tid var Sverige ett välstyrt rike med förträffliga ämbetsverk och domstolar, en välordnad krigshär, universitet och skolor; men på Ludvig XIV:s tid hade enväldet införts här liksom i Frankrike. *Karl XII* (1697—1718), den svenska storhetstidens siste konung, var blott 15 år, då riksrådet och ständerna i tävlan bådo honom övertaga styrelsen. Vid kröningen satte han kronan själv på huvudet och avlade ingen konungaed; de gamla riksråden fingo till fots bära tronhimmeln i processionen. Vid styrelsen visade han allvar, skarpsinne och stor bestämdhet. Däremellan var han ofta rätt pojkaktig. Han slog ut fönsterrutorna för riksråden eller drog peruken av huvudet på dem. Han föranstaltade björnjakter men med inga andra vapen än knölpåkar, trägafflar och snaror, eller sjödrabbningar, då man sprutade varandras båtar fulla med vatten. På slottet gåvos fester och maskerader, så glänsande

som i själva Versailles, och Molières komedier uppfördes av en fransk teatertrupp. Alla det svenska rikets krafter och tillgångar stodo en sorglös och oerfaren yngling till buds.

Grannarna funno tillfället lägligt att återtaga sina förlorade provinser. *Fredrik IV* i *Danmark*, *August II* av *Sachsen-Polen* och *tsar Peter* i *Ryssland* slöto ett hemligt förbund och begynte krig mot Sverige, alla tre på samma år (1700). Karl XII emottog krigsbudet på en av sina björnjakter. Han förde jakten lugnt till slut, men från den stunden övergav han lekarna och vände sin håg till krigets allvar. Så begynte det *stora nordiska kriget* (1700—21).

Den unge konungens första åtgärder gällde Danmark; dess flotta instängdes vid Köpenhamn, och under danskarnas ögon landsteg Karl XII på Själland ett stycke från huvudstaden. Kusten var långgrund, så att båtarna ej flöto till land. Svenskarna sprungo då i vattnet med gevären över sina huvud, vadade i land och drevo fienderna på flykten. Karl var en av de första på stranden. »Vad är det för ett vin i luften», skall han hava frågat. »Det är kulorna», svarade en gammal krigsman. »Jaså», svarade konungen, »detta skall hädanefter bli min musik.» Orolig för sin huvudstad, bad Fredrik IV om fred, och motsträvigt gav Karl efter för sina rådgivares övertalningar. Dagen före avfärden red han ett varv omkring Köpenhamn och betraktade noga dess murar, dem den unge segraren redan i tankarna stormat.

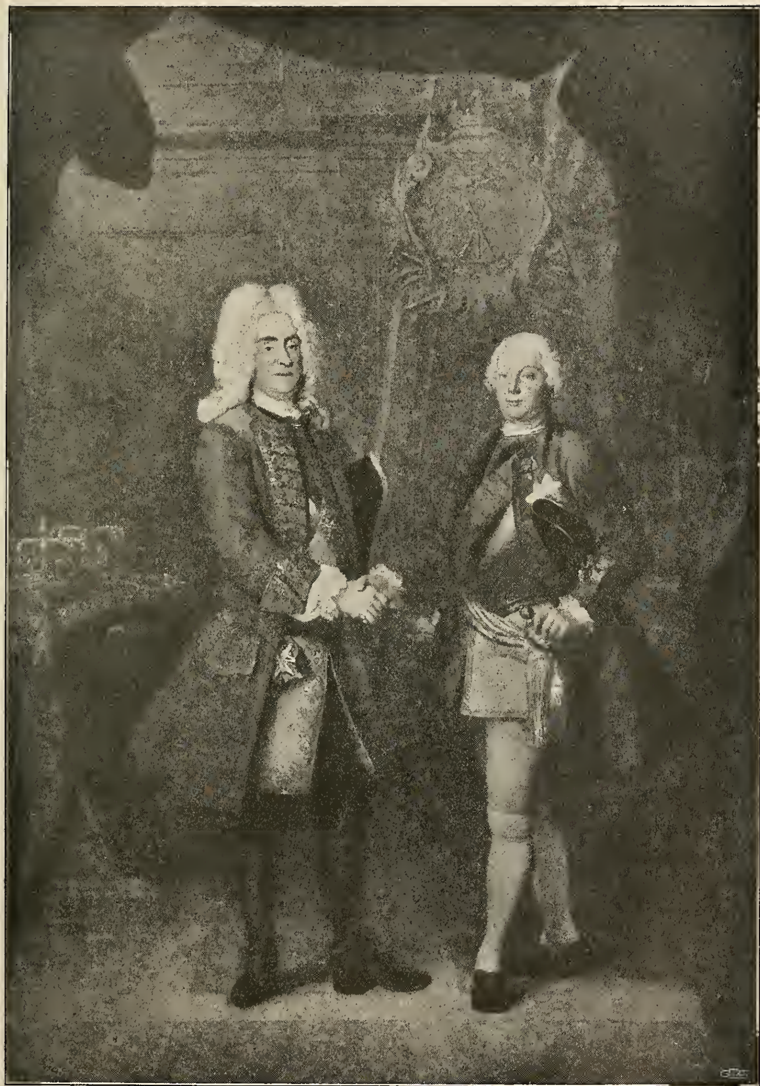
Under tiden hade tsar Peter låtit trupper bryta in i *Ingermanland* för att vid Finska viken lägga grund till Rysslands sjömakt på Östersjön. Bojarer, prelater och kloster hade fått skicka sina livegna till Preobraschenskoje, där de under tsarens egen tillsyn kläddes i uniform, beväpnades och inövades, allt på några månader. Officerarna voro dels utlänningar, dels Peters hovmän och förra lekkamrater. Med 40,000 man och över hundra kanoner belägrade tsaren *Narva*, Estlands gränsfäste i öster, då Karl XII landsteg i Östersjöprovinserna. Endast 8,000 man voro samlade i Estland, ett stycke sydost från Reval. Alla voro ännu trötta efter sjöresan, och gene-

ralerna rådde att invänta förstärkningar: hösten var kall och regnig, vägarna bottenlösa, och i det skövlade landet kunde varken proviant eller foder fås. Men konung Karl beslöt att genast gå fienden inpå livet och lät förklara, att en var, som ansåg tåget alltför vådligt, finge fritt stanna kvar. Konungens person livade alla till mod och tillförsikt. Mangrant voro soldaterna redo, all överflödig packning kvarlämnades, och efter fem dygns ansträngd marsch voro svenskarna framme vid Narva, hungriga och genomfrusna men glada att nu hava träffat på fienden. Dagen därpå, innan ryssarna hämtat sig från överraskningen, gav Karl XII tecken till anfall. Det skedde under ett tätt snöglopp, så att ryssarna knappt visste av, innan deras förskansningar voro tagna. Nu uppstod en allmän villervalla. »Utlänningarna hava förrått oss», ropade de. Somliga slogo ihjäl sina egna officerare, andra lupo över skansarna till skogs, medan huvudmassan sammanträngdes på bron över Narova, så att denna brast och tusentals människor drunknade. Endast Preobraschenska regementena försvarade sig med tapperhet bakom en borg av tross- och kanonvagnar. Slutligen sträckte alla gevär: krigskassan, artilleriet, fanor, vapen och tross, allt föll i svenskarnas händer (1700).

Karl själv var med överallt, där striden var hetast; men i berättelsen hem utströk han med egen hand allt, som var för honom berömmande och nedsättande för hans motståndare. Den unge hjälten var ädelmodig, blygsam och gudfruktig. Bibeln följde honom på alla hans fälttåg. Han trodde, och folket med honom, att Gud själv ledde hans steg i styrelsen och kriget.

Tsar Peter, som ej på länge väntade svenskarna, hade avlägsnat sig från sin armé och påskyndade som bäst en försenad provianttransport, då han fick underrättelse om det plötsliga nederlaget. Men i olyckan växte hans kraft. »Jag vet väl», sade han, »att svenskarna ännu länge skola slå oss, men till sist skola de väl lära oss segra.»

Efter slaget vid Narva rådde man Karl att förfölja tsar Peter mot Moskva, förbinda sig med de missnöjda och upp-

August den starke av Sachsen och Fredrik Vilhelm I av Preussen.
Målning av Silvestre. Dresdengalleriet.

sätta prinsessan Sofia på tronen. Men Karl sade: »Det är ingen fröjd att slåss med ryssarna, de stå ej som andra utan springa undan.» Till Sveriges och sin egen olycka hade han börjat ringakta den farligaste av sina motståndare.

Karl XII vände sig nu mot sin tredje fiende, August II, som med sachsiska och polska trupper brutit in i Livland. August, för sina ovanliga kroppskrafter kallad den starke, var född kurfurste av Sachsen. Som ung hade han vistats vid Ludvig XIV:s hov och bländats av glansen i Versailles. I sin huvudstad Dresden höll han ett yppigt hov, understödde franska konstnärer och uppförde praktfulla byggnader i fransk stil, som fylldes med tavlor och konstsaker, så att Dresden blivit kallat ett Florens vid Elbe. Vid Sobieskys död, då polska tronen blivit ledig, uppträdde August av Sachsen bland de sökande. Med fulla händer strödde han sachsiskt guld bland de polska magnaterna, övergav sina fäders religion och blev katolik och valdes till polsk konung. När Danmark och Ryssland ingingo sitt förbund mot Sverige, biträdde han det i hemlighet, medan han offentligen lät bedyra den varmaste vänskap för Karl XII. Detta listiga beteende hade jämte hans avfall från den evangeliska läran hos den rättrådige konungen väckt en stark ovilja. Så snart Karl återtagit Livland och gått över Dyna, beslöt han att avsätta August den starke från Polens tron. Förgäves avrådde generalerna och krigsrådet i Stockholm. Karl ryckte rakt på *Warschau*, Polens huvudstad, som öppnade sina portar. Han besegrade August vid *Klissow* (1702) och intog *Krakau*, Polens andra huvudstad. Förgäves bad August II om fred i de vackraste ordalag. Han flydde till Sachsen. Karl förföljde honom dit, hotade Dresden och tågade ända fram till Leipzig. Då måste August II giva efter och nedlägga sin polska krona (1706), som Karl gav åt en av de polska magnaterna, ty för egen räkning ville han ingenting erövra. Karl XII stod nu på höjden av sin segerbana. Han och hans krigare, karolinerna, ansågos oövervinneliga.

Men hemma i Sverige och Finland växte krigsbördan. Be-

ständigt påbjöd den unge konungen nya utskrivningar av manskap och pålade nya skatter utan ständernas hörande. Hans folk lydde troget och utan knot; men bekymrade sågo hans fältherrar och rådgivare, huru år för år konungens självrådighet och krigiska böjelser tilltogo i styrka.

Petersburgs grundläggning (1703). Redan året efter Narvaslaget stod tsar Peter i fält med en ny armé och inföll åter i Östersjöprovinserna. Medan Karl XII dröjde i Polen, kunde hans befälhavare här med sina få trupper föga uträtta, städer och fästen föllo, Ingermanland, Estland, Livland, allt gick förlorat. »Ack», sade de svenska befälhavarna, »om blott konungen ville komma hit, så skulle fiendens uppblåsthet snart komma på skam.» Men Karl XII jagade August av Polen, och oförhindrat satte sig ryssarna fast i Östersjöprovinserna, där tsar Peter grundlade sitt rikes nya huvudstad.

Nevans mäktiga ström förbinder Ladogasjön med Finska viken. Här, i Ingermanland, på svensk mark, på de skogbevuxna holmarna och stränderna vid Nevans mynning, lade tsar Peter grunden till en huvudstad för den ryska sjömakten på Östersjön och kallade den efter sitt skyddshelgon *S:t Petersburg* (1703). Platsen var sumpig och osund, och långt inåt landet sträckte sig öde skogar och träsk. Än inträffade översvämningar, än sjukdomar och hungersnöd, än gjorde fienden överfall. Men inga svårigheter avskräckte Peter; likasom Alexander eller Konstantin den store ville han fästa sitt namn vid en ny världsstad. Från alla delar av Ryssland tillkallades bönder och arbetsfolk ända till trettio tusen om året: skogarna nedhöggos till timmer; varje båt, som landade, måste föra med sig byggnadsstenar; i bastmattor eller i sina blusar — ty skottkärror saknades — buro bönderna sand och grus till arbetsplatsen. Köpmän från rikets andra städer måste flytta till den nya staden, och varje bojar befalldes att där uppföra åt sig ett hus av sten, så att många lämnade Moskva, där under tiden inga hus fingo uppföras, på det att Petersburg dess bättre skulle tillväxa. Som bostad

åt tsaren uppfördes ett litet trähus med skiffertak och små fönster i blyram; bland det moderna Petersburgs praktpalats står det ännu i sitt gamla skick som ett museum till grundläggarens minne.

En flotta byggdes på södra stranden av Ladoga och fördes längs Nevan till Petersburgs hamn. Peter själv upplodade farvattnen och anlade på holmar vid hamnens inlopp fästningen *Kronstadt*. En holländare med salt och vin var det första handelsfartyg, som inlöpte i Petersburgs hamn; tsaren själv lät ro sig ut och lotsade in skeppet. Skepparen kunde ej nog förvåna sig, när han inne i staden fördes inför tronen och så fick se, vem som varit hans lots. Men Peter köpte hans last och överhopade honom och hans folk med skänker, på det att han snart skulle återvända jämte flera landsmän. Så öppnades sjöfarten på Petersburg.

Senare flyttade Peter sitt residens till Petersburg, som därigenom blev Rysslands huvudstad, medan Moskva allt fortfarande blev dess hjärta. Men Karl XII sade: »Må tsaren trötta ut sig med att bygga nya städer, vi förbehålla oss äran att få taga dem ifrån honom.»

Svenska storhetsväldets fall. Äntligen bröt Karl XII upp från Polen och tågade öster ut. Ingen kände hans planer: troligen ville han tåga till Moskva för att där avsätta Peter, liksom han i Polen avsatte August. »Min broder Karl vill spela Alexander den store», sade Peter, »men han skall i mig icke finna någon Darius.» Ryssarna drogo sig undan bakom skogar och träskmarker och förstörde efter sig vägar och broar, byar och gårdar, medan befolkningen med boskap och förråd gömde sig i skogarna. Den svenska hären slet så ont, att man ej kunde tåga fram mot Moskva.

Då tog Karl en omväg söder ut genom det fruktbara Ukrajne. Där, på stäpperna vid Dnjepr och Don, levde under tsarens beskydd *kosackernas* fria ryttarfolk. Deras hetman, den gamle sluge *Mazeppa*, hade som ung varit page i Polen, då han av en polsk adelsman, som han förolämpat, bands

naken på ryggen av en häst, som drevs ut i vilda skogen. Undan förföljande vargar ilade hästen genom natt och dag till Lillrysslands stäpper, där kosackerna vid Don upptogo den uttröttade och blödande ynglingen och gjorde honom till sin hetman. Så framställer sagan Mazeppas ungdomsäventyr; i själva verket förde honom hästen blott till hans egen port, och först senare kom han till Lillryssland. Nu ville Mazeppa begagna svenskarnas infall till att frigöra sig från tsarens välde. Hemligen gingo hans bud till deras läger, men offentligen lät han i kyrkorna bedja för tsaren och låtsade själv vara dödssjuk och tog emot alla tsarens bud till sängs med stora plåsterlappar på ansiktet. Äntligen nalkades svenskarna, Mazeppa steg till häst, packade ihop sina skatter, tvenne tunnor guld, och red över till fienden. Men Peter lät hänga hans bild i en galge och hotade envar, som följde honom, med hängning. Kosackerna, som ej kände sin hetmans planer, förblevo tsaren trogna, och Karls hopp om deras resning gick om intet.

Så inbröt den fruktansvärda vintern 1708—9. Karl XII gick sällan i vinterkvarter; själv bodde han vintern om i tält, som värmdes med glödgade kanonkulor. Även nu företog han marscher och belägringar, många bistra vinternätter tillbragtes på öppna fältet, människor och djur fröso ihjäl i tusental, och fältskärerna hade fullt upp med att avsåga förfrusna händer och fötter, allt medan ryssarna gäckande drogo sig undan.

Knappt tjugu tusen man, försvagade av svält och strapatser, nästan utan krut och kulor, nådde svenskarna sommaren 1709 *Poltava*, Ukrajnes huvudstad. Då anlände Peter själv med sextio tusen man och slog upp ett förskansat läger utanför staden. Karl angrep dem här som vid Narva. Men nu hade ryssarna övning och krigsvana, och Peter själv var med i hetaste striden; en kula gick genom hans hatt, en annan stannade i sadelbommen. Vid tsarens sida red *Menschikov*, en av lekkamraterna från Preobraschenskoje, från ringa börd upphöjd till fältmarskalk och furste. »Barn», ropade tsaren,

»sägen icke: Nu strida vi för Peter! Nej, I striden nu för Ryssland, för vår kyrka och religion, för dem offrar Peter sitt liv som ni!» Bakom slaglinjen stod Peters gemål *Katarina* och gav de sårade vård och förfriskningar. Svenskarna slogos tillbaka. De hade blott fyra kanoner i bruk. Somliga regementen föllo till sista man, andra sträckte gevär. Sårad i foten bars konungen på en bår mitt i stridsvimlet. »Svenskar, svenskar», ropade han. Ingen hörde. Med våld fick man honom upp på en häst, med den blödande foten stödd mot hästmanken, och så drogs han med i flykten.

Efter slaget, när Peter med Menschikov och sina krigare satt till bords i sitt tält, bjöd kan in svenskarnas fångna generaler, reste sig med glaset i hand och föreslog en skål för sina läromästare i krigskonsten. »Vilka», sporde svenskarna. »Just ni, herrar svenskar», svarade tsaren. Skrattande genmälde dessa: »Och lärjungen gör sina lärare heder!»

Några dagar senare gav sig svenska hären fången vid Dnjepr, medan konungen i flykt över de brännheta stäpperna räddade sig till Turkiet; i hans följe var Mazeppa med sina två tunnor guld. Den gamle hetmanen avled kort därpå i landsflykt, och Lillrysslands kosacker förblevo under tsarens spira.

Fem år dröjde Karl XII i Turkiet som gäst hos sultanen, vilken han eggade till krig mot Ryssland. Ihärdigt höll han modet uppe: som Ludvig XIV kunde även han genom någon oförutsedd händelse räddas. Men stoltare än den franske envåldsmonarken, kunde han ej förmå sig till de minsta eftergifter och vägrade envist att avstå en tumsbredd svensk jord. Under tiden begynte Danmark krig på nytt; August II återtog Polen, Preussen slog under sig svenska Pommern, och tsar Peter intog Viborg och erövrade Finland, som förfärligt ödelades. Riksrådet i Stockholm var i förtvivlan; huru styra riket, när konungen, som skulle bestämma allt, låg nere i Turkiet? Redan lade man råd om envåldets avskaffande, redan sammankommo ständerna utan konungens lov och sände till konungen en skrivelse, däri de förklarade, att de tänkte

på egen hand sluta fred, då äntligen Karl återvände (1714). Förklädd, med lösskägg och svart peruk, red han natt och dag med endast ett par följeslagare, tillryggaläggande på två veckor hela den långa vägen från Turkiet till Östersjön. En natt klappade två dammhöljda ryttare på portarna till Stralsund, en av Sveriges sista besittningar i Tyskland; den ene av dem var Karl XII. Från Stralsund, som inom kort föll för övermakten, kom han med livsfara sjövägen till Sveriges sydkust.

Icke heller nu ville Karl sluta fred utan sökte, i ersättning för förlusterna i öster, att erövra Norge, som då för tiden tillhörde Danmark, och företog dit tvenne fälttåg. På det senare belägrade Karl fästningen *Fredrikssten* i södra Norge på vägen till Kristiania. En novemberkväll beság han arbetet i en löpgrav inom skotthåll för fästningen. Månen hade just gått upp. Konungen lutade sig mot vallen med huvudet ovan bröstvärnet och betraktade fästningen. Officerarna nere i löpgraven lade som bäst råd om att locka honom ned från den farliga platsen, då det förnams ett sakta ljud, liksom en knäppning, konungens huvud nedsjönk i kappan, och vänstra handen famlade efter värjfästet; en kula från fästningen hade genomborrat hans tinning (1718). I dystert mod buro karolinerna sin fallne hjälte ner genom Norges fjällbygd; med honom lades Sveriges storhetsvälde i graven.

Nu avskaffades enväldet i Sverige, och rådet och ständerna fingo makten och slöto fred med rikets fiender. Preussen fick större delen av svenska Pommern genom freden i *Stockholm 1720* och tsar Peter genom freden i *Nystad 1721* Livland, Estland, Ingermanland och Keksholms län med Viborg; resten av Finland återförenades med Sverige.

I Petersburg lät tsaren med musik och fröjdeskott förkunna fredsbudskapet för sitt folk. På torget, där brännvinsfat voro utställda, talade tsaren till folket och drack för Rysslands välgång. Han deltog själv i alla fester och sjöng och dansade på borden och var uppsluppen som i sin första ungdom. Peter antog nu titeln *Rysslands kejsare.*

Peters reformer och gammalryssarna. Mitt under krigsbullret arbetade tsar Peter oavbrutet på sina reformer. I stället för patriarkatet i Moskva inrättades i Petersburg den heliga synoden, vars ordförande var kejsaren själv, som numera var kyrkans överhuvud. I stället för bojarernas råd inrättades senaten; de högsta ämbetsverken ordnades efter svenskt mönster; fältherrarna kallades marskalkar, och benämningen bojarer kom efter hand ur bruk. Hela landet uppdelades i guvernement under guvernörer. Industrien uppmuntrades: de rika bergverken i Ural anlades, det uppstod över två hundra fabriker för läder, ylle, bomull o. s. v., och ryssarna visade snart en förvånansvärd mekanisk färdighet. Skolor inrättades, mest i den praktiska nyttans tjänst, böcker översattes, tryckerier anlades. Böndernas livegenskap blev långt tyngre än förr, emedan tsaren eller deras herrar numera använde dem ej blott vid jordbruket utan i krigshären, på flottan, i fabriker och bergverk.

Med jättekraft tryckte Peter den store Västeuropas samhällsformer på sitt folk; men dess inre väsen förblev vid det gamla. Folket förstod ej reformerna, och det mäktiga prästerskapet höll med folket: varför ej få leva i fred och ro som i gamla goda tider? Gammalryssarnas hopp stod till Peters son i hans första gifte *Alexej*. Denne hatade styrelse, fälttjänst och sjöresor och undskyllde sig ständigt med sjuklighet och dåligt förstånd. Bland munkar och präster, vid dryckeslag eller gamla böcker kände han sig väl till mods. Han iakttog noga kyrkans former, och man såg folket kasta sig på knä för honom och nedkalla Guds välsignelse. Så snart Peter dött, skulle Alexej bliva tsar, Menschikov och de andra spetsas, Moskva ånyo göras till huvudstad, och det bliva fred och ro igen i det heliga Ryssland. Så talade sinsemellan gammalryssarna och Alexej.

Bekymrad över hela sitt levnadsverk, sammankallade Peter i Kreml i Moskva rikets bojarer och prelater. Preobraschenska gardet stod på vakt med laddade gevär. Gråtande fördes Alexej inför sin förgrymmade fader, kastade sig till

hans fötter och bad om förlåtelse för sina tankar. I en av Kremls katedraler måste han på de heliga relikerna avsvärja sig tronföljden och namngav därpå alla, som med honom klandrat tsaren och reformerna, sin biktfader, sin lärare, prelater och bojarer. De arresterades och piskades — Alexej själv fick två gånger smaka knutpiskan —, och tsaren fick nu reda på deras yttranden och åsikter. Flertalet avrättades, andra förvisades till Sibirien, hela Ryssland var i förskräckelse; så väldigt krossade den uppbragte tsaren dem, som stodo honom emot.

Alexej hade fått löfte om förlåtelse. Men om han bleve vid liv, vad hindrade folket att göra honom till tsar efter Peter? »Jag behöver blott viska något i örat på biskoparna», hade Alexej yttrat, »de säga det åt prästerna, prästerna åt folket, och jag är tsar mot min vilja.» Ännu en gång sammankallades prelaterna: undvikande svarade de, att tsaren, om han ville straffa sin son, kunde göra som konung David med Absalon, eljest borde han följa Frälsarens bud i liknelsen om den förlorade sonen. Då sammankallade Peter senaten, generalerna och ämbetsmännen, och de dömde Alexej till döden. Men Peter kunde ej förmå sig att underskriva dödsdomen. I hopp om bättre bevis emot Alexej, gick han till fängelset och lät för tredje gången i tortyrkammaren piska den olycklige. Blödande och svag fördes han tillbaka till sin cell, där han avled på kvällen, innan fadern hunnit till dödsbädden.

Efter Peter den stores död blev hans gemål *Katarina I* kejsarinna (1725—27). Hon var en livländsk livegen, som genom sin klokhet och sitt friska lynne så vunnit tsarens gunst, att hon slutligen blev hans gemål i andra giftet. Hon upprätthöll jämte Menschikov och andra hans vänner Peters reformverk. Även gammalryssarna fortlevde som ett betydande parti och kommo till makten under Peter den stores dotter *Elisabet* (1741—62). Men Petersburg förblev dock rikets huvudstad, och Peter den stores verk bestod i sina huvuddrag.

Så hade Ryssland med ens trätt fram och tagit plats bland Europas mäktigaste stater.

Upplysningen i Frankrike.

Den gamla regimen. Under *Ludvig XV* (1715—74) framträdde i Frankrike enväldets fördärvliga följder.

Konungen, som ärvt sin företrädares njutningslystnad och själviskhet men saknade hans arbetskraft, försummade för sina nöjen rikets styrelse och förslösade dess inkomster på sin person, sitt hov och sina gunstlingar. Varje år ökades skulderna och med dem skatterna, som, då de två högre stånden voro så gott som skattefria, dess tyngre drabbade de lägre.

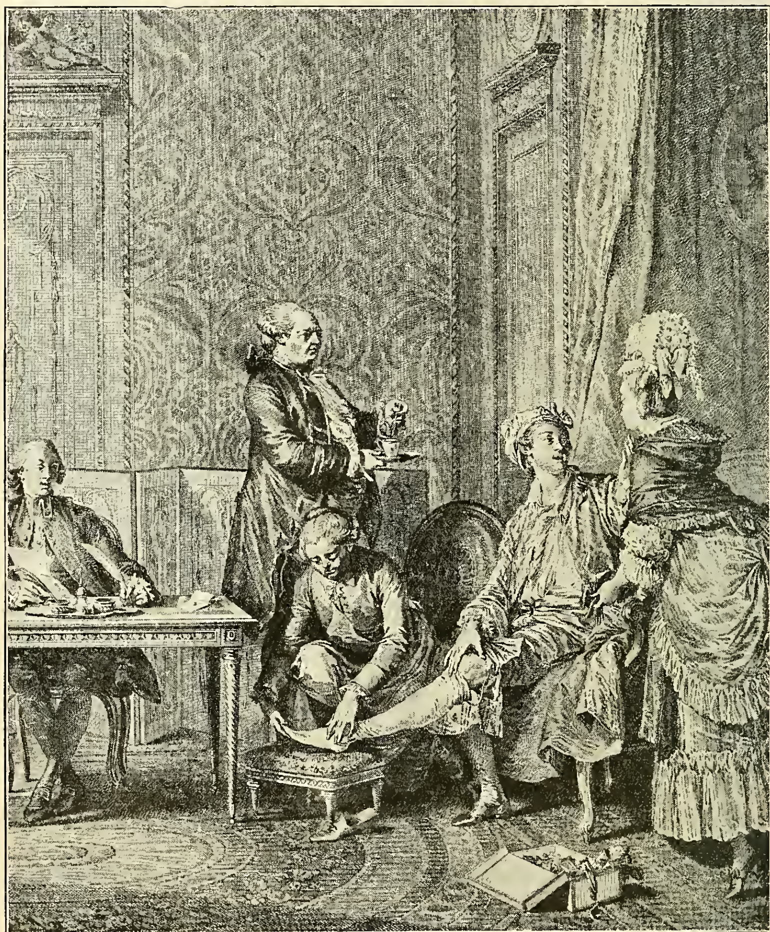
Bonden erlade mer än hälften av sin årsvinst till kronan, därtill kommo tionden till kyrkan samt dagsverken och avgifter till den adlige godsherren. Hans koja var usel och låg, hans föda rotfrukter, havrebröd och vatten, hans hustru var utsläpad och mången redan vid trettio år bruten och böjd som en gumma. Godsherren hade domsrätt över bönderna, en dålig domstol, då han själv mest var borta vid hovet. Han ensam hade jakträtt i skogarna, för jaktens skull fingo bönderna ej gärda sina fält, och hans fredade villebråd förstörde mången gång deras gröda. Vid minsta missväxt uppstod hungersnöd i hela provinser, och skaror av brödlösa bönder livnärde sig som tjuvskyttar i skogarna eller samlade sig som löst folk i städerna. Andra — ty den franske bonden är sparsam och ihärdig — lyckades friköpa sig från livegenskapen, men då drabbade dem skatterna dess tyngre som fria jordägare. »Ack, om den gode konungen kände till vårt betryck», suckade de.

Inom borgarståndet voro väl skråförordningarna till hinder för handeln och industrien, men det oaktat gjorde medelklassen i städerna stora framsteg: fabrikanter och butikägare, affärsmän, bankirer och advokater vunno välstånd, bildning

Ludvig XV.
Målning av Latour. Louvren i Paris.

och anseende. Som statens långivare begynte de följa närmare med dess styrelse, antogo adelns klädedräkt och seder och kände sig alltmera tillbakasatta av adelns företrädesrätt till statens ämbeten och officersplatserna i hären.

Uppvaktning vid morgontoaletten.
Kopparstick av Halbou efter teckning av J. M. Moreau.

Under tiden levde de högre stånden, biskopar, grevar och markiser, i Versailles' gyllene salar, där de, med sin konung som förebild, i nöjenas sysslolösa värld förslösade sin kraft och sina inkomster. Prelaterna läto biskopsstift, kloster

Salongsscen från 1780-talets Frankrike.
Kopparstick efter målning av svensken Lafrensen.

och kyrkogods skötas av underordnade, som likgiltigt lämnade folket i okunnighet och vidskepelse, utan hjälp och ledning, ivriga blott när det gällde att förfölja protestanter eller försvara sina förmåner. Adeln åter försummade statsämbetena, till vilka den hade företrädesrätt, och lämnade gods och underhavande åt sina förvaltare; för alla var huvudsaken, att penningar rikligt sändes dem till Versailles. Man trängdes om hovsysslor och pensioner: hovmästare för stallet, jakten och falkarna, hovmunskänkar och hovförskärare, ceremonimästare, kammarherrar och kammarfruar, ingen hade annat att göra än att bära upp lön, buga, konversera och roa sig. Ej ens i hären, där adelsmännen ensamt hade rätt till officersplatserna, fyllde de sin uppgift: där fanns en mängd överflödiga officerare, artiga och fina kavaljerer, för vilka kriget var en förlustelse, medan tjänstgöringen lades på de underordnade.

Detta samhällsskick förekommer numera varken i Frankrike eller annorstädes; det har blivit kallat *den gamla regimen.*

Upplysningsfilosoferna och de litterära salongerna. Med vördnad och andakt hade man härtills betraktat den gamla regimens inrättningar i stat och kyrka, som Gud själv troddes hava pålagt människorna.

Då begynte snillrika skriftställare ur tredje ståndet att granska dem och lade med brinnande hänförelse en annan åsikt i dagen. Varför skulle samhällsordningen vara pålagd av Gud? Själva hade människorna givit sig den, och var den dålig, så kunde de giva sig en annan. Varför skulle en härska över alla? Varför skulle det finnas högre och lägre stånd? Varför skulle några få i sysslolöshet förtära vad flertalet i nöd och fattigdom hopbragt? Vartill gagnade kyrkan med dess präster och tionde? Var kristendomen förmer än andra religioner, och var bland dess många kyrkor den katolska allena saliggörande? Var icke religionen blott en list av prästerna för att få leva i överflöd på andras bekostnad? Upplysning och förnuft skulle nu regera

världen och under deras ledning en ny samhällsordning grundläggas, där alla voro fria, jämlika och bröder. Dessa *upplysningsfilosofer* hade en outtömlig förmåga att giva en fattlig och lekande form åt sina läror, än i teaterstycken och romaner, än i flygskrifter och avhandlingar; de kunde läsas och förstås av var man, och då på den tiden franskan var världsspråk, hade de en storartad framgång ej blott i Frankrike utan i hela Europa. Utan rang, utan rikedom, utan ämbeten och makt voro de sin tids ledare och främsta män.

I den sysslolösa förnäma världen kommo de snart på modet, genom de litterära salongerna i Paris. Högtställda damer fängslade med sin begåvning eller sitt fina umgängessätt en ständig krets av gäster i sina hem, där de regelbundet gåvo dinéer eller supéer ett par gånger i veckan, eller ock togo de emot någon viss timme varje dag. Värdinnan biträddes av några framstående skriftställare, som skämtsamt kallats ministrarna vid det litterära hovet. Här sammanträffade huvudstadens mest glänsande sällskapskretsar, skriftställare, filosofer och konstnärer med hovets, härens och även kyrkans högtställda män. Konversationen var snillrik och lekande. Man beundrade nyutkomna skrifter, man begabbade kyrkan och religionen, staten och styrelsen. Det blev mod bland abbéer och markiser att gäckas med sig själva och sin egen värdelöshet. Ingen anade, att skämtet en gång kunde bliva allvar. Efter måltiden kunde gästerna i grupper eller parvis gå ut i parken; i raka alléer och cirklade bersåer, på terrasser, mellan fontäner och marmorstoder fortsattes konversationen muntert och fritt, som envar behagade.

Nu var det ej mera hovet i Versailles, som gav ton för Frankrike och Europa, utan de litterära salongerna. Ingen mera bemärkt utlänning kom till Paris utan att besöka dem, småfurstar i Tyskland eller Italien, som ville följa med modet, höllo sina sändebud vid dessa salonger, och ministrar och monarker stodo i brevväxling med deras värdinnor, vilka åter på resor i utlandets huvudstäder emottogos som prin-

sessor. Så spriddes upplysningslitteraturens läror från Frankrike över hela Europa.

Dess största författare voro *Voltaire* och *Rousseau.*

Voltaire. *Voltaire* [voltä'r], son av en notarie vid räknekammaren i Paris, var en mästare på alla litteraturens områden: teaterstycken, romaner, berättande dikter, historieverk, flygskrifter och vetenskapliga avhandlingar; i alla former förstod han att gäckas med den gamla regimen och kvickt och intressant framställa den nya upplysningens läror. Hans första större arbete var »Henriaden», en berättande dikt om Henrik IV av Bourbon, vars fördragsamhet han ställer upp mot prästernas hyckleri, fanatism och förföljelselusta. Tvenne gånger satt Voltaire på Bastiljen, där regeringen inspärrade sina angripare utan dom och rannsakning. Hans bittra fiender voro de andliga, som i biktstolar och kyrkor motarbetade hans skrifter och utverkade förbud mot dem vid hovet, så att de ofta måste tryckas i hemlighet.

Snart gick Voltaires namn och rykte ut över hela Europa. Han brevväxlade med kejsarinnan av Ryssland och var i flera år gäst hos konungen av Preussen. Utlandets furstar och ministrar rådfrågade honom om sina reformer i staten och kyrkan och tävlade om ett bifallande ord, en vers eller ett smickrande brev av den store filosofen. Voltaire ansåg, att monarkerna borde behålla sin envåldsmakt, men för att begagna den till folkens bästa, ty dessa voro själva för okunniga och vidskepliga för att frågas till råds och få bestämma om sina egna angelägenheter. Skatterna skulle fördelas jämnare, alla ställas lika inför lagen, tortyren avskaffas, folkskolor grundläggas, tyckfrihet införas och kyrkan ställas under staten. Den upplyste envåldsmonarken borde vara en filosof på tronen, sitt folks lycka och välfärd.

I Frankrikes förnäma värld var Voltaire firad och beundrad och en monark i de litterära salongerna. Men Ludvig XV var monark i staten, och han besvärade sig ej med reformer. »Efter oss syndafloden», plägade han gäckande säga,

Voltaire.
Samtida kopparstick.

när han gick till sina nöjen, och den gamla regimen fick bestå. Och syndafloden kom, under hans sonson och efterträdare *Ludvig XVI* (1774—92); det var den stora franska revolutionen.

Sina sista tjugu år tillbragte Voltaire i *Ferney* nära Genève i nuvarande franska Schweiz, där han åt sig uppfört ett präktigt slott med parker i tidens stil. »Jag fruktar hovet och prelaterna», sade han till förklaring på sin tillbakadragenhet. Här fortsatte han sin storartade brevväxling med Europas monarker och besöktes av gäster från hela Europa.

Calas' familj tar avsked före avrättningen.
Samtida kopparstick.

Hans porträtt visar en mager gestalt, med ett gäckande löje i blicken, en väldig grå peruk, fina spetsmanschetter och en sobelpäls med karmosinrött sammetsövertyg, en skänk av ryska kejsarinnan. Voltaire var en rik och förnäm man och lade det gärna i dagen; men sin verksamhet ägnade han de förtryckta och förföljda. Det fattiga lilla Ferney förvandlades till en blomstrande köping med välodlade fält och vinstgivande urmakerier, och hela nejden vördade honom som sin

välgörare. Så levde och verkade Voltaire på Ferney, en sannskyldig de fria skriftställarnas patriark.

Framför allt uppträdde Voltaire för att hjälpa dem, som förföljdes av den katolska fanatismen. I Toulouse levde en aktad köpman, Jean Calas [kala'], 68 år gammal, med sin hustru och flera vuxna barn. Familjen var protestantisk, utom en av de yngre sönerna, som övergått till katolicismen;

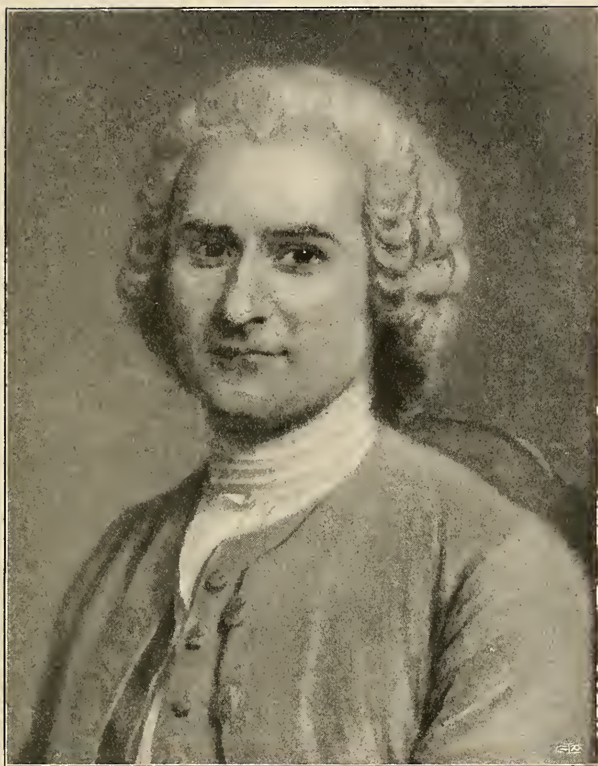
Domen över Calas förklaras orättvis inför hans hustru och döttrar.
Samtida kopparstick.

även fanns i huset en gammal trotjänarinna, som var katolik. Ett stort bekymmer bereddes gamle Calas av hans äldste son, som förde ett utsvävande liv och gjorde skulder; slutligen tog sig den unge mannen i förtvivlan själv av daga genom hängning. Strax spriddes i det katolska Toulouse ett rykte, att fadern med tillhjälp av sin fru och trotjänarinna mördat sin son, emedan denne som yngre brodern tänkt övergå till katolicismen. Prästerna underblåste folkets fanatism, och familjen Calas kastades i fängelse, medan den hängde självmördaren firades som en martyr och talrika underverk be-

gynte ske vid hans lik, som utställts till allmänt beskådande. Fanatismen tog så överhand, att domstolen i Toulouse dömde den olycklige fadern till döden och lät avliva honom på stegel och hjul, bröderna och systrarna inspärrades i kloster och tvungos att antaga katolicismen, och den gamla modern lämnades utan familj och underhåll åt sitt öde. Men då Voltaire på Ferney fått höra talas härom, tog han sig saken an. Han uppvisade det orimliga i att en orkeslös gubbe som Jean Calas skulle hava strypt och upphängt en ung man i sina bästa år, och att han därvid skulle biträtts av dennes egen mor, som var en öm och godhjärtad människa, eller av den gamla trotjänarinnan, som var en sträng katolik. Han författade sin berömda skrift om fördragsamheten och vädjade till den allmänna meningen i hela den bildade världen. Han tillskrev alla upplysningslitteraturens skriftställare i saken. »Ropen», tillade han, »och låten ropet gå vidare!» Paris, ja, hela Europa kom i rörelse, och rättegången upptogs på nytt. Förgäves sökte domstolen i Toulouse draga ut på tiden. Själva konungens ministrar togo saken om händer, och efter tre års kamp blev domen äntligen upphävd. Familjen Calas' ära var återställd, modern och barnen återförenades, och Ludvig XV själv skänkte familjen i skadestånd 36,000 francs.

Gång på gång tog sig Voltaire sålunda de förföljda an. Varhelst en grov orättvisa förövades, människorätt kränktes och fanatismen förföljde sina offer, där höjde Voltaire sitt mäktiga ord och ställde de skyldiga vid skampålen inför hela Europa.

Åttiofyra år gammal besökte Voltaire ännu en gång Paris och blev emottagen i triumf. Överallt på gatorna följdes hans ekipage av jublande folkskaror, och balkonger, trappor och tak fylldes av åskådare. I teatern framställdes mitt på scenen Voltaires staty, som bekransades av skådespelarna och skådespelerskorna. Hela publiken stod, Voltaires namn ljöd från allas läppar, det var ingen ända på bifallsrop, viftande och applåder, när Voltaire i sin loge reste sig upp för att

Rousseau.
Pastell av Latour, Museet i St. Quentin.

tacka. Ända hem följdes han av folkmassor, som oupphörligt ropade: »Leve Voltaire!»

Så stark var den allmänna meningen, att hovet och de kyrkliga ej vågade förhindra hyllningarna; men de höllo sig borta. Kort därpå avled Voltaire i en sjukdom, som överansträngningen och sinnesrörelsen ådragit honom (1778).

Rousseau. *Jean Jacques Rousseau* [sja*ng* sjak roussåʹ] var född i Genève i ett protestatiskt borgarhem och fick en god

uppfostran. Hans far var urmakare. Då Jean Jacques ej hade lust för detta yrke, sattes han i lära hos en gravör. Mästaren var sträng och rå, och den känslige gossen vantrivdes och begynte förställa sig, ljuga och snatta. En eftermiddag hade han med några kamrater spatserat utom staden, vars port stängdes varje kväll på bestämd tid: de kommo några minuter för sent tillbaka, och Rousseau, som fruktade sin mästares stränga straff, vände Genève ryggen. Han förde nu ett äventyrligt vandrarliv i norra Italien och Frankrike, livnärde sig än som lakej, huslärare eller handsekreterare, än med notavskrivning och musik. Därunder lärde han känna naturen och livet från en helt annan sida än modefilosoferna i Paris. När han vid trettio års ålder kom till Paris och umgicks med skriftställare och blev upptagen i en del finare sällskapskretsar, var hans huvud fullt med egna tankar, hans ögon brunno av en underlig glans, hans sätt var tvärt och tafatt, och man kallade honom björnen.

Rousseau var närmare fyrtio år, då han vann sitt rykte som skriftställare. I den urartade samhällsordningen såg han orsaken till fördärvet och olyckorna bland människorna. Så länge de ännu levde som jägare och fiskare i skogarna, så länge voro de fria, goda och lyckliga, som naturen skapat dem. Men då begynte en att odla jorden och sade: »Detta är mitt», andra följde hans olyckliga föredöme, och så uppstod skillnaden mellan fattiga och rika. Till egendomens skydd slöt sig folket tillsammans och gav några makt att styra de övriga, och så uppstod skillnaden mellan mäktiga och svaga, mellan högre och lägre stånd. De högre missbrukade sin makt över de lägre; styrelsen, som folket insatt till sitt skydd, blev ett kungligt envälde, och så uppstod skillnaden mellan förtryckare och förtryckta. Samhällsordningen urartade och fördärvade alla: den rike i sina gyllene salar genom överflöd, den fattige i sin låga koja genom brist och betryck. Lyckan var förlorad, det var för sent att återgå till naturtillståndet.

Staten kunde alltså ej avskaffas; men folket, som självt in-

satt sin styrelse, kunde ingå ett nytt samhällsfördrag. Hos folket låg högsta makten, vari alla hade lika del, emedan alla av naturen voro fria, jämlika och bröder. Om i Frankrike ej, som i Genève eller forntidens republiker, allmän folkförsamling kunde sammankallas, så kunde nationen låta sig företrädas av valda ombud i en *nationalförsamling*. Den gamla regimen skulle avskaffas: folket skulle bestämma över egendomens storlek, att ingen fick för mycket eller för litet; över religionen, att ingen liksom katoliken fick anse sin för den enda saliggörande; över barnens uppfostran, att den blev enkel och naturlig. Ville nationalförsamlingen ej lyda folkets vilja, kunde man välja en ny, ville ämbetsmännen ej lyda folkets vilja, kunde man tillsätta andra.

Sålunda skulle de lägre stånden komma ur sitt betryck och de högre lämna salongernas konstlade värld för att återgå till ett enkelt liv på landet. Vad behövde man mer än ett tak att sova under, en dräkt att kläda sig i, ett bröd för att stilla sin hunger? Allt detta gav jorden sin odlare, i Guds fria natur, under lantliga sysselsättningar, bland grannar, dem han bemötte som jämlikar, och med tjänare, dem han bemötte som vänner.

Så lärde Rousseau med svärmisk lidelse, i ett språk av bedårande fägring och kraft.

De litterära salongernas förnäma värld stod honom nu öppen, men sina läror trogen vände Jean Jacques dem ryggen och bosatte sig på landet, i den prisade naturens sköte. Där sysslade den berömde eremiten med sina litterära arbeten. Mången dag var hans enda sällskap Thérèse, en enkel och godhjärtad tjänstflicka men med så ringa begåvning, att hon aldrig lärde sig månadernas namn; hon blev sedermera Rousseaus hustru. Förgäves sökte hans litterära vänner och väninnor med skämt och förebråelser få honom tillbaka till Paris. Sjuklig och misstänksam, stötte han sig snart med dem alla. Förföljd av kyrkan för sina fria åsikter och misstroende hela världen, sökte han fåfängt än här, än där en fristad och dog fattig, bruten och sinnesförvirrad år 1778, några vec-

kor efter Voltaire. »Här vilar sanningens och naturens man», lyder inskriften på hans grav.

Rousseaus skrifter, i synnerhet »Samhällsfördraget», som framställer den nya statens inrättningar, vunno stor spridning, ej blott i den förnäma världen, utan främst inom tredje ståndet. Envar ansåg sig som medborgare i Rousseaus republik, man tog här friheten, jämlikheten och broderskapet på allvar, ej blott som ämne för en elegant konversation. Och då ingen hade erfarenhet om hur folk och stater styras, syntes det som en lätt sak att förverkliga drömmen om den nya samhällsordningen, som skulle återgiva åt människorna deras förlorade lycka.

Fredrik II av Preussen (1740—86).

I Tyskland voro furstarna enväldiga som konungen av Frankrike, och deras huvudsträvande var att efterlikna honom. Envar, även den obetydligaste, hade sitt Versailles, med ministrar, hovmän och garden, med teatrar och baletter, upprätthöll vid sitt hov den strängaste franska etikett och fyllde sin lilla stat med ämbetsmän och skrivare, medan borgare och bönder förtrycktes med tullar, utskylder och dagsverken. Franskan var de bildades samtalspråk, fransk litteratur och franska moder rådde överallt; tyska — säger den kvicke Voltaire — talades blott med hästar och soldater. Värst var tillståndet i de katolska staterna, där präster och munkar höllo folket i okunnighet och vidskepelse.

Fredrik Vilhelm I och hans son. En bättre anda rådde i konungariket *Preussen* under *Fredrik Vilhelm I* av huset *Hohenzollern* (1713—40). Då efter hans tronbestigning överhovmarskalken inträdde med listan på den talrika hovpersonalen, tog den nye konungen en penna och strök ett väldigt streck över hela listan: de avskedades allesamman, hovmarskalkar, kammartjänare, pager och lakejer; juveler och konst-

saker såldes, och vid hovet fördes ett arbetsamt, borgerligt liv. Fredrik Vilhelm införde en sträng och sparsam statsförvaltning, så att de tyngsta pålagorna för bönder och borgare kunde avskaffas. För upphjälpande av åkerbruk och andra näringar skyddes inga utgifter. Av sina ämbetsmän fordrade han sträng lydnad. »Resonera icke» var hans valspråk. I själ och hjärta soldat, höll konungen sin här i bästa skick; hans käraste nöje var att åse sina preussares excercis, och den blev snart för sin punktlighet och noggrannhet ryktbar i hela Europa.

En stor sorg för Fredrik Vilhelm var hans son, kronprinsen *Fredrik.* Fadern ville framför allt hava honom till soldat, tysk till hjärta och seder. Men prinsen fann exercisen själlös och tråkig. Hellre åhörde han sin franske lärare, son av en till Brandenburg flyktad fransk hugenott. Det franska språket och litteraturen, den franska bildningen anslog hans livliga sinne, han talade helst franska och skrev god fransk vers. Hemkommen från exercisplatsen vid Potsdam, kunde han kasta av sig den styva stångpiskan, frisera sitt hår efter franskt mod, kläda på sig sin sköna broderade nattrock av siden och taga fram sina moderna franska böcker eller öva sig i den franska musiken. Men om då den barske fadern oförberett inträdde i rummet, så fingo de franska lockarna falla för saxen, nattrocken flög på elden, böckerna återsändes till bokhandlaren, och prinsen fick åhöra en timmes straffpredikan, medan hans flöjtlärare, hopkrupen och rädd, satt gömd i en vrå av rummet. »Frits är en narr och poet, det blir ingen soldat av pojken, han kommer att fördärva hela mitt arbete», sade den bekymrade fadern. Och närhelst han träffade sin son, hötte han åt honom med käppen.

Spänningen mellan far och son blev allt starkare, uppträdena allt häftigare, och slutligen försökte prins Fredrik fly till England. Men han blev ertappad och insatt i fängelse, hans medhjälpare avrättades utanför hans fönster, och själv hölls han under bevakning till strängaste arbete. Han måste handlägga ärenden i kyrko- och skolväsendet, i lantbruk och

Brandenburgertor i Berlin vid mitten av 1700-talet.
Del av ett kopparstick av Chodowiecki.

handel, i domstols- och polisväsendet. Senare fick han även ett eget regemente. Han var nu äldre och insåg nyttan av faderns förträffliga statsförvaltning och härens disciplin, och nu visade han en så stor begåvning för dessa saker, att fadern till slut blev helt nöjd med sin Frits.

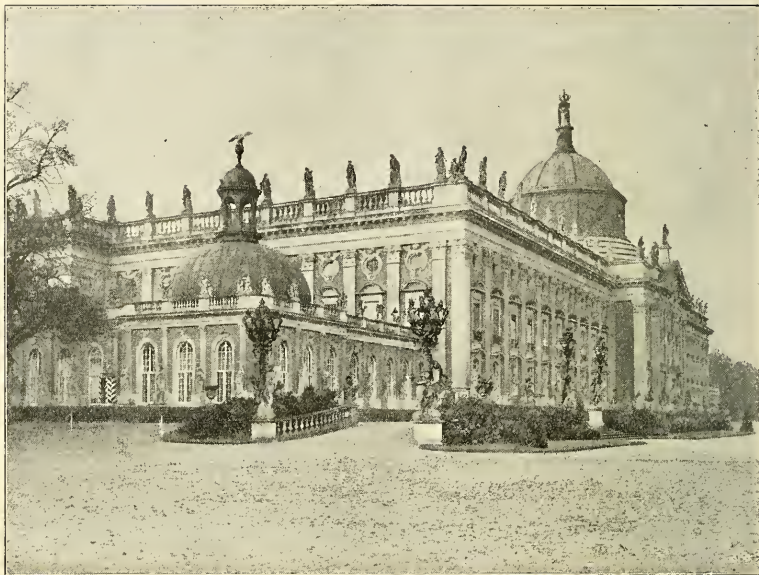
Prins Fredrik fick nu inrätta sig mera efter behag. Han umgicks med konstnärer och lärda, som tillkallades från Frankrike, lät uppföra skådespel och föranstalta konserter, vid vilka han själv blåste flöjt. Han brevväxlade med Voltaire, vars verk utgjorde hans förtjusning. Hans högsta mål var att bliva en upplyst furste enligt de franska upplysningsfilosofernas läror. »Konungen», skrev han som kronprins, »är sta-

tens förste tjänare och konungadömet ett ämbete, som folken till sin välfärd och sitt bevarande inrättat.» Även hyste han planer på Preussens förstoring och ära. Han studerade Condés berömda fälttåg och väntade blott på ett tillfälle att utvidga sitt land på grannarnas bekostnad.

År 1740 avled Fredrik Vilhelm i Berlin. Hans son låg gråtande vid dödsbädden, men den gamle konungen såg glad upp och sade: »Jag dör nöjd, då jag har en så värdig efterträdare.» Den unge prinsen besteg nu Preussens tron som *Fredrik II* (1740—86).

Österrikiska tronföljdskriget (1740—48). Kejsar Karl VI i Wien ägde ingen son, som kunde ärva hans länder, utan endast en dotter, *Maria Teresia*, 23 år gammal och förmäld med hertig *Frans av Lothringen*. För hennes räkning uppsatte den gamle kejsaren en tronföljdsordning, som tillsändes alla Europas monarker till godkännande. Prins Eugen av Savojen, som kände tidens trolösa statskonst, sade: »En fylld skattkammare och 200,000 bajonetter betyda mer än en million löften av Europas monarker.» Men sedan den åldrige fältherren avlidit i Wien 1736, bedrev kejsar Karl VI desto ivrigare sina underhandlingar, tills äntligen såväl Tysklands furstar som de flesta monarker i Europa undertecknat tronföljdsordningen. Emellertid hade den gode kejsaren knappt lagt sina ögon tillhopa, förrän dessa samma monarker beslöto att dela sinsemellan det arv, som de tillförsäkrat Maria Teresia. *Ludvig XV* i Frankrike ville förvärva Belgien, *Filip V* i Spanien Milano, och kurfursten *Karl Albert* av Bäjern, som tillhörde en sidogren av habsburgska huset, framställde anspråk på Österrike med Böhmen och Ungern. I sin huvudstad München höll denne nöjeslystne furste hov på franskt maner med teatrar, baler, jakter och lustslott; han betraktade sig redan som Tysklands förste monark.

Medan de andra underhandlade, handlade Fredrik II, och nu kom det honom till godo, att hans far efterlämnat nio millioner thaler i rikskassan och 76,000 väl exercerade soldater. Huset

Neues Palais i Potsdam

Hohenzollern hade i Schlesien, som tillhörde Österrike som biland till Böhmen, gamla omtvistade arvsanspråk på några mindre slott och län. På så svag grund och ehuru hans far undertecknat tronföljdsordningen, lät Fredrik II utan krigsförklaring sin marschfärdiga här rycka in i Schlesien: om Maria Teresia godvilligt avträdde hela detta land, lovade han att träda på hennes sida mot hennes hemliga fiender; annars skulle han förbinda sig med dem emot henne. Maria Teresia sände trupper för att jaga ut denna alltför älskvärda bundsförvant, men vid *Mollwitz* blevo de av Fredrik II angripna och slagna (1741). De österrikiska trupperna hade långt större krigsvana än Preussens, som nyss kommit från exercisplatsen, och deras rytteriattacker voro fruktade. Men orubbligt stod det preussiska infanteriet och laddade och sköt efter kommando som en levande maskin. Det österrikiska rytteriet

kastades över ända, och i takt, med raka led, såsom på exercisfältet i Potsdam, gick den preussiska armén emot fiendens infanteri, som vek för den oavbrutna gevärselden och flydde. Fredrik II själv, som nu var med i sin första batalj, förlorade vid rytteriattacken besinningen och red på sina generalers inrådan från slagfältet. Det var den enda gång han ej själv ledde en drabbning till slut; först följande morgon fick han bud om segern. Den preussiska disciplinen hade visat sin överlägsenhet i krig, och Maria Teresia fann ingen annan råd än att sluta fred i *Breslau* 1742 och lämna Schlesien åt Fredrik II.

Under tiden hade nämligen fienderna från alla håll öppnat *kriget om den österrikiska tronföljden.* Medan spanjorerna inbröto i Milano, hade Karl Albert av Bäjern, förstärkt med franska trupper, längs Donau ryckt in i Böhmen, där han erövrade Prag och lät hylla sig som Böhmens konung. Därifrån reste han till Rhen, där kurfurstarna samlade sig i Frankfurt am Main och valde honom till tysk kejsare under namn av *Karl VII.* Med fransk stât firade han sin kejsarkröning i Frankfurt och lät varje vecka för sin taffel hämta läckerheter från själva Paris.

Men Maria Teresia, vars mod växte med farorna, begav sig under tiden till *Pressburg* i Ungern, där de ungerska magnaterna voro församlade till riksdag och högtidligt firade hennes kröning till drottning av Ungern. Sorgklädd, med kronan på huvudet, trädde den unga, sköna drottningen inför dem. Med ögonen fyllda av tårar talade hon på latin, som var deras riksdagsspråk: »Övergiven av alla forna vänner, har jag flytt till eder trohet och beprövade tapperhet. Det gäller ingen ringare sak än konungariket Ungern, mig själv, mitt barn, min krona. Jag väntar av eder snabba rådslag och all möjlig hjälp.» Talet gjorde djupt intryck. De stridbara ungrarna drogo sina svärd och ropade: »Liv och blod för vår drottning Maria Teresia!» Riksdagen beslöt nu en allmän resning, och från alla delar av Ungern kommo tappra ryttarstammar, pandurer och kroater, sin betryckta drottning till

hjälp. Även i Österrike och Tyrolen vaknade samma hänförelse för det habsburgska huset, som så länge härskat över dessa länder.

Sålunda fick Maria Teresia rådrum att ordna sitt försvar. Ungrarna återtogo Böhmen, rensade Österrike från fiender och intågade i München, samma dag Karl Albert firade sin kröning i Frankfurt am Main. Det blev ett hastigt slut på kejsarståten. Medan pandurer och kroater plundrade ut de stackars bäjrarna, satt deras kurfurste i Frankfurt, övergiven och arm. Väl fick han tillbaka sitt land och återvände till München. Men hans hälsa var bruten, han kunde ej förtära annan föda än mjölk och avled inom kort av magsår och podager (1645). De allierade hade svurit varandra att gemensamt föra kriget till slut; när det gick illa, avföllo de en efter annan från koalitionen. Vid freden, som slöts i *Aachen* 1748, behöll Maria Teresia sina länder utom Schlesien. Hennes gemål, *Frans I*, valdes av kurfurstarna till kejsare efter Karl Albert, så att denna värdighet förblev inom huset Habsburg-Lothringen.

I Schlesien införde Fredrik II en sträng preussisk förvaltning, så att invånarna skämtande sade, att till de tio Guds bud hade de nu fått tre nya: resonera icke; betala din skatt; tag fast förrymda rekryter. Då de emellertid som protestanter förtryckts av Österrike, så funno de sig snart under sin nye herre och äro ännu i dag goda preussare.

Men var gång Maria Tesesia såg en schlesier, fick hon tårar i ögonen, och hon avvaktade första tillfälle att taga rovet ifrån »den elake mannen».

Sjuårskriget (1756—63). Med avund sågo Europas övriga regenter Fredrik II:s växande makt, och med största iver bedrevo Maria Teresia och hennes ministrar hemliga underhandlingar: *Ludvig XV* i Frankrike, *Elisabet* i Ryssland, *August III* i Sachsen-Polen, en son till August II, alla överföllo i förbund Preussen för att taga var sin del, tills Fredrik II nedsatts till simpel markgreve av Brandenburg som hans för-

fäder. Sålunda, menade Maria Teresia, skulle Fredrik bliva rättvist bestraffad, för att han 1740 på samma sätt överfallit Österrike. De andra monarkerna hade väl ej sådana skäl, men varhelst ett byte stod att få, där voro alla med om att dela.

Även Tyska riket, vars ständer höllo beständiga ombud vid *riksdagen i Regensburg*, hade på kejsarens uppmaning förklarat krig mot Fredrik II. Riksstäder och riksgrevar, furstbiskopar och furstabboter, stora och små, alla gladde sig åt hoppet att bryta Preussens övermakt och värvade bidrag till riksarmén. Det var lösa och brokiga skaror, många utan gevär, flera utan uniform, de flesta utan övning och alla utan disciplin; rekryterna rymde i sådan massa, att, som skämtarna sade, mången kapten, när han om morgonen vaknade i lägret, ej fick sikte på sitt kompani, huru han än gnuggade sig i ögonen.

Emellertid hade den franska armén över Rhen ryckt in i Sachsen och förenade sig där med riksarmén, tillsammans 60,000 man. De franska officerarna gjorde förträffliga kvickheter om markisen av Brandenburg och hans potsdamska vaktparad och oroade sig blott över, att de kanske skulle löpa dem ur händerna. Lägret vimlade av komedianter, frisörer och kockar, och nattrockar, peruker, pomada och luktvatten fyllde tälten hos dessa salongshjältar.

Men Fredrik II, som stod i Schlesien, besatte de viktigaste posterna vid gränsen och drog med 20,000 man utvalt folk till Sachsen, där han vid byn *Rossbach* nära Lützen mötte sina fiender (1757). Dessa ryckte an under full segermusik. Konungen, som ej ännu väntat ett anfall, hade låtit soldaterna äta middag i sina tält och satt själv med sina generaler till bords i herrgårdshuset i Rossbach, då en adjutant brådskande anmälde fiendens annalkande. Det blåstes genast till strid; inom ett par minuter, berättar ett ögonvittne, föllo, som om man dragit med ett snöre på teatern, alla tälten, slagordning bildades och preussarna ryckte an. Utan ett skott löpte riksarmén sin väg, och snart följde fransmännen efter. En

stor del tillfångatogs; resten räddade sig i oordnad flykt vid nattens inbrott.

Hela Tyskland gladdes åt segern vid Rossbach, ty om ock furstarna voro emot Preussen, så höll dock folket med, i synnerhet i de protestantiska staterna. Man sade:

Und wenn der grosse Friedrich kommt
und klopft nur auf die Hosen,
dann läuft die ganze Reichsarmee,
Panduren und Franzosen.

I själva Frankrike beundrades Fredrik II, framför allt i de litterära salongerna i Paris, och Ludvig XV tadlades för sitt förbund med den franska arvfienden Habsburg-Österrike, medan man i Wien var skadeglad åt fransmännens skymfliga nederlag vid Rossbach. Så svag var sammanhållningen inom koalitionen.

Från Rossbach tågade Fredrik i ilmarscher tillbaka till Schlesien, där han vid byn *Leuthen* med 30,000 man stod mot österrikarnas 90,000 (1757). Dock, de måste besegras, annars vore Schlesien förlorat och vägen öppen till Berlin. Konungen kallade sina officerare till sig och talade: »Emot alla krigskonstens regler går jag nu att angripa fiendens trefalt starkare armé. Vi måste slå honom eller alla bliva på platsen. Ingen må tro, att han kommer undan annorlunda. Den detta ej konvenerar kan genast få sitt avsked och gå hem, jag förebrår honom ej.» »Det vore mig en gemen hundsvott», utbröt i sin iver en av officerarna; alla voro redo att med konungen våga sitt liv för Preussen. Bland gemenskapen utdelades bröd och vin, och Fredrik gick omkring och talade upplivande till soldaterna. Då hären var för liten för ett vanligt angrepp, valde Fredrik den sneda slagordningen, kastade sig först över fiendens vänstra flygel och slog den, så centern och slog den, så högra flygeln och slog den, allt i oavbrutet segerlopp. Inom tre, fyra timmar var den österrikiska armén förstörd och Schlesien räddat. Segern vid Leuthen är en av de mest glänsande i krigshistorien.

England, som för sina kolonier samtidigt förde krig med Frankrike, begynte nu, för att sysselsätta Frankrikes arméer i Tyskland, att frikostigt understödja Fredrik med penningar, välbehövliga bidrag i hans tömda kassor.

Härtills hade Fredrik II krigat mot en fiende i sänder. Men år 1759 lyckades ryssar och österrikare förena sig i själva Brandenburg och hade lägrat sig på höjderna vid *Kunersdorf* vid Frankfurt an der Oder, då de upphunnos av Fredrik II. Två dagar och två nätter hade hans folk varit på benen och gjorde ännu på bataljdagen en nio timmars marsch. Det var en glödhet sommardag. I första anloppet togos de ryska förskansningarna, och Fredrik sände redan segerbud till Berlin. Men nu inryckte österrikarnas friska fotregementen, och ryssarna höllo stånd på nytt. Gång på gång förde Fredrik sina uttröttade kolonner mot österrikarnas batterier: förgäves, hans folk upplöste sig i panisk flykt. Ingen lydde mer, och som bedövad drogs konungen med i flykten. Med brevet mot ryggen på en officer skrev han till Berlin: »Allt är förlorat, rädda den kungliga familjen, adjö för evigt!» Under natten låg han utsträckt på en halmbädd i en färjstuga vid Oder, medan spillrorna av hären, knappt 3,000 man, samlade sig. Han ruvade på självmord och gav redan order om styrelsens ordnande vid sin död: Preussens undergång ville han ej överleva. Men österrikare och ryssar voro alltför oeniga för att begagna sin seger, och så fick Fredrik tid att repa mod och ersätta sina förluster.

År efter år förde han den förtvivlade striden vidare. Då avled i Petersburg (1762) kejsarinnan Elisabet, och hennes efterträdare, *Peter III*, en stor beundrare av Fredrik, gick över på hans sida. Även Maria Teresias övriga bundsförvanter drogo sig tillbaka från kriget, och hon fann det fruktlöst att fortsätta ensam. I freden, som slöts 1763 på jaktslottet *Hubertsburg* i Sachsen, återställdes gränserna som före kriget. Preussen var nu en av stormakterna i Europa, och en tävlan begynte mellan det protestantiska Preussen och det katolska Österrike om första platsen bland Tysklands stater.

August III återvände från Polen till sitt illa utplundrade Sachsen, där han avled i Dresden samma år. För Polen var hans slappa regering fördärvbringande, och hans död gav anledning till dess delningar och undergång.

Det upplysta enväldet. Hela sin regeringstid arbetade Fredrik II outtröttligt på sina staters välstånd och förkovran. Han härskade ensam, ständer funnos ej att sammankalla till lantdag, och ministrarna voro knappt mer än konungens skrivare och förrättade sitt arbete punktligt som maskiner. Alla viktigare brev och statshandlingar genomläste konungen själv: en blick, ett ord, några anteckningar i kanten, och ministrarna förstodo svaret och skrevo ut det under dagens lopp, varefter konungen läste igenom ett och annat för att kontrollera: akte sig den, som ej gjort bra arbete! Om somrarna satt konungen vid sitt arbete redan kl. 4 på morgonen, om vintrarna kl. 8. Ofta reste Fredrik omkring i landet, frågade om allt, tog reda på allt och överraskade gärna med att vara väl underkunnig om allting. Någon gång, då han ej hade tid att dröja längre på orten, måste borgmästare och rådmän rida bredvid hans vagn och redogöra för sin stads angelägenheter. Med de bildade talade han franska och var kort och tillbakadragen. Med bönder och ringare personer underhöll han sig trohjärtat och skämtsamt på tyska, och av dem kallades han förtroligt »gamle Frits».

Grunden för välstånd och förkovran såg Fredrik II i upplysning och kunskaper. Därför lät han i alla sina stater inrätta folkskolor enligt ett reglemente, som började: »Med högsta misshag have Vi förnummit, att ungdomen i byarna på landet uppväxer i okunnighet och dumhet. Därför ställe Vi såsom god landsfader och på det att vi måtte skickligare och bättre undersåtar bekomma alla våra ämbetsmän följande generalbyskolreglemente till efterrättelse.» »Föräldrar, som tredskas att sätta in sina barn i skola», hette det där bl. a., »erlägga likafullt skolavgiften och bötfällas, tills barnen skickas till skolan.» Ofta satte konungen till lärare sina uttjänta korp-

Fredrik den store som gammal.
Kopparstick efter målning av Cuningham.

raler, som han sålunda på samma gång fick försörjda på ålderdomen.

Fredrik II tillät icke, att någon för religionens skull förföljdes, protestant eller katolik. »I mina stater får envar bliva salig på sin fason», sade han. Själv ringaktade han, liksom Voltaire och de franska upplysningsfilosoferna, den kristna kyrkan.

Adeln gynnades, särskilt i armén, de adliga godsägarna understöddes frikostigt i sina jordbruksföretag, och adelns företrädesrättigheter över bönderna fortbestodo. Dock upprätthöll konungen en sträng lagskipning och tog bönderna i skydd mot adliga godsägares orättvisor.

Då för tiden låg Preussens industri i sin linda, och de fabriker, som Fredrik genom förskott och understöd fått i gång, hade trög avsättning för sina varor, ty utländska varor voro mer i preussarnas smak. Men konungen ville kommendera handeln och industrien likaväl som truppernas rörelser i kriget. Han kunde ej tillåta, att hans undersåtar gåvo ut det fattiga Preussens pengar till utlandet. Nu sattes höga införseltullar på de utländska varorna, eller ock förbjödos de, tills allmänheten begynte köpa av de inhemska tillverkningarna, och så uppstod snabbt en livlig industri i Preussen. Konungen bestämde för de särskilda köpmännen de handelsgrenar, envar hade att hålla sig till, och förbehöll åt staten handeln med tobak, kaffe och salt, som gav de bästa inkomsterna. De höga tullarna fördyrade alla varor; kaffet steg så i pris, att man blott med svårighet kunde anskaffa det. Adeln i en stad klagade häröver. Men konungen lät svara: »Hans Majestät i högst egen person har i sin ungdom blivit uppfödd med ölsupa, förty kan folket på orten sig även därmed uppföda låta.» Allmänheten kunde gärna knota, blott skattkammaren fylldes, ämbetsmännen fingo sin lön och hären sin sold.

Så arbetade och tänkte Fredrik II för hela sitt folk. Ordning, arbetsamhet och lydnad för överheten blevo de egenskaper, som preussarna framför allt värdera.

Fredrik var den bäste av de envåldsmonarker, som de franska upplysningsfilosofernas skrifter framkallade.

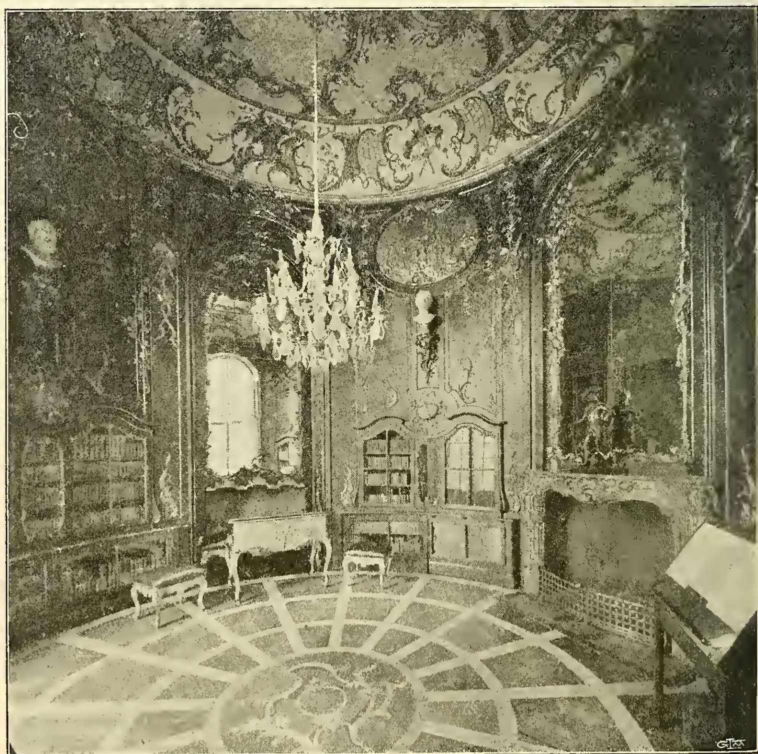
Före sjuårskriget var Fredrik II glad och livlig. På sitt lustslott Sans Souci [sa*ng*sōūsi'] samlade han omkring sig vetenskapsmän och författare, mest fransmän, och när dagens arbete var slut och supén serverades, förde han i deras krets

Slottet Sans Souci vid Potsdam.

en snillrik och glad konversation i filosofi och politik. Man talade franska, konungen föredrog det framför det tunga tyska språket. Voltaire var en längre tid hans gäst och prisar i sina brev hans gästfrihet och snille. Han kallade Sans Souci sitt »filosofiska paradis». Genom sitt småaktiga förvärvsbegär råkade Voltaire dock i tvist med konungen, och de skildes som ovänner; men senare fortsatte Fredrik II sin brevväxling med den snillrike fransmannen. Han brevväxlade även med

Rousseau. »Om den mannen förstode sig aldrig så litet på politik, så skulle han ej skriva sådan förslag till statsförfattningar», yttrade Fredrik om den berömde författaren till »Samhällsfördraget». Under sjuårskriget undergick Fredrik II en förändring. Han såg sina vänner och krigskamrater stupa omkring sig, krigets förfärliga ödeläggelser plågade hans sinne, han kände sig alltmera ensam och blev sluten och kall. Han försummade sin person, hans rock var sliten och den bruna västen full av snus. Mot sina ämbetsmän och undersåtar blev

Fredrik den stores bibliotek i Sans Souci.

han alltmer knarrig och misstrogen. Hans enda förströelse var hans arbete, och ännu under sin sista sjukdom, trots sina plågor och sömnlösa nätter, handlade han regeringsärendena. »Det lider mot slutet», sade han, »därför måste jag begagna tiden, den är ej min utan statens.»

Fredrik II dog barnlös och efterträddes av sin brorson, *Fredrik Vilhelm II* (1786—97).

Även Maria Teresia arbetade för sina staters välfärd och förkovran och var högt älskad av alla sina folk. Hennes son *Josef II* (1780—90) efterträdde sin far som tysk kejsare och sin mor i de habsburgska arvländerna. Han var den förste regenten av sidogrenen *Habsburg-Lothringen*.

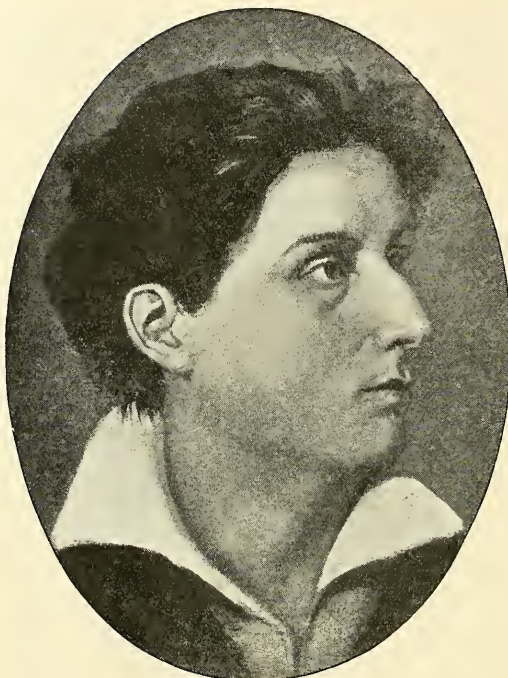

Fredrik den stores död.
Samtida kopparstick av Chodowiecki.

Schiller och Goethe.

Jämte den politiska väckelse, som Fredrik II:s bragder under sjuårskriget framkallade, gick genom Tyskland en andlig väckelse, även den uppkommen inom nationens protestantiska del; dess ledare voro tvenne diktarsnillen, *Schiller* och *Goethe*.

Schillers ungdomstid. Schiller föddes (1759) i det protestantiska *Württemberg* vid Neckar, då ett obetydligt hertigdöme, där hans far var forstmästare i hertigens tjänst. I det redbara borgerliga hemmet förflöt hans barndom lyckligt,

Schiller som ung.
Porträtt av Tischbein.

ehuru i torftiga omständigheter. Men hertigen, *Karl Eugen*, en av Tysklands många förfranskade små tyranner, hade på äldre dagar slagit sig på att vara upplyst envåldsmonark i Voltaires anda. En dag lät han kalla till sig flera officerare och ämbetsmän och befallde dem att sända sina söner till en av honom grundlagd uppfostringsanstalt, benämnd »Karlsschule». Bland dem var Schillers far, som måste skriftligt förbinda sig, att hans son »helt och hållet skulle ägna sig åt det württembergska husets tjänst och ej utan nådigt tillstånd ur densamma utträda». Karlsschule var ett internat med militärisk disciplin. Eleverna buro uniform. Undervisning, kroppsövningar, trädgårdsarbeten, promenader och besök i hovteatern, allt gick efter kommando. Ferier gåvos ej; före jul hölls två veckors offentlig examen, som bevistades av hertigen och hans gäster vid hovet. Det yrke, eleverna skulle studera, bestämdes egenmäktigt av hertigen. Åtta år levde Schiller under detta tvång, som hos den eldige och begåvade ynglingen framkallade ett överdrivet frihetsbegär. Han försummade studierna, skrev i

hemlighet poesi, läste Rousseau, föraktade världen och svärmade för frihet och natur.

När Schiller vid 22 års ålder utexaminerades som militärläkare i hertigens tjänst (1781), låg redan hans första skådespel, »Die Räuber», färdigt. En ung, rikt begåvad greve, Karl Moor, blir av sin yngre broder Frans genom ränker och förfalskningar bedragen på sin faders förtroende, sitt arv och sin brud. Uppbragt samlar han omkring sig ett band av likasinnade kamrater och för krig mot det fördärvade samhället, mördar dess orättrådiga ministrar och bestickliga ämbetsmän och visar sig, ehuru rövarchef i Böhmens skogar, långt ädlare än Frans i sitt grevliga slott. Ett sådant stycke kunde naturligtvis ej uppföras i Württemberg, varför Schiller sände det till det närbelägna *Mannheim* i Pfalz, där det väckte stort bifall; Schiller reste själv två gånger hemligen dit och övervar föreställningen: hans diktarkall stod från detta ögonblick klart för hans själ. Då hertigen förargad förbjöd honom att skriva mera och gav honom fjorton dagars arrest på högvakten, flydde den unge diktaren nattetid med en av sina kamrater från Württemberg; det sista de sågo av fäderneslandet var illuminationen från ett av hertigens lustslott, där han som bäst firade en präktig fest med några furstliga gäster.

I Mannheim hade Schiller väntat att bliva emottagen i triumf; men man ogillade hans olydnad emot överheten och fruktade för Karl Eugens förföljelser; med möda fick han en knapp anställning som teaterförfattare. Så framlevde Schiller sin ungdom i Pfalz, än ensam i dystert världsförakt, än i stormiga överdrifter mitt i det brokiga teaterlivet. Men hans snille höll honom upprätt, tills ynglingen mognade till man och förstod, att lyckan icke vinnes genom att i stormande mod nedriva den bestående samhällsordningen utan genom att i manlig självövervinnelse arbeta på dess förbättrande. Schiller begynte nu på allvar studera historia och dikta, flyttade till Sachsen-Weimar (1787), gifte sig och blev professor i *Jena* vid det gamla protestantiska universitetet från Johan Fredriks tid.

Goethe i Weimar. Goethe var tio år äldre än Schiller. Född 1749 i den protestantiska riksstaden Franfurt am Main, kurfurstarnas och kejsarvalens stad, där hans fader var en ansedd rådsherre, växte detta diktkonstens söndagsbarn sorglöst upp i det förmögna patricierhemmet. Som yngling, medan han på faderns önskan studerade rättsvetenskap i Leipzig och Strassburg, greps även han av Rousseaus anda och genomlevde stormiga år. Han umgicks med de unga frihetsivrare, som vid tiden efter sjuårskriget ruskade om det sömniga och småaktiga livet i de tyska småstaterna, i det de med romaner och teaterstycken överbjödo varandra i stormiga angrepp mot den bestående samhällsordningen. Även Goethes första större dikter, »Götz v. Berlichingen», ett skådespel från reformationstiden, och »Werther»,

Goethe som ung.
Marmorbyst av Trippel.

en berättelse från hans samtid, ehuru tillika snillrika konstverk, röja samma stormiga mod. Men lyckliga omständigheter och en lycklig natur läto Goethe snart övervinna dessa förvillelser, och när senare Schillers »Die Räuber» utkom och väckte en ny storm hos ungdomen, höll sig Goethe ogillande tillbaka.

Goethe var 26 år och levde i fädernehemmet i Frankfurt utan att ännu hava någon bestämd levnadsuppgift, då hertigen av *Sachsen-Weimar*, den nittonårige *Karl August*, på genomresa i Frankfurt gjorde hans bekantskap och, fängslad av hans rika diktarnatur, inbjöd honom till Weimar. Det var icke vanligt, att en tysk furste bekymrade sig om tysk litteratur. Goethes fader avrådde, men skalden, som fattat vänskap för den frimodige och levnadsglade unge hertigen, följde inbjudningen (1775). Nu blev det liv och rörelse i det lantliga lilla Weimar. I kraft av sitt snille var borgarsonen från Frankfurt från första ögonblicket den främste vid hovet. Etiketten lades åsido, Goethe och hertigen kallade varandra du. Glada utfärder, halsbrytande ritter, sällskapsteater i det gröna, slädpartier och skridskoåkning, danser och dryckeslag, i allt var Goethe den ledande själen. Men under allt detta förde han oförmärkt sin unge hertig till en djupare uppfattning av en furstes plikter. Än anspelade han därpå i tillfällighetsverser och teaterstycken; än kunde de, diktaren och hertigen, i Goethes lilla i grönt inbäddade trähus i timtal sitta och samspråka om djupa och allvarsamma ämnen. Inom ett år var Goethe utnämnd till geheimeråd med plats i styrelsen. Weimars lilla adliga ämbetsmannavärld råkade i bestörtning: skulle denne borgarson från Frankfurt få ställa deras hedervärda Weimar på huvudet med sina reformer efter Rousseaus »Samhällsfördrag»? Men Goethe stod framom Rousseau; han visste, att människan blott under ihärdigt och självförsakande arbete kan förbättra sin lott. Han blev inom kort både krigsminister och finansminister i den lilla staten och själen i dess styrelse; av kejsaren i Wien blev han sedermera adlad. Snart kommo statsräkenskaperna i ordning, lantbruket och berg-

verken upphjälptes, skatterna minskades. Goethe ville gå ännu längre och friköpa bönderna från livegenskapen, som flerstädes kvarstod; men hertigen hade icke nog ihärdighet och sparsamhet härtill. Emellertid kom Weimar, som sedan sjuårskriget varit på obestånd, efter hand i samma mönstergilla skick som själva Preussen; och då därtill flera snillrika tyska skriftställare och lärda kallades till hertigdömet i särskilda anställningar, fick Goethes och Karl Augusts Weimar med rätta namnet »Tysklands Aten».

För Goethes diktarnatur var det praktiska arbetet i Weimar i längden för mycket; hans påbegynta diktverk lågo ofullbordade. Men han sade till sig själv: »Håll ut, var en man!» Och han höll ut år efter år, tills hans anordningar syntes betryggade. Då lämnade han Weimar; plötsligt, utan att förtro sig åt någon annan än sin hertig, avreste han till Italien, Michelangelos och Rafaels och de fornromerska minnenas land. När han efter halvtannat års frånvaro återvände till Weimar med mognad diktarkraft, återtog han blott en del av sina ämbeten och ägnade sig mera helt åt sin huvuduppgift, skaldekonsten. Det var en lycka, att han därunder hade Schiller vid sin sida.

Vänskapen mellan Goethe och Schiller. Det lilla *Jena* ligger vid Saales stränder, täckt inbäddat bland lummiga pilträd och gröna fält. Där verkade Schiller som professor i historia och utgav sin berömda »Trettioåriga krigets historia». Ännu står det hus kvar, där Schiller bodde, med sin gröna trädgård och bordet av sten, där Goethe och han hava suttit och talat månget djupt och mäktigt ord. Senare överflyttade Schiller till Weimar, där han utgav sina storslagna historiska skådespel: »Maria Stuart», »Wallenstein», »Jungfrun av Orleans», »Vilhelm Tell».

Schiller bosatte sig i Jena kort efter Goethes hemkomst från Italien, men länge voro de bägge diktarna främmande för varandra. Goethe såg i Schiller blott frihetsivraren från »Die Räuber» och höll sig förnämt på avstånd. Men en dag

träffades de tillfälligtvis i Jena, och sedan isen väl var bruten, fann Goethe snart i sin yngre diktarbroder en helt annan man, än han väntat: även denne hade övervunnit sin ungdoms stormiga otålighet. År för år blev deras vänskap varmare. Än stannade Goethe några veckor i Jena, än besökte Schiller honom i Weimar, och däremellan växlade de med varandra brev, som, numera samlade i tryck, utgöra det skönaste minnesmärke över detta skaldeförbund.

Goethe var direktör för den hertigliga teatern i Weimar, och i broderligt samförstånd arbetade de bägge diktarna på att göra denna till ett uppfostringsmedel för den tyska nationen. Utan att det minsta akta på den outvecklade smaken hos den tidens tyska allmänhet lät Goethe uppföra endast stycken av hög och ädel art, Schillers historiska sorgespel, Voltaires och Shakspeares eller sina egna skådespel. Men i denna teater var endast hovfolket i Weimar publik, och på parterren satt geheimerådet v. Goethe själv, sträng och vördnadsbjudande; vem vågade där hava en egen mening om skådespelet? Folket självt, som dock just skulle bildas i teatern, infann sig icke, och på samma sätt gick det vid teatrarna i Tysklands andra småstater. Den sönderdelade nationen kunde ej frambringa en skådespelsförfattare som Molière i Frankrike eller Shakspeare i England, dessa folkets stora uppfostrare, som på samma gång fängsla den enklaste publik och de finaste konstkännare. I övrigt hava dock Goethe och Schiller för sin nation samma betydelse som grannländernas nämnda diktare för sina.

Schiller, vars bräckliga kropp ej kunde bära de ansträngningar, hans eldiga själ pålade den, avled redan 1805 i Weimar. Goethe var djupt gripen. Då han fick dödsbudet, gömde han ansiktet i sina händer och grät. »Halva min tillvaro har gått ifrån mig», skrev han till en av sina vänner. Själv uppnådde han en hög ålder och avled i Weimar 1832. De bägge skalderna ligga begravna sida vid sida, och deras dubbelgrav utgör ett av Weimars många minnen av Schiller och Goethe.

Goethes »Faust». Goethes huvudarbete är »Faust», ett av alla tiders djupsinnigaste och snillrikaste verk, på vilket skalden arbetade under tjugu år. Det låg färdigt i manuskript redan före Schillers död men utkom i tryck först år 1808.

Till ämne för sin dikt har Goethe upptagit en gammal tysk folksaga om den lärde doktor *Faust*, en sanningssökande ande, som, trotsande på sin egen kraft, genomforskat alla världens vetenskaper utan att i någon finna sin tillfredsställelse. En afton följer honom till hans studerkammare en underlig svart pudel. Faust frambesvärjer dess rätta gestalt, och nu framträder ur pudeln den onde själv, *Mefistofeles*, med hästfoten dold under kappan. Mefistofeles, för vars välde alla högtsträvande andar äro farliga, söker neddraga Faust till sinnevärldens nöjen och njutningar. Varför som en tok förspilla sitt liv bland gamla böcker, med studier och grubbel? Faust försäkrar, att vad än Mefistofeles i världen kan bjuda på, skall hans ande ej ett ögonblick däri finna verklig glädje, och förskriver med detta förbehåll sin själ åt Mefistofeles. Vart denne än för honom: i glada dryckeslag, bland häxorna på Brocken i Harzgebirge, hos sin käraste Gretchen, ingenstädes finner Faust vad hans ande sökt, och diktverkets första del slutar därmed, att Mefistofeles på sina trollhästar för bort Faust genom luften. Andra delen, som Goethe skrev i sin höga ålderdom, är dunkel och svårfattlig: som härskare över ett litet land finner Faust, som oavbrutet och modigt strävar och arbetar för att föra sitt folk till välstånd, lycka och frihet, äntligen ett ögonblick av verklig glädje. Men då han i detsamma dör och himmeln öppnar sig, blir Mefistofeles överväldigad av änglarnas anblick och försummar den rätta stunden att gripa Faust, som sålunda räddas.

Utom sina stora verk hava såväl Schiller som Goethe skrivit flera mindre dikter; sådana finnas avtryckta i alla tyska läseböcker.

Men Fredrik II, under vars livstid de bägge skalderna redan frambragt betydande verk, höll fortfarande på de fran-

ska författarna, talade föraktligt om de tyska, som han kallade plumpa och smaklösa fuskare, och trodde ej, att tyskarna någonsin kunde duga till skalder.

Katarina II och Polens delningar.

Katarinas revolution (1762). Redan under sin regering hade kejsarinnan Elisabet av Ryssland till sin efterträdare utsett sin systerson, hertigen av *Holstein-Gottorp*, som vid hennes död (januari 1762) besteg tronen såsom *Peter III.*

Peter III, som var en stor beundrare av Fredrik II och hans bragder i sjuårskriget, slöt genast förbund med honom och ställde under hans kommando samma ryska trupper, som nyss stritt mot honom. Tysk i själ och hjärta, visade han öppet förakt för allt ryskt. Han införde i hären det preussiska exercisreglementet samt uniformer med blåa brandenburgska snören i stället för de gröna från Peter den stores tid. Hans livgarde utgjordes av holsteinare, en dödlig förolämpning mot det Preobraschenska gardet, som hittills innehaft denna plats, så att officerare i hundratal begärde sitt avsked. Han drog in kyrkans gods under staten, befallde poperna att raka sina skägg och avlägga sina långa kaftaner samt att helgonbilderna skulle nedtagas från kyrkorna, och därigenom uppretade han emot sig det mäktiga grekisk-katolska prästerskapet. Självhärskarmakten hade stigit honom åt huvudet, och han trodde sig kunna göra med Ryssland vad han behagade; förgäves varnade honom den kloke Fredrik II.

En dov förbittring jäste i Petersburg mot kejsaren, och allas sinnen vände sig till hans gemål *Katarina*, även hon av tysk furstesläkt. Medan han exercerade sina holsteinare i *Oranienbaum*, levde hon tillbakadraget i *Peterhof* — tvenne lustslott nära Petersburg — och tog ingen del i hans styrelse. Hon iakttog noggrant den grekisk-katolska kyrkans ceremonier. Vid kejsarinnan Elisabets död infann hon sig i

Petersburg svartklädd och knäböjde i djup andakt vid den avlidnas paradsäng, medan Peter III stod bredvid och pratade med hovfröknarna eller gäckades med popernas själamässor. Upprepade gånger visade han sin gemål den största ringaktning; man talade om att han ärnade förskjuta henne och insätta henne i ett kloster. Vem skulle då befria Ryssland från den preussiske tsaren?

Katarinas snille och älskvärdhet hade inom de högsta kretsarna i Petersburg förvärvat henne flera vänner, och bland dem stiftade hon en sammansvärjning mot sin gemål. En natt i juli 1762 begav sig kejsarinnan hemligen i vagn från Peterhof till staden, där de sammansvurna väntade. De flesta voro officerare vid gardena, och följd av dem gick hon till kasernerna, talade till soldaterna, sade, att kejsaren traktade efter hennes liv, och bad om deras beskydd. Soldaterna, som sågo sina officerare vid kejsarinnans sida, ropade högt, att de ville försvara henne, och på krucifixen, som deras fältpräster framräckte, svuro de henne trohetsed. Hon begav sig nu till kyrkan, där ärkebiskopen av Novgorod jämte det högre prästerskapet var henne till mötes, och utropades här till Rysslands kejsarinna. Därpå gick hon till *Vinterpalatset*, kring vilket gardena ställde upp sig som vakt. På gatorna ropade folket hurra. Glad och överraskad trängdes adeln i palatsets salar, senaten, hovet och ämbetsverken avlade trohetsed, och poper med vitt skägg skredo i procession genom gatorna med spiran, kronan och den Heliga skrift, som de frambu
ro till kejsarinnan, medan folket vördnadsfullt korsade sig på vardera sidan. Iförd den gröna uniformen från Peter den stores tid, steg kejsarinnan till häst och red i spetsen för gardena emot sin gemål i Oranienbaum.

Där hade man, vid första bud om vad som skett i Petersburg, rått Peter III att försäkra sig om Kronstadt; men Peter lät timmarna obeslutsamt gå förbi. Det var redan kväll, när han äntligen på en segeljakt for ut till Kronstadt, och då var fästningen redan i händerna på Katarinas anhängare. »Jag är kejsaren», ropade Peter ifrån fartyget. »Det finnes

Katarina II av Ryssland.
Samtida kopparstick.

ingen kejsare», ljöd svaret från vallarna. Kanonerna stodo laddade, soldaterna fällde bajonett, och med oförrättat ärende återvände Peter till Oranienbaum. Förgäves erbjödo sig hans holsteinare att strida för honom. Peter hade förlorat all besinning: lika modfälld nu som förut övermodig, begav han sig följande morgon utan svit och garde till Peterhov, där han inför Katarinas utskickade avsade sig kronan. »Han nedsteg från sin tron som ett snällt barn föres till sängs», sade Fredrik II förtretad; dock fick denne snart även Katarina II till bundsförvant.

Den avsatte kejsaren bevakades på en ensamtliggande lantgård invid Petersburg, där han fyra dagar senare dog — det uppgavs en naturlig död, men i själva verket blev han av officerarna vid vakten under ett nattligt dryckeslag överfallen och strypt: det var det enda liv, som Katarina II:s revolution kostade. Mordet skedde utan hennes vetskap, men man trodde allmänt, att hon anbefallt det, emedan gärningsmännen hastigt stego till makt och ära. »Jag vet», skrev den kvicke Voltaire, »att man förebrår kejsarinnan några bagateller beträffande hennes man, men det är familjeangelägenheter, som jag ej blandar mig i. För övrigt skadar det icke att hava ett fel att gottgöra: dess mer får man anstränga sig att vinna allmänhetens aktning och beundran.»

Så lättsinnigt tänkte denna tid om sådana saker. Katarina II:s regering fylldes av glänsande framgångar, och inför dem tystnade varje ogillande av det sätt, på vilket hon kommit till makten.

Polens första delning. Sedan Peter den stores tid ägde Ryssland kust vid Finska viken och Östersjön men avstängdes ännu från Västeuropa av Polen och från Svarta havet av Turkiet. Här fick Katarina II sin uppgift: hon hade knappt befäst sig på tronen, förrän hon begynte med *Polen.*

Konungariket Polen var då för tiden ett stort rike, som sträckte sig från Östersjön ned mot Svarta havet. Dess kärna utgjorde det bördiga *Storpolen* kring Weichsel med huvud-

städerna Warschau och Krakau. Åt nordost, från Njemen till ett stycke öster om Dyna och Dnjepr, sträckte sig *Litauen*, letternas skog- och träskuppfyllda land. I sydost, på slätterna mellan Dnjepr och Dnjestr, ägde Polen *Volhynien*, *Podolien* och västra *Ukrajna*, som under medeltiden varit ryska furstendömen. I söder, mellan Weichsel och Bug, låg det bergiga *Galizien*, i väster *Posen* och *Västpreussen*.

Men detta vidsträckta rike saknade ordning i styrelse och samhällsskick. Medan grannstaterna sammanslutit sig till stora envåldsmonarkier, låg i Polen all statsmakt hos riksdagarna. Dessa bestodo endast av präster och adel och voro beryktade för split, oordningar och larm. Adeln infann sig beväpnad, och som oftast blixtrade dragna svärd och laddade pistoler mitt under överläggningarna. Envar riksdagsman kunde inlägga sitt veto mot de andras beslut, en orimlig rättighet som kallades liberum veto och i Polen ansågs för frihetens ögonsten. På årtionden hade vid riksdagarna ingen lag kunnat stiftas; vanligen slutade det så, att det parti, som för tillfället var underlägset, samlade sig i någon annan del av riket till en särskild riksdag, en konfederation, som med vapenmakt sökte genomdriva sin vilja. Då de polska adelsmännen betraktade sig som självständiga furstar envar på sitt gods, togo de sig ock rättigheten att inkalla främmande trupper till hjälp. Främst vände de sig till Ryssland, och det var lika vanligt att se polska adelsmän uppvakta vid hovet i Petersburg, som att Polen fylldes av ryska trupper. Rysslands sändebud i Warschau regerade som landets egentlige herre. Genom ränker och mutor behärskade han riksdagarna, även de andra makternas sändebud utdelade mutor, och en allmän bestickligbet utbredde sig inom polska adeln. Därhän hade Polen förfallit under de sachsiska konungarnas tid.

Det polska samhällsskickets svåraste fel var dock livegenskapen, som i Polen var värre än annorstädes i Europa. Nio tiondedelar av befolkningen utgjordes av bönder, och alla bönder voro livegna. De livnärde sig på små hemman, som

godsherren anvisat till deras underhåll, men måste därjämte till godset erlägga de utskylder och dagsverken, deras herre bestämde. Han kunde taga hemmanet ifrån dem eller flytta dem till ett annat efter behag. Han kunde låta prygla och även döda dem; vid dagsverket höllo hans fogdar efter dem med piskan i hand; men de hade ej rätt att gå till doms med honom. Ju djupare inne i Polen, dess värre var böndernas läge. Deras bostad, ett pörte av trä med rappade väggar, bestod av ett enda rum, där män, kvinnor och barn, människor och boskap levde tillhopa. Den enda möbeln var den stora ugnen, som tillika utgjorde sovställe för familjen. Röken gick ut genom dörren. Golvet var täckt med halm och orenlighet. Födan var sommaren igenom endast rotväxter, om vintern därtill något bröd; klädedräkten en grov lärftsblus. Om söndagen var krogen folkets enda nöje. Varje adelsman höll en krog på sitt gods, och den besöktes av både män och kvinnor, som där vid fiolens toner i brännvinsruset funno en bedräglig tröst. Släkte efter släkte hade bönderna så förslöats, att på hundra år intet upplopp bland dem förekommit. I adelns partistrider togo de ingen del, det var dem likgiltigt vem som var herre i landet: stryk och brännvin fingo de alltid.

När August III avled 1763, året efter Katarina II:s tronbestigning, syntes henne tiden vara inne att göra Polen till en rysk provins. Till sitt redskap utsåg hon Stanislav Poniatovski, en polsk magnat av fint och älskvärt yttre; han ivrade för den franska upplysningslitteraturen och förde den elegantaste konversation i de litterära salongernas alla ämnen: över den nyaste romanen eller musiken, över skriftställarna på modet, över teater, opera och sångerskor, en fulländad hovman men varken fältherre eller statsman eller ens en man, tom, vacklande och karaktärslös. Honom beslöt Katarina att göra till konung i Polen: under en sådan regent skulle det söndrade grannriket snart falla ett värnlöst byte för hennes maktlystnad. Med sin bundsförvant Fredrik II ingick hon ett hemligt fördrag att icke tillåta några förbättringar i

Polens författning; även preussaren spekulerade i grannrikets förfall. Vid konungavalet begärde en del polska adelsmän hjälp i Petersburg, och strax besattes hela landet med ryska trupper. Ryska mutor utdelades. Valriksdagen avlopp ovanligt stilla: alla röstade, som Ryssland ville, på *Stanislav Poniatovski* (1764—95). Fredrik II tillskrev den nyvalde ett smickrande gratulationsbrev, som den fåfänge Stanislav lät trycka i alla Europas tidningar. Katarina II:s plan hade lyckats till sin första del.

Polackerna själva gåvo henne tillfälle att fortsätta. Som ivriga katoliker förtryckte de i västra Polen de lutherska tyskarna och i östra de grekisk-katolska ryssarna, som icke blott uteslötos från riksdagen och statsämbetena utan ock förbjödos att bygga nya kyrkor och gång på gång tvungos att nedriva gamla; överallt arbetade polska jesuiter på deras omvändelse. Katarina gav dem nu en vink att klaga hos henne, varefter hennes och Fredrik II:s sändebud vid en konfederationsriksdag i Warschau framförde deras klagomål. Polackerna voro oeniga i allt annat, men i sin katolska fanatism voro de ense. En påvlig legat underblåste motståndet. Varken mutor eller hotelser verkade. Då lät det ryska sändebudet gripa och bortföra till Sibirien fyra polska prelater och partichefer, i själva Warschau, mitt för ögonen på Polens konung och dess över sina friheter så stolta adel. Omringad av ryska soldater, beviljade riksdagen likställighet både åt greker och lutheraner, och Stanislav Poniatovski vågade ej neka att underteckna beslutet. Säkra på sin sak, läto ryssarna redan sin armé avtåga ur landet.

Men när det gällde den katolska religionen, betänkte sig den hetsiga polska adeln ej länge. Några djärva patrioter bildade i staden *Bar* i Podolien en konfederation (1768), som upphävde riksdagsbeslutet och förklarade det heliga kriget för kyrkans enhet och renhet. Deras fana var smyckad med krucifixet, deras fältrop lydde: »Jesus, Maria!» Jesuiterna voro i rörelse, i städer och byar kallade munkarna de troende till vapen, överallt bildades konfederationer, som biträdde den

i Bar. Poniatovski överöstes med förbannelser och förklarades avsatt. Vad gjorde då Polens konung? Han bad om rysk hjälp, och därmed begynte ett krig, som på en gång var religionskrig, inbördeskrig och erövringskrig. Patrioterna hade att strida ej blott mot den ryska arméen, som genast fått order att vända om, utan ock mot sin egen konung och Polens grekisk-katolska befolkning. De stredo tappert. Men deras trupper voro band utan disciplin och sammanhang, deras chefer tvistade sinsemellan, och i sprängda skaror jagades de söder ut mot Turkiets gräns.

Sultanen, som för sitt svartahavsvälde fruktade den ryska maktens tillväxt, förklarade nu Ryssland krig: han ville, sade han, icke längre fördraga det ryska övervåldet i Polen (1768). Janitscharerna ryckte nu in i Podolien, medan kanen över tatarerna på Krim, en återstod av de forna mongolerna under turkisk överhöghet, med sina vilda horder översvämmade södra Ryssland. Men medan Turkiet var på förfall, hade de ryska arméerna gått i sjuårskrigets skola. Segerrikt trängde de framåt, erövrade allt land till Donau samt skingrade tatarernas skaror och gjorde slut på det turkiska väldet på Krim. Ehuru utan sjömakt på Svarta havet angrepo de även till sjöss. Katarina lät från Kronstadt en flotta utlöpa för att genom Öresund och Gibraltar runtom Europa insegla i Medelhavet, en kringsegling som på sin tid väckte lika mycket uppseende som den ryska kringseglingen kring Asien under senaste rysk-japanska krig. För första gången syntes den ryska flaggan i Medelhavet. Den turkiska flottan flydde för fulla segel över Arkipelagen till Mindre Asiens kust, där den innanför ön *Kios* av ryska brännare i grund förstördes. Med knapp nöd hunno turkarna reparera sina förfallna fästningsverk vid Dardanellerna till skydd för Konstantinopel, där redan den största förskräckelse rådde.

Rysslands framgångar väckte i Europa stor oro för den politiska jämvikten. I Österrike, som främst kom i fara, hotade Maria Teresias son och medregent, den unge kejsar Josef II, att med krig tvinga Ryssland att återlämna sina erövringar

J. E. Nilson, fec. et excud. A. V.

Polens första delning.

Samtida kopparstick.

vid Donau. Men den ryska kejsarinnan njöt segerns rus och hörde icke på det örat. Fredrik II, som framför allt ville bevara fred åt Preussen efter sjuårskriget, kom då på den tanken, att Katarina i stället för en turkisk provins kunde taga en polsk, blott hon till motvikt medgav Österrike ett motsvarande stycke av Polen, varvid i jämviktens namn även Preussen borde få sin del. Fredrik II meddelade sig med Katarina II, men hon hade vant sig att betrakta hela Polen som en rysk provins och svarade avvisande. Emellertid kom även kejsar Josef på samma tanke: raskt lät han österrikiska trupper rycka in och besätta Galizien. Nu blev Katarina II tveksam: så begärlig hon än var efter erövringar och makt, vann dock klokheten överhand, och hon framlade ett delningsförslag, enligt vilket Ryssland fick *östra Litauen*, Preussen *Västpreussen* och Österrike *Galizien*. Fredrik II var genast med därom. Men i Wien tvekade den högsinta Maria Teresia att godkänna detta ovärdiga våld mot det polska folket. Hennes son och ministrar övertalade henne: skulle grannarna få i fred förstora sig, medan Österrike uppgav en erövring, som man fick till skänks? Skulle man giva det katolska Polen till spillo åt protestanter och greker i stället för att rädda en så stor del som möjligt åt det katolska Österrike? Maria Teresia gav efter. »Jag är en gammal kvinna», suckade hon, »och kan ingenting mera uträtta. Aldrig har jag sett en syndigare handel.» På delningsfördraget skrev hon: »Jag samtycker, emedan så många kloka och lärda män vilja det. Men efter min död skall man se, vad som framgår av denna kränkning av allt, som hittills ansetts rätt och heligt.»

Från alla sidor läto nu de tre stormakterna sina trupper inrycka i Polen. De kommo, förklarade de, som ädla och oegennyttiga beskyddare för att återställa ordning och fred i det olyckliga landet: om de nu i ersättning fingo var sin gränsprovins, skulle de framdeles ej taga något mera. Motstånd var fåfängt. Patrioterna, som hittills hållit fältet, nedlade vapnen, och en ny konfederation sammankallades till Warschau för att bekräfta delningsfördraget (1772). Staden

var besatt med stormakternas trupper, och utanför riksdagshuset patrullerade ryska kosacker. Länge vägrade riksdagen sitt bifall till delningen, larmande uppträden ägde rum, och hetsiga tal höllos. Men i själva verket hade polackerna givit saken förlorad och försökte blott var för sig att få vad de kunde av de tre delningsmakternas mutor. Stanislav för sin del tog, sedan han talat högtidliga ord om lag och rätt och fosterland, emot ett årligt bidrag av 1,200,000 gulden.

År 1774 slöt Katarina II fred med Turkiet i *Kutschuk Kajnardje*, återgav sina erövringar vid Donau och nöjde sig med att Dardanellerna och Bosporen öppnades för ryska fartyg samt att Krims tatarer förklarades oberoende. Vad detta oberoende betydde, fick man snart erfara.

Katarina II och Potemkin. Katarina II var en ovanlig kvinna med stora härskargåvor. I början av sin regering arbetade hon med iver på inre reformer i sitt vidsträckta rike. Hon förde en snillrik brevväxling med de franska upplysningsfilosoferna och höll ombud vid de litterära salongerna i Paris. Från Ferney sände henne Voltaire sina råd, och bland hans många furstliga presenter var en dyrbar sobelpäls av Katarina. Men mot alla reformer satte gammalryssarna ett segt och tyst motstånd, och snart vände kejsarinnan själv sin håg till njutning, makt och erövringar. Ingen bidrog till denna förändring mera än hennes gunstling och minister furst *Gregor Potemkin.*

Katarina II älskade att uppträda med majestätisk prakt, och ingen förstod som Potemkin att därvid biträda henne. I Petersburg förstorade och fulländade hon det ståtliga *Vinterpalatset* och lät till Peter den stores ära uppföra en minnesstod, till vilken ett väldigt granitblock från Finland ditsläpades av hundratals livegna bönder. *Peterhof* blev under hennes händer Rysslands Versailles. Åt Potemkin skänkte hon vidsträckta gods med tusentals livegna, granna palats och stora penningsummor. Den övermodige gunstlingen tog emot hennes skänker utan att ens tacka för dem. Han om-

Potemkin.
Samtida kopparstick.

gav sig med en oerhörd prakt, åkte alltid med åtta hästar för åkdonet och såg ned på det krypande hovfolket med förakt. Av de medel, som voro avsedda för flottans och härens underhåll, behöll Potemkin stora summor för egen räkning, och de lägre tjänstemännen följde hans föredöme. Reformerna avstannade, och i rikets förvaltning inträdde slapphet och förfall.

Framför allt vände Potemkin kejsarinnans sinne till maktens och erövringarnas retelser. På hans inrådan förklarade

Katarina krig mot tatarerna på Krim (1783), varvid Potemkin erhöll överbefälet. Tusentals tatarer, män, kvinnor och barn, nedhöggos, och Krim förvandlades till en ödemark. Kanen flydde till Turkiet, där han på sultanens befallning blev häktad och strypt. Sålunda krossades den sista återstoden av mongolernas välde, och Ryssland kom i besittning av Svarta havets norra kust.

Katarina uppgjorde nu en plan för de erövrade provinsernas kolonisering. För att befolka de fruktbara stäpperna, där förr tatarerna vandrat omkring med sina boskapshjordar, erbjödos åt kolonister från Tyskland lysande förmåner. För handeln på Svarta havet, vars huvudåder är den mäktiga Dnjepr, skulle grundläggas städer som *Jekaterinoslav* (Katarinas ära) och *Cherson*, med kyrkor, fästningsverk, magasin och kajer, och *Sevastopol* på Krim skulle ombyggas till en krigshamn för svartahavsflottan, varjämte en mängd regementen skulle uppsättas i de nyförvärvade provinserna. Potemkin fick ledningen av dessa arbeten; men av de storartade penningbelopp, kejsarinnan för ändamålet anvisade, stannade millioner i hans fickor. De tyska kolonisterna lämnades vid framkomsten utan understöd, så att många omkommo i elände, och vid hovet i Petersburg sade förtalet, att magasin, regementen och hela städer funnos till blott på papperet.

Katarina beslöt då att göra en resa till Svarta havet för att i egen person taga i ögonsikte sina nya provinser, och nu trodde hela hovet, att Potemkin var förlorad. Men den mäktige gunstlingen förstod sin sak: under oerhörda kostnader satte han sitt folk i en otrolig verksamhet, och kejsarinnans resa blev ett enda tåg av fester och triumfer. I Kieff, där han var henne till mötes, lågo på Dnjepr femtio nybyggda galärer, utstyrda med österländsk prakt, med dyrbara mattor, divaner och tält för kejsarinnan och hennes svit. Längs flodens stränder voro från avlägsna trakter sammanförda människor och boskapshjordar, och på avstånd mellan lundarna hängde kolossala tapeter, på vilka målats folkrika byar och leende fält. I Jekaterinoslav fingo samma soldater vid

skilda tillfällen defilera förbi i de olika regementenas uniformer. Chersons varulager och magasin befunnos överfyllda: men varorna voro för tillfället dithämtade från Moskvas basarer. Sevastopol förevisades om kvällen: man såg den stora, praktfullt illuminerade hamnen med den nybyggda örlogsflottan; vad man icke såg var, att den bestod av några i hast uppriggade handelsfartyg och pråmar. Kejsarinnan residerade i tatarkanens forna palats, och på återvägen vid Poltava uppförde trupperna för henne drabbningen mellan Peter den store och Karl XII. Sålunda befäste sig Potemkin blott säkrare i gunst hos självhärskarinnan, som gärna lät sig föras bakom ljuset av sin gunstling, på det att han inför världen skulle stå i den fördelaktigaste dager.

Ej heller var allt sken. De tyska kolonisterna slogo sig igenom svårigheterna och utgöra nu flera millioner. Sevastopol är en förträfflig krigshamn och *Odessa*, som senare grundlades ett stycke väster om Dnjeprs mynning, en blomstrande huvudort för Rysslands handel i dessa trakter. Genom Potemkin har Katarina II lagt grunden till det ryska svartahavsväldet.

Tillsammans med sin kejsarinna uppgjorde Potemkin ärelystna planer på att störta turkarnas murkna välde och lägga Konstantinopel under Ryssland. Men innan detta lyckats, var han död. På en resa i södra Ryssland överfölls han av en plötslig sjukdom; han lyftes ur vagnen och nedlades på en i gräset vid landsvägen utbredd matta. Där, fjärran från Katarinas glänsande hov, avled den mäktige Krimbetvingaren (1791). Dödsbudet grep Katarina häftigt. Men snart vände hon sina tankar till nya erövringar: det gällde bytet vid Polens fall.

Polens andra delning (1793). Fredrik II:s brorson och efterträdare *Fredrik Vilhelm II* hade, bekymrad för att polackerna skulle falla helt och hållet i ryskt våld, erbjudit dem sitt understöd, vilket dessa, huru mycket de än hatade preussarna som tyskar och protestanter, dock togo emot. I Preus-

sens skydd beslöto nu konung Stanislav och några polska patrioter att reformera statsförvaltningen i Polen, det enda medlet till rikets återställelse. Den 3 maj 1791 hade Stanislav utställt polska trupper som vakt kring riksdagshuset i Warschau, där riksdagen församlat sig. Följd av militär inträdde han och lät föreslå en ny författning, som mildrade livegenskapen, gav borgarståndet tillträde till riksdagen, avskaffade liberum veto och gjorde Polen till ett arvrike. En på förhand vidtalad adelsman reste sig och föreslog att genast utan överläggning antaga förslaget, och andra ropade bifall. Visserligen höll mången envist fast vid »Polens gamla frihet», medan andra voro mutade av Ryssland; men deras protester överröstades. En adelsman, som steg upp och ropade: »Veto, veto!» blev av vakterna omkullslagen. Konungen avlade i sittande riksdag sin ed på den nya författningen, varefter han steg upp från sin tron och i procession, i spetsen för riksdagsmännen, begav sig till katedralen närmast invid, där alla avlade eden inför biskopen. Mässan firades, och hela Warschau fylldes av jubel. Med en djärv kupp ville de polska patrioterna påtvinga sitt söndrade fosterland dess räddning från undergången.

Nu gällde det för den polska adeln att mangrant sluta sig till den nya författningen och försvara den mot grannmakternas angrepp. Men i stället reste motpartiernas chefer till Petersburg och sökte hjälp hos Rysslands självhärskarinna, »den polska frihetens» skydd och värn. Katarina, som inga lunda tänkte tillåta Polens återställelse, överhopade dem med skänker och äretitlar samt sände en rysk armé till Polen Fredrik Vilhelm, som fann det fördelaktigare att vara med om bytet vid Polens delning, svek sitt förbund, och patrioterna stodo handfallna, utan försvar. Endast en av dem, Polens frihetshjälte, den ädle *Kosciuszko*, höll med fåtaliga trupper hjältemodigt stånd mot den ryska övermakten, men måste slutligen retirera, och skingrade flydde patrioterna till utlandet. Katarina tillskrev Stanislav i sträng ton att stanna kvar och träda på hennes sida, annars vore Polen förlorat. Han

lydde, författningen av den 3 maj 1791 upphävdes, och landet besattes med ryska trupper. Övergiven och föraktad av alla partier, satt Stanislav ensam i sitt palats, än klagande, än i slö förtvivlan, medan hans land gick sin undergång till mötes.

Nu framkommo befriarna med anspråk på ersättning för sitt besvär. Fredrik Vilhelm II besatte *Posen*, och Katarina tog för sin räkning *Ukrajna*, *Podolien* och *Volhynien*. Åter sammankallades den polska riksdagen för att bekräfta delningen, och åter togo polska adelsmän främmande mutor: den lägre adeln sålde sina röster för 10, 15, 20 dukater stycket; i Litauen kostade en riksdagsman i medeltal 200 dukater, i Storpolen köptes 40 för 2,000. »Aldrig», skrev ryska sändebudet till Katarina II, »har en polsk riksdag gått av för så billigt.» Vid fäderneslandets ruin blygdes man ej att skaffa sig själv de små fördelar, som ännu stodo att få. Så snart riksdagen sammanträtt, beviljades avträdelserna till Ryssland jämförelsevis lätt; men när det gällde Preussen, tog hatet mot tyskarna ut sin rätt, och en dyster tystnad blev det enda svaret. Riksdagen var omgiven av kosacker, i själva salen stodo ryska soldater på vakt, och bredvid tronen satt i en länstol en rysk general. Han hotade, han förklarade, att han ej skulle släppa ut ur riksdagshuset en enda man, förrän förslaget bifallits; till natten skulle han låta bädda åt dem på halm i salen: ingen svarade, och själve Stanislav teg. Några riksdagsmän, som sökte tränga sig ut, tillbakastöttes vid dörrarna med gevärskolvar. En dag och halva natten sutto de så i trotsig tystnad, konungen på sin tron och riksdagsmännen på sina bänkar, tills riksmarskalken, som var rysksinnad, förklarade tystnaden för bifall.

Så skedde Polens *andra delning* (1793); åter lovade delningsmakterna att nu ej taga något vidare men upprättade tillika »Polens frihet» i den rest av landet, som ännu fanns kvar.

Österrike, som ej denna gång fått del i bytet, inlade en högtidlig protest.

Finis Poloniæ! Inom den polska nationen jäste en dov förbittring över fäderneslandets sönderstyckning och skam. Överallt bildade sig hemliga föreningar — snart voro de 700 med över 20,000 medlemmar — för att bereda en väpnad resning. Till chef valdes Kosciuszko, som återvände från utlandet och övertog ledningen. En plötslig oro fyllde hela landet; man höll nattliga sammankomster, utdelade vapen och lät orderna gå från man till man; men den ryska militären kunde ej komma på minsta spår. I Warschau rådde djupaste stillhet, men just i stillheten låg någonting förfärande; det ryska sändebudet, som nyss i högmodig ton kommenderat landet, tappade huvudet och visste ej, vart han borde sända sina trupper. Resningen begynte i Krakau, vars ryska besättning förjagades. I ett högtidligt upprop förklarade Kosciuszko, att den polska nationen beslutit att segra eller dö för sin frihet. En rysk

Thaddeus Kosciuszko.
Samtida kopparstick.

truppstyrka, som sändes emot honom från Warschau, blev tillbakaslagen. Nu bröt det löst i Warschau. Från polska arsenalen hördes tidigt en morgon två kanonskott. Det var signalen! De polska regementen, som funnos i huvudstaden, begynte attacken mot ryska generalkvarteret. Från gator och gränder framstörtade beväpnade polacker och föllo med raseri över ryssarna: officerare, som ilade till sina kaserner, vaktposter, enskilda avdelningar omringades och nedgjordes. Man sköt från alla fönster och tak. Kampen räckte två dagar, ryssarna förlorade 42 kanoner och två tredjedelar av sitt manskap, och med möda räddade sig det ryska sändebudet ur sitt palats. Litauen följde huvudstadens exempel, likaså det ryska Polen: ända ifrån Ukrajna slogo sig polska regementen igenom till Warschau. Resningen spridde sig även till det österrikiska och preussiska Polen.

Kosciuszko hade under tiden ilat till Warschau för att förena alla partier och alla stånd till fosterlandets försvar. Hans högsinta föredöme lockade skaror av hänförda frivilliga under hans fanor. Bönderna, som uppbådades till arméen, höllo av honom som barn, kallade honom sin fader och gingo i elden med sådant mod, att Kosciuszko till deras heder ständigt bar de livegnas vita lärftsblus. Men ej ens i denna yttersta stund förmådde den polska adeln för fosterlandet offra sitt partihat, sina ståndsförmåner och sina njutningar. Patrioter och targovitzer tvistade med varandra, flerstädes vägrade man att utlämna sina livegna, och av brist på medel måste dessa till större delen beväpnas med liar.

Medan Kosciuszko i Warschau kämpade med dessa svårigheter, hade kejsarinnan Katarina sänt till Polen den fruktansvärde *Suvorov* med en ny rysk armé.

Denne egendomlige fältherre var son av en ansedd senator i Petersburg. Redan som gosse hade han en obetvinglig lust för militäryrket, men det var emot faderns vilja. Då gick han tolv år gammal till närmaste kasern och tjänade sig upp på egen hand, tills han efter fjorton hårda år av studier, försakelser och mödor vann officersgrad. Under denna prövotid

antog han den ryske soldatens enkla vanor, åt surkål, sov på halm, kysste sin helgonbild under andäktiga böner och förde ett språk som fältväbeln till sina musketörer, och sådan förblev han även som general och fältmarskalk. Hans kamratliga väsen och grova skämt gjorde honom till soldaternas avgud. Han fordrade av dem de största ansträngningar, men de visste, att han förde dem till seger. Sina kunskaper dolde han sorgfälligt. Helst gick han fienden på livet med bajonetten och tycktes av all krigskonst blott känna ett enda ord: »Framåt!»

I oavlåtlig frammarsch förde nu Suvorov en liten men utvald kår in i södra Polen, drog från alla håll till sig förstärkningar, tillryggalade 80 mil på 3 veckor, drev en polsk häravdelning tillbaka mot Bug, övergick floden, upphann den polska hären på dess återtåg och upprev och förintade den. Från Warschau skyndade Kosciuszko de sina till hjälp med 10,000 man och stötte vid Weichsel vid byn *Maciejovitz* på en av Suvorovs underfältherrar, i vars här tjänade de från Warschau undkomna trupperna. Drabbningen blev hårdnackad och fortfor i sex timmar. De ryska soldaterna gåvo ingen pardon. »Kom ihåg Warschau!» ropade de åt varandra. Kosciuszko uppbjöd hela sitt snille, och hans rekryter stredo med förbittringens och förtvivlans kraft. Men ryssarnas större krigsvana segrade, och de polska ställningarna genombrötos. Kosciuszko, som kämpat i tumultet till det sista, upphanns av en kosack, som ej kände generalen i den vita bondblusen. Hans sårade häst stegrade sig och avkastade ryttaren i ett träsk, där en tillkommen kosackofficer gav honom ett slag i huvudet, så att han utan ett ljud sjönk tillhopa. Efter drabbningen fördes den sårade hjälten till slottet i Maciejovitz, tillfrisknade där och hölls sedermera i rysk fångenskap. Blott 2,000 av hans män undkommo till Warschau, modlösa och förtvivlade. Bönderna hade stritt för fader Kosciuszko; vem skulle de nu strida för?

Man berättade, att Kosciuszko vid sitt fall utropat de latinska orden: Finis Poloniæ! (slut med Polen), och i själva

verket var med honom Polen förlorat. Oavlåtligen framträngde Suvorov och stod redan utanför Warschau. *Praga*, dess förstad på andra sidan Weichsel, togs med stormande hand. En stor del af patrioterna föllo här med vapen i hand. Den polska besättningen stupade i tusental eller drevs ned i Weichsel och drunknade. Knappt några fångar togos. Flera av Pragas borgare hade biträtt besättningen vid försvaret: de upphetsade ryska soldaterna förföljde dem in i husen, mördade män och gubbar, kvinnor och barn och stucko hela kvarter i brand: dånande slogo lågorna mot skyn. I Warschau ville den lägre befolkningen fortsätta striden till det yttersta. Men stormningens fasor förnummos allt för tydligt över floden, och följande morgon sände de sansade borgarna bud om kapitulation.

Vid stormningen hade Suvorov med stolthet bevittnat sina truppers seger. Men när han inne i staden såg de blodränkta gatorna, spillrorna och liken, blev han djupt skakad. De utskickade från Warschau funno honom i hans enkla tält, sittande tankfull på marken. Han sprang upp, omfamnade dem och ropade: »Fred, fred!» Men i Warschau rådde den vildaste oordning: när kapitulationen skulle verkställas, sökte de hetsigaste med vapen i hand tvinga sina medborgare till fortsatt strid, och gatorna fylldes med upplopp och mord. Först efter tre dagar kunde Suvorov hålla sitt intåg. När han till häst på stadens huvudgata mottog dess nycklar och såg de förtvivlade människorna komma emot sin besegrare, nästan som om han varit deras räddare, blev han upprörd och utbrast: »Allsmäktige Gud, jag tackar dig, att du ej låtit mig betala dessa nycklar lika dyrt, som ...» Han såg tillbaka på Praga, rösten svek honom, och det omkringstående folket brast ut i tårar och snyftningar. Men glad skrev Katarina II från Petersburg till sin fältherre ett smickrande brev och utnämnde honom till fältmarskalk.

Med Warschaus fall var Polens öde beseglat. Ryssland förenade sig med Preussen och Österrike om att dela resten av det värnlösa bytet. Ryssland tog allt land öster om Njemen och Bug, Preussen Storpolen med Warschau och Öster-

rike resten med Krakau (1795). En del av patrioterna höllos i förvar i Wien och Berlin, de flesta sändes till Ryssland eller Sibirien. Kosciuszko frigavs efter Katarina II:s död och avled senare i Schweiz. Stanislav Poniatovski fick en rysk pension. Det styckade och blödande Polen var utstruket från Europas karta.

Året därpå avled Katarina II. En kväll fann kammartjänaren henne medvetslös omkullfallen på golvet i sin sängkammare: ett slaganfall hade ryckt henne bort från politikens ränker, från njutningar, ära och makt (1796).

William Pitt och det brittiska kolonialväldets grundläggning.

Under spanska tronföljdskriget hade England betydligt ökat sitt välde till sjöss och i kolonierna. Den strid, det då förde med Frankrike, fortsattes hela adertonde århundradet igenom in på det nittonde men avgjordes redan under sjuårskriget (1756—63).

Krigets början. Då Ludvig XV i sjuårskriget jämte Europas övriga makter ställde sig på Maria Teresias sida, tog Storbritannien parti för Fredrik II i Preussen och angrep Frankrike både i Amerika och Indien. Men ehuru Ludvig XV och hans salongsgeneraler endast bekymrade sig om kriget på kontinenten och lämnade kolonierna vind för våg, började dock kriget illa för Storbritannien, och från alla håll kommo bud om förluster och nederlag.

I Nordamerika, där fransmännen sedan Colberts tid ägde Louisiana i söder och Canada i norr, hade de begynt utsträcka sina besittningar längs Mississippis och Ohios mellanliggande flodområde: där reste franska missionärer och forskare, franska kolonister uppköpte indianernas skinnvaror och pälsverk och vunno dem med sitt vänliga franska sätt på sin sida, och längs flod- och sjöstränderna uppstodo en rad av franska fästen. Engelsmännens kolonier, som lågo utefter kusten av

Fransmännen bereda sig att införa katolicismen i England.
Karikatyr av Hogarth.

Atlanten, instängdes härigenom på alla håll. Skulle de för all framtid ej kunna utbreda sig inåt landet längre än till Alleghanybergen? Skulle Nordamerika bliva franskt och icke engelskt? Engelska plantageägare och köpmän i *Virginien* drogo ut mot de franska inkräktarna med Virginiens lantvärn; de misslyckades. Från England avsändes en trupp till hjälp och framträngde genom *Pennsylvaniens* urskogar till Ohio; fransmännen, få som de voro, förbundo sig med indianerna, dolde sig i det höga gräset och överraskade och slogo engelsmännen. De flesta nedgjordes under flykten, och indianernas förskräckliga skalperknivar lämnade få över att förtälja om denna olyckliga sammandrabbning. De nordliga koloniera, *Massachusetts*, *Connecticut*, *New Hampshire*, lämnade de södra utan understöd, då de själva för tillfället voro ostörda.

Korruptionsmiddag under valrörelsen i England 1754.
Målning av Hogarth.

Även i Främre Indien tävlade fransmän och britter sedan halvtannat årtionde om överväldet, i det bägge inblandade sig i de inre striderna mellan Indiens furstar (nabober), för att med ränker och våld vinna dem var för sig. Redan under Elisabets tid hade engelska köpmän för handeln på Indien bildat ett *Ostindiskt kompani* (bolag), som nu ägde tre huvudfaktorier i Främre Indien: *Bombay* vid västkusten, *Madras* på ostkusten och *Calcutta* vid Ganges' mynning. Bengalens nabob, avundsjuk över kompaniets blomstrande handel och eggad av fransmännen, tågade med en övermäktig härskara mot Calcutta, som utan svårighet erövrades. Då han ej fann nog skatter i kompaniets hus, lät han för natten hoppacka dess tjänstemän och besättning, 150 man, i ett enda litet fängelserum, Svarta hålan. Det var en het juninatt med oerhörd

trängsel, kvalm och törst. Fångarna anropade en av de hinduiska vakterna och lovade honom tusen rupier för ett mänskligare fängelse. Hinduen gick men återvände med det besked, att hans nabob redan gått till vila, varför ingenting kunde göras. Dricksvatten anskaffades, men kärlet gick ej in genom det trånga gallerfönstret, och de olyckliga trampade ner varandra, medan de trängdes om de utspillda dropparna. På morgonen, när naboben vaknade och lät öppna fängelsehålans dörr, voro knappt tjugu av fångarna vid liv: de övriga hade omkommit under nattens lopp. Till minne av denna hemska tilldragelse står nu ett av engelsmännen upprest monument på Svarta hålans plats i Calcutta. Men tills vidare härskade där Bengalens nabob.

Samtidigt fick den brittiska medelhavsflottan retirera för den franska under Gibraltars klippa, och på kontinenten slöto dess trupper ett skymfligt fördrag med fransmännen och upplöste sig.

I England rådde harm och förskräckelse. Man väntade allmänt en fransk landstigning, och då Storbritannien självt ej höll någon stående armé, fördes trupper från Hannover över till dess försvar. »Vi äro icke en nation längre», utropade en talare i parlamentet. »Bäst att Britannien kapar ankartrossarna och flyter bort för att skämmas på någon undanskymd plats i oceanen.»

William Pitt krigsminister (1757—61). Efter Anna Stuart hade det *Hannoverska huset*, en sidogren av ätten Stuart, bestigit Storbritanniens tron med *Georg I* (1714—27). Nu regerade där *Georg II* (1727—60). Men makten låg helt och hållet hos parlamentet. Konungen, som mer bekymrade sig om sitt Hannover än om England, tog alltid sina ministrar bland huvudmännen för det parti, som hade övervikt i underhuset, och genom ministrarna behärskade parlamentet landets styrelse. Efter det hannoverska husets tronbestigning var whigpartiet vid makten. Då deras grundsatser genom revolutionen 1688 redan segrat, höllo de nu tillhopa, envar tän-

William Pitt den äldre.
Samtida kopparstick.

kande blott på sin personliga fördel. Det blev dem så mycket lättare, som många av dem voro rika jordägare, på vilkas gods lågo köpingar och små städer, som sedan medeltiden besutto valrätt till parlamentet och nu naturligtvis valde efter

ägarens önskan. I parlamentet utdelade ministrarna utan tvekan ämbeten, pensioner och penningar, mot att man vid viktigare lagförslag röstade efter deras önskan, och parlamentsmedlemmarna mottogo mutorna utan blygsel. Sålunda inkom i Storbritanniens styrelse en anda av egennytta, bestickliget och förslappning av samma art som i Polen.

Men i Britannien fanns, vad som icke fanns i Polen, en kraftig och dugande medelklass: jordbrukarna på landet, köpmän och sjöfarande, fabrikanter och hantverkare i städerna. Hos dem levde en redbar och ofördärvad anda, och de hade redan utkorat den man, som skulle föra Englands sak till seger: *William Pitt.* En man av enkel borgerlig härkomst, hade han, ehuru en whig, ofta i parlamentet med stor kraft uppträtt mot bestickligheten och egennyttan. Hans ord vunno genklang hos den engelska medelklassen, och enstämmigt begärde nu alla, att Pitt skulle få ledningen av styrelsen. Konungen var honom gramse, emedan han i parlamentet klandrat hans förkärlek för Hannover, men nationens önskan framträdde med sådan styrka, att han föll undan och utnämnde William Pitt till krigsminister. »Ers majestät», sade den nye ministern till konungen, »giv mig ert förtroende, så skall jag förtjäna det.» — »Förtjäna det, så skall ni få det», svarade konungen. Och bägge höllo ord.

I herraväldet till sjöss och i kolonierna såg William Pitt Britanniens framtida storhet och makt. »Var ett folk», ropade han i parlamentet, »förglöm allt utom Englands storhet! Jag giver er mitt exempel!» För Englands storhet voro honom inga skatter för tunga, inga faror för svåra. För detta mål brann han själv och satte alla brittiska hjärtan i brand; men aldrig sökte han vinna någon med mutor och fördelar: den, som ej ville följa honom för sakens skull, fick bliva borta. Och England följde honom. — Hans vältalighet var storartad, och med den behärskade han parlamentet. Bäst talade han oförberedd, med en eld, en övertygelse, en makt, som ingen kunde emotstå; timtals satt huset så tyst, att man kunnat höra en knappnål falla. I konsten att använda åtbörder, min-

spel och tonfall var han en mästare. Hans blickar och hånfulla utrop voro fruktade. En parlamentsledamot, som var känd för sin bestickligbet, talade emot ett av hans förslag, då ministern steg upp och såg på honom med en så genomträngande blick, att den olycklige talaren började stamma, teg och satte sig ned; och alla voro så betagna av fruktan, att ingen ens vågade skratta åt honom. — Pitt hade de högsta tankar om sig själv. »Jag vet», sade han, »att jag kan rädda England och att ingen annan kan det.» Han led av gikt, och ofta lät han bära sig till parlamentet, med krycka vid sidan och ben och armar lindade i flanell, såsom en man vilken ej ens sjukdom och plågor avhålla från plikterna mot staten. Hans gång var högtidlig, han arbetade alltid i full ämbetsdräkt, och ingen sekreterare fick bliva sittande, då han inträdde i rummet.

Inom kort voro konung, parlament och folk eniga, och det kom fart i krigföringen. Ministern förstod som ingen att välja dugligt folk, liva de försagda och hålla de dåliga borta. »Aldrig», sade en krigsman, »har någon gått in i Pitts kabinett utan att känna sig som en tapprare karl, när han kom ut igen.» Och snart vände sig krigslyckan.

Wolfe, hjälten vid Quebec. I Amerika, dit Pitt sände flera expeditioner, föllo fransmännens fästen det ena efter det andra. Vid erövringen av Louisburg i Nya Skottland, där fransmännen då ännu ägde besittningar, utmärkte sig en ung engelsk officer vid namn *Wolfe*. Engelsmännen anföllo från sjösidan. Först av alla sprang Wolfe från båtarna ned i vattnet, vadade genom bränningarna och fördrev med sitt folk de på stranden posterade fientliga trupperna. Underrättad om denna bragd, kallade Pitt honom till London och bjöd honom hem till sig på middag. Efter måltiden sutto de i samspråk om kriget, och ministerns ord hade på den unge krigaren en märklig verkan. Han livades alltmera, tills han, ur stånd att hålla sina känslor tillbaka, drog sitt svärd, slog det i bordet, drev bordet framför sig kring rummet och försäkrade under

en ström av hotelser, att så skulle fransmännen ur Canada. Hans egendomliga beteende, hans ungdom, hans oansenliga figur med det röda uppåtstrukna håret skulle hos en annan väckt betänkligheter. Men Pitt förstod sin man och utnämnde honom till generalmajor med befäl över en expedition mot *Quebec*, vid S:t Lawrence-flodens mynning, fransmännens huvudfäste och nyckeln till Canada. Wolfe var då den yngste generalen i brittiska arméen.

De franska kolonisterna i Canada ägde den krigiska andan kvar från Ludvig XIV:s tider. *Montcalm*, kommendanten i Quebec, hade på ett förträffligt sätt förskansat sig på klipp-platåen vid S:t Lawrence-flodens vänstra strand. Fåtaliga själva, utan understöd från Frankrike, under hungersnöd och brist, försvarade sig de franska kanadenserna här ihärdigt mot övermakten. En stormning kunde Wolfe ej företaga utan hjälp av flottan, och då ej floden var segelbar, låg den overksam för ankar vid mynningen. Från Massachusetts och Connecticut anlände engelska kolonister till hjälp vid belägringen, men då hösten kom, återvände de hem. Nedstämd skrev den unge generalen till London om sitt farliga läge men tillade: »Vi skola alla fylla vår plikt till det yttersta. Det vore för sorgligt att dö utan att hava gjort England någon tjänst.» Medan man nu i London med ängslan och spänning väntade på nästa bud, fann Wolfe en utväg till stormning. En brant och smal stig upp till klipp-platåen hade blivit upptäckt ett stycke uppåt floden. En mörk höstnatt förde Wolfe sin trupp uppför S:t Lawrence på lätta fraktbåtar, med tillhjälp av den efter ebben uppstigande floden, utan åror och segel, så att icke ett ljud förnams upp till de franska vakterna. Man landade en mil ovanför staden. Det var ännu natt. Wolfe var den förste på stranden och den förste, som gick uppför stigen. Med stöd av trädgrenar, rötter och utsprång klättrade britterna uppåt och stodo i morgongryningen i slagordning uppe på platåen. Montcalm hade länge befarat ett anfall av detta slag, men till posteringar längs hela flodstranden hade han ej trupper nog. »Äntligen ha de

funnit min svaga sida», sade han och lät sin lilla skara rycka ut till strid, »nu gäller det att falla med ära.» Vid drabbningens början stupade Wolfe; hans ögon skymdes redan, då han hörde bredvid sig ropet: »De fly!» Döende reste han sig på armbågen och frågade: »Vilka?» — »Fienderna.» — »Då dör jag nöjd», sade han, sjönk tillbaka och dog. Den tappre Montcalm bars dödligt sårad in i Quebec; på dödsbädden sökte han en tröst i den tanken, att de engelska kolonierna i Amerika snart skulle avfalla från moderlandet, då de nu ej mera behövde dess skydd mot Frankrike. Så snart han avlidit, gav sig Quebec (1759), och vid krigets slut var hela Canada i britternas händer. I Amerika illuminerade kolonisterna sina städer och tände glädjeeldar på höjderna, och parlamentet i London uppreste på Pitts förslag ett monument åt den unge generalen.

Montcalms spådom om de engelska kolonierna i Amerika gick i fullbordan, medan Canada, där ännu i dag fransmän bo, fortfarande tillhör det brittiska kolonialväldet.

Robert Clive och Bengalens erövring. I Främre Indien hade under tiden stora händelser inträffat. *Robert Clive* [klajv] hette en engelsman i Ostindiska kompaniets tjänst, en svårhanterlig och oduglig kontorist. När fientligheterna började mellan Frankrike och England, fick han en fänriksplats i kompaniets trupper, och nu visade han sin rätta natur, ett överlägset mod och en outtröttlig energi. Han steg fort i graderna och var fästningskommendant i Madras, då kompaniet vid underrättelsen om Calcuttas fall gav honom befäl över en undsättningsexpedition. Bengalens nabob hade redan återvänt till sin huvudstad, och utan svårighet återtog Clive Calcutta och återställde dess fästningsverk. Under sken av fredsunderhandlingar föranstaltade han därpå en sammansvärjning vid hovet i Bengalen för att i den grymme nabobens ställe uppsätta på tronen en av hans krigshövdingar. Brittiska kompaniet i Calcutta gick in på denna djärva plan, och en hinduisk köpman därstädes, som vid nabobens överfall för-

lorat sin förmögenhet, tjänade som underhandlare med de sammansvurna. Men knappt hade den sluge hinduen fått hela hemligheten om händer, förrän han hotade att förråda allt åt naboben, om han ej till den utlovade belöningen erhöll ytterligare tre millioner silverrupier. Clive ansåg med hinduer alla slag av svek och list tillåtna. Han förmådde kompaniets köpmän i Calcutta att uppsätta och underteckna tvenne fördrag, ett verkligt på vitt papper, som sändes till de sammansvurna och där ingenting nämndes om de tre millionerna, och ett falskt på rött åt hinduen. Amiralen på den i hamnen förlagda brittiska flottan, en hederlig man, vägrade att underskriva det röda fördraget. Men Clive var ej mannen att göra något till hälften. Han förfalskade amiralens namnteckning.

När allt var förberett, ryckte Clive ut med sina trupper, 900 britter och 2,000 *seapoys* [sipåjs], i europeisk krigskonst skolade hinduer. Men naboben, som icke längre lät sig bedragas med fredsunderhandlingar, stod redan i fält med hela sin här, tjugu tusen man till fots, femton tusen ryttare och femtio tunga kanoner, dragna av vita oxar och dresserade elefanter. Clive hade hunnit fram till närheten av byn *Plassey* i Ganges' delta, då han fick bud, att i det avgörande ögonblicket den klenmodige krigshövdingen icke vågat avfalla. Vad var nu att göra? De brittiska officerarna rådde till reträtt, och själve Clive tvekade. En timme satt han ensam och eftersinnande i skuggan av några palmer, tills hans djärva natur tog överhand och han kommenderade framåt. Man marscherade dagen igenom och slog läger under Plasseys mangoträd. Clive, som ej fick en blund i sina ögon, hörde hela natten ljudet av trummor och cymbaler från nabobens vidsträckta läger. Följande morgon vann den europeiska krigskonsten en lätt och hastig seger över hinduerna (1757). Bengalens fege nabob flydde från slagfältet på en snabb kamel, medan Clive med sina män intågade i hans huvudstad och uppsatte hans krigshövding på tronen. Förklädd sökte naboben i båt längs Ganges undkomma till närmaste franska faktori men upptäcktes

och återfördes till sitt palats, där han kort därpå i fängelset mördades.

Nu kommo belöningarna. Den nye naboben öppnade Bengalens skattkammare, och Robert Clive vandrade mellan högar av guld- och silvermynt, bland rubiner och diamanter. Han tog för sin del inemot fyra millioner kronor, medan tio millioner delades mellan Ostindiska kompaniets köpmän och officerare. På hundra båtar, med flygande fanor och klingande spel, fördes bytet längs Gangesfloden ned till Calcutta. Men åt den hinduiske köpmannen sade Clive helt kort: »Det röda fördraget är ett svek; du har ingenting att få.» Sanslös föll hinduen i armarna på sina slavar; han dog några månader senare med rubbade sinnen och brustet hjärta.

På detta sätt blev Bengalen en brittisk lydstat. Fransmännen, utan hjälp hemifrån, uppgåvo efter tappert försvar sina ställningar, och grunden var lagd till det brittiska väldet i Indien. Endast *Pondichéry* och andra små faktorier förblevo franska.

Vid sin återkomst till England blev Clive i London mottagen med stora ärebetygelser samt upphöjd till lord. I parlamentet berömde Pitt hans bragder och sade, att de kunde väcka beundran hos själve konungen av Preussen. Han köpte sig stora gods med platser i parlamentet och levde i prakt och stát. Men under tiden uppstod i Bengalen svåra missbruk. I stället för att arbeta för kompaniets räkning sökte envar av dess köpmän och officerare att öka sina egna rikedomar. Mäktiga som romerska prokonsuler eller propretorer reste de omkring i Bengalen, burna i palankin, med slavar och följen, till- och avsatte nabober, slogo under sig all handel och utplundrade invånarna, utan minsta hänsyn till landets lagar och domstolar. Mången brittisk ostindieman uppträdde, när han återvände till London, som en liten nabob i österländsk prakt och lyx efter lord Clives föredöme. Efter sjuårskrigets slut blev Clive av Ostindiska kompaniet åter sänd till Indien och återställde ordningen med kraftfull hand. Men så snart han rest tillbaka till London, sköto de gamla miss-

bruken fart på nytt. Lord Clive själv, på alla håll omgiven av avundsmän och fiender, blev ställd till rätta inför underhuset. Han försvarade sig med stor kraft och energi och blev, ehuru med en anmärkning därom, att en man i Ostindiska kompaniets tjänst ej hade rätt att taga byte för egen räkning, av underhuset frikänd. Men upprörd över beskyllningarna och smädelserna och bruten till hälsan, tog han någon tid därefter i ett förtvivlat ögonblick sig själv av daga.

William Pitts fall. Medan Pitt drev fransmännen ur Amerika och Indien, understödde han med stora penningsummor Fredrik II på Europas fastland för att där fasthålla Frankrikes landmakt. Man förebrådde honom att av krigslystnad indraga Storbritannien i krig med hela världen: »I Tyskland erövrar jag Amerika», svarade ministern lugnt.

Emellertid fick William Pitt ej själv vara med om fredsslutet efter det krig, han lett med sådan framgång. År 1760 avled Georg II och efterträddes av sin sonson *Georg III* (1760—1820). Den unge monarken, som hade en hög tanke om sin kungliga makt, ville själv vara sin förste minister och väntade blott på den stund, då han och ej mer Pitt skulle härska i Storbritannien. Pitts medministrar fördrogo med möda dennes härsklystna och högdragna väsen, och nationen själv hade begynt tröttna vid krigsbördorna. Då ingick (1761) Spaniens konung med Ludvig XV mot England ett hemligt förbund, *bourbonska familjefördraget*, till skydd för de bourbonska kronorna i Frankrike, Spanien och Neapel samt deras kolonier. Hemligen underrättad härom, ville Pitt, innan ännu Spanien hunnit fullborda sina rustningar, utan vidare låta kapa de spanska silverflottorna, som voro på hemfärd från Sydamerika, och angripa Spanien och Frankrike på alla punkter. »Tiden är inne att förödmjuka huset Bourbon», utbrast han lidelsefullt. »Förr ville jag blott tvinga Frankrike ned på knä, nu skall det på rygg med bägge skulderbladen mot marken. Får detta tillfälle gå oss ur händerna, återkommer det aldrig. Kriget bör föras efter mina åsikter, eljest kan

jag ej längre bära dess ansvar och stannar ej ett ögonblick kvar som minister.» De andra ministrarna vägrade sitt bifall. »Vi kunna icke beklaga herr Pitts avgång», svarade de, »annars hade vi själva måst avgå.» Konungen, ministrarna, de förnäma whigs i parlamentet, alla förenade sig mot Pitt, och trots sin folkgunst måste han lämna sin post. Till tack för sina tjänster blev han av konung Georg III utnämnd till *lord Chatham*. Fransmännen jublade åt hans fall som åt en stor seger; andra framgångar hade de icke att jubla åt. En av torylorderna blev nu förste minister i England, och torypartiet vann alltmera överhand i parlamentet.

I enlighet med bourbonska familjefördraget förklarade emellertid Spanien krig året därpå, och för att få fred måste Storbritannien bekväma sig till åtskilliga eftergifter. I freden, som slöts i *Paris* 1763, återfick Frankrike sina övriga kolonier men avträdde *Louisiana* och *Canada* åt Storbritannien. *Ostindien* förblev under engelskt välde, och *Nordamerika* tillhörde den engelska rasen.

På alla håll hade Frankrike gått tillbaka. Dess sjömakt förföll, dess handelsflotta kapades, dess landmakt led skymfliga nederlag, och i det inre gick samhället under den gamla regimen sin upplösning till mötes. Men Britannien med sitt friare statsskick blev havens och koloniernas härskarinna.

Nordamerikanska frihetskriget.

Koloniernas tvist med brittiska parlamentet. Vid sjuårskrigets slut .hade Storbritannien en skuldbörda på 150 millioner pund, och en god del därav hade åsamkats genom kriget i Nordamerika. Man fann det därför naturligt, att kolonierna därstädes, som redan räknade en befolkning på två till tre millioner, i sin mån deltogo i kostnaderna för moderlandets flotta och trupper, i vilkas skydd de förkovrat sig. Parlamentet i London, där nu tories hade överhanden, bestämde, att kolonisterna skulle för tidningar samt inlagor

till domstolar och ämbetsverk begagna av kronan stämplat papper, för vilket avgifterna tillföllo statskassan, en åtgärd som alla i parlamentet funno naturlig och rättvis.

Men i Amerika hade man en annan mening. Där hade varje koloni inrättat sig som en stat för sig, med egen lantdag, egna lagar och ämbetsmän, och bestred själv de små utgifterna för sin förvaltning; endast koloniernas guvernörer utnämndes av kronan. Kolonisterna voro vana vid denna självstyrelse. Undan godtycklig beskattning hade deras förfäder flyttat till Amerika och med sitt arbete bragt sig upp till välstånd. Skulle nu det brittiska parlamentet på andra sidan Atlanten, där de icke hade och icke kunde hava några ombud och som ej kände deras vanor och behov, åter få lägga dem under godtycklig beskattning? Deras puritanska frihetskänslor kommo i svallning. När påbudet om stämpelavgiften anlände till Amerika, flaggades överallt på halv stång, klockorna ringde som till begravning, och tidningarna utkommo med en dödskalle på platsen för det kungliga brittiska stämpelmärket: aldrig skulle amerikanerna betala andra skatter, än dem de själva genom egna lantdagar pålagt sig. Jäsningen blev så stark, att parlamentet fann klokast att återtaga stämpelskatten.

Parlamentet tänkte dock ingalunda uppgiva vad det ansåg som sin goda rätt och försökte två år senare ett annat slag av beskattning. En mängd brittiska tulltjänstemän sändes till Amerika för att för kronans räkning uppbära tull på glas, papper, färgämnen, te och andra förnödenheter, som infördes till kolonierna. Avkastningen, förklarade parlamentet, skulle användas för koloniernas egen räkning, ej för moderlandet. Men amerikanerna bildade överallt föreningar för att av de med tull belagda varorna »ingenting dricka, ingenting äta, ingenting begagna». Dels begynte man tillverka sådana varor själv, dels insmugglades de från franska Västindien bakom tullbevakningens rygg. På flera ställen hindrades tulltjänstemännen med våld vid sin uppbörd, och när våldsverkarna drogos inför rätta, frikändes de av jurydomstolarna. Inkom-

Georg Washington 1797.
Kopparstick efter målning av Gilbert Stuart.

sten av tullpålagorna blev så ringa, att efter tre år även de måste återtagas.

Men om brittiska parlamentet uppgav sin rätt att beskatta kolonierna, skulle det då ej slutligen mista all makt över dem? Och skulle väl koloniernas lantdagar, om beskattningsrätten lämnades åt dem, över huvud bevilja åt den brittiska kronan några krigsgärder alls, da faran från Canada var överstånden och kolonierna i alla fall stodo under moderlandets skydd? I hela England var man uppbragt mot amerikanerna, men ännu försöktes med godo.

För grundsatsens skull hade brittiska parlamentet bibehållit tullen på te, som blott utgjorde tre pence på skålpundet, och beslöt nu att åt Ostindiska kompaniet erlägga utförselpremier för det te, kompaniet försålde i Amerika, varigenom det ostindiska teet trots tullavgiften skulle bliva billigare än det, som insmugglades från franska Västindien. Köper man detta te i Amerika, tänkte parlamentet, så erkänner man vår beskattningsrätt. Men just av samma orsak förförklarade kolonisternas tidningar det ostindiska teet i akt såsom ett »slaveriets gift», och man beslöt att ej ens låta fartygen lossa det i hamnarna. I Boston i Massachusetts, en strängt puritansk koloni, som hela tiden gjort det ivrigaste motstånd, hade trenne ostindiska tefartyg kastat ankar i hamnen. Dag och natt höll folket vakt på kajerna, och tjugu dagar lågo fartygen med sin dyrbara frakt olossad. Då förklädde sig ett femtiotal unga män till mohikanindianer, rodde ut till fartygen, togo fram tekistorna på däck och kastade dem över bord. Tre timmar räckte arbetet. Besättningen gjorde ej motstånd, och på stranden stod folket på vakt och såg tigande på: alla förstodo, att det var en sak med allvarsam påföljd, men alla gillade den. Även i övriga hamnar måste fartygen vända om med oförrättat ärende (1773).

Nu blevo de stolta britterna uppbragta, och det fanns knappt en tiggare i England, som ej i övermodig ton ordade om »våra amerikanska undersåtar». »Amerikanerna

skola vara lejon, blott så länge vi äro lamm», sade konung Georg III, som strax från början yrkat på kraftåtgärder. På förslag av hans toryministrar beslöt parlamentet, att Bostons hamn utan vidare skulle stängas, Massachusetts' självstyrelse inskränkas och våldsverkarna hämtas till England för att dömas. Tillika avsändes fyra brittiska regementen till Boston.

Men Amerika lät ej skrämma sig. Massachusetts' lantdag förklarade de brittiska påbuden ogiltiga, och de andra kolonierna togo dess parti. Endast Canada förblev under moderlandet. De tretton övriga kolonierna sände ombud till en *kongress i Filadelfia*, en liten stad i Pennsylvanien vid Delawarefloden. I klokt och hovsamt avfattade skrifter vände sig kongressen till konungen och parlamentet och förklarade det vara varje folks naturliga och oförytterliga rättighet att få beskatta sig självt och ordna sin inre styrelse; blott detta begärde Amerika för att kunna förbliva under den brittiska kronan. Men skrifterna förblevo obesvarade. I en del kolonier trädde redan lantvärnstrupperna under vapen och bildade under kongressens ledning en gemensam armé, krigsförråd samlades, och vapenfabrikerna kommo i verksamhet. Krigets utbrott räknas från hösten 1775, då en brittisk här och flotta översändes till Amerika.

Självständighetsförklaringen och krigets början. Vid kongressen i Filadelfia kunde ingen numera hoppas på en fredlig utgång av tvisten, och den 4 juli 1776 utfärdades koloniernas oavhängighetsförklaring: »Vi, Förenta staternas ombud i gemensam kongress, under vädjan till den högste världsdomaren för våra avsikters redbarhet, förklara härmed de förenta kolonierna för fria och oavhängiga stater med full rätt att föra krig, sluta fred, ingå förbund och driva handel som självständiga makter.» Medan kongressen för slutna dörrar överlade, stod utanför en tätpackad folkmassa i väntan. I kongresshusets klockstapel fanns en klocka med följande bibelspråk som inskrift; »Ropa frihet ut över landet och för

allt folk, som däruppå bor.» Det klara ljudet från denna klocka tillkännagav nu för det väntande folket, att grunden var lagd till »Nordamerikas Förenta stater».

Till överbefälhavare för armén utsåg kongressen *Georg Washington* [oåsch'ingtn], en förmögen plantageägare från Virginien, som under sjuårskriget tjänstgjort som överste i Virginiens lantvärn och vid tvisterna med moderlandet i Virginiens lantdag vunnit anseende för omutlig rättrådighet och fosterlandskärlek. Washington hade på sin egendom Mount Vernon vid Potomacflodens stränder fört ett lugnt och behagligt liv; men nu, när landet kallade honom, ställde han sig utan tvekan i dess tjänst.

Det var ett svårt uppdrag. Medan Storbritannien sedan sjuårskriget hade flera regementen reguljärt manskap, väl disciplinerade och väl underhållna, samt därjämte värvade soldtrupper från Tyskland, saknades i Amerika det mesta av vad till en ordnad krigföring hör: penningar till sold, kulor och krut, tält, kläder och proviant. Kongressen, som skulle anskaffa detta, hade ej rätt att beskatta de enskilda staterna, och dessa tänkte främst på de egna behoven och beviljade motsträvigt medel för det gemensamma. De lantvärnstrupper, som staterna sände till armén, tvistade sinsemellan och ville ej lyda officerare från andra stater. Tappra i sig själva och goda skyttar, fruktade de dock engelsmännens reguljära armé på samma gång de hade svårt att finna sig i den militära disciplinen. Knappt var en uppsättning någorlunda inövad, förrän lantvärnstiden gick ut, ingen förmåddes att därutöver stanna kvar, alla längtade hem, och innan nya trupper kommit in, kunde hären gå ned till blott ett par tusen man.

Men oaktat sådana motigheter tröttnade Washington icke. En rättvis sak, tänkte han, går aldrig under, om ej människorna själva övergiva den. Hans anda höll armén tillsammans i gott mod och gott kamratskap kriget igenom, varjämte enskilda personer och föreningar sammansköto penningsummor, som avhjälpte de svåraste bristerna.

Också hade Amerika redan vunnit sin första större framgång. Medan Washington själv fasthöll den brittiska huvudstyrkan i de mellersta staterna, hade han sänt en häravdelning norr ut mot Canada, varifrån en brittisk expedition på tio tusen man inträngt i övre New York ända till Hudsonfloden. I dessa glest befolkade trakter fingo britterna inga livsmedel, deras egna förråd togo slut, hjälpsändningarna från Canada tillbakaslogos, och den brittiske generalen måste anbefalla återtåg längs Hudsonfloden. Men nu voro amerikanerna dem hack i häl. Livade av framgången, uppbådade New York och Massachusetts nya lantvärnstrupper till hjälp, och vid *Saratoga* i New York kapitulerade hela den brittiska häravdelningen, varav knappt 5,000 man återstod (hösten 1777).

Kapitulationen vid Saratoga väckte stort uppseende i Europa och framkallade en oväntad vändning i kriget.

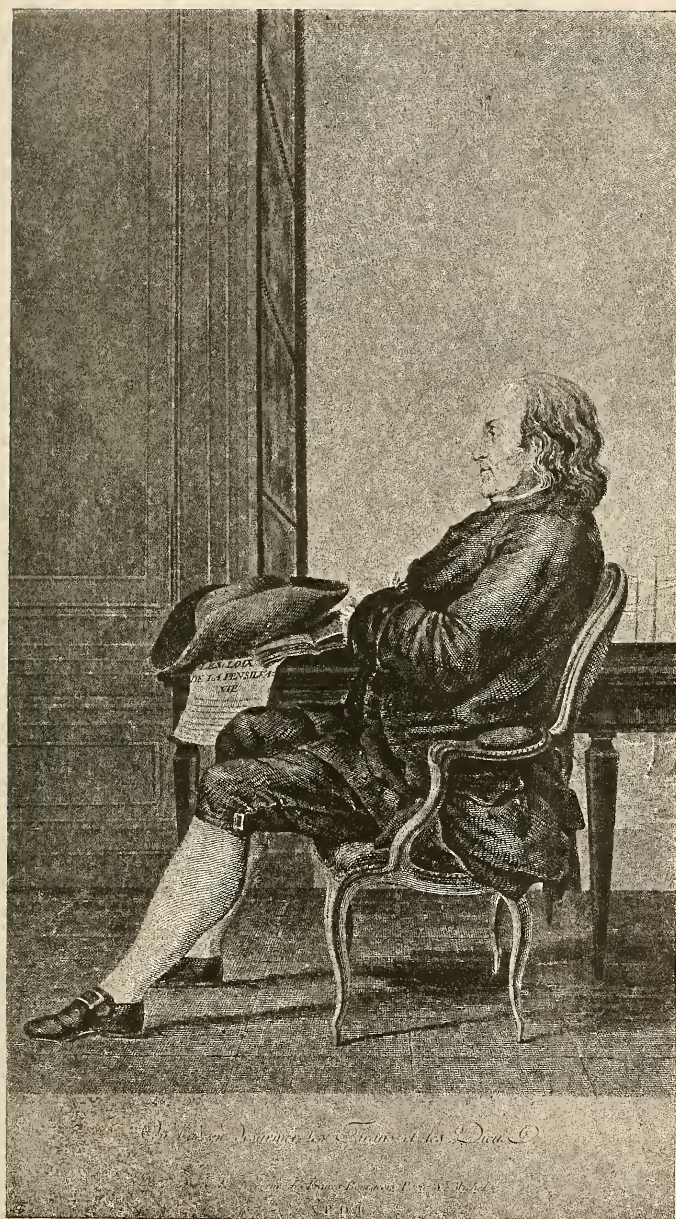
Benjamin Franklin och förbundet med Frankrike. I Frankrike rådde allmän glädje över Englands förlust genom de amerikanska koloniernas avfall. Det blev på modet att svärma för Amerika, jämlikhetens och frihetens land, där det icke fanns något kungligt hov med prelater och adel, inga livegna bönder, ingen tionde, ingen adlig jakträtt, inga dagsverksskyldigheter. Enskilda sammansköto penningar till krigsförråd, och talrika officerare anmälde sig som frivilliga. Bland dem var den tjuguårige markisen *Lafayette* [lafaje'tt]. Av hög börd, rik, nygift, övergav han sin lysande framtid i hemlandet för att tjäna frihetens sak i Amerika. Washington bjöd honom att bo i högkvarteret, där han höll daglig taffel för sina officerare. »Där finner ni intet av lyxen i Versailles», sade han, »men som amerikansk soldat måste ni också vänja er vid amerikansk kost.» Snart uppstod en trofast vänskap mellan dem båda, den öppne, lätt hänförde ynglingen och den lugne, allvarsamme fältherren. Lafayette fick anställning i armén och gjorde mången god tjänst under krigets lopp.

De praktiska amerikanerna förstodo att draga nytta av

svärmeriet i Frankrike och skickade som Förenta staternas sändebud till Paris den gamle, kloke *Benjamin Franklin.*

Denne ryktbare man var son av en såpsjudare i Boston. Fadern, som hade en talrik barnskara att försörja, måste redan tidigt taga honom ur skolan och satte honom i sättarlära på ett boktryckeri. Men den vetgirige gossen förstod att skaffa sig tillfälle till fortsatta studier. Allt vad han förtjänade utöver kostnaderna för det dagliga uppehället använde han att köpa nyttiga böcker, till och med gamla lexikon. Av sin middagstimme anslog han knappt tio minuter till måltiden, de övriga femtio använde han till läsning. Han tillvaratog gamla bortkastade ljusbitar för att kunna läsa även om natten. Vid 18 års ålder begav han sig till Filadelfia, som sedan blev hans hemvist. Under försakelser, motgångar och ihärdigt arbete fick han där till stånd ett eget boktryckeri. Därpå begynte han att utgiva en tidning, som genom sin självständighet och sanningskärlek vann stor spridning i hela Nordamerika. Därjämte var han bokbindare och bokhandlare. Han tillredde själv det bläck, som han sålde i sin bokhandel, och band med egen hand in mången bok, som han själv tryckt, satt och skrivit. Han hade nu fått tillträde till Filadelfias finaste familjer, men han blygdes så litet för att vara kroppsarbetare, att man kunde se honom rulla stora pappersbalar genom gatorna mitt för ögonen på sina förnäma bekantskaper.

Sedan Franklin ej vidare behövde bekymra sig för sin egen utkomst, begynte han arbeta för sina medmänniskors väl. Han förskaffade Filadelfia stenläggning och belysning på gatorna, något som på den tiden var ovanligt även i Europa, samt grundade där ett universitet och ett offentligt bibliotek, det första i Amerika. Som en äkta amerikan förstod han att göra sina kunskaper nyttiga i det praktiska livet genom en mängd uppfinningar. Men han tog aldrig patent på dem, för att de desto lättare skulle komma mänskligheten till godo. Bland hans uppfinningar märkes särskilt åskledaren, som gjorde hans namn berömt även i Europa.

Benjamin Franklin.
Samtida kopparstick.

Under tvisten mellan brittiska parlamentet och kolonierna förfäktade Franklin frimodigt sitt hemlands rättigheter, valdes från Pennsylvanien till medlem av kongressen i Filadelfia och fick nu, 72 år gammal, av kongressen i uppdrag att verka för Amerikas sak i Frankrike.

I Paris blev Franklin emottagen med en hänförelse utan like. Var han visade sig på gatorna, en högrest gestalt, i enkel dräkt av hemvävt tyg, med tjocka sulor under skorna, i mössa av bäverskinn och stödd på en käpp av vildapel, som han själv skurit sig, höjdes ljudliga bifallsrop. I Paris' parfymerade salonger, bland puderhuvuden och styvkjortlar, syntes han som en uppenbarelse från den rousseauska frihetens drömda värld. Hans hållning var lugn och värdig, hans tal enkelt men fullt av en praktisk levnadsvisdom, som förtjuste alla. Man förliknade honom vid Plato eller Cato. Den unga adeln i Versailles, huvudstadens och hovets framstående män, upplysningslitteraturens skriftställare och filosofer, alla trängdes i tävlan kring Franklin. Voltaire själv sökte hans umgänge; den store skriftställaren, som just vid denna tid kom till Paris från Ferney, kunde knappt bliva mera firad än mannen från Amerikas urskogar.

Flera år vistades Franklin i Frankrike. Som en praktisk medborgare och klok köpman förstod han att begagna fransmännens svärmeri till sitt lands bästa med sådan framgång, att år 1778, vid budet om kapitulationen vid Saratoga, konung Ludvig XVI gav efter för den allmänna meningen och öppet trädde på Amerikas sida: nu skulle Frankrike taga hämnd på England för nederlagen under sjuårskriget. Lafayette, som rest över till Frankrike för att verka för förbundet, mottogs med jubel, när han med den glada underrättelsen kom tillbaka till Amerika.

Snart därpå gingo också Spanien och Holland med i kriget, alla ivriga att nedbryta Storbritanniens mäktiga sjövälde.

Lord Chathams död. Frankrikes förbund med Amerika väckte i brittiska parlamentet bestörtning, ängslan och klen-

mod, och ett förslag framlades att genast erkänna Amerikas oavhängighet som det enda medlet att förekomma kriget med Frankrike.

Då uppträdde i parlamentet den gamle William Pitt, numera lord Chatham. Förut hade han, jämte andra av whigpartiet, talat mot kriget och gång på gång eftertryckligt försvarat amerikanernas självbeskattningsrätt. Nu var han bruten av gikt och sjukdom men ännu mera av tanken på Storbritanniens mäktiga sjövälde, hans levnadsverk, som tycktes falla sönder inför hans ögon. Med ben och armar invecklade i svart flanell, med en svart krycka i handen och stödd mot skuldran av sin son, William Pitt d. y., trädde Chatham in i lordernas hus. Hans ansiktsdrag voro tärda och de glänsande ögonen spöklikt insjunkna i sina hålor. Han drog andan djupt efter hvarje sats, och stämman var så svag, att den knappast hördes i den ljudlöst tysta salen.

»Mylords», sade den gamle statsmannen, »det gläder mig, att graven ännu icke slutit sig över mig, att jag ännu kan höja min röst mot sönderstyckandet av detta gamla, högättade konungadöme. För sjutton år sedan tillträdde Hans Majestät ett rike, vars omfång ej haft sin like i världen. Skola vi nu skymfligt utlämna den bästa av dess besittningar, den skönaste diamanten i brittiska konungakronan? Var är den man, som vågar giva ett sådant råd? Skall detta stora konungarike falla till föga för huset Bourbon? Sannerligen, Mylords, förtvivlan är den sämste rådgivaren, och skola vi falla, låt oss då falla med ära.»

Ännu en gång begärde Chatham ordet, då han träffades av ett slaganfall och förlorade sansen. Sammanträdet avbröts, och den sjuke fördes till sitt lantgods, där han kort därpå avled (1778). Liket bisattes på parlamentets bekostnad i Westminster Abbey bland Englands berömda män. Konung Georg III, som ej förlät Chatham, att han försvarat amerikanerna, uteblev med sitt hov från bisättningsakten.

Men Englands folk tänkte som Chatham, partiernas tvister förstummades, allas krafter ansträngdes till krig.

Belägringen av Gibraltar och kapitulationen i Yorktown. På alla hav förde nu Britannien krig mot Europas samlade sjömakt. Spanjorer och fransmän förenade sig för att belägra Gibraltar, Englands nyckel till Medelhavet. Detta branta klippfäste är förbundet med fastlandet medelst en låg, månformig landtunga, som bildar en djup bukt. Landtungan var besatt av 40,000 man med batterier för 170 kanoner, i bukten lågo 40 linjeskepp och oräkneliga mindre båtar, och under månader gick ingen dag förbi utan kanonad. Men kommendanten, den tappre general *Elliot*, höll modet uppe hos sin besättning, som utgjorde blott 7,000 man. Belägringen fortgick redan på fjärde året, då en fransk ingenjör erbjöd sig att konstruera simmande batterier, som varken skulle kunna genomträngas av kulor eller förbrännas av eld. De förfärdigades av stora, avmastade fartyg, som försågos med rustverk av färskt trä och betäcktes med mjuka, våta hudar. Understödda av linjeskeppen i bukten, nalkades de nu Gibraltars klippor, tio till antalet, från sjösidan, medan de 170 kanonerna dånade från landsidan. Till försvar lät Elliot i garnisonsugnarna glödga kanonkulor för att med dem skjuta de simmande batterierna i brand; men de studsade mot hudtaken eller stannade i mitten av det färska trävirket utan synbar verkan. Under några timmar måste Gibraltar uthärda en förödande eld. Men då började det ryka överallt i träet på batterifartygen, nödraketer uppsändes, och besättningarna räddade sig på linjeskeppen. Med sina små båtar erövrade britterna ett av de övergivna batterierna, och under natten gingo de övriga upp i eld och sprungo dånande i luften. Några veckor senare kom en storm och skingrade de i bukten liggande spanska och franska flottorna, och innan de åter hunnit samla sig, hade brittiska krigsfartyg begagnat tillfället och undsatt fästningen med folk och förråd. Gibraltar var räddat; över dess stolta klippor svajar än i dag den brittiska flaggan.

Även i Västindien avvärjdes fransmännens och spanjorernas försök att erövra de brittiska kolonierna, och Hollands

flotta blev slagen och dess handel ruinerad. Holland, en gång Europas främsta sjömakt, stod nu långt efter det mäktiga Britannien.

I Amerika hade kriget förflyttat sig till de södra staterna. Lord Cornwallis hade besatt Georgien och Sydcarolina samt inträngde längs Chesapeakeviken i Virginien, medan den brittiska flottan vaktade kusterna utanför. Under tiden fasthölls Washington av nöd och brist i trakten av New York: amerikanerna hade i förlitan på förbundet med Frankrike mera än någonsin försummat sin egen armé. »Vi äro», skrev generalen, »utan penningar, tillförsel, ammunition och kläder och skola snart vara utan manskap.»

Då ankom till hjälp en fransk eskader från Västindien och besatte Chesapeakeviken, varigenom brittiska armén avskars från sin flotta. Fransmännen landsatte 6,000 man reguljära trupper i vita och röda uniformer, förda av Frankrikes högsta adel, för att ställas under Washingtons befäl. I ilmarscher nalkades denne från norr. Lafayette fick befallning att med sin avdelning lägga sig på ena sidan om engelsmännen, medan Washington med huvudhären instängde dem från den andra. Utan att kunna förhindra det blev lord Cornwallis till lands och sjöss kringränd och belägrad i *Yorktown*, vid Chesapeakevikens mynning. Fransmän och amerikaner stormade i tävlan hans utanverk, allt närmare kommo de fientliga skanslinjerna, och trots ett förbittrat försvar återstod för engelsmännen intet annat än att giva sig, 6000—8000 man med vapen och förråd (1781). Till vänster uppställde sig de franska trupperna, Lafayette och officerarna till häst med stjärnor och ordensband och betjänter i livré; till höger amerikanerna, svartnade och klädda i trasor, med Washington och hans enkla officerare i spetsen. På kullarna och husen däromkring hade tusentals åskådare samlat sig. Dystert och trumpet framskredo de brittiska krigarna, och det anmärktes, att deras officerare väl gjorde honnör för fransmännen men ej för de amerikanska officerarna, dem de ringaktade som upprorsmakare och lantvärnsmän. Tåget stannade på en öppen plats,

där den kapitulerande armén sträckte sina gevär, en del så häftigt, att de sprungo i stycken.

Redan länge hade Georg III:s förste minister förklarat, att landet omöjligen kunde hålla ut emot både Amerika och Europa. Men Georg III var för högfärdig att giva efter och bad och pinade ministern att stå kvar på sin post. Slutligen kom budet om kapitulationen i Yorktown. Den olycklige ministern bredde ut sina armar, som om han fått ett skott i bröstet och ropade: »Allt är förbi!» medan konungen i sin grämelse tänkte på att avsäga sig kronan och begiva sig som simpel kurfurste till Hannover.

Whigpartiet fick nu överhand i parlamentet, och en ny minister kom till styret. I *freden i Paris* (1783) erkände Britannien Förenta staternas oavhängighet; med de övriga makterna återställdes förhållandena ungefär som före kriget. Men varnat av sin förlust i Amerika, gav Storbritannien självstyrelse åt sina övriga kolonier, som nu bilda ett stort kolonialförbund under moderlandets ledning.

Washington, Förenta staternas förste president. Sedan Washington tagit avsked av sin här samt inför kongressen nedlagt sitt ämbete, begav han sig till Mount Vernon för att där, en annan Cincinnatus, i lantlig ro tillbringa sitt återstående liv. Men hans vila blev icke långvarig.

Efter krigets slut begynte i envar av de tretton staterna ett ivrigt arbete på egna lagar och inrättningar, men kongressens påbud försummades. Kongressen avslöt med utlandet handelsfördrag med särskilda tullbestämmelser; de enskilda staterna uppburo tull efter sina bestämmelser. Kongressen stod i krigsskuld hos Frankrike och hos armén; staterna hade envar nog med sina utgifter, och år efter år lämnades räntorna obetalda. Under tiden blevo Amerikas handelsfartyg, som förut seglat under brittisk flagg, i utländska farvatten saklöst bortrövade, medan väster ifrån indianerna plundrande inföllo i landet. Med skadeglädje förutsåg England redan den tid, då dess kolonier, ur stånd att reda sig på egen hand,

skulle självmant återgå till moderlandet: aldrig förr hade så vidsträckta stater stått under republikansk styrelse.

Då sammankom i Filadelfia en församling av landets bästa män med Washington som ordförande och utarbetade en statsförfattning för de Förenta staterna. Förbundsstyrelsen, som består av en på fyra år vald *president* samt en *kongress* på tvenne kamrar, senaten och representanternas hus, pålägger gemensam skatt, utnämner förbundets ämbetsmän och leder dess utrikespolitik, medan i övrigt varje stat inrättar sig efter gottfinnande. Därmed voro dock många av de enskilda staternas män icke nöjda, och blott genom Washingtons, Franklins och andra framstående medborgares gemensamma ansträngningar blev författningen antagen, först i kongressen och därpå i var och en av de tretton staterna.

För att vinna folkets förtroende för den nya styrelse, som nu skulle vidtaga, valdes Georg Washington enhälligt till president. Mitt under partiernas larm ordnade han finanserna, inrättade förbundsstyrelsens ämbetsverk och grundade förbundsförsvaret till lands och sjöss. Mellan Virginien och Maryland avskildes ett litet område, *Columbia*, vid Potomacfloden, och där grundlades Förenta staternas huvudstad, som bär *Washingtons* namn. Kongresshuset, som kallas Capitolium, och presidentens bostad, Vita huset, jämte ämbetslokaler, universitet och offentliga inrättningar fylla den lilla staden, som i övrigt är utan betydelse.

Med vishet och kraft ledde Washington Förenta staternas regering. Två gånger vald, ombads han efter åtta år att ännu en gång stå kvar som president. Men på det att ej republiken måtte bero av en enda mans liv, nedlade han nu sitt ämbete och tillbragte sina återstående år på Mount Vernon. Han ligger begraven i dess familjegrav. Vid hans död tystnade partiernas strider, och alla enades om att fira minnet av Förenta staternas grundläggare, som var »främst i kriget, främst i freden och främst i sina landsmäns hjärtan».

Den stora franska revolutionen.

Den första nationalförsamlingen.

Ständerna sammanträda. I Preussen och andra Europas länder gjordes reformer under upplysta envåldsmonarker, medan i Frankrike samhället under den gamla regimen gick sin upplösning till mötes.

Konungen, *Ludvig XVI* (1774—92), en gudfruktig och godhjärtad furste, ville nog sitt folks bästa, men han varken kände dess tillstånd eller förstod sig på statens styrelse. Bäst trivdes han, undan etiketten och hovnöjena, i en smidesverkstad, som han för sitt nöjes skull låtit inrätta åt sig i Versailles. Han drog en suck, var gång ministrarna kommo med sina statsbestyr, och tyckte mest om sådana, som minst besvärade honom. Hans gemål, *Marie Antoinette*, Maria Teresias dotter, var ännu mera okunnig än han om Frankrikes verkliga tillstånd. Som ett fjorton års barn hade hon kommit in i nöjenas gyllene värld vid det franska hovet: ung och vacker och glad och drottning därtill, kunde hon väl få roa sig utan att av de tråkiga ministrarna förmanas till sparsamhet! Men folket såg i hennes slöseri huvudgrunden till de tryckande skatterna, och då hon vid hovet blott höll sig till en liten krets av vänner, medan hon i ungdomligt övermod gäckades med de andra och överträdde etiketten, förskaffade hon sig hätska fiender även där.

Under tiden förvärrades finanserna allt mera. Årligen uppstod i statskassan en brist på 80—100—150—200 millioner, varmed utgifterna överstego inkomsterna. Statens långivare,

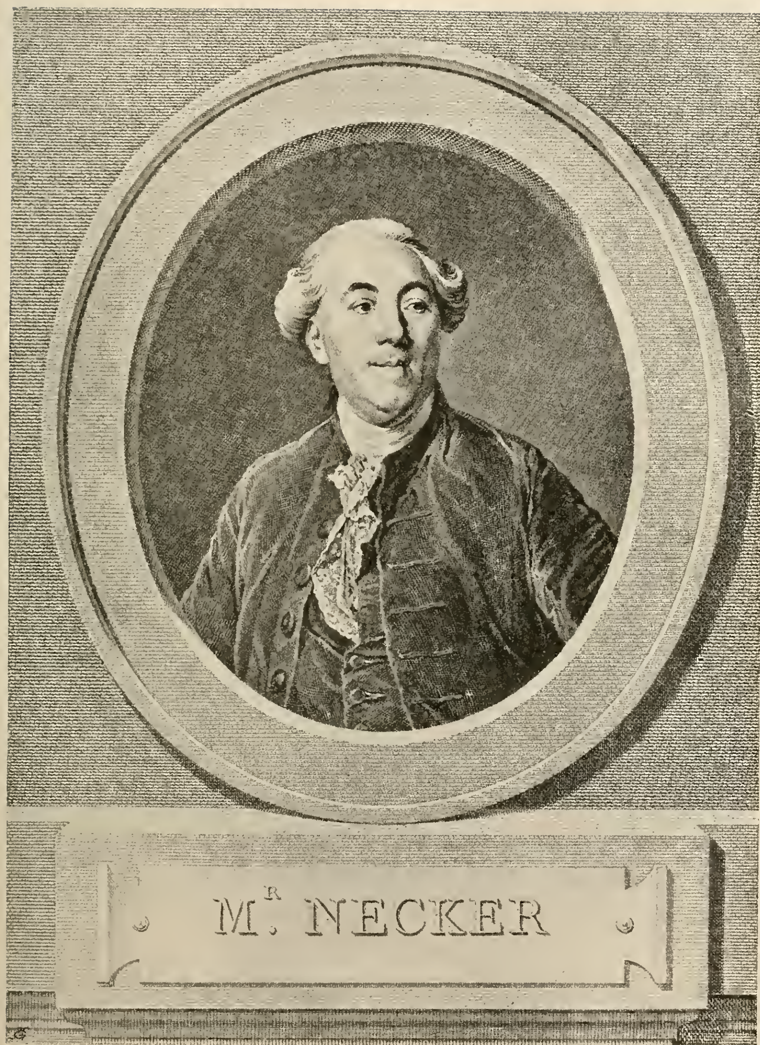

Marie-Antoinette och hennes barn.
Målning av madame Vignée-Lebrun. Slottet i Versailles.

mest tredje ståndets bankirer och köpmän, begynte frukta för att varken få ränta eller kapital tillbaka, och snart ville ingen mera låna åt staten. Men föreslog någon minister att fördela skatterna jämnare, strax ropade präster och adel på sina ståndsrättigheter och vägrade att låta beskatta sig; inskränkte han hovhållningen, strax spunnos ränker till hans fall av samma abbéer och markiser, som i salongerna konverserade i filosofi och svärmade för Rousseau, och drottningen, som fann sig störd i sina nöjen, understödde dem. Statskassan var tom och alla medel uttömda, då slutligen finansministern, den rike bankiren *Necker*, sammankallade rikets ständer till Versailles den 1 maj 1789 för att råda bot i nöden; de hade då ej varit samlade sedan år 1614.

Över hela Frankrike kommo sinnena i den livligaste rörelse. Nu skulle tredje ståndet övertaga ledningen, den gamla regimen avskaffas och frihetens, jämlikhetens och broderlighetens nya rike begynna. »Den gode konungen», sade man, »vill, att även den minste av hans undersåtar skall vara lycklig och fri.»

Vid riksdagens öppnande strömmade tusentals personer från Paris till Versailles; fönster och tak voro fullsatta av åskådare. Vädret var härligt. Den 4 maj begåvo sig konung och ständer i högtidlig procession till S:t Ludvigskyrkan, där högmässa förrättades. Hovets ceremonimästare hade för de deputerade fastställt dräkter och etikett från Henrik IV:s tid. Medan prelaterna glänste i granna medeltida skrudar och adeln i broderad frack och vita strumpor, med värja vid sidan och plymer i hatten, så uppträdde tredje ståndets män i enkel svart dräkt med rund svart filthatt, utan broderier, plymer och band, på det att dessa advokater, handelsmän och jordbrukare måtte märka, huru lågt de stodo i rang under de högre stånden. Men vid processionen hälsade allmänheten dem med höga bifallsrop, medan ropen tystnade, när adeln och prästerskapet passerade, för att åter höjas, då konungen skred förbi med drottning och hovstat. Det var en lysande och högtidlig ceremoni; man var lycklig och rördes till tårar.

Finansministern Necker.
Samtida kopparstick.

I själva kyrkan, när biskopen i sin predikan uttalade orden »allmän frihet», brast man ut i applåder och bifallsrop såsom på en teater.

Följande dag samlades riksdagen i kungliga palatset i Versailles. När prästerskap och adel inträdde, slogos dubbeldörrarna upp till salen, där de ställde sig till höger och till vänster om tronen; men tredje ståndet infördes genom en trång sidodörr och fick plats i salens bortre ända. Under allmänt bifallsrop inträdde konungen, med sin familj och prinsarna av blodet, och besteg tronen under den praktfulla tronhimmeln; på trappstegen tog hovfolket plats Konungen talade: »Med glädje ser jag mig i dag omgiven av mitt folks representanter, som på så lång tid ej varit samlade. Min finansminister skall för eder redogöra för statens affärsställning, som huvudsakligen bör sysselsätta eder. För min del önskar jag blott vara mitt folks bästa vän, den ömmaste deltagaren i dess lycka. Men en allmän oro, ett överdrivet reformbegär sätter sinnena i rörelse. Måtte éder sans och klokhet i tid fastställa reformernas gränser. I representeren ett ädelsinnat folk, vars kärlek till sina konungar alltid varit dess utmärkande kännetecken. Måtte endräkt råda i eder församling och göra den evigt minnesvärd för konungarikets lycka och välfärd, det är den bästa lönen för min kärlek till mitt folk.» Därpå höll den fåfänge Necker i fyra timmar tal om finansernas ställning; han ville visa, vilken skarp räknekarl han var. Men varken konungen eller hans ministrar hade att framlägga någon plan för de blivande reformerna. Allt kom att bero på ständerna, där knappt någon innehade den minsta politiska erfarenhet.

Den första nationalförsamlingens uppkomst. Till en början upptogos alla sinnen av frågan om sättet för omröstningen vid ständernas sammankomster.

Under medeltiden överlade vart stånd på sitt rum med var sin röst, men därigenom skulle nu präster och adel, med sina två röster mot tredje ståndets ena, kunnat hindra alla reformer.

Tredje ståndets deputerade, till antalet något flera än de två högre ståndens tillsamman, påyrkade därför omröstning på ett rum efter huvudtalet, det enda medlet för samhällets pånyttfödelse, och vägrade i sin sal att börja förhandlingarna, innan de högre stånden från sina rum kommit och förenat sig med dem. Fåfängt gingo buden av och an mellan stånden, och tvisten fortfor vecka efter vecka, tills slutligen tredje ståndets män tröttnade vid de övrigas motstånd. Voro de icke det egentliga folkets representanter, medan präster och adel representerade blott två klasser därav, några hundra tusen personer? Den 17 juni förklarade sig tredje ståndet på denna grund för Frankrikes *nationalförsamling* och inbjöd de övriga stånden att förena sig med det, annars skulle det ensamt börja reformerna.

Med detta djärva steg begynte den stora revolutionen.

Den godhjärtade Ludvig XVI förstod ej tvistens betydelse men höll dock med tredje ståndet. Necker, som äntligen insåg, att makten höll på att glida ur konungens händer, utarbetade nu i hast en reformplan, som han förelade konungen med det rådet att godkänna ståndens förening till en nationalförsamling och själv övertaga ledningen av reformerna. Men konungens yngre bröder, *Ludvig* och *Karl*, Marie Antoinette, prelater, adel och hov, alla uppmanade honom att näpsa de näsvisa borgersmännen, och i en så ringa sak tyckte han sig kunna göra dem till viljes. Han lovade att i en kunglig seans i egen person förkunna ständerna sin nådiga vilja.

Men om, innan förberedelserna härtill hunnit fullbordas, tredje ståndet sammanträdde och finge de andra med sig? Häremot trodde sig hovets ränkmakare hava påfunnit ett fiffigt medel. Vid tredje ståndets nästa sammanträde, den 20 juni på morgonen, befanns porten stängd och bevakad av kungliga soldater, och inifrån salen hördes det bullrande arbetet av timmermän och snickare. På muren lästes följande anslag: »Alldenstund konungen beslutit att inom kort hålla en kunglig seans med ständerna och i salen måste arbetas på förberedelserna, så inställas ständernas möten intill sagda seans.»

Upprörda över denna ringaktning mot landets representanter, begåvo sig de deputerade till *Bollhuset*, en närbelägen byggnad för hovets fjäderbollspel. Bollmästaren förstod ej saken bättre, än att han beredvilligt upplät lokalen, och här, på stående fot, i den tomma, omöblerade salen, svuro alla en ed att hålla tillhopa, tills riket fått en ny författning. Talmannen steg upp på ett bord och förestavade eden med hög röst: »Vi svärja att aldrig skilja oss från nationalförsamlingen utan sammanträda, varhelst omständigheterna fordra, tills den nya författningen upprättats och befästats.» »Leve konungen!» ropade de deputerade till svar, åhörarna på läktarna och folket på gatorna instämde, och med uppräckta händer svuro de deputerade eden man för man.

Följande dag var Bollhuset upptaget; prins Karl hade låtit tillsäga, att han spelade boll där, och givit bollmästaren en skrapa. Då sammankom tredje ståndet i S:t Ludvig, där flertalet präster och några adelsmän förenade sig med den nya nationalförsamlingen.

Den 23 juni hölls den kungliga seansen. Ständerna samlades i sin vanliga lokal. Trupper patrullerade på Versailles' gator och fyllde palatsets salar och korridorer. Konungen med hovstat inträdde och tog plats under tronhimmeln, men nu mottogs han med tystnad. Necker var frånvarande. En annan av ministrarna uppläste knäböjande ett påbud av konungen, som upphävde tredje ståndets beslut av den 17 juni. Konungen talade i en befallande ton, som stred mot hans goda hjärta. »Messieurs», slutade han, »jag befaller eder att genast åtskiljas och i morgon sammanträda vart stånd på sitt rum. Min ceremonimästare har i uppdrag att sätta rummen i ordning.»

Med dessa ord lämnade konungen salen. Präster och adel lydde och åtskildes, men tredje ståndets män tänkte på eden i Bollhuset och stannade kvar. Medan de sutto där nedslagna och rådlösa, inträdde ceremonimästaren och sade åt talmannen: »Monsieur, har ni hört konungens befallning?» Då uppsteg greve *Mirabeau* [mirabå'], som, ehuru adelsman, för sin välta-

Ludvig XVI.
Gravyr efter målning av Callet.

lighet och sina fria tänkesätt valts till deputerad i tredje ståndet från sin hemort Marseille i södra Frankrike. Med sin väldiga stämma ropade han: »Ja, herr markis, vi hava hört den befallning, man lagt konungen i munnen. Men om ni har uppdrag att avlägsna oss härifrån, så skaffa er också order att använda våld, ty vi sitta här i den franska nationens namn och tänka vika blott för bajonetter!» Bugande och förvirrad drog sig ceremonimästaren tillbaka ur salen. Men ståndet förklarade sitt tidigare beslut giltigt trots konungens påbud och började överlägga.

Efter seansens slut gick konungen av och an i sina rum i palatset, då ceremonimästaren inträdde och anmälde ståndets vägran. »Ja», sade Ludvig saktmodigt, »vilja de ej lämna salen, så låt dem då bliva kvar.» Några dagar senare befallde konungen själv adel och präster att förena sig med det tredje ståndet, och därmed var nationalförsamlingen bildad. »Några bröder hava fattats i vår församling», sade talmannen till de nykomna; »nu är familjen fullständig.»

Bastiljens fall (14 juli). Hovets ränkmakare framkommo nu med en annan plan att kväsa nationalförsamlingen, nämligen att till Paris och Versailles sammandraga schweiziska och tyska regementen; de franska voro anstuckna av frihetsrörelsen och ej att lita på.

I Paris, som från början stått på tredje ståndets sida, väckte dessa åtgärder den största harm. Man sade, att konungen med vapenmakt tänkte upplösa nationalförsamlingen, och väntade var minut ett överfall. Vad bleve väl då av friheten och jämlikheten och den nya samhällsordningen? Stormklockan rördes, pikar förfärdigades, vapenbutiker plundrades, överallt sökte man efter gevär och ammunition. Tidigt på morgonen den 14 juli kastade sig en folkhop över Invalidpalatset, där flera tusen gevär och några kanoner påträffades. En annan hop ryckte an mot *Bastiljen*, där man ävenledes hoppades finna stora vapenförråd.

Snart skallade genom hela Paris ett ändlöst rop: »Till Ba-

stiljen! Det gamla fästet med sina djupa vallgravar, tjocka murar och mörka torn, där kanonerna gapade mellan tinnarna, stod där som ett levande tecken på den gamla regimens förtryck. Studenter, handelsmän, gesäller, lärpojkar, daglönare och dagdrivare, alla kommo i rörelse, somliga med pikar, yxor och gevär, de flesta som åskådare. Även några franska gar-

Bastiljens intagande.
Samtida kopparstick.

den bröto sig ut ur kasernerna för att bispringa sina bröder och medborgare. Två karlar klättrade upp på i murspringorna instuckna bajonetter och slogo sönder kättingarna till den yttre vindbryggan, som föll ned med dån i sina fogar. Besättningen var fåtalig och försvarade sig blott med gevärseld. Upphetsade trängde angriparna in på borggården mot den inre vallgraven. Kanoner kördes upp och inriktades, och man stack eld på några halmlass och antände utanverken.

Då vägrade besättningen att skjuta vidare, och kommendanten måste lova att kapitulera mot fritt avtåg. Vindbryggan

fälldes ned, och besättningen sträckte gevär och fördes ur Bastiljen. Kommendanten beledsagades av tre starka män, som sökte skydda honom mot de upphetsade skarorna. Men de ansattes och kullkastades gång på gång av vilda karlar från arbetarkvarteren. Då de åter reste sig, sågo de — så berättar en av dem — kommendantens och hans officerares avhuggna huvud uppstuckna på stänger och burna i triumf gatan fram. Sålunda begynte folket med självtagen rätt kräva hämnd på den gamla regimens män, den nya friheten till obotlig skada.

En annan skara genomsökte fängelserummen i Bastiljen, sönderbröt tortyrredskapen och befriade statsfångarna; de voro blott sju till antalet. Under de följande dagarna nedrevs Bastiljen till grunden, och där ligger nu en öppen plats i det moderna Paris.

De tyska och schweiziska regementena hade under tiden slagit läger på *Marsfältet* utanför staden. Men då de dag för dag allt mera anstuckits av frihetsrörelsen och vägrat skjuta på folket, fördes de bort från Paris, samma dag Bastiljen föll. I stället bildade borgarna i Paris ett *nationalgarde*, vars fana blev *trikoloren*, i det man till staden Paris' färger rött och blått lade den bourbonska vita. Till chef valdes markisen *Lafayette*, det amerikanska frihetskrigets unge hjälte och en ivrig medlem av nationalförsamlingen. Prins Karl och andra revolutionens fiender vid hovet flydde till utlandet. Men konungen, vars goda hjärta åter kom till sin rätt, begav sig, utan militär eller vakt, till Paris för att försona sig med sin huvudstad. Där hade under tiden förbittringen slagit om till fruktan för straff, och folket mottog sin konung med tacksamhet och glädje: det var dock han, som skulle föra dem in i det nya riket. I spetsen för nationalgardet räckte Lafayette honom trikoloren. »Tag den, Sire», sade han, »snart skall den göra sin rund kring världen.»

Efter Paris' mönster bildades nationalgarden även i Frankrikes övriga städer, det enda sättet att i den allmänna upplösningen upprätthålla någon ordning.

Natten den 4—5 augusti. Bastiljens stormning var för hela Europa ett tecken på den gamla regimens fall och frihetens begynnelse men framför allt för själva Frankrike.

Över hela landet förjagades konungens officerare, ämbetsmän och domare; de förhatligaste hängdes vid närmaste lyktstolpe. De kungliga regementena upplöste sig. I städerna förlupo gesäller och lärlingar sina mästares verkstäder och begynte driva eget hantverk. På landsbygden vägrade bönderna att betala utskylder och göra dagsverken åt sina herrar och slogo under sig deras åkrar och vingårdar, jaktmarker och fiskevatten. De överföllo dem i deras kloster och slott, där ägarna tvungos att avsäga sig sina förmåner, medan bönderna slogo sönder deras möbler och speglar eller drucko sig rusiga i deras vinkällare. Slott och kloster brändes, och mången flyktande abbot eller markis greps ur sin kaross och slets i stycken av bönderna. Så tog sig folket rätt med sina grova nävar efter århundraden av nöd och förtryck.

Det var oroande underrättelser för nationalförsamlingen i Versailles. Skulle man låta folket, på sidan om nationalförsamling, konung och lagar, med självtagen rätt reformera samhällsskicket, envar efter sitt behag? Den 4 augusti på aftonen överlade man om att utfärda en förmaning till hela landet att vänta, tills den nya författningen hunnit bliva färdig och den gamla regimens orättvisor i laga ordning avskaffade. Då uppsteg en adelsman, själv en rik godsägare med många underhavande, och sade: »Förmaningar hjälpa här till ingenting; det stackars folket återvänder aldrig till de gamla orättvisorna. Låt oss hellre genast förklara dem avskaffade, om ordningen skall kunna återställas!» Hans ord slogo an. Adelsmännen voro de första att erbjuda sina förmåner, och med dem tävlade präster och borgare. En allmän hänförelse uppstod. En föreslog likformig beskattning, en annan kyrkotiondens inlösning, en tredje att avskaffa adelns jakträtt, fiskerätt, domsrätt, företrädesrätt till ämbeten och officersplatser. Onödiga pensioner avskaffades. Livegenskapen upphävdes. Borgarna offrade städernas kartor och handelsförmå-

ner och mästarnas skrårättigheter. Hänförelsen växte till en yrsel, som grep även de mest sansade, och förslagen trängdes om varandra till sent på natten.

När nationalförsamlingens medlemmar åtskildes klockan halv tre denna minnesvärda augustinatt, var hela den gamla regimen upphävd, alla fransmän förklarade för jämlikar sinsemellan, lika inför lagen, med lika rätt att söka ämbeten, förvärva egendom och driva yrken. När övriga förhoppningar förgingos i revolutionens stormar, kvarstod denna jämlikhet som dess varaktiga frukt.

Från denna tid begynte adeln emigrera till utlandet, Versailles' hovmän, officerarna vid hären och provinsadeln. De samlades i Tyskland vid de förfranskade små furstehoven, där de artigt emottogos för sin förnäma börd, sin fina franska och sitt eleganta skick. Väl utom egen fara, förde dessa adliga emigranter ett övermodigt språk mot revolutionen och ville med utländsk krigsmakt komma och taga sina rättigheter tillbaka: det var den gamla regimen, som stod och hotade vid gränsen.

Överfallet i Versailles (5—6 okt.). Revolutionsmännen i Paris hade länge önskat att få konungen dit under sin uppsikt för att snabbare kunna genomföra reformerna, och snart fingo de sin vilja igenom.

Under revolutionen blev mycket folk i Paris utan arbete, och nöden blev så mycket större, som lantbrukarna under oroligheterna ej vågade hålla sin spannmål till salu i städerna, så att brödet blev dyrt, dåligt och otillräckligt. Ständiga upplopp förekommo utanför bagarbodarna, och man påstod, att hovet i Versailles med sina ränker hindrade tillförseln för att kväsa folket med hunger, medan i Versailles funnes spannmål i överflöd.

Den 5 okt. på morgonen inträffade ett brödupplopp i *Hôtel de ville* [âtelldövill], en praktbyggnad i Paris, där stadens styrelse sammanträdde. Tvätterskor, strykerskor, fiskmånglerskor och andra kvinnor inträngde i tusental, ringde i storm-

klockan, ropade på bröd och hotade att sticka hela huset i brand. Då hördes ibland dem enstaka rop: »Till Versailles! Bröd!» Genast skallade tusen kvinnoröster: »Till Versailles! Till Versailles!» Man fick tag i några förspända kanoner; på en av kanonhästarna red grensle en vacker ung flicka, prydd med band i trikolorens färger. En del kvinnor hade trummor och gevär, andra sjöngo och dansade. Karlar gingo med som ledare, några med pikar i handen, andra förklädda i kvinnokläder; oupphörligt uttågade nya skaror från Paris' förstäder. Vädret var regnigt och landsvägen uppblött. Snart fylldes Versailles' gator och torg av våta och smutsiga figurer, som slogo sig ned i parken vid de snörräta alléerna, i de klippta bersåerna, mellan springbrunnar, statyer och cirklade blomsterrabatter.

I Paris hade under tiden nationalgardet samlat sig kring Hôtel de ville. De ivrigaste begärde att bliva förda till Versailles för att hämta konungen till huvudstaden. Lafayette, deras unge chef, som höll till häst mitt i det otåliga larmet, vägrade först några timmar men gav därpå efter; kanske delade han själv deras önskan. Mot midnatt anlände man till Versailles, tände vakteldar och lägrade sig ute bland folkskarorna, bullrande och pratande: nu skulle konungen i Paris ställas under folkets uppsikt, brödbristen taga slut, reformerna genomföras och alla bliva jämlika, fria, broderliga och lyckliga. Men när Lafayette inne i palatset fick audiens hos konungen, vägrade denne bestämt att flytta till Paris. Lafayette utställde då vakter vid palatset och gick till sängs. Även de kungliga gingo till vila, och utanför tystnade folkets larm och knot.

Natten förflöt lugnt. Men på morgonen fann en skara kvinnor och pikmän en gallerport, som lämnats obevakad, kanske av förbiseende, kanske med avsikt. De bröto sig in, trängde uppför marmortrapporna, mördade livvakterna i sin väg och lupo larmande och plundrande från praktgemak till praktgemak fram mot den förhatliga drottningens sovrum. I förmaket hejdades de några minuter av liv-

vakten, som troget offrade sitt liv, medan en av kammarfruarna väckte drottningen. Halvklädd räddade sig Marie Antoinette genom en lönndörr till konungens rum; ett ögonblick till, och den vilda hopen genomstack hennes bädd med sina pikar.

Då anlände Lafayette, nationalgardet trädde under vapen, och palatset rensades. Utanför ropade folket: »Konungen till Paris!» På motstånd var ej mer att tänka, Ludvig XVI visade sig på en balkong och gav sitt bifall. Folket jublade. Lafayette förde drottningen och den lille kronprinsen Ludvig ut på balkongen och böjde sig ned och kysste drottningen på handen, till tecken på att hon ville försona sig med folket. »Leve generalen, leve drottningen!» skreko samma hopar, som nyss velat taga hennes liv.

Middagstiden drog ett det sällsammaste tåg till Paris. Först vilda skaror med pikar och gevär, kvinnor åkande på kanonvagnar eller dansande och sjungande: »Nu få vi bröd, vi föra med oss bagaren och bagarfrun och den lilla bagargossen!» Mitt ibland dem den kungliga familjen i vagn och till slut Paris' nationalgarde, vars bajonetter blixtrade i solskenet. På aftonen inlogerades de kungliga i *Tuilerierna* på norra Seinestranden, medan nationalförsamlingen, som några dagar senare även överflyttade till Paris, inrymdes i den stora *manegesalen* vid Tuilerieträdgårdens norra terrass.

Nationalförsamlingen lika väl som konungen berodde nu av pöbeln i Paris, som än hotade Tuilerierna, än på Manegens rymliga läktare med bifallsrop understödde revolutionära deputerades tal men nedtystade alla sansade med larm och hot. »Nu hava vi högsta makten och göra vad vi behaga», sade dessa statsmän i jämlikhetens nya rike.

Frihetens fest (14 juli 1790). Medan Lafayette med nöd kunde upprätthålla en ofullständig ordning, begynte nationalförsamlingen utarbeta lagarna för den nya samhällsordning, som nu skulle grundläggas. Också buro de tydliga spår av sina stiftares överdrifter.

Frankrike skulle förbliva en ärftlig monarki, men dess herre var numera folket, som genom sina representanter i nationalförsamlingen stiftade lag och beviljade skatt. Församlingen skulle vartannat år av folket nyväljas. Konungen behöll endast rätten att välja sina ministrar och förklara krig samt ett uppskjutande veto mot församlingens beslut. Hela landet indelades i 83 departement, där folket självt skulle välja sina ämbetsmän och domare, på det att man ej åter måtte få förtryckare över sig. Men huru skulle statens skulder och utgifter betäckas, då de gamla skatterna avskaffats och nya ej inflöto? En av biskoparna i nationalförsamlingen, den världskloke *Talleyrand* [tallra*n*'], föreslog, att alla Frankrikes kyrkogods skulle förklaras för nationens egendom och för statens räkning försäljas, och efter en kort överläggning antog församlingen förslaget, medan den vilda publiken på läktarna ropade, att alla präster borde hängas och all religion avskaffas. Påven, kyrkans överhuvud, blev om denna åtgärd icke ens tillspord. Klostren upplöstes. Det bestämdes, att biskopar och präster härefter skulle väljas av folket utan påvens stadfästelse, ehuru ingen from katolik kunde gilla sådana präster; prästerskapets avlöning skulle utgå ur statskassan. I den upplösta arméns ställe trädde nationalgardena. Adliga vapen, livréer och titlar avskaffades; ingen fick härefter kallas hertig, greve, markis, baron, senare ej ens monsieur, utan blott medborgare.

Emellertid förspordes ännu icke verkningarna av dessa överdrifter, och hela landet hälsade med glädje frihetens och jämlikhetens nya rike. På årsdagen av Bastiljens stormning, den 14 juli 1790, firades i Paris en allmän fest, där deputationer från de nya departementen och nationalgardena deltogo. På Marsfältet skulle en väldig amfiteater utgrävas, och då de lejda arbetarna ej hunno därmed till den 14, så anmälde sig frivilliga av alla samhällsklasser, var och en med sin hacka, spade och skottkärra. Nationalgardet kom med trummor och musik; där grävde den unge eleganten bredvid daglönaren, borgaren och abbéen sköto samma

skottkärra, adelsdamen i hatt och plymer fyllde korgen på torgmånglerskans rygg, allt under glädje och larm i broderlig endräkt.

På festdagen framtågade i procession, under trumslag och musik, med standar och fanor, nationalgardena, departementens deputationer, nationalförsamlingen, de kungliga gardena. På scenen framför amfiteatern stod fosterlandets altare, där Talleyrand med tvåhundra vitklädda präster med skärp i trikolorens färger invigde departementens nya fanor. Lafayette, nationalgardenas högste chef, besteg därpå altaret, utvecklade trikoloren och förestavade den nya frihetens ed. Nu uppsträcktes alla händer, officerarna drogo sina värjor, och hundra tusen röster ropade: »Vi svärja trohet mot folket, mot lagen, mot konungen!» Fanorna svängdes, musiken spelade, kanonerna gåvo salut. Även konungen svor eden med uppräckt hand, och Marie Antoinette, gripen och hänförd, trädde fram med prins Ludvig på sina armar och ropade: »Se här kronprinsen! Han och jag känna såsom konungen!» Och tusenstämmigt ljöd folkets svar: »Leve konungen, leve drottningen, leve kronprinsen!» Dagen var regnig, men det minskade icke glädjen: under regnskurarna uppspändes hundratusentals paraplyer i olika färger för att åter försvinna, så snart solen sken. På kvällen återvände skarorna till fots till staden: man visade varandra påfallande artigheter, hälsade, smålog och steg ur vägen, som om alla varit bekanta och syskon.

Festen fortsattes flera dagar. Paris sjöng och dansade och gick i ett glädjerus, som fortplantade sig kring hela landet; det nya riket var där: ett fritt folk av bröder och jämlikar kring en faderlig konung, alla eniga, goda och lyckliga.

Men när folket enligt den nya statsförfattningen begynte att självt utse sina ämbetsmän och domare, valdes dessa mest bland ledarna vid upploppen, skriftställare, advokater och folktalare, som alltjämt eggade till nya oordningar. Konungen hade över dem ingen uppsikt eller makt, och de san-

sade borgarna tröttnade vid det ständiga väljandet och höllo sig undan. Förut hade alla lytt och blott konungen befallt: nu befallde alla, och ingen lydde. Flertalet präster vägrade att avlägga ed på den nya författningen och avsattes men kvarblevo dock i sina församlingar, som förkastade de nya prästerna. Dyrt fingo fransmännen lära, huru svårt det är att grundlägga en ny samhällsordning; därtill fordras mera än fester, tal och eder.

Mirabeaus död (2 april 1791). Ju mera de sansade medborgarna drogo sig undan från politiken, dess mera makt fingo de lägsta folkklasserna och deras ledare: ännu någon tid, och all statsmakt skulle komma i deras händer. Vad bleve väl då av friheten och jämlikheten?

En enda man insåg faran härav. Det var Mirabeau, »revolutionens jätte», nationalförsamlingens ende verklige statsman. Jämte en stark nationalförsamling önskade han ock en stark regeringsmakt, som kunde genomföra och betrygga den nya samhällsordningen. Hans plan var, att de kungliga öppet, under betäckning av de sansade inom nationalgardet, skulle lämna det revolutionära Paris och begiva sig till någon småstad inne i landet. Där skulle konungen förklara, att han godkände den gamla regimens avskaffande, blott överdrifterna i den nya samhällsordningen rättades, samt uppfordra Frankrike att dit välja en ny nationalförsamling av mera sansade medborgare. För att leda detta företag ville Mirabeau bliva Ludvig XVI:s minister, liksom parlamentets partiledare voro det i England. Men nationalförsamlingen, glad att nyss hava störtat den gamla regimen, såg i all regering blott förtryck och i alla ministrar blott förtryckare. Man misstänkte även Mirabeau, och trots att han uppbjöd all sin vältalighet, stiftade församlingen en lag, som förbjöd deputerade att tillika vara konungens ministrar. Då begynte Mirabeau att i djupaste hemlighet sammanträffa med de kungliga eller tillsända dem hemliga skrivelser för att sålunda bereda dem för planen. Han räknade mindre på den tröge och obeslutsamme

Ludvig än på Marie Antoinette, som nu lämnat nöjena och flärden och visade så mycket mod och kraft, att den store statsmannen efter ett av deras möten utropade: »Hon är den enda mannen i konungens omgivning.»

Men mitt i sina planer och på höjden av sin bana bortrycktes Mirabeau av döden. Sinnesrörelserna, det överansträngande arbetet och ett oregelbundet och överdådigt levnadssätt bröto även hans väldiga krafter och kastade honom på sjukbädden. Nu märktes det, vilken makt han förvärvat över sina landsmän. Under hela hans sjukdom var gatan, där han bodde, ständigt uppfylld av tysta oroliga människomassor. För att ej den sjuke skulle störas, tilläts ingen vagn att passera gatan. Offentliga sjukrapporter utgåvos var tredje timme, och dagligen lät konungen efterhöra hans tillstånd. Själv ansåg han sin död som en olycka för hela Frankrike. »Jag för med mig», sade han, »det franska konungadömets begravningsståt; efter min död skola partierna slitas om dess trasor.» Han avled den 2 april 1791, blott 42 år gammal.

Hela nationalförsamlingen följde liktåget till *Panteon*, som nu invigdes till viloplats för Frankrikes stora män. Även Voltaires lik flyttades till Panteon.

De kungligas flykt (21 juni 1791). I Tuilerierna blev de kungligas läge dag för dag alltmer förödmjukande, och kort efter Mirabeaus död beslöto de att söka fly. Vid belgiska gränsen stodo österrikiska trupper till skydd, och med deras bistånd ville de återställa ej den gamla regimen men väl konungadömets makt i Frankrike eller åtminstone rädda sig själva över gränsen. Generalen markis Bouillé [bujje′], en av de få adliga officerare, som ej emigrerat, en rojalist av gamla stammen, hade från sin station vid gränsen utsänt posteringar längs vägen för att betrygga deras färd.

Kvällen före den 21 juni gick man till sängs som vanligt i Tuilerierna. När allt var lugnt, inträdde konungen genom en lönndörr till drottningens rum. Där voro snart alla res-

Mirabeau.
Samtida kopparstick.

klädda. Guvernanten för de kungliga barnen föreställde en baronessa från Frankfurt, konungen hennes betjänt, hans syster Elisabet och drottningen hennes kammarfruar, och prinsessan Maria Teresia och prins Ludvig i flickkläder hennes två flickor. På skilda vägar och med vissa mellantider kommo alla lyckligt ut ur Tuilerierna och nådde stadsporten, där en fyrspänd kaross väntade dem.

Allt gick väl, dagen blev vacker, hästar voro till hands vid poststationerna, och på kvällen, ehuru några timmar senare än beräknat, anlände den förmenta frankfurtfamiljen till en liten ort nära staden *Varennes*, ett par timmars väg från gränsen. Här vid hästombytet var konungen nog oförsiktig att luta sig ut ur vagnen för att tala med en av livvakterna på framsätet. Ortens postmästare, som stod vid vagnen jämte en orolig och misstänksam folkhop, märkte en likhet mellan mannen i vagnen och de porträtt han sett av konungen. Redan förut hade konungen ett par gånger blivit igenkänd, utan att dock någon anmält det; men postmästaren var en ivrig revolutionsman. Genast red han en genväg över fälten till Varennes, samlade några kamrater, spärrade med kullstjälpta kärror bron, där vägen går fram mitt i staden, och gömde sig med kamraterna i det djupa portvalvet där framför.

Klockan var halv tolv på natten och hela staden försänkt i sömn, då de kungligas vagn körde in i Varennes. Vid bron skyggade hästarna plötsligt, och några karlar sprungo fram ur portvalvet, fattade i tyglarna och skreko: »Halt!» Livvakten grep efter vapnen under sina kläder, men konungen förbjöd varje motstånd, och alla följde med till närmaste härbärge. Förgäves bad konungen här på det bevekligaste att få fortsätta färden. Drottningen gick upp på ett vindsrum med sina barn; hon grät av harm. I Varennes dånade stormklockan, besvarad överallt av klockorna från kringliggande byar. Varennes' nationalgarde trädde under vapen, och från fält och stigar inströmmade tusentals bönder med

vapen i hand. På andra sidan bron i ett övergivet kloster låg en postering på 60 husarer av Bouillés folk. De hade redan gått till vila. Nu vägrade de lydnad och blandade sig med folket, medan deras anförare med lösa tyglar sprängde av genom natten till sin general efter hjälp.

Natten förgick under ängslig väntan. Klockan 6 på morgonen anlände ilbud från Paris med nationalförsamlingens befallning att arrestera flyktingarna, var de anträffades, och återföra dem till Paris, och genast anträddes återfärden. Klockan 7 kom Bouillé med sina trupper. Men staden var barrikaderad och folket under vapen, och med oförrättat ärende återvände generalen för att efter ett par dagar med några trogna rädda sig över gränsen.

Budet om konungens flykt väckte över hela Frankrike den häftigaste förskräckelse. Alla trodde, att emigranterna med utländsk krigsmakt voro i antågande för att med konungen i spetsen återställa den gamla regimen, och ingen god fransman fanns, som ej mot dem ville försvara revolutionens verk. Överallt trädde nationalgardena under vapen, och män och kvinnor arbetade på befästningsverken, tills underrättelsen kom, att konungen var återförd till Paris.

Intåget i Paris var bedrövligt. Folket teg, ingen hälsade, vakterna saluterade icke. På alla murar stod anslaget: »Den som ropar leve för konungen får prygel, den som skymfar honom blir hängd.» Nationalgardet bildade led, med gevären upp och ned, och ledsagade de kungliga in i Tuilerierna.

Under tiden hade nationalförsamlingen äntligen slutfört arbetena med den nya författningen, och konungen hade nu ingen annan råd än att för sin del även godkänna den sådan den var. Eden i Bollhuset var därmed inlöst, och den 30 sept. 1791 upplöste sig nationalförsamlingen. Dagen därpå sammanträdde i dess ställe den *lagstiftande nationalförsamlingen.*

Det bourbonska konungadömets fall.

Girondister och jakobiner. Sansade fransmän hoppades nu, att revolutionen skulle vara slut och landet i ro få njuta dess frukter.

Men i lagstiftande församlingen hade, då de lugna medborgarna tröttnat vid det ständiga väljandet, inkommit en mängd ädelsinnade men svärmiska och oerfarna unga män, *girondisterna*, så benämnda efter departementet Gironde i södra Frankrike, där flera av dem voro hemma; vältaligast var *Vergniaud* [verniå']. Rousseau var deras profet. De ville fortsätta revolutionen för att störta konungadömet: endast i en republik skulle den nya friheten kunna betryggas och Frankrike, liksom Aten under Perikles, genom fria statsinrättningar, konst och litteratur vinna världens beundran. I manegesalen, där de sutto till vänster och rojalisterna till höger, voro de i minoriteten men understöddes av folket i Paris. »Pikarna», sade de, »hava begynt revolutionen, pikarna skola fullborda den.»

Inom några månader hade girondisterna lyckats förmå konungen att bland deras parti välja sina ministrar. I sin republikanska iver gjorde de sig en ära av att visa konungen all möjlig sidvördnad; de förfärade ceremonimästaren i Tuilerierna med att bära långbyxor i stället för de adliga knäbyxorna. De lågade av harm mot alla Europas envåldsmonarker. De utmålade kejsaren av Österrike *Frans II* (1792—1835), Marie-Antoinettes brorson, och konungen i Preussen *Fredrik Vilhelm II* (1786—97) som revolutionens farligaste fiender och emigranternas bundsförvanter. I lagstiftande församlingen höllo de glödande tal mot »tyrannerna, dessa Europas krönta rövare, som sammansvurit sig mot folkens frihet», och snart vanns hela församlingen för krig mot Österrike och Preussen. Enligt den nya statsförfattningen tillkom det emellertid konungen ensam att väcka förslag om krigsförklaring. Men med lock och pock förmådde girondisterna honom därtill, och

ännu samma kväll blev förslaget av församlingen bifallet (april 1792).

I sitt hjärta var Ludvig XVI dock icke emot kriget. Tvärtom hoppades han att under skyddet av Österrikes och Preussens bajonetter återvinna sin ställning och underhandlade i hemlighet med dessa monarker, medan han offentligen ledde kriget emot dem: förställning var numera hans enda försvarsmedel.

Emellertid gingo Österrikes och Preussens trupper över Rhen, förenade med de franska emigranterna. Långsamt, under oenighet och tvister anryckte de mot Paris och hotade i ett stortaligt manifest att, om ett hår kröktes på konungens eller drottningens huvud, förstöra Paris, så att ej sten på sten blev kvar. En bättre tjänst kunde de väl knappast göra revolutionsmännen. Paris råkade i en stark upphetsning, som dessa skickligt vände mot Ludvig XVI och hans förhatliga »österrikiska». Pikar utdelades bland folkmassorna, och i glödande tal ställde girondisterna i lagstiftande församlingen konungen till ansvar för det krig, som de själva framkallat. »I vår egen konungs namn», sade Vergniaud, »tränga Europas tyranner med emigranterna över våra gränser. Skola vi ädelmodigt låta denne man behålla så många av konungamaktens rättigheter för att genom dem störta riket i fördärvet? Nej, nej! Man, du som ej rörts av fransmännens ädelmod, du som endast vill bliva tyrann på nytt, du är ingenting vidare för statsförfattningen, som du hemligen överträder, ingenting för folket, som du hemligen förråder!» Så talade girondisterna, och folket på läktarna larmade bifall, medan de sansade medlemmarna av församlingen knappt vågade taga till ordet.

Girondisterna voro mera ordets än handlingens män. Men till vänster om dem i Manegen satt en grupp deputerade, *jakobinerna*, så benämnda efter ett gammalt jakobinkloster i Paris, där de hade sin klubb. Bland dem voro grevens av Artois forne djurläkare, den blodtörstige *Marat* [mara'], utgivare av revolutionstidningen »Folkets vän», samt två unga advokater, den

Danton.
Samtida kopparstick.

energiske *Danton* och den beräknande fanatikern *Robespierre* [råbespjär']. Liksom girondisterna buro de långbyxor och benämndes därav *sansculotter* (utan knäbyxor); en röd toppig yllemössa var därjämte deras frihetsmärke. De hade sina anhängare i förstädernas arbetarkvarter bland Paris' sämsta pöbel, och med girondisternas bifall anordnade de nu en folkresning mot Tuilerierna för att tvinga lagstiftande församlingen att avskaffa konungadömet.

Tuileriernas fall (10 aug. 1792). Kvällen före den 10 augusti gingo jakobinernas bud oupphörligt mellan arbetarkvarteren, vapen utdelades, stormklockorna dånade, och Paris' borgare tryckte sig djupare ned i sina sängar. Danton syntes under natten än på Hôtel de ville, än på gatorna bland folket, medan Robespierre försiktigt höll sig hemma och den fege Marat gömde sig i källaren till sin bostad. Först mot morgonen församlades upploppets krigsmakt, vilda karlar med pikar, yxor och gevär, 15,000 man, som fyllde gator, terrasser och torg vid Tuilerierna.

Där hade man vakat hela natten. Den lysande hovadeln var försvunnen. Endast några hundra adelsmän av lägre börd hade frivilligt infunnit sig till sin konungs försvar, mången med eldgaffel på axeln i stället för gevär, och man skämtade däröver i salongskonversationens lätta ton. I huvudvestibulen stodo 900 man schweizergarde; nationalgardet, som under nattens lopp samlat sig i parken och på terrasserna, var ej längre att lita på. Konungen hade sovit en stund; morgonsolen sken redan in genom fönstren, då drottningen bad honom liva trupperna med en mönstring. Den tröge monarken fick knappt fram några ord till soldaterna: en fetlagd man i skor med spännen och silkesstrumpor, med hatten under armen och det pudrade håret i oordning efter sömnen: det är ej så man livar soldater. Inom palatset höjde väl schweizarna leverop, men i parken svarade nationalgardet: »Leve nationen, död åt tyrannen», och från slottsfönstret såg en av hovets damer, som berättat härom i sina memoarer, huru några artillerister knöto näven mitt för hans ansikte. Konungen återkom blek och nedslagen och stängde in sig med sin biktfader. »Bättre ingenting än en sådan mönstring», sade Marie Antoinette, som själv var full av mod och iver.

Vid stormklockans dån hade lagstiftande församlingen samlats i Manegen kort efter midnatt, och man bad nu konungen söka skydd där med sin familj. »Skola vi falla», utbröt Marie Antoinette upprörd, »så låt oss då falla med ära!» Men Ludvig gav efter, bekymrad för de sinas liv, och under betäckning av nationalgardet och ett kompani schweizare lämnade de kungliga sina bestörta försvarare i Tuilerierna. Utanför Manegen fingo de vänta en stund, medan från alla håll hördes rop: »Vi vilja icke ha några tyranner mer! Döda dem, döda dem!» Äntligen öppnades dörrarna. »Jag kommer», sade konungen, »för att bespara Frankrike ett stort brott. Jag anser, att jag ingenstädes kan vara säkrare än bland nationens representanter.» Den kungliga familjen inrymdes i en loge för tidningsmän strax ovanför ordförandens plats.

Klockan var fem på morgonen. Pikmännen, uppblandade med nationalgardet, trängde hotande upp mot slottet. Men nu gåvo schweizarna eld från vestibulen och fönstren, och i ett ögonblick skringrades angriparna i tjutande flykt nedför trappor och terrasser och utöver gårdsplanen, kvarlämnande ett sextiotal döda och sårade. Upploppet tycktes besegrat, då den vankelmodige konungen, som i Manegen hört skotten, sände order till schweizarna att inställa elden, lämna slottet och draga sig tillbaka till Manegen. Därmed voro Tuilerierna förlorade. Knappt hade schweizarnas eld tystnat, förrän folkets mod växte på nytt: de avtågande schweizerkompanierna beskötos från alla sidor, sprängdes åtskils och nedgjordes utan barmhärtighet på trapporna och trädgårdsplanerna. Blott en handfull räddade sig till Manegen.

Det övergivna palatset blev folkmassans rov. Adelsmän, pager, präster, kammartjänare, drängar, alla mördades om varandra, de skulpterade dörrarna inslogos, parkettgolven uppbrötos, möblerna förstördes, tavlor, statyer, vaser och speglar, allt krossades i bitar eller kastades ut genom fönstren. Men ertappades någon med stöld, så blev han hängd, ty folket hade ej kommit dit för att stjäla utan för att hämnas på den gamla regimen. Rusiga karlar satte sig i konungens kröningsdräkt på tronen, och kvinnor från gatan prydde sig med drottningens kläder och smycken. Nu var folket på tronen och tyckte sig i konungadömets bostad förstöra konungadömet självt.

Från Tuilerierna strömmade hoparna till Manegen, där pikmän med uppkavlade ärmar och blodiga händer trädde inför lagstiftande församlingens skrank och förtäljde sina bedrifter under förbannelser mot »tyrannen» och hans »lejda mördare». Mitt i larmet framträdde Vergniaud till talarstolen och föreslog konungadömets avskaffande; men då högsta makten icke tillhörde nationens representanter utan nationen själv, borde för en så vidlyftig fråga en ny församling väljas, ett *nationalkonvent*, och konungen till dess förklaras blott tills vidare

avsatt. Förslaget antogs utan motstånd; nästan blott girondister och jakobiner voro närvarande. I sin loge satt Ludvig XVI och hörde stillsamt på sin avsättningsdom, medan den lille kronprinsen somnat på drottningens knä. Utanför böljade folkmassorna under knot och hot: somliga fordrade genast republik, andra ropade ut schweizarna i Manegen för att få mörda dem. »Gud, vilka kannibaler», utbrast Vergniaud, som med möda stävjade deras vilda iver.

Girondisterna fingo nu dela makten med jakobinerna. Robespierre infann sig på kvällen i jakobinklubben och tog dagens ära åt sig; han blev huvudman i styrelsen på Hôtel de ville. Danton blev minister för rättsväsendet. Marat kröp fram ur sin källare, med draget svärd och lagerkrans på huvudet, och begav sig med en skara beväpnade anhängare till kungliga tryckeriet, vars redskap han förde hem till sig. I »Folkets vän» predikade han öppet de fattigas rätt att plundra de rika och mörda adel och präster. De sansade borgarna utstöttes ur nationalgardet. Lafayette, som redan före den 10 aug. nedlagt sitt befäl, flydde över gränsen, där han föll i österrikisk fångenskap. Talleyrand begav sig till Amerika. Den kungliga familjen insattes i *Templet*, nära Bastiljplatsen, ett gammalt slott som under medeltiden varit Tempelherreordens residens. Stödda på pöbeln, redde sig jakobinerna att befästa sitt herravälde i Paris och hela Frankrike.

Septembermorden (2—7 sept. 1792). Jakobinerna visste alltför väl, att den franska nationens flertal önskade bibehålla konungadömet enligt författningen av år 1791, och då valen till nationalkonventet voro utsatta till början av september, gällde det att se till, att ej rojalisterna där vunno överhand. Då var det, som Danton uppträdde och handlade.

George Danton, den ende verklige statsmannen bland jakobinerna, varför han benämnts »pöbelns Mirabeau», hade genom ett vilt och tygellöst liv förstört sin framtid som advokat. Med liv och själ hade han kastat sig in i revolutionen, där han snart genom det jättelika i sitt upp-

trädande, sin väldiga gestalt, sin dundrande stämma och sin lidelsefulla vältalighet vunnit en betydande ställning. Han älskade Frankrike: endast om folket där komme till väldet, kunde det bliva stort och mäktigt. Nu var hans tid kommen.

Efter den 10 aug. hade preussarna och österrikarna ryckt närmare Paris. Där ropade somliga på vapen för att tåga ut till den nya frihetens försvar, medan somliga ivrade mot adelsmän, präster och andra revolutionens motståndare i staden, dem man misstänkte som hemliga anhängare till fienderna och begynte inspärra i fängelse. Härav begagnade sig Danton. I djupaste hemlighet sammankom han med Robespierre, Marat och andra jakobiner i Hôtel de ville och beslöt att föranstalta en revolutionens bartolomeinatt, ett massmord på rojalisterna, för att injaga hos dem en sådan skräck, att de vackert skulle hålla sig borta från valen. Stadsportarna stängdes, och jakobinernas anhängare med beväpnade sansculotter inträngde i husen, där de samlade ihop vapen för kriget och arresterade alla »misstänkta» och »förrädare» samt lade beslag på deras egendom. Snart blevo fångarna så talrika, att övergivna kloster och andra byggnader måste inrättas till fängelser. När lagstiftande församlingen protesterade mot dessa egenmäktigheter, fick den till svar från Hôtel de ville, att folket i farliga tider ej kunde vänta på sina representanter utan självt måste övertaga ledningen. De »inre fienderna» måste först oskadliggöras, innan man kunde tåga ut mot de yttre. Ändamålet med allt detta visste man dock ej, förrän den 2 sept. bud kom, att fienderna åter ryckt ett steg närmare Paris. Det var samma dag, som konventsvalen begynte.

Medan larmkanonen kallade borgarna till vapenmönstring på Marsfältet, hade den blodtörstige Marat förhyrt ett par hundra karlar bland arbetarkvarterens värsta pöbel för sex till tjugufem francs om dagen. Fördelade i band på tjugu eller trettio, sändes dessa till de olika fängelserna; några, som föreställde domare, togo plats vid ett bord utanför fän-

gelsedörren; de övriga stodo invid på fängelsegården med uppvikna skjortärmar och svärd eller påkar i händerna; på bordet syntes i oordning papper, dolkar, tobakspipor och vinflaskor, som rikligen sändes från Hôtel de ville. Fångarna utkallades en i sänder. En av domarna höll i handen en lista med märke vid namnen på dem, som borde dödas. Så snart namnet återfunnits på listan, ropade domaren: »Släpp lös fången!» och nu överfölls han av mördarskaran och nedhöggs under rop: »Leve folket! Död åt adeln och prästerna!» Och medan detta förfärliga slaktande pågick i fängelserna, höll Danton med sin hustru och sina vänner i sitt hem ett präktigt gästabud: nu var det han, som skulle sitta vid maktens och njutningarnas bord.

Under tiden sammanfördes i de rymliga salarna i Hôtel de ville de fängslades och avrättades egendom: kistor och börsar, silverkärl och guldur, ringar och ädelstenar, vapen och husgeråd, allt utan förteckning eller eftersyn; det skulle tillfalla stadens kassa, men mycket försvann i pikmännens och jakobinernas fickor.

Mördandet fortsattes i några fängelser två eller tre, i andra ända till fem dagar; även kvinnor och barn nedgjordes. Inalles torde ett par tusen människor ha omkommit. Förgäves skyndade de hederligare bland revolutionsmännen till Hôtel de ville för att förmå myndigheterna att inskrida: de visste ej, att själve ministern för rättsväsendet stod i spetsen för dessa »septembermord». Även till landsorten utsändes skaror av »septembermördare», men de blevo dock för det mesta icke åtlydda.

Under tiden försiggingo valen till nationalkonventet. Rojalisterna höllo sig undan. Paris' 24 deputerade voro nästan utan undantag jakobiner: Robespierre, Danton, till och med den förfärlige Marat, alla hederliga människors avsky. I landsorten blevo däremot mest girondister valda, så att jakobinerna ej uteslutande kommo till makten i den nya församlingen.

Under denna oreda hade Frans II:s och Fredrik Vilhelm

II:s disciplinerade arméer lätt kunnat erövra Paris. Men de två monarkerna misstrodde varandra, och vardera förde kriget lamt. Preussen beredde sig till styckning av det olyckliga Polen. Glada att det ej blev allvar av med kriget, drogo de två monarkerna sina trupper ur Frankrike. Det kom en tid, då bägge, Österrike som Preussen, dyrt fingo umgälla detta.

Medborgaren Capet inför konventet. Den 21 sept. 1792 sammanträdde *nationalkonventet*, där girondisterna nu sutto till höger, medan jakobinerna utgjorde vänstern. Redan första dagen på kvällen, så snart konventet hunnit ordna sig, steg en av jakobinerna upp och föreslog konungadömets avskaffande, girondisterna skyndade sig att instämma, för att ej hela äran av förslaget skulle tillfalla jakobinerna, och under allmän hänförelse, utan förberedelse eller överläggning, blev Frankrike, som tusen år styrts av konungar, inom några minuter förklarat för en republik.

Därpå blev det fråga om konungens person. Girondisterna ansågo fängelse eller landsförvisning vara straff nog för hans förbindelse med revolutionens fiender, men jakobinerna ropade på hans död och upphetsade folket i Paris både mot konungen och mot girondisterna, så att tusentals borgare förskrämda flydde ur Paris.

Under tiden höllos de kungliga under sträng bevakning. Templet var ett gammalt förfallet fäste med tvenne mörka fyrkantiga torn, av vilka det större inretts till fängelse. Överallt stodo pikbärande vakter, i trappor och valv, i dörrar och fönsternischer, råa hantverkare, som satte en ära i att förödmjuka den fallna konungafamiljen med onödiga befallningar, smädevisor och råa ord. Utsikten från fönstren avstängdes med bräden. Marie Antoinette och prinsessan Elisabet, konungens syster, vilka med barnen bodde tillsammans i övre tornvåningen, tillbragte sina dagar med att sy och lappa konungens dräkt, barnens linne eller sina egna klädningar, såsom fattiga kvinnor av folket, och drottningen sopade själv

golvet i sin sons rum. Ludvig, som bodde i mellanvåningen, undervisade sin son eller fick ur Tempelherreordens gamla bibliotek böcker, mest historieverk; helst läste han om Karl I av England. Han hade aldrig förstått att regera, men han förstod att lida, han var tålig, glad och god och höll modet uppe hos de andra. Drottningen förvånades över dessa egenskaper hos sin man; först i fängelset lärde hon värdera och älska honom. Familjens gladaste stunder voro måltiderna samt promenaderna i trädgårdens kastanjeallé, ty de voro gemensamma. Den innerlighet, varmed de fångna slöto sig tillsamman, gav själva det enformiga fängelselivet sitt behag.

Men en dag vid frukosten hördes från Tempelgårdens stenläggning dån av vagnar och tramp av soldater. Konventets bud inträdde och uppläste en stämning mot medborgaren Ludvig Capet — så kallades konungen — att stå till rätta inför konventets skrank. Han bortfördes under stark betäckning, medan fruntimren lyssnande lågo på knä vid tornfönstren och hörde vagnen avlägsna sig på gatan.

Orakad, i slitna kläder, som hängde kring hans avmagrade kropp, stod Ludvig XVI i manegesalen inför konventets skrank, medan ordföranden mitt emot satt i sin fåtölj. »Folk», yttrade denne med en åtbörd mot läktarna, »du står i begrepp att giva konungarna en hälsosam lärdom, folken ett stort föredöme. Iakttag den tystnad, som mottog Ludvig vid återkomsten från Varennes, den tystnad, som föregår folkens dom över konungarna! Ludvig Capet, sätt er!» Anklagelsen upplästes. Den tillräknade konungen såsom förräderi mot Frankrikes frihet allt hans motstånd mot revolutionen, den 5—6 oktober, den 10 augusti, krigsförklaringen och främst hans förbindelser med landets fiender. Ludvig XVI förkastade ej sin domstol som Karl I Stuart utan fogade sig med en kristens lugn i sitt läge. Han svarade klart och enkelt och vederlade anklagelserna eller förnekade dem. Därpå fördes han tillbaka till Tempeltornet och fick där tillsammans med tvenne av konventet godkända advokater utarbeta försvarsskriften. Författningen av år 1791 stadgade konungens avsättning som

straff, ifall han förde utländsk krigsmakt i fält mot riket. Advokaterna framhöllo detta, de framhöllo Ludvigs godhet, gudsfruktan och enkla seder och höllo ett gripande försvarstal inför konventet. Men där voro domarna tillika anklagare och iakttogo varken lagens eller rättvisans fordringar.

Av fruktan för folket vågade girondisterna ej med bestämdhet försvara konungen, och förgäves uppbjöd Vergniaud sin vältalighet. »Medborgare», utropade Robespierre, »här gäller det ej lagar och domstolsförhandlingar, här gäller det Frankrikes frihet, som aldrig är säker, så länge dess forne tyrann lever. Ludvig XVI var konung; är det ej bevis nog? Republiken är grundlagd; är det ej bevis nog? Jag föreslår, att konventet på stället dömer Ludvig XVI till döden som en förrädare mot fransmännen, en förbrytare mot mänskligheten.» Och Marat sprang ursinnig upp på talartribunen, pekade på girondisterna och skrek: »Folket skall tvinga dessa konventets förrädare att göra sin plikt, eljes får rättvisan aldrig seger. Är en gång Ludvig halshuggen och ni med, skall jämlikhetens rike äntligen begynna.»

Med alla krafter rustade sig jakobinerna till det avgörande slaget.

Konungens död. Dagen kom för den avgörande omröstningen i konventet. Gator och portar voro besatta med jakobinska skaror, och på läktarna trängdes rökande och drickande beväpnade band. Salen var svagt upplyst av ljusen från en stor takkrona. De deputerade gingo av och an i grupper eller allena, knappt någon hade ro på sin plats. Namnuppropet begynte på kvällen och försiggick alfabetiskt efter departement. Rösterna avgåvos på Marats förslag offentligen, »på det folket måtte lära känna sina förrädare». Varje friande röst åtföljdes av hätska hotelser från läktarna. En slaktare ropade, att man skulle stycka Capets kropp i åttiotre bitar och sända en till vart departement. Endast konungens fällande kunde förhindra ett blodigt folkupplopp. När ordningen kom till Gironde, blev det tyst i salen. Vergniaud

Ludvig XVI:s avrättning
Samtida bild.

avgav först sin röst. Långsamt, med halvslutna ögonlock gick han uppför tribunens trappsteg, såg framför sig den ursinniga folkmassans pikar och sablar och röstade för döden. Robespierre smålog föraktligt, och Danton ryckte på axlarna och sade: »Vackra ord, fega handlingar, nu är det avgjort!» Girondisternas övriga ledare röstade som Vergniaud, några av fruktan för borgerligt krig, andra för att ej förlora folkets gunst. Uppropet fortgick hela natten och följande dag till kvällen, då Vergniaud, för tillfället konventets ordförande, själv fick uppläsa resultatet av omröstningen. Han var blek, och papperet darrade i hans händer. Av konventets medlemmar hade 361 röstat på död, 360 för landsförvisning, fängelse eller uppskov: med en rösts majoritet var Ludvig XVI dömd till döden utan uppskov.

Under hela rättegången hade Ludvig hållits i sin tornvåning avskild från de sina. Han hade längesedan uppgivit allt hopp och mottog dödsbudet lugn, nästan glad. Först dagen före sin död fick han återse de sina — det var sista gången. I drottningens rum stodo de alla färdiga vid dörren

och väntade, då fångknektarna äntligen kommo och förde dem till nedre våningen. Ludvig satt med sin gemål till höger, sin syster till vänster, bägge snyftande vid hans bröst, medan den lille prins Ludvig satt på hans knä med armen kring hans hals och dottern låg nedsjunken framför honom, alla i en enda lång omfamning under viskningar, smekningar och tårar. Utanför dörrens glasfönster stodo fångknektarna med pikar i hand och betraktade denna gripande avskedsscen.

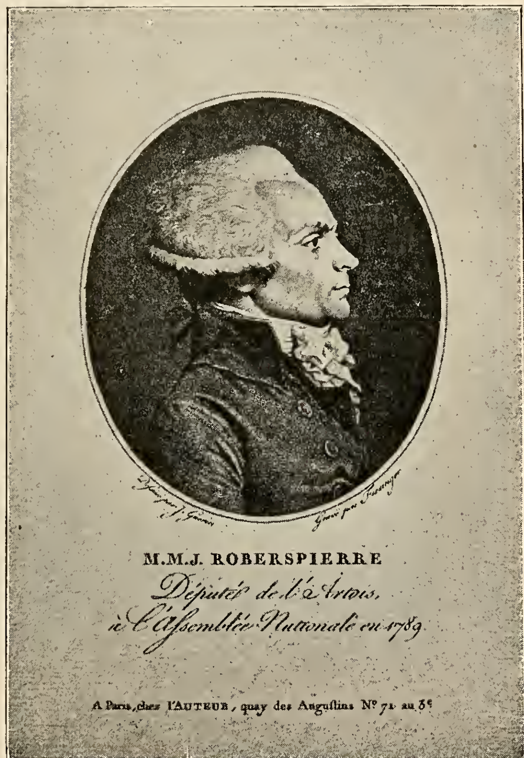
På kvällen var Ludvig åter lugn. Han fick emottaga nattvarden och bikta sig för en präst och sov gott natten igenom. Följande dag var den 21 januari 1793. Likgiltig för sina väktares råa skymford, steg konungen i vagnen på Tempelgården. Gatorna voro besatta med vakt, butikerna stängda, borgarna gömda i sina hus. Blott en enda människa var lugn i Paris den dagen, det var Ludvig själv. Schavotten var uppförd i Tuilerieträdgården mitt emot kungliga palatset. Bakbunden fördes Ludvig dit upp. »Folk», yttrade konungen med tydlig röst, »jag är oskyldig. Jag ber Gud, att mitt blod aldrig må komma över Frankrike. Och du, olyckliga folk . . .» Här avbröts han av trumvirvlar, och bödlarna stego fram och förrättade sitt blodiga värv.

Skräcktiden.

Girondisternas fall (2 juni 1793). Sedan girondisterna med pikarnas hjälp störtat konungadömet, ville de hejda revolutionens gång och föra en sansad republikansk regering, och i konventet voro de i majoritet. Men jakobinerna drevo revolutionen vidare. Robespierre styrde från Hôtel de ville, den beväpnade pöbeln stod nu på jakobinernas sida, och i »Folkets vän» uppsatte Marat proskriptionslistor på »folkets förrädare» och fordrade deras huvud, om de ej i konventet röstade efter folkets vilja.

I det längsta hoppades girondisterna, att folket, huru det än hotade och larmade, dock icke skulle våga bära hand på nationens representanter. Men en dag, det var den 2 juni

1793, då konventet höll sammanträde i Tuilerierna, dess dåvarande lokal, inträdde en deputation från Hôtel de ville och fordrade i hotande ordalag omedelbar arrestering av 27 girondistiska deputerade, revolutionens och frihetens fiender, eljest skulle folket självt inskrida med vapen i hand. Liksom i engelska parlamentet fick ingen deputerad utan konventets bifall fängslas. Medan deputationen ännu talade, hördes på läktarna rop: »Till vapen!» och karlar och kvinnor sprungo ned och ställde sig på post vid dörrarna, medan utanför på gårdar och planer hördes larmet av tillskyndande folkhopar, rassel av vapen och dån av kanoner, som kördes fram mot slottet. Jakobinerna hade satt ett folkupplopp i gång mot konventet, och Marat själv stod i tornet i Hôtel de ville och ringde i stormklockan.

Robespierre.
Samtida bild.

I konventet rådde tvekan och förvirring: gav man nu efter för folkets tvång, så var det ock en gång för alla förbi med konventets makt. Girondisterna sutto nedslagna och tego

Slutligen reste sig hela församlingen med ordföranden i spetsen och gick i sluten skara mot dörren för att se, om folket verkligen vågade bära hand på dem; endast en hop jakobiner stannade obeslutsam på sina platser. Vakterna vid dörren gjorde honnör, och folket delade sig och gav plats, men alla ropade: »Ned med girondisterna! Ned med förrädarna!» Vid slottets huvudport voro sex kanoner uppkörda mellan led av pikmän och musketörer, och där satt nationalgardets chef till häst, en betjänt vid namn *Henriot*, övermodig och drucken. Hans häst stegrade sig och strök några steg bakåt, medan han själv, stående i stigbyglarna och med höjd hand, ropade: »Ingen ut här, förr än de 27 förrädarna utlämnats åt folket. Artillerister, till edra kanoner!» Karlarna lydde, det var handfasta och välbetalta män från det lägsta folket, luntorna brunno i deras händer, och konventet måste vända om. Genom ett portvalv nåddes trädgården på andra sidan slottet, där man förgäves sökte sig ut än här, än där, tills Marat kom fram från en sidoallé med en skara gatpojkar och drev dem alla tillbaka in i salen. »I folkets namn», sade han, »uppmanar jag dess representanter att återgå till sitt arbete.» Nedslagna intogo de deputerade sina platser. Allt motstånd var fåfängt, proskriptionslistan förelästes och antogs, och långsamt arresterade vakterna den ene efter den andre av girondisterna. De fingo nu på sina egna personer erfara, huru pikarna fullbordade revolutionen.

Charlotte Corday. I början höllos girondisterna i lätt fängelse, så att många lyckades fly. I flera departement planlade de beväpnade resningar mot jakobinernas regemente. Men då de talade för mycket och handlade för litet, medan mången fann dem lika överdrivna som jakobinerna, så slutade resningarna vanligen med deras egen undergång.

I Normandie i staden Caen uppehöllo sig flera girondister för att där anställa en resning. Där levde i ett ödsligt gammalt stenhus ensam med sin gamla tant en ädelsinnad ung flicka vid namn *Charlotte Corday* [kårdä']. I sin ensamhet

Charlotte Corday.
Samtida målning.

hade hon läst Voltaire och Rousseau och andra upplysningslitteraturens skriftställare och svärmade med dem för frihet och jämlikhet. Girondisterna voro hennes hjältar. Hon såg dem mönstra sina friskaror och hörde dem på sina möten tala om jakobinerna. Marat sades redan hava upprättat proskriptionslistor över tusentals offer kring hela landet. Om hon mördade den avskyvärde blodsmannen, skulle då ej fosterlandet räddas från jakobinerna och inbördeskriget? Hon bleve deras sista offer, och hennes liv hade ej gått gagnlöst förbi.

I största hemlighet beredde hon sig för sin plan, föregav för sin tant en resa till England, dit emigrerade vänner inbjudit henne undan revolutionen, och for obemärkt med diligensen till Paris. Där köpte hon för tre francs en dolk med elfenbensskaft, som hon gömde under sin silkesschal, samt skrev en biljett till Marat, att hon hade viktiga meddelanden från Caen. Det var kväll, när hon på den trånga gatan utanför hans bostad klappade på och bad att personligen få tala med »folkets vän». Hushållerskan avsnäste henne vresigt i porten, men inifrån ropade Marat: »Det är hon från Caen, för henne in!» Charlotte gick hastigt igenom förrummet; på golv, bänkar och bord lågo utbredda i oordning Marats flygskrifter, tidningar och upprop. I rummet där innanför satt Marat i badet, hans botemedel mot en tärande sjukdom, som han led av. Han var ej ful av naturen, men blodtörst och grymhet hade förvridit hans anletsdrag. Kring huvudet hade han lindat en halsduk, och över axlarna hängde ett stycke grovt tyg. Ett bräde framför honom tvärs över karet var betäckt med brev och papper, och bredvid på en trädstubbe stod bläckhornet: även under sin sjukdom insände Marat oupphörligt proskriptionslistor till konventet.

Rummet var svagt upplyst, då Charlotte inträdde. Stående, med ögonen sänkta för att ej förråda sin avsky, besvarade den unga flickan redigt hans frågor och uppräknade namnen på de girondistiska deputerade i Caen. »Gott», sade han, »inom åtta dagar äro de på schavotten.» Vid dessa ord tog Charlotte Corday dolken och stötte den ända till fästet i hjärtat på Marat, som föll bakåt i karet och dog med ett avbrutet nödrop på läpparna. Hushållerskan och betjäningen störtade in och kastade sig över Charlotte Corday. Vid skriket samlades folk, och knutna händer, höjda käppar, hesa förbannelser hotade mörderskan; en perukmakaregesäll tog upp den blodiga kniven och höll med den i hand ett lovtal över den döde (13 juli 1793).

Vid förhöret rördes domarna av Charlotte Cordays ungdom och skönhet och sökte urskulda henne med sinnesrubbning.

Men hennes svar voro rediga, lugna och bestämda: det var på djupt allvar hon bjöd sitt unga liv för Frankrikes räddning. Med en nål hade hon fäst vid barmen ett skrivet upprop till fransmännen att ej låta banditerna på tyranniets blodiga tron förtrycka friheten. Det slutade: »Fransmän, jag har visat vägen, I kännen edra fiender, till vapen!» På schavotten, med bakbundna händer och iförd den fotsida, röda fångdräkten, lade hon självmant och nästan glad sitt unga huvud under bilan.

Men pöbeln dyrkade Marat som ett helgon, upprättade bildstoder åt honom och vallfärdade till hans grav.

Girondisterna, som misstänktes för delaktighet i mordplanen, höllos numera under sträng bevakning. »Hon dödar oss, men hon lär oss att dö», utbrast Vergniaud i fängelset.

Skräckregeringen. I Paris rådde jakobinerna och deras skaror.

Konventet hade uppdragit styrelsemakten åt *välfärdsutskottet*, en kommitté av 9—12 konventsmedlemmar, alla jakobiner, med Danton och Robespierre som huvudmän, och domarmakten åt *revolutionstribunalet*, idel sansculotter, som utan långa formaliteter dömde till döden adelsmän, präster, rika borgare och andra »frihetens fiender», ofta ända till femtio om dagen, medan en *revolutionshär* på sextusen man sansculotter verkställde utskottets beslut och tribunalets domar; konventet självt hade intet att bestämma. Dag och natt skedde arresteringar. Fängelserna voro överfyllda, mest av den förnäma världen, och snart blev döden där så vanlig, att den förlorade sin skräck. Man gjorde visiter, iakttog etiketten, förde konversation som förr i salongerna, tills vakten kom och anmälde, att bödelskärran väntade. Avrättningen verkställdes med *giljotinen*, en fallbila som vid dragning på ett snöre gled ned mellan tvenne stolpar och säkert och snabbt avskar den dömdes huvud.

I Tempeltornet rycktes prins Ludvig en natt av råa väktare med våld från sin mor och gavs i förvar åt en av väk-

tarna i tornet. Dottern kvarblev i sin fasters vård, men Marie Antoinette bortfördes till det strängaste av skräcktidens fängelser, Conciergeriet, fordom Ludvig den heliges slott, där hon bevakades ensam i ett källarvalv och benämndes änkan Capet. Lidandet förädlade men bröt henne icke. När hon slutligen fördes inför revolutionstribunalet, med grånat hår och slitna kläder, var hennes hållning så lugn och hög, att till och med den råa publiken vid detta tribunal greps av vördnad och medlidande. På schavotten vände hon sig mot Tempeltornet: »Adjö ännu en gång, mina barn», voro hennes sista ord (oktober 1793). Även konungens syster Elisabet avrättades. Den lille prins Ludvig blev av sin väktare i Tempeltornet, en sansculottisk skomakare, som ville visa sitt hat mot tyrannerna, misshandlad med stryk, svält och brännvinsrus, tills han förslöades och kort efter skräcktiden dog. Rojalisterna hava kallat honom Ludvig XVII. Hans syster överlevde revolutionen, dyster och sluten till sin död.

Två veckor efter drottningen fördes girondisterna från samma fängelse till giljotinen, tjugutvå unga män bundna på kärror fyra och fyra, hela vägen sjungande marseljäsen. De dogo som filosofer och republikaner. Vergniaud, den siste på schavotten, sedan han sett alla sina kamraters huvud falla, sjöng ännu under bilan.

Allt, som erinrade om konungadömet, skulle utplånas från Frankrikes jord. I Paris ändrades namnen på de gator, som uppkallats efter de forna konungarna. En skara jakobiner tågade ut till S:t Denis och förstörde konungagravarna. I Reims sönderslogs urnan med den heliga kröningsoljan från Klodvigs tid. Många dyrbara konstverk och böcker, som buro kungliga eller adliga vapenmärken, blevo av fanatiska revolutionärer förstörda, fastän konventet i upprepade förordningar förbjöd ett sådant förstörelseverk.

Från Paris ordnade jakobinerna sitt välde över hela Frankrike med jakobinklubbar, revolutionstribunal och revolutionshärar. Konventet utsände kommissarier, som besatte alla ämbeten med sansculotter och utkrävde godtyckliga rekvi-

sitioner. I Strassburg bötfälldes ölbryggarna till 250,000 francs »för girighet», bagarna till 300,000 som »mänsklighetens fiender» och en apotekare ensam till 15,000, »emedan han sålt rabarber för dyrt». Nu var det de rikas tur att betala skatterna, och million på million utpressades av dem som tvångslån. Konventskommissarien i Picardie skrev: »Dagligen upptäcker jag nya skatter, penningar, silverskålar och kaffekannor, allt god pris, emedan de tillhört adelsmän och emigranter.» Också anlände kistor och koffertar fullpackade till välfärdsutskottet i Paris, ehuruväl det mesta stannade hos kommissarierna och deras vänner. I Lyon, som gripit till vapen mot skräckmännen men besegrats, uppträdde konventskommissarien som en österländsk envåldshärskare. Dagligen höll han vilda gästabud, där han underskrev dödsdomar och drack republikens skål, medan stadens borgare utanför nedskötos med kartescher. Nådesökande fingo audiens blott på trefaldig anhållan, framfördes genom en lång rad av förmak och måste i audienssalen stanna på femton stegs avstånd mellan två grenadjärer med skarpladdade gevär för att avhöra kommissariens hånande svar. Under detta skräckvälde blev Lyons sidenindustri ödelagd. Endast bönderna i *Vendée* och *Bretagne*, fromma katoliker och trogna rojalister, höllo envist stånd mot jakobinernas pikmän.

Ivrigast bland revolutionens motståndare voro de präster, som fasthöllo vid påven och katolicismen. Konventet förföljde dem med stränga straff. Då det ej hjälpte, sökte man avskaffa själva religionen. Övertalad av jakobinerna, framträdde biskopen av Paris inför konventet: han avsvor »den gamla kristna vidskepelsen» för »frihetens och den heliga jämlikhetens religion», avlade sin biskopsdräkt och satte den röda frihetsmössan på huvudet. Konventet applåderade, och en mängd präster följde biskopens exempel. I kristendomens ställe sattes nu dyrkan av människoförnuftet, som firades med en högtidlig gudstjänst i Notre-Damekyrkan; förnuftet framställdes av en vacker sångerska från operan, och alla händer sträcktes mot henne, då hon bars omkring i den gamla vörd-

nadsvärda kyrkan; kor och altare voro övertäckta med draperier. Nu stängdes de flesta kyrkor i landet, helgonbilder och altarkärl borttogos, och motspänstiga präster förföljdes. Den ovannämnde kommissarien i Picardie skrev: »Jag arresterar alla präster. I dag fann jag i en lada tre svarta djur, som folket här kallar munkar, och lät gripa dem.» Även den kristna tideräkningen avskaffades, och man räknade tiden från republikens första dag, den 22 september 1792. Året indelades i tolv månader, månaden i tre veckor och veckan fick 10 dagar. Månadernas namn ändrades, de kristna helgdagarna avskaffades, och vilodagarna, som inträffade var tionde dag, helgades åt »republiken», »tyrannhatet», »sanningen».

Men mitt i villervallan sutto konventets män och arbetade på den nya ordningen: man gjorde upp planer för skolor; konstverk och tavlor från emigranternas plundrade hem sammanfördes i Louvren, som nu från ett kungligt slott förvandlades till ett museum för alla; deras böcker och handskrifter samlades i det stora biblioteket i Paris; man införde metersystemet, som numera hos de flesta folk ersatt medeltidens brokiga och opraktiska måttsystem. I den allmänna förvirringen kunde dock ingen stadig ordning på något område grundläggas.

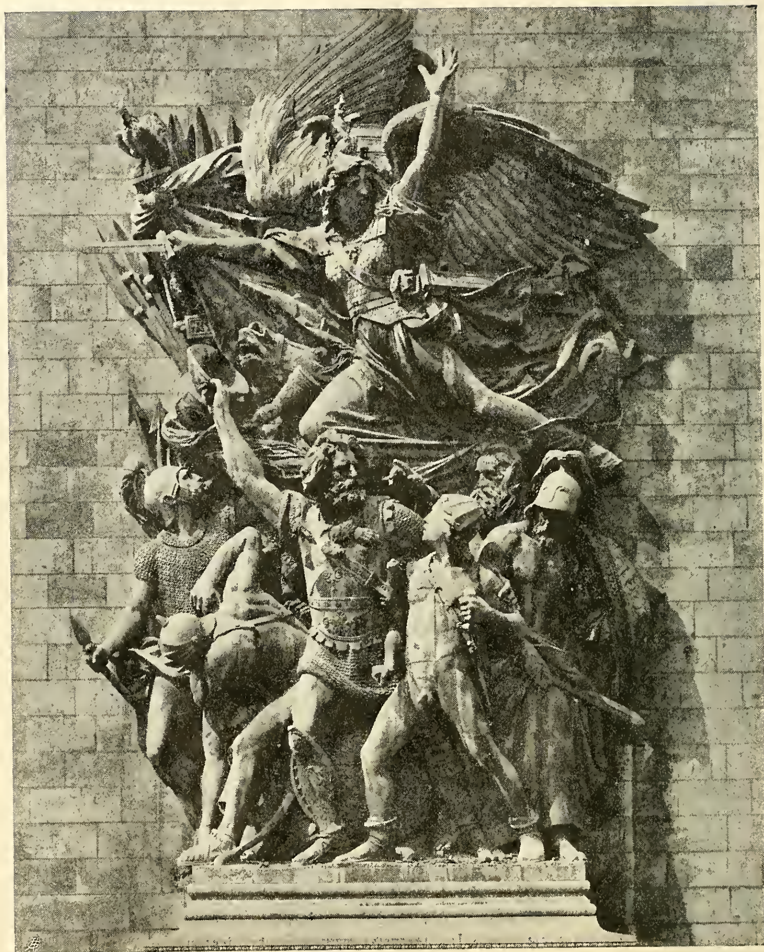
Sålunda regerade skräcken i Frankrike. Den gamla regimen var upp och nedvänd: i konungens ställe var »folket» envåldshärskare; de lägre stånden voro nu skattefria och gynnade, medan präster och adel förtrycktes; den nya envåldshärskaren förslösade statsmedlen värre än den gamla, och i Bastiljens ställe stodo revolutionstribunalet och giljotinen. Så gick det med Rousseaus dröm om friheten, som skulle återgiva människorna deras förlorade lycka.

Revolutionens krig mot »tyrannerna». General Hoche. Frankrike skulle knappast hava underkastat sig jakobinernas regemente, om ej dessa samtidigt förklarat krig mot Europas konungar för att, som de sade, befria folken från deras för-

tryckare. Konungarna av *Storbritannien*, *Spanien* och *Sardinien* samt ståthållaren i *Holland* ingingo då med konungen i *Preussen* och kejsaren i *Österrike* emot franska revolutionen den *första koalitionen* (1793—97). Till frihetens försvar mot deras värvade arméer, som redan trängde in över Rhen, måste man nu i Frankrike hålla till godo med den styrelse man hade. De ivrigaste republikanerna begärde, att konventet skulle uppbåda nationen i massa: alla män i Frankrike skulle tåga mot gränserna, med sansculotter och klubbtalare i spetsen. Genast hördes i konventet bifallsrop och dånande applåder, och Frankrike var nära att genom detta huvudlösa förslag störta sig i den förfärligaste villervalla, som skräckmännen tänkte begagna till nya plundringar. Då uppträdde Danton. »Ja visst», utropade han, »vi måste resa oss i massa — men också i ordning, eljest kunna våra härar varken beväpnas eller provianteras. Jag föreslår därför, att konventet förklarar alla medborgare mellan 18 och 25 år för värnpliktiga och utskriver dem till rekryter i sina arméer.» Dantons förslag antogs, och nu begynte i hela Frankrike en storartad verksamhet (aug. 1793). Hantverkare övergåvo sina vanliga yrken och arbetade på vapen och krigsförnödenheter, vetenskapsmännen ställde sig i verkstäderna och lärde att tillverka krut eller härda stål. I Paris utanför Invalidpalatset upprättades en stor verkstad, där 250 smeder tillverkade tusen gevärspipor om dygnet. Lantbrukarna gåvo frivilligt dragare och spannmål. I alla departement övades rekryter, och överallt ljöd marseljäsen, revolutionens berömda krigsmarsch:

»Framåt, I fosterlandets söner!
Vår äras dag sin gryning har.
Emot oss tyranniet kröner
med våld sitt blodiga standar.
Till vapen, fria män, med sabel och med lod!
Vårt spår bevattnas skall med dess förskämda blod.»

Med en jättelik ansträngning av alla Frankrikes krafter redde sig revolutionen till krig mot den gamla regimen i Europa: Danton ville visa världen vad den förmådde.

Marseljäsen.
Samtida relief av Rude på Napoleons triumfbåge i Paris.

Men vem skulle bringa ordning i krigsväsendet, sedan den gamla regimens arméer upplöst sig och dess officerare emigrerat? Samma dag, som Dantons härförslag bifölls, anställ-

des i välfärdsutskottet *Carnot* [karnå'], en redbar ingenjörkapten av borgerlig härkomst. Han var en svärmisk jakobin och trodde blint på Rousseau. Men medan de andra giljotinerade och plundrade, satt han dagarna igenom i utskottets arbetsrum i Tuilerierna med rapporter, brev och bud; han gav sig knappt tid att till måltiderna gå till värdshuset mitt emot, där utskottets medlemmar plägade äta och vila sig tillsammans. Snart fick han ledningen av krigsväsendet. De andra jakobinerna sågo i varje verklig officer en fara för sitt välde och gillade endast folktalare och gatuhjältar; men Carnot valde dugligt befäl, sak samma ur vilket parti eller stånd, och försvarade med oböjlig envishet sitt val. De andra stucko i egna fickor vad allmänheten offrat för kriget; Carnot var själva oegennyttan. Han förblev kapten, medan han befordrade majorer, överstar och generaler. »Inom ett år», sade han, »måste vi hava vunnit fullständig seger, längre kan ej landet stå ut med detta regemente.»

I sin förvirring hade Frankrike blivit ett lätt byte för de allierade makterna, om ej dessa redan på förhand råkat i tvist om bytets delning och genom sin oenighet givit revolutionen tid att utbilda sina arméer.

Bland revolutionens många härförare utmärkte sig snart framför andra den unge *Hoche* [åsch]. Han var född i Versailles, där han som gosse bodde hos sin faster, en fattig grönsakshandlerska, och tjänade som drängpojke i de kungliga stallen. Sedan kom han in vid konungens garde i Versailles. En högrest och kraftig yngling, full av mod och iver, lärde han sig inom en månad tjänsten som trots någon gammal soldat. För sin låga börd kunde han icke stiga i graderna; till lynnet hetsig och stolt, fördrog han ej de adliga officerarnas övermod och råkade ur den ena arresten i den andra. Men inom honom bodde en stark ande, som höll honom upprätt. Under fristunderna bar han vatten och arbetade som trädgårdsdräng, och nattetid virkade han yllemössor och broderade västar, tills han äntligen förtjänat tillräckligt penningar för de krigsvetenskapliga och matematiska böcker,

han behövde för sina studier. Han sväljde förargelsen mot sina förmän och bidade sin tid — och så kom revolutionen och förkunnade frihet och jämlikhet åt alla människor.

Hoche rymde från sin kasern som många andra soldater, var med då Bastiljen stormades, inträdde i nationalgardet i Paris och var vid koalitionskrigets utbrott officer vid Moselarmén, som skulle möta de inträngande österrikarna och preussarna: när allt gick på tok i Paris, ville han åtminstone som krigsman tjäna friheten och jämlikheten. Han lade genast sin fältherrebegåvning i dagen. Medan trupperna förut ställts ut längs gränsen, alltefter fiendens anfall, skrev Hoche till välfärdsutskottet i Paris: »Hör upp att splittra våra krafter! Varför följa vi fiendens rörelser och hava ej en egen plan? Förena överväldigande truppmassor på en punkt och träng stolt fram och grip segern där! Låt oviktiga punkter falla i fiendernas händer, blott huvudsegern blir vår!» Efter denna inledning framlade den unge officeren sin fälttågsplan. När Carnot genomläst förslaget, utbrast han: »Här är en officer, som har framtiden för sig!» Då tog Robespierre papperet, genomläste det noga och sade: »En högst farlig man den där officeren!» Hoche fick nu överbefälet vid Moselarmén, besegrade tyskarna och drev dem tillbaka över gränsen. Därmed framträdde revolutionens nya krigskonst (dec. 1793).

Revolutionens arméer begynte nu sitt segertåg genom Europa. År 1794 erövrades *Belgien* från Österrike och införlivades med Frankrike. År 1795 erövrades Holland och förvandlades till den *Bataviska republiken*. Preussen utträdde ur koalitionen och slöt fred i *Basel* (1795), likaså Spanien. Det gällde nu att angripa Österrike över Rhen och uti Italien.

Redan år 1794 fick Hoche befälet i Italien och begav sig till Nizza. Han hade just intagit sin enkla måltid av oliver, bröd och vatten, och dess lämningar stodo kvar på bordet, där den unge generalen med kartor och planer satt och studerade trakten för sitt fälttåg, då ilbud inträdde från konventet med order att arrestera honom; det var Robespierre, som fruktade att se sitt anseende förblekna inför den unge

fältherrens segrar. Hoche fördes till Paris till Conciergeriet, och med möda utverkade Carnot uppskov med hans förhör inför revolutionstribunalet. Detta uppskov blev hans räddning, ty i detsamma (juli 1794) inträffade Robespierres fall.

Hoche, som var nyss gift, ville nu med sin unga hustru draga sig tillbaka till privatlivet. Men fosterlandet behövde hans tjänster. Medan det övriga Frankrike fogat sig under jakobinernas välde, stodo bönderna i *Vendée* ännu under vapen. Pikmännen plundrade kyrkor, tillfångatogo präster, ödelade byar och fält; men från sina skogar och hedar förnyade bönderna ständigt kriget, tappra, okuvliga, förtvivlade. Hoche, som nu fick befälet mot Vendée, införde en mänskligare krigföring. Så snart bönderna höllo fred, skyddade han deras liv och egendom, frigav deras präster och lät dem ostörda förrätta gudstjänst i kyrkorna men förde energiskt krig mot envar, som ej nedlade vapen. »Om det behövs ett faderligt ord», skrev han till en av sina officerare, »så spara ej därpå, men marschera tillika, så att de motspänstiga ej slippa undan.» Engelsmännen, som från sjösidan landsatte trupper, blevo tillbakaslagna eller sträckte gevär. Med mildhet och ädelmod vann Hoche de förvildade sinnena, snart rådde lugn i hela Vendée, och Hoche fick ärenamnet »Vendées fredsstiftare».

Men själv var Hoche förstämd, uppbrusande och retlig. Han såg sitt land blödande ur tusen sår, genomplundrat, ödelagt och utan ordning. Var detta resultatet av den frihet, som hänfört honom vid revolutionens utbrott? Skulle Frankrike, för att upprätta den nya samhällsordningen, åter underkasta sig en envåldsregering? Nedstämd av sådana tankar avled Hoche (1797) i en häftig sjukdom, 29 år gammal. I Versailles står hans staty med följande inskrift: »Död för tidigt för Frankrike. Om han fått leva, hade han aldrig grundlagt sin ära på bekostnad av sitt fäderneslands frihet.»

Skräckmännens fall. Under tiden hade skräckmännen i Paris riktat sina skräckvapen mot varandra och därigenom själva bragt sig på fall.

Danton begynte att vämjas vid blodsutgjutelserna, som hindrade varje ordnad styrelse, och dock kunde utan skräcken varken han eller Robespierre hålla sig vid makten. Han utträdde ur välfärdsutskottet och angrep med bitande stickord Robespierre och hans planlösa mördande. Robespierre blev retad: han tålde ej bredvid sig medtävlare med samma anseende som han. Han sammankallade välfärdsutskottet en natt i Tuilerierna, och där beslöts, att Danton skulle ställas inför revolutionstribunalet. Alla dagar angrep Robespierre honom i förtäckta ordalag i konventet för strävan efter envåldsmakt. Hans vänner rådde till flykt. Men Danton svarade: »Medför man fosterlandet på skosulorna? Hellre giljotineras än giljotinera!» Han dröjde kvar i trotsig overksamhet, tills fångknektarna en natt kommo med arresteringsordern och ryckte honom ur armarna på hans gråtande unga hustru. Samtidigt arresterades flera av hans vänner. I Paris rådde en sådan bestörtning, att ingen vågade fråga varför eller röra en hand till försvar.

Inför revolutionstribunalet tillfrågad om namn, ålder och bostad, svarade Danton stolt: »Jag är Danton, 35 år, nogsamt känd i revolutionen. Min bostad skall snart varda till intet, men mitt namn skall leva i historiens Panteon.» Han försvarade sig med vältalighet. Läktarna voro fyllda av åhörare, likaså fönstren i närliggande hus; ända på andra sidan Seinen hördes hans stämma av upprörda folkskaror i ständigt stigande antal, tills Robespierre lät konventet besluta att döma honom utan förhör. På vägen till schavotten, när Danton fördes förbi Robespierres hus, reste han sig upp i kärran och sträckte sig fram emot huset, ropande med sin väldiga stämma: »Robespierre följer efter mig, jag drager Robespierre med mig!» På schavotten sade han åt skarprättaren: »Visa mitt huvud för folket, det lönar att se på!» Det berättas, att Robespierre, när Dantons huvud föll, med en omedveten rörelse av handen känt efter, om hans eget huvud ännu satt säkert på skuldrorna (april 1794).

Nu var Robespierre ensam herre, och aldrig har en människa utövat en så oinskränkt makt.

Han bodde hos en enkel snickarfamilj och var till sina vanor småaktigt ordentlig, med prydlig dräkt och sorgfälligt friserat hår. För de jakobinska småborgarna i Paris gällde han som ett mönster av republikansk dygd. Han kallades den omutlige och slog aldrig under sig något av statens medel. Man berömde hans snille och dygd, och när han talade, hängde kvinnornas ögon vid hans läppar, som om han varit en profet. Under hans ledning skulle nu fransmännen bilda en republik efter Rousseaus föreskrift, alla enkla lantbrukare med lika stora jordlotter, bröder sinsemellan, redbara och dygdiga, sanna medborgare i det nya riket. Robespierre själv var det mönster, som envar hade att i lydig beundran efterbilda.

Robespierre ogillade dyrkan av människoförnuftet och lät konventet besluta, att det franska folket trodde på ett Högsta väsen, till vars ära en särskild gudsdyrkan skulle upprättas över hela Frankrike. Beslutet firades med en högtidlig fest, som skulle inviga jämlikhetens och dygdens nya rike (8 juni 1794). Robespierre talade till folket vid Tuilerierna och gick därpå i spetsen för konventet till Marsfältet. Han gick ensam framför de andra, med ett strålande smålöje över sina nervösa anletsdrag. Han var klädd i ljusblåa kläder med skärp och plym i trikolorens färger och bar i handen ett knippe av blommor, ax och frukter; likaså de övriga konventsmedlemmarna. Alla människor buro blommor, från alla hus hängde kransar och girlander. En kör av tusentals personer sjöng en hymn till det Högsta väsendet, de unga flickorna kastade sina blommor i luften, mödrarna lyfte upp sina barn, och fäderna välsignade sina söner. Nu, tänkte folket, skulle skräcken upphöra och det nya riket begynna.

Men blott skräcken kunde hålla Robespierre vid makten. Två dagar efter festen delade han revolutionstribunalet i flera avdelningar med rätt att fälla dom utan rannsakning och vittnesförhör: med raskare avrättningar skulle det franska

folket uppfostras för Robespierres republik! Giljotinen kom i gång med fördubblad fart. Antalet avrättade, förut omkring 20 i veckan, steg nu till 50, 60, ja 80 om dagen. Icke desto mindre levde Robespierre i ständig fruktan för sitt liv. I jordvåningen till hans bostad sov en skara handfasta karlar, som beväpnade med knölpåkar beledsagade honom, så ofta han gick ut. Under måltiderna lågo vid hans tallrik tvenne laddade pistoler, och han smakade aldrig en rätt, innan någon annan först ätit av den. Sålunda regerade skräcken lika väl över Robespierre som över alla andra.

I konventet vågade ingen knysta mot Robespierre. Men så underdånigt det än var, tyckte han sig dock förmärka tecken till motstånd och gjorde förtäckta antydningar om att konventet genom proskriptioner borde »rensas från förrädare». Konventsmedlemmarna, som ej visste, vilka han syftade på, trodde sig alla hotade, och fruktan gav dem äntligen mod. Vid sammanträdet den 9 *termidor* år II (27 juli 1794) riktade de från alla sidor anklagelser mot Robespierre för tyranni och envåldsplaner. Robespierre hade infunnit sig, sorgfälligare friserad än vanligt och i samma dräkt som vid Högsta väsendets fest. Gång på gång gick han fram mot talartribunen, men för varje gång ropades ursinnigt emot honom från alla sidor: »Ned, ned med tyrannen!» Ordföranden ringde oupphörligt med sin klocka, folket på läktarna teg, och vanmäktig av raseri gick Robespierre tillbaka och sjönk tillsamman på sin plats. Rösten svek honom, och fradgan stod ur munnen. »Usling, Dantons blod kräver dig», ljöd en röst bland jakobinerna. En annan steg upp och föreslog, att konventet skulle besluta hans arrestering. Vid detta ord uppstod en plötslig tystnad i salen: så stor var ännu skräcken för Robespierre. Men i nästa ögonblick ropades från alla håll: »Leve republiken! Leve friheten!» Förslaget bifölls, och Robespierre och hans anhängare arresterades.

På aftonen befriades de fångna av sina vänner och fördes till Hôtel de ville. Där planlades under nattens lopp en folkresning mot konventet, liksom den 2 juni året förut.

Henriot hade redan befallning att sammankalla sina pikmän, och ett upprop till folket uppsattes. Papperet finns ännu kvar med underskrifterna, men av Robespierres namn ser man blott de två första bokstäverna och därefter en stor blodfläck. Innan han hunnit skriva sitt namn till slut, inträngde en skara borgare, som gripit till vapen för konventet. Somliga jakobiner sköto sig själva för pannan, andra sökte fly. Henriot jämrade sig. »Du är feg», sade en jakobin bredvid honom och kastade honom genom närmaste fönster ut på gatan, där han på morgonen hittades inkrupen i en kloakmynning. Robespierre fick käken krossad av ett pistolskott — man vet ej säkert, om han sköt sig själv eller blev träffad av någon av de inträngande. I flera timmar måste han ligga på ett bord, med en låda under huvudet, medan nyfikna människor kommo och gingo. Hans ansikte var vanställt, ögonen vidöppna och stirrande och den prydliga dräkten i trasor. Han var oförmögen att tala och begärde genom tecken papper och penna. »För att skriva till det Högsta väsendet?» frågade fångvaktaren hånfullt.

Följande dag den 10 termidor (28 juli 1794) fördes Robespierre till giljotinen. Pöbeln dansade kring hans kärra, och utanför snickarens hus, där han bott, fanns ett ämbar till hands med blod, som ett barn stänkte på dörren. När bödeln på schavotten höll upp hans avhuggna huvud, utbröt ett jubel, som varade flera minuter. Jämte Robespierre avrättades under de följande dagarna inemot ett hundra av hans anhängare.

Efter Robespierres fall försökte hans besegrare i konventet att för egen räkning fortsätta skräckregeringen. Men nu trodde ingen mera på det nya rike, som skulle framgå ur revolutionen: Frankrike hade nog av en frihet, som blott tycktes kunna giljotinera, plundra och förstöra. Medelklassen i Paris vaknade upp ur sin fruktan, och dess ungdom beväpnade sig med knölpåkar och överföll jakobinernas pikmän och gatukämpar, varhelst de visade sig på gatorna. Lugn och sans återvände i sinnena, fängelserna öppnades, revolu-

tionstribunalet indrogs, jakobinklubbarna stängdes, prästerna begynte återvända till sina kyrkor. I oktober 1795 upplöstes konventet. Den plats, på vilken giljotinen stått och där konungen avrättades, benämndes härefter »Place de la Concorde» eller endräktens plats.

Den gamla regimen var nu förstörd, lik ett nedbrunnet hus, vars bränder och spillror betäcka marken. Den nya samhällsbyggnaden var ej uppförd ännu, den väntade på sin byggmästare.

Napoleon Bonaparte förste konsul.

Nationalkonventet hade före sin upplösning antagit en ny författning för Frankrike, enligt vilken styrelsen fördes av fem *direktorer*, medan lagstiftande makten tillhörde en nationalförsamling på tvenne kamrar, de *gamles råd* och *femhundramannarådet*. Republikanerna försäkrade, att nu, sedan grundläggningstidens stormar vore över, skulle lugn och sans inträda i styrelsen. Men samhället var upplöst och förvildat, styrelsen hade ingen kraft, skatterna inflöto ej, och förgäves utstyrde sig de femhundrade med purpurbrämade togor och skärp i trikolorens färger: de fingo ingenting annat till stånd än partitvister mellan jakobiner, republikaner och rojalister. Ack, tänkte fransmännen, med republik blir här aldrig ordning i landet.

Men medan direktorerna ej förmådde styra det inre, vunno revolutionens unga arméer glänsande framgångar i kriget.

Bonapartes italienska fälttåg 1796. Av första koalitionens makter stodo numera endast England, Österrike och Sardinien i vapen mot den franska republiken. Direktorerna riktade tvenne angrepp mot Österrike, över Rhen och i norra Italien. Befälet över den italienska armén gavs åt en ung okänd officer, *Napoleon Bonaparte.*

Han var hemma från den italienska ön Korsika, som nyligen införlivats med Frankrike. Hans far, en fattig adelsman,

Napoleon tågar över Alperna.
Målning av David, Versailles.

var död och hade efterlämnat sin hustru med en talrik barnskara. Napoleon hade gått i krigsskola i Frankrike, där han lärde sig det franska språket, tog under revolutionen fransk tjänst som artillerilöjtnant och gjorde den jakobinska regeringen åtskilliga tjänster. Ännu kort före sin upplösning

var konventet utsatt för en folkresning i Paris, där den burgna medelklassen ville med våld förändra den antagna författningen av 1795. Bonaparte lät i hast befästa Tuilerierna och sprängde folkskarorna åtskils med ett mördande kulregn. I sina memoarer har han berättat, hurusom någon dag därefter, då han lät anställa husundersökning för att taga vapnen ifrån de besegrade, hos honom infann sig en ung gosse vid namn *Eugène Beauharnais* [båarnä'], som klagade över att soldaterna borttagit hans avlidne fars värja, ehuru familjen ej tagit del i upproret. Gossen återfick familjeklenoden, och nu kom hans mor för att tacka. Så såg Bonaparte den sköna *Joséphine Beauharnais*, som året därpå blev hans maka. Samma år utnämndes han av direktorerna till befälhavare över italienska armén. Han var då 26 år gammal.

När Bonaparte anlänt till armén, som låg vid foten av Alperna med högkvarteret i Nizza, kallade han in till sig sina undergeneraler. Samtliga äldre i tjänsten än han, främst den hårdhänte *Masséna*, son av en vinhandlare i Nizza och redan ett par år general i revolutionsarmén, voro de på förhand ovilliga mot denne uppkomling, en general från gatan, som man skickat dem på halsen från Paris; han skulle nog få veta vad han gick för. De fingo vänta en stund, innan den unge befälhavaren inträdde: en liten gestalt med skarpa, bleka anletsdrag, tätt, stripigt hår och genomträngande ögon. Hans rörelser voro kantiga och tvära. Han spände värjan omkring sig och satte på huvudet den trekantiga hatten. Han talade i en kort, sträv, avhuggen ton, förklarade sina planer, utdelade sina befallningar och avskedade dem. Alla stodo tysta, ingen kom sig för att invända ett ord. Först utanför hämtade de sig, och en av dem, en gammal barsk krigsbuss, sade till Masséna: »Den där lille djävuln till general har riktigt skrämt mig. Jag förstår ej varför, men honom måste man lyda.» Så visade Napoleon Bonaparte från sitt första uppträdande, att han var skapad att befalla.

Direktorerna, som aldrig ägde medel att underhålla sina trupper, hade lämnat den italienska armén i det mest ut-

blottade tillstånd. Men Bonaparte satte fart i officerare, tjänstemän och soldater, och snart voro de nödigaste förråden anskaffade. Nu uppsatte han följande dagorder: »Soldater, I ären illa klädda, illa födda, styrelsen är skyldig er sold och kan ej betala den. I hållen ut beundransvärt här mitt bland bergen; men vad inbringar det er? Jag för er till världens fruktbaraste slätter. I dessa rika provinser och stora städer skolen I finna ära, rykte, rikedomar. Soldater, haven I mod att följa mig?» Och soldaterna följde sin unge fältherre.

Den första striden gällde konungariket *Sardinien*, som jämte ön med rikets namn bestod av Piemont, Savojen och Nizza. Konungen bodde i *Turin*. Hans egen här var väl underhållen, och Frans II hade sänt en annan till hans hjälp. Men Bonaparte, som från Rivieran tågat upp mellan Havsalperna och Apenninerna, framträngde med samlad styrka mellan de bägge härarna och drev dem åtskils vid *Millesimos* pass. Han förföljde piemontesarna inåt bergen och hotade Turin, så att den bestörte konungen utträdde ur koalitionen och överlämnade åt fransmännen Savojen och Nizza. Direktorerna ville, att Bonaparte skulle stanna för att störta konungen och upprätta en republik i Sardinien. Men piemontesarna voro ett tappert folk, som älskade sin konung och ej lyssnade till revolutionens läror. Den unge generalen förde sina krigare vidare.

Över Lombardiets slätter, där habsburgska ätten härskat sedan Karl V, drev han fienden framför sig, övergick Po och intog *Lodi* vid Adda, som från Comosjön infaller i Po. Ur staden ledde en enda bro över floden; på motsatta stranden stod österrikarnas huvudhär, och tjugu kanoner beströko bron. Ett sådant hinder plägade ej den tidens krigskonst forcera. Men Bonaparte formerade några tusen grenadjärer i kolonn, stadsportarna öppnades, grenadjärerna ryckte fram genom kulregnet, vacklade ett ögonblick, ryckte fram på nytt, togo kanonerna med storm och drevo fienden tillbaka, stolta över denna sällsynta bragd. En vecka senare höll Bonaparte

sitt intåg i *Milano*. Han förföljde österrikarna över Mincio, som från Gardasjön utfaller i Po, och kastade dem in i det fasta *Mantua*, deras sista italienska besittning, som snart blockerades från alla sidor. Själv tog han ställning längs med Adige, som från Tyroleralperna flyter ned till Adriatiska havet norr om Po. Soldaterna voro nu välklädda och väl underhållna och togo för sig rundligt i Italiens städer och byar. Bonaparte höll redan det sköna Italien för sitt.

Men så snart övergav ej kejsar Frans II sina italienska besittningar. Han sände över Tyroleralperna en stark här till Mantuas undsättning. Bonaparte måste upphäva blockaden, med samlad makt anföll han först den ena, så den andra av de antågande kolonnerna och drev dem tillbaka upp mot Alperna. Kejsar Frans lät förstärka hären och sände den på nytt söder ut. Bonaparte föll den i ryggen, skingrade den och drev kvarlevorna in i Mantua, som åter blockerades. Då sände kejsar Frans för tredje gången en dubbelt överlägsen här, som framträngde emot Adige vid Verona, där Bonaparte samlat sina trupper. Men med en djärv nattlig marsch gick denne ned längs Adige och över floden tillbaka för att söder ifrån angripa fienderna i ryggen och avskära deras reträtt. Vid byn *Arcole*, där vägen går fram genom sumpmarker längs högtbyggda chausséer av sten, hejdades hans marsch av en österrikisk förpost, så att överrumplingen misslyckades. Men österrikarna måste efter hand sända dit hela sin här, tre dagar kämpade man på de smala chausséerna; Bonaparte själv, med en fana i hand, stred mitt i kulregnet som simpel soldat. Slutligen måste österrikarna med brutna krafter draga sig tillbaka, glada att de ännu hade ryggen fri. Ännu en fjärde här utsändes, men den blev slagen vid *Rivoli* vid Gardasjön, Mantua kapitulerade, och Italien till Adige var i Bonapartes händer.

I Paris och hela Frankrike rådde utomordentlig hänförelse: äntligen hade revolutionen frambragt en man, som förstod att verkligen uträtta något. Frivilliga strömmade till Bonapartes fanor. Från Rhen sände direktorerna den äregirige general

Napoleon vid Arcole.
Kopparstick efter målning av Gros.

Bernadotte, advokatson från Sydfrankrike, med en arméкår till hans hjälp, och hotande tågade Bonaparte över Östalperna in i Österrike. Medan Bernadotte intog Krain, framträngde den energiske Masséna genom Kärnthen och stod knappa tjugu mil från Wien.

Men icke blott det österrikiska väldet i Italien ville Bonaparte störta. Italienare själv, talade han till Italiens folk: »Jag vill befria er från edra främmande furstar, återställa Capitolium och återgiva detta sköna land dess forna ställning i världen.» Förskräckelse rådde vid Italiens furstehov i den gamla regimens pudrade värld. Hertigen av *Modena* flydde. Hertigarna av *Parma* och *Toscana* betalade flera millioner francs och utlämnade dyrbara tavlor och statyer. Påven avträdde flera provinser i norra Kyrkostaten, gav 15 millioner francs, 1,600 hästar samt handskrifter och konstverk från Vatikanen. »Av skrämsel äro Italiens furstar artiga ända till platthet», skrev Bonaparte till direktorerna. Han sände en av sina kavalleriofficerare, den unge *Murat*, son av en värdshusvärd i Sydfrankrike, med de tagna fanorna och konstskatterna till Paris, där fransmännen i Louvre-museet fingo beundra Michelangelos och Rafaels mästerverk och forntidens härliga statyer. Murat upphöjdes till general. Av Lombardiet, Modena och norra Kyrkostaten upprättades den *Cisalpinska republiken* med författning efter franskt mönster samt nationalgarden och republikanska klubbar i alla städer. Republikens huvudstad var Milano. På bastiljdagen den 14 juli 1797 firades med en allmän fest den gamla regimens fall och det italienska fosterlandets pånyttfödelse. En ny anda vaknade upp i det sovande Italien.

I den gamla republiken Venedig sutto de patriciska rådsherrarna ängsliga och overksamma mitt under de allmänna omstörtningarna. De läto sina sändebud uppvakta Bonaparte, men han for ut mot dem i vrede: »Vad haven I för en regering! Bort med edra blykamrar, edra spioner, ert medeltida barbari! Er regering duger till ingenting, den är gammal och svag, den måste falla!» Men i stället för att väpna re-

Canal grande och Dogepalatset i Venedig på 1700-talet.
Målning av Canaletto.

publiken till försvar tänkte patricierna blott på att ställa Bonaparte till freds. På hans önskan sände de bort sina legotrupper ur staden, och i stora rådet föreslog dem dogen att avsäga sig makten, införa fransk författning och överlämna styrelsen åt det lägre folket. Den gamle mannen grät och vred sina händer och bad dem genom detta offer rädda fosterlandet. Några patricier, modigare än de andra, begärde harmset ordet. Då hördes bösskott utanför palatset; det var legotrupperna, som inskeppades på Canal grande och avsköto sina gevär i luften. »Omröstning, omröstning», ropade de skrämda rådsherrarna, och med stor majoritet antogs förslaget. Över S:t Markustorget smögo sig patricierna hem var till sig, nedslagna och skamsna. Men långt ifrån att överlämna Venedigs styrelse åt det lägre folket ryckte fransmännen in i den herrelösa staden, lade beslag på skeppsvarven och flottan, beskattade kyrkor, museer och bibliotek och togo om händer Venedigs besittningar vid Adriatiska havet och i Grekland. Så ömkligt slutade det gamla ärorika Venedig sin bana.

Bourbonerna, som haft en tillflyktsort i Venedig, flydde till Ryssland.

Även *Genua*, Venedigs forna motståndarinna, störtades på liknande sätt och förvandlades till *Liguriska republiken.*

Så blev Italien av den unge krigaren uppskakat ur den sömn det sovit sedan renässansens tider. På slottet *Montebello* nära Milano, Cisalpinska republikens huvudstad, höll Bonaparte hov som en mäktig härskare, omgiven av sina officerare, Österrikes och de italienska staternas sändebud och deputationer från städer och landskap. Hans hustru, hans gamla mor, hans bröder och systrar voro hos honom och ärades som furstar och furstinnor. Han spisade offentligt, och vid middagarna fingo borgare och bönder inträda i salen, där de nyfiket betraktade varje åtbörd av den berömde fältherren och härskaren.

I Wien var förskräckelsen stor för de gruvliga republikanerna, och år 1797 slöt kejsar Frans II freden i *Campo Formio* i Italien. Direktorerna i Paris önskade framför allt Rhengränsen åt Frankrike, och på deras fordran måste Frans II avstå Belgien, medan han i Italien, som Bonaparte ej ville giva ifrån sig, måste avträda Lombardiet och erkänna de Cisalpinska och Liguriska republikerna. I ersättning fick han Venedig, som dock Bonaparte ingalunda tänkte låta Österrike för alltid behålla.

Sålunda var med Rhengränsen Frankrikes egen storhet betryggad, och i dess lydrepubliker begynte revolutionens grundsatser sitt segertåg genom världen.

Egyptiska expeditionen (1798—99). Av första koalitionens makter stod blott Storbritannien kvar under vapen. Då föreslog Bonaparte att i hemlighet företaga en expedition mot Egypten för att därifrån hota det brittiska kolonialväldet i Indien. Direktorerna biföllo, och i maj 1798 avseglade från Toulon för gynnande vind Frankrikes bästa flotta, 15 linjeskepp, 14 fregatter och flera hundra fraktskepp med italienska arméns bästa officerare och soldater samt en mängd ingen-

jörer, geografer, matematiker och fornforskare. Bonaparte ensam på flottan kände resans mål. Men ministrarna i London hade vid ryktet om den tillärnade expeditionen sänt till Medelhavet en flotta under den djärve sjöhjälten *Nelson*, som brann av hat mot Frankrike och jakobinerna. Han lade sig på vakt vid Toulon, men en storm drev hans skepp ned till Gibraltar, och när han återkom till Toulon, hade den franska expeditionen redan löpt ut. Han seglade till Sicilien, där fransmännen några dagar förut för gynnande vind styrt öster ut. Han styrde efter och upphann dem vid Kreta, men det var natt, och i mörkret seglade han om dem utan att veta det. Han for till Egypten; där syntes ingen till. Han fortsatte till Syrien, till Mindre Asien. »Jag far ända till antipoderna», sade han, »men jag skall träffa på dessa människosläktets fiender.»

Sålunda kunde den franska expeditionen ostört landstiga i Egypten. Bonaparte förde hären uppåt landet och kom efter fyra dagars marsch genom den brännande öknen till Nilen. Snart syntes Kairos minareter och kupoler och väster ut på slätten pyramidernas toppar. Där stodo *mamlukerna*, ett mohammedanskt ryttarfolk, som härskade i Egypten under Turkiets överhöghet. Det var i soluppgången. Bonaparte sporrade sin häst och red i galopp genom leden. »Soldater», ropade han och pekade på pyramiderna, »fyrtio sekel skåda från dessa minnesmärken ned på eder!» Fransmännen formerade sig i stora fyrkanter, och för elden från deras fasta led tillbakastudsade mamlukernas vilda ryttarskaror, som nedgjordes eller drunknade i Nilen. Bonaparte var nu Egyptens herre, inryckte i Kairo och upprättade över hela landet en fransk förvaltning. För att vinna befolkningen förklarade han sig vara en stor vän av Allah och profeten och besökte moskéerna, där han satt med korslagda ben och framsade böner. Uppror straffades strängt. »Är någon så blind», så föllo den unge krigarens förmätna ord, »att han ej ser, att ödet leder alla mina steg? Jag kunde fordra räkenskap av envar för hans

innersta tankar, ty jag vet allt. Jag följer högre bud, och inga mänskliga ansträngningar förmå något mot mig.»

Medan Bonaparte förvaltade landet, begynte de vetenskapsmän, som följt med från Frankrike, att studera Egyptens gamla minnesmärken, de öppnade katakomberna, uppvecklade mumiernas linnebindlar, undersökte tempel och obelisker, samlade papyrusrullar och avtecknade de hemlighetsfulla hieroglyferna. Efter hemkomsten lät Bonaparte på statens bekostnad offentliggöra deras forskningar i storartade verk, och de lärda fortsatte sina studier, tills hieroglyferna blivit uttydda och ett nytt ljus spritts över det gamla Egypten.

Emellertid låg den franska flottan på redden vid *Abukir* nära Alexandria, i vars hamn man hoppades kunna inlöpa, blott den hunnit bliva uppmätt och förbättrad. Då kom Nelson, som äntligen fått reda på den franska expeditionens mål, en kväll med fulla segel styrande på Alexandria. Av harm och oro hade den tappre engelsmannen knappt sovit en blund den sista veckan. Nu intog han munter sitt aftonmål med sina officerare. »I morgon», sade han, »har jag förvärvat ett lordskap eller en grav i Westminster Abbey.» Fransmännens sjöväsen hade under revolutionens oredor så försummats, att deras tapperhet nu tjänade till ingenting. Den franske amiralen stupade på sitt däck med svärd i hand, och hans fartyg tog eld och sprang i luften med en så bedövande knall, att de stridande höllo upp av sig själva i fulla tio minuter. Nelson, enarmad och enögd sedan en tidigare sjödrabbning, fick mot pannan en splittra, som för en stund förblindade det öga, som återstod. Men snart var han uppe på däck igen med band om pannan, och på morgonen var den franska flottan förstörd eller tagen; blott några spillror räddade sig till Alexandrias hamn. Britterna voro nu herrar över Medelhavet, och under hela året fingo Bonaparte och hans trupper ingen underrättelse eller hjälp från hemlandet.

I Europa hade emellertid *Storbritannien*, *Österrike*, *Ryssland* och *Turkiet* bildat den *andra koalitionen* (1798—1801)

emot den franska revolutionen, och i en handvändning gingo under direktorernas vanmäktiga styrelse alla Bonapartes erövringar i Italien förlorade. Engelska örlogsmän, som ville nedslå fransmännens mod i Egypten, bragte dem bud härom. Då övergav Bonaparte i största hemlighet sin här och inskeppade sig med några få förtrogna i Alexandria på en fransk fregatt. Medelhavet vimlade av engelska krigsfartyg, flera gånger for han tätt förbi dem, dock utan att upptäckas, och kom lyckligt i hamn i södra Frankrike.

Där blev glädjen övermåttan stor. Ryktet hade förstorat den unge generalens bragder i det sagolika Österlandet, och hans färd till Paris blev ett triumftåg. I städer och byar ringde klockorna, och folket trängdes kring hans vagn med blommor och kransar, handtryckningar och jubelrop. Räddaren var kommen, som alla efterlängtade: efter så många år av stormar och olyckor skulle han skänka Frankrike ordning i det inre och fred med ära i det yttre.

Statskuppen den 18—19 brumaire år VIII. I Paris blev Bonapartes hem en samlingsplats för alla, som önskade åt landet en ordnad styrelse. Republikanerna trodde, att detta kunde vinnas genom endast en ändring av statsförfattningen, varvid republiken skulle bestå. Men Bonaparte hade andra tankar: vad fransmännen behövde var ej nya statsförfattningar — av dem hade man redan nog — utan en man, som förstod att härska över dem och ordna deras samhälle. Envåldsmakten var hans mål, men han behöll sina tankar för sig, som om republikens avskaffande ej ens varit i fråga.

Två av direktorerna hade övergått på Bonapartes sida och nedlade sin värdighet frivilligt; en tredje skrämdes därtill, och de övriga sattes under bevakning. Följande dag, den 19 *brumaire* [brymär'] år VIII (10 nov. 1799), sammankallades de bägge råden för att besluta om statsförfattningens ändring. De gamles råd, som vunnits för saken, förhöll sig lugnt och väntade på de femhundrade, som enligt författningen borde

först fatta sitt beslut. Där voro flertalet republikaner, som misstänksamma och upprörda vägrade sitt bifall till författningsändringen. Utanför höll general Bonaparte till häst med några regementen grenadjärer samt omgiven av officerare och vänner. Han kunde ej förstå, att en obeväpnad församling skulle sätta sig emot den militära makten. »Vi måste göra slut på saken», sade han, inträdde med några grenadjärer och gick fram till skranket. Men nu uppstod ett förfärligt larm: »Vad, soldater här, i lagarnas helgedom! Ned med diktatorn! Ned med tyrannen! En ny Cromwell!» Under dessa rop störtade de deputerade från alla håll emot honom, knöto händerna eller grepo honom i kragen. Detta var för den kallblodige fältherren ett ovanligt uppträde, som bragte honom alldeles ur fattningen. Likblek sjönk han i armarna på sina grenadjärer, som skyndade till och förde sin general ut ur salen. I församlingen ropades allmänt, att han skulle förklaras utom lagen; hans få anhängare tego. Ställningen blev farlig för Bonaparte själv. Men bland sina soldater återvann han snart besinningen och beslöt att med vapenmakt spränga åtskils de femhundrades råd. Soldaterna tvekade inför detta brott mot nationens representanter men blott ett ögonblick. General Murat förde en avdelning grenadjärer in i salen, lät röra trumman och kommenderade: »Framåt marsch, fäll bajonett!» Den militära disciplinen gjorde sig gällande, och Frankrikes representanter flydde ut genom korridorer och fönster, lämnande i sticket sina purpurbrämade togor och trefärgade skärp.

På kvällen samlades i den tomma salen ett fåtal av de femhundrade, alla Bonapartes anhängare, och nu beslöts att i direktorernas ställe tillsätta tre *konsuler*, på tio år, general Bonaparte som förste konsul och de två direktorerna av hans parti som medkonsuler. Därjämte utsågos några personer att utarbeta en ny författning. Ännu samma natt godkändes beslutet av de gamles råd.

Sålunda hade Bonaparte begått öppet våld på nationens representanter, det största politiska brott som finnes. Men

ingen rörde sig fördenskull i Paris, den stora staden skötte sina affärer eller sina nöjen, som om ingenting skett. Över hela landet gladde man sig, att äntligen räddaren kommit, sak samma med republiken och friheten.

Genom statskuppen den 18—19 brumaire tog Frankrike första steget tillbaka emot den monarkiska styrelseformen. Det inrättades visserligen en *lagstiftande kår* samt en *senat*, men hela styrelsemakten över krig och fred, hären, flottan, förvaltningen och rättsväsendet tillhörde förste konsuln Bonaparte, vars medkonsuler i allt följde hans överlägsna härskarvilja. Bland hans ministrar förtjänar blott att nämnas Talleyrand, som återvänt till Frankrike efter skräcktidens slut och blev förste konsulns utrikesminister. Han var liksom skapad att stå vid den store erövrarens sida för att med sin kloka betänksamhet dämpa hans lidelsefulla häftighet. För att bevara skenet av folkets högsta makt lät förste konsuln genom allmän folkomröstning över hela landet godkänna den nya författningen: och alla godkände den. Han tog sin bostad i Tuilerierna. När han med sin sekreterare besåg rummen i palatset, yttrade han: »Så äro vi nu i Tuilerierna. Låt oss där förbliva!»

Sedan sålunda den inre styrelsen ordnats, besegrades inom kort koalitionens makter. Bonaparte gick över Alperna och övervann österrikarna i det ryktbara slaget vid *Marengo* år 1800, varefter Frankrikes välde i Italien återställdes. År 1801 slöt kejsar Frans II fred i *Lunéville* [lynevill'] på samma villkor som i Campo Formio, och även de övriga makterna biträdde freden, England dock först 1802 i *Amiens* [amiäng']. Egypten återgick nu under Turkiets överhöghet, och den franska armén hemfördes på engelska fartyg.

Den nya samhällsordningen. Redan dagen efter statskuppen var Bonaparte i arbete för Frankrikes nya samhällsordning och ådagalade nu i konsten att förvalta stater samma utomordentliga snille och kraft som i kriget. Ministrar, ämbetsmän, domare, lärda män av alla slag förvåna-

des över hans överlägsna säkerhet på de mest olika områden. »Vi hava fått en herre», sade en av dem redan på kvällen av den första dagen, »han vet allt, kan allt, vill allt.»

Det var ej numera folket, som självt valde sina ämbetsmän. Förste konsuln tillsatte i departementen *prefekter*, i distrikten *underprefekter*, i kommunerna *märer*, alla avlönade och beroende av staten. Likaså var det staten, som tillsatte domarna, dock på livstid, på det att de måtte skipa rättvisa utan fruktan att förlora sin tjänst. Förste konsuln tog sina män från alla partier och alla stånd — och snart utbildades under hans snillrika ledning en skara dugliga ämbetsmän åt den nya förvaltningen, som ännu består i Frankrike.

Nu uppstod en ovan känsla av säkerhet och trygghet i landet, och med iver ägnade sig fransmännen åt fredens yrken. Bönderna, som under revolutionen förvärvat kyrkans eller emigranternas gods, vågade nu först på allvar odla dem, då de visste, att de skulle få behålla dem som sina egna utan dagsverken och räntor. Köpmännen begynte åter att göra affärer, fabrikanterna att sätta i gång nya industrier, från kolonierna erhöllos oförhindrat råämnen, och intet skråtvång inskränkte företagsamheten. Särskild uppmärksamhet ägnade förste konsuln åt det ödelagda Lyon, vars sidenindustri åter uppblomstrade. Kanaler anlades, och vägarna, som förfallit, sedan bönderna ej mera voro skyldiga att underhålla dem, återställdes. Över Alperna drogos till Italien präktiga chausséer, som i sicksack förde uppför bergen, bland dem den berömda Simplonchausséen, där man ännu ser ruiner av Bonapartes befästningsverk. Dessa nyttiga arbeten fortsattes under hela hans regering, huru mycket än krigen upptogo hans arbetskraft.

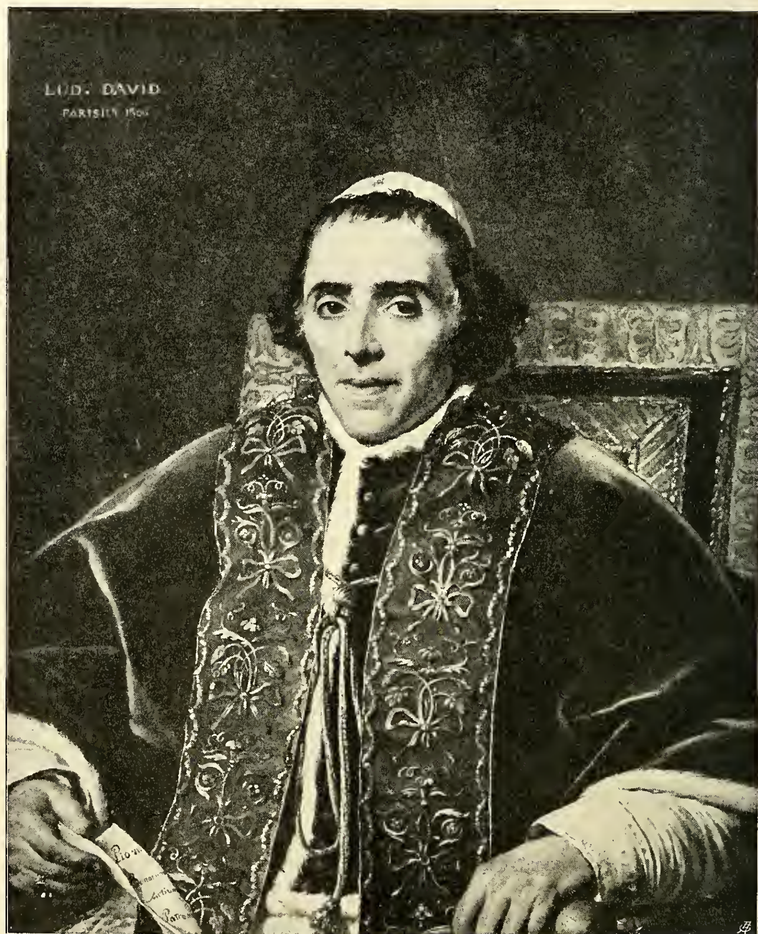
Med det allmänna välståndet kom snart jämvikt även i statens finanser. I alla kommuner upprättades uppbördslängder, där skattebetalarnas egendom och inkomster för året upptecknades. Och då beskattningen var jämnt fördelad på alla, så kunde staten snart draga dubbelt större inkomster

än under gamla regimen, utan att därför någon över hövan betungades. De influtna skattemedlen fördes till prefekterna i departementens huvudstäder och därifrån till Paris, och beständigt genomrestes landet av förste konsulns ministrar och adjutanter med de noggrannaste befallningar om att hålla uppsikt över de nya ämbetsmännen.

Lagarna, enligt vilka det nya samhället borde ordnas och röra sig, voro ännu osamlade. Förste konsuln kallade till Paris rättslärda och domare och förde själv ordet vid deras sammanträden, som vanligen vidtogo på kvällen, sedan hans övriga regeringsgöromål avslutats. Han kunde hålla på ända till långt fram på morgnarna, så att de andra dignade av trötthet. Och aldrig, säger en av de rättslärda, åtskildes vi utan ökade kunskaper, endera genom hans egen erfarenhet eller genom vad han tvungit oss att grundligare sätta oss in i. Så uppstod den berömda *Napoleonska lagboken*, som delvis gäller ännu i dag både i Frankrike och dess grannländer. Först genom den har jämlikhetens grundsats blivit tillämpad i det franska samhället.

Genom överenskommelse med påven i Rom, den gamle vördnadsbjudande *Pius VII*, återställdes den katolska kyrkan i Frankrike. Varje departement fick en biskop; ärkebiskopar, biskopar och präster tillsattes och avlönades av staten men erhöllo sin invigning genom påven. Däremot godkände påven kyrkogodsens indragning. Så öppnades kyrkorna ånyo för det rättroende katolska prästerskapet, kyrkklockorna ringde åter, mässor, processioner och vallfärder begynte på nytt, och söndagen blev åter helg. År 1806 återinfördes den kristna tideräkningen. Fritänkarna i förste konsulns omgivning höjde på axlarna åt »den gamla vidskepelsens» återställande, men Bonaparte förstod djupare än de religionens makt över människornas hjärtan. Genom sina biskopar och präster skulle han behärska Frankrike, genom påven hela den katolska världen.

Krigshären grundades ej mera på värvning utan på allmän värnplikt; de yngre åldersklasserna övades hemma, medan de

Påven Pius VII.
Målning av David, Louvren i Paris.

äldre sändes i krig. Befordran ägde rum utan avseende på börd enligt jämlikhetens grundsats.

Alla dessa lagar antogos i lagstiftande kåren och senaten; i början framställde de deputerade sina anmärkningar, men

förste konsuln tålde ej motsägelser, och då nöjde man sig med att lovprisa och antaga. Med glädje underkastade sig fransmännen ett envälde, som gav dem ordning och jämlikhet. Det nittonde århundradet ingick för Frankrike under de mest lyckosamma utsikter.

Första kejsardömet i Frankrike.

Kejsarkröningen. Fransmännen voro bländade av förste konsulns snille och framgångar. Vilken fördel, att *en* man hade makt i staten! Officerarna i armén och prefekterna i departementen talade ivrigt för den ärftliga monarkien såsom den bästa av alla styrelseformer. Redan 1802 blev Bonaparte utsedd till förste konsul på livstid, och två år därefter väcktes i lagstiftande kåren förslag att utnämna honom till kejsare. Var voro nu frihetssvärmarna från revolutionens första dagar? Blott en enda av de deputerade, Carnot, den forne jakobinen, höjde oförskräckt sin röst emot förslaget. De andra skyndade i tävlan fram med sitt bifall, och år 1804 utropades general Bonaparte till fransmännens kejsare under namnet *Napoleon I.* Påven själv kom till Paris för att kröna denne nye Karl den store. Kröningen ägde rum den 2 december 1804. Notre-Dame-kyrkan var dekorerad med en prakt utan like. Draperier av sammet, överströdda med gyllene bin, hängde från huvudvalvet ned till golvet, och mitt emot altaret vilade på tjugufyra trappsteg den kejserliga tronen mellan flaggprydda pelare. I full skrud inträdde påven med sina kardinaler, företrädd av korset och S:t Petri nycklar. Fem hundra vitklädda korgossar sjöngo, medan den helige fadern långsamt steg fram och tog plats vid högaltaret. Nu inträdde kejsaren och kejsarinnan med svit. Framför dem bars en krona, gjord efter modell av Karl den stores. De framträdde till altaret. Men när påven skulle kröna Napoleon, tog denne hastigt kronan ur hans hand och satte den själv på sitt huvud. Därpå tog han från altarkransen Joséphines krona och tryckte

den på hennes panna. Hand i hand stego de upp till tronen, medan Napoleons bröder uppburo släpet av hans mantel och hans systrar gjorde Joséphine samma tjänst. Påven ropade: »Länge leve Cæsar Augustus!» »Leve kejsaren!» ropade alla, och utanför gåvo kanonerna salut. Det var ett lysande skådespel, som kunnat blända även en mindre lättrörlig nation än den franska.

På några år hade en artillerilöjtnant blivit kejsare i jordens mäktigaste rike, och det så enkelt och naturligt, att Napoleon kunde säga: »Jag hittade Frankrikes krona på marken, och jag tog upp den!»

I Tuilerierna höll Napoleon hov. Joséphine Beauharnais var kejsarinna. Prinsar och prinsessor voro hans bröder, systrar och styvbarn. Dagligen utnämndes kammarherrar och hovdamer, ceremonimästare, stallmästare, jägmästare och pager. De främsta generalerna, Murat, Bernadotte, Masséna, fingo titeln marskalkar, medan den romerska örnen blev arméns fälttecken. Etiketten återinfördes. Republikaner och rojalister trängdes om nådebevis från den nya maktens tron, och Napoleon såg gärna, att adliga emigranter återvände och prydde hans hov med den gamla regimens fina umgängesseder. Även nu godkändes utnämningen genom allmän folkomröstning, och prefekter och märer sågo noga till, att blott bifallande röster antecknades på listorna.

Tredje koalitionens krig (sept.—dec. 1805). Freden med Storbritannien varade ej länge. Frankrike ville ej lämna åt England herraväldet till sjöss, varom de kämpat halvtannat århundrade, och England, som hade sin marknad på kontinenten, ville ej giva Frankrike flera år att där förstora sig.

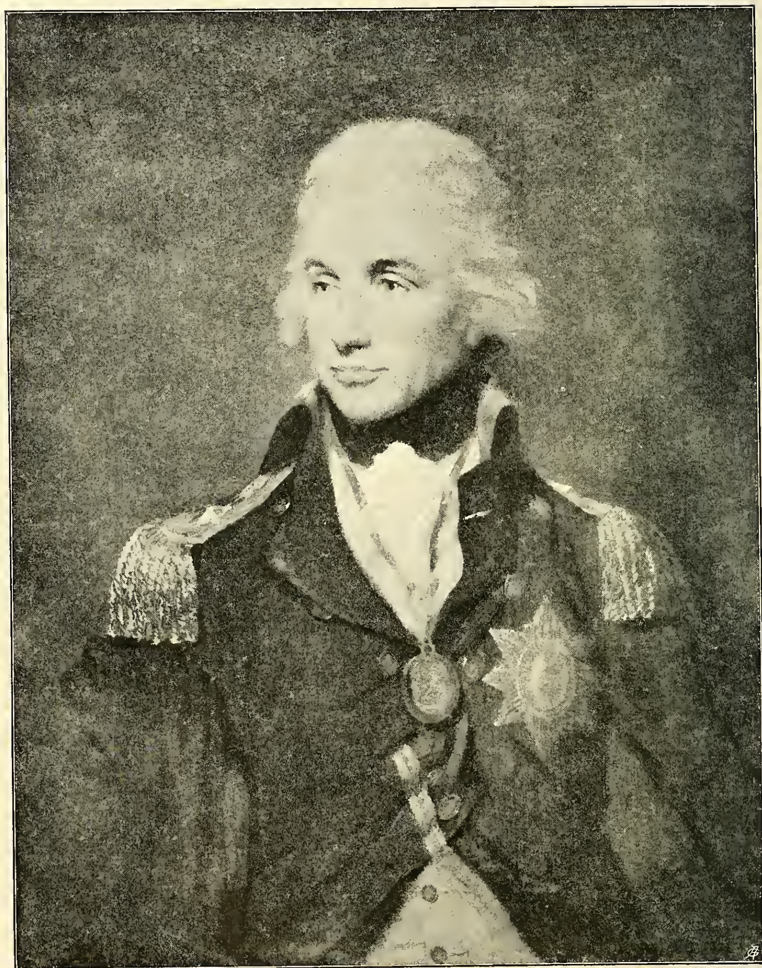
År 1803 bröt kriget åter ut, i det att britterna utan föregående krigsförklaring kapade alla Frankrikes och Hollands handelsfartyg. Sedan dess fortfor kriget år ut och år in, så länge Napoleon var Frankrikes herre.

Napoleon, som ej hade tålamod att vänta, tills Frankrikes örlogsflotta uppnått lika styrka med Storbritanniens, sam-

mandrog vid *Boulogne* [boulånj'] vid Kanalen i ett stort läger 150,000 man. Ån genom staden uppmuddrades och försågs med kajer av trä, och innanför mynningen utgrävdes väldiga bassänger, dit man efter hand sammanförde två tusen större och mindre kanonbåtar, som framdrevos med både segel och åror, voro grundbyggda med platt botten och utan skada kunde sättas på grund var som helst på en sandig kust. Proviant och ammunition inlastades, åt varje kompani, bataljon och brigad anvisades bestämda farkoster och platser, och efter upprepade manövrer vid alla väder och vindar försiggick hela inskeppningen på endast tvenne timmar. Engelska kryssare, som sökte hindra manövrerna, höllos på avstånd av grova batterier, uppmurade vid ebbtid på själva havsbottnen. Napoleon själv hade sitt högkvarter i Boulogne och uttänkte, ordnade och ledde allt.

Napoleon hade befallt den franska örlogsflottan, som med stora ansträngningar satts i skick och i Cadiz förenat sig med den spanska — ty Spanien stod åter på Frankrikes sida —, att segla in i Kanalen och leverera batalj mot den engelska flottan; även i händelse av nederlag skulle Napoleon under tiden hinna verkställa överfarten och landstigningen i England. Poster med signaler voro utställda längs kusten. På en kulle vid stranden såg man Napoleon med teleskopet i hand betrakta Englands dimmiga kust. »Giv mig Kanalen fri för tolv timmar», utbrast han, »och England har upphört att finnas till!» Men den franske amiralen, som ej uppfattade kejsarens mening, vågade ej riskera sin oövade flotta mot den brittiska utan for tillbaka till Cadiz. Napoleon blev utom sig av vrede. »Den stackarn», utbrast han, »han har fördärvat för mig det största och skönaste företag.»

Styrelsen i Storbritannien, där den gamle Georg III regerade, leddes då av en stor statsman, lord Chathams son *William Pitt d. y.* Redan som gosse hade denne under sin faders ledning utbildats till statsman och sedan fortsatt på egen hand under ihärdiga historiska studier. Vid 22 års ålder medlem av underhuset, var han vid 24 år Storbritan-

Lord Nelson.
Målning av Abbot.

niens förste minister, vilken post han vid sin död innehaft i sammanlagt 23 år. Hans mål var att genom fredliga reformer befordra sitt lands inre utveckling. Men när franska re-

volutionen med sina erövringar hotade det brittiska handelsväldet på kontinenten, uppträdde han med fasthet som ledare av Europas koalitioner mot Frankrike och kunde därvid i parlamentet räkna icke blott på whigpartiet, som gillade hans reformer, utan även på tories, som framför allt ville bekämpa den franska revolutionen. Redan hade han bildat både den första och den andra och skapade nu mot Frankrike den *tredje koalitionen* (sept.—dec. 1805) mellan *Storbritannien*, *Österrike* och *Ryssland*. Även Gustav IV Adolf i *Sverige* biträdde koalitionen. Det brittiska parlamentet beviljade dessa makter genast på ministerns förslag 60 millioner francs i understöd. Napoleon upplöste då lägret i Boulogne (sept. 1805) och skickade trupperna i snabba marscher till Rhen, där han själv tog befälet över sin armé, som han så stolt kallade »den stora armén».

Samtidigt satte lord Nelson ut från Portsmouth med 27 linjeskepp, nyss reparerade och i bästa skick. Folket stod samlat på kajerna, många med tårar i ögonen. När flaggan hissades på amiralsskeppet, utbröto höga hurrarop, och Nelson stod på däcket och svängde sin hatt, ett sista farväl till England. Vid *Kap Trafalgar* på Spaniens sydvästra kust kom han sikte av den förenade franska och spanska flottan, 35 linjeskepp. Den franske amiralen, som ej ville heta stackare en gång till, gav order till batalj. Nelson hade på förhand uppgjort bataljplanen med sina officerare. Han signalerade nu åt sin flotta endast dessa ord: »England väntar, att varje man gör sin plikt», och för fulla dukar styrde amiralsskeppet mitt in i den fientliga linjen för att spränga den itu. En fransk tvådäckare lade sig i hans väg, och matroserna, som klättrat upp i märsar och vanter, riktade en mördande eld mot det engelska amiralsskeppets däck. Mitt i kulregnet stod Nelson, synlig för alla, i sin välkända gamla frack med medaljerna på bröstet, då han träffades av en kula och föll. Han fördes under däck och avled under drabbningens lopp. Besättningen hämnades hjältens död: inom en timme var den franska tvådäckaren vrak och strök flagg, och den fientliga slaglinjen

bröts. Fransmännen försvarade sig tappert men manövrerade illa. Vinden var svag, och moln av rök kringvärvde skeppen. Den franske amiralen blev fången, och av hela den stora flottan räddade sig blott 11 skepp till Cadiz' hamn. Under natten uppstod en fruktansvärd storm, så att engelsmännen måste övergiva de tagna fartygen, som förliste mot Trafalgars mörka klippor.

På Trafalgar square, en öppen plats i London, står nu på en hög pelare Nelsons bildstod, och på sockeln läsas de stolta ord han signalerade åt sin flotta: »England väntar, att varje man gör sin plikt.»

Faran för den franska landstigningen var nu förbi. Engelsmännen erövrade den ena kolonien efter den andra från Frankrike och dess lydstater, uppsnappade deras handelsfartyg och blockerade deras kuster. De förbjödo främmande nationer all sjöfart med sina fiender och bortförde deras handelsfartyg likaväl som fiendernas. De voro herrar på haven, och de läto Europa veta av det.

Under tiden hade Napoleon öppnat fälttåget på kontinenten. Kurfursten av *Bäjern* och hertigarna av *Württemberg* och *Baden* trädde på hans sida, och genom snillrikt beräknade marscher kringrände och tillfångatog han en österrikisk här vid *Ulm* i Württemberg. Wien gav sig, och nu förde kejsar Napoleon sin »stora armé» till Mähren, där kejsar Frans II med en arméкår förenat sig med ryske kejsaren och hans här. Man var nästan jämnstark, 70,000 fransmän mot 80,000 allierade. Vid *Austerlitz*, ett österrikiskt adelsslott, stod den 2 december 1805 det ryktbara *trekejsarslaget*.

Rysslands kejsare var *Alexander I* (1801—25), Katarina II:s sonson. Ung, ädel och lättrörd, hade han gått i fält som de lagliga konungarnas försvarare mot den korsikanske troninkräktaren. De unga officerarna i hans omgivning drömde blott om seger och ära. Överbefälhavaren, den gamle och försiktige *Kutusov*, rådde förgäves att invänta förstärkningar. Emot hans råd beslöts drabbning. På högra flygeln skulle furst *Bagration* uppehålla striden, medan den vänstra och

Sjöslaget vid Trafalgar.
Målning av Turner, National Gallery, London.

centern, som stodo under *Buxhövden* på platån vid byn Pratzen, skulle kringgå Napoleon i söder och avskära återvägen till Wien, som denne blott svagt besatt, en fint för att locka de allierade ned från platån, på vars besittning slagets utgång berodde. — Napoleon var vid bästa lynne. På segern tvivlade ingen. Kvällen före slaget gjorde han en rond genom hären, insvept i sin kappa och med den trekantiga hatten på huvudet. Soldaterna, som ville lysa hans väg, ryckte upp halm från sina bivacker och vredo den till facklor, som instuckos i gevärspiporna och antändes, en sällsam illumination längs hela den franska fronten. Överallt höjdes glada leverop. »Utsätt dig blott icke för fara», sade några veteraner från Italien förtroligt, »vi skola nog fira din kröningsdag för dig i morgon.» — Kl. 4 på morgonen red Napoleon ut med kikaren i hand. Hans marskalkar sutto till häst omkring honom. Trakten låg svept i ett töcken, varur här och där kullar och åsar stucko upp. Från platån vid byn Pratzen hördes ett buller av hästar och kanoner röra sig ned mot landsvägen till Wien: det var Buxhövden, som lämnade platån för att angripa fransmännens högra flygel. Napoleons beräkning hade slagit in, och han gav befallning att anfalla Pratzen. I detsamma gick solen upp och utbredde över nejden ett hav av ljus. Buxhövden, som kommit mellan två eldar, hann icke mera tillbaka; från höjden spelade redan de franska kanonerna i den ryska härens rygg. Nederlaget blev fruktansvärt. Blott med fyra regementen kom Buxhövden undan, de övriga nedgjordes eller tillfångatogos, och förvirringen var så stor, att kejsar Alexander själv hart när råkat i fiendens händer. Med spillrorna av sin här räddade han sig genom Ungern tillbaka till Ryssland.

Även österrikarna ledo förkrossande förluster. Kejsar Frans bad dagen efter slaget om fred och kom i egen person till de franska förposterna, där Napoleon stod vid bivackelden i enkel krigardräkt, habsburgska ättens huvudman och de romerska Cæsarernas efterträdare inför uppkomlingen från franska revolutionen. I freden i *Pressburg* 1805 avstod kejsar Frans

bland annat Venetien, sin sista besittning i Italien. Österrike hade härigenom förlorat sin stormaktsställning: varken i Tyskland eller Italien hade det mera något inflytande.

William Pitt, koalitionens skapare, var redan bruten av ansträngningar och oro, då olycksbudet om Ulm och Austerlitz nådde England. »Europas monarker duga till ingenting», sade han, »det är på folken kriget beror, de måste själva i vapen.» Blek och mager fördes han hem till sin lantvilla från en badort, där han sökt bot för sin vacklande hälsa. När han trädde in, föll hans blick på en väggkarta över Europa. »Rulla samman kartan», sade han, »den kommer ej till användning de närmaste tio åren!» Den store statsmannen dog i januari 1806, vid ännu ej fyllda 47 år, och begrovs vid sidan av sin far i Westminster Abbey.

I Tyskland belönade Napoleon med kejserlig frikostighet sina bundsförvanter. Kurfursten av Bäjern och hertigen av Württemberg fingo konungatitel, och deras länder förstorades till sitt nuvarande omfång. Baden blev storhertigdöme. Under Tysklands större stater indrogos en massa av de mindre, biskopsdömen, grevskap, friherreskap och alla fria städer utom Frankfurt am Main samt de tre hansestäderna Hamburg, Bremen och Lybeck. I Talleyrands förmak trängdes tyska furstar och ministrar med uppvaktningar och smicker och gjorde sig till vänner med hans kammartjänare och lakejer för att förvärva dess mer på sina landsmäns bekostnad. De kvarvarande furstarna i västra Tyskland, Bäjern, Württemberg, Baden o. a., bildade tillsamman *Rhenförbundet* med Napoleon som skyddsherre och uppsade på riksdagen i Regensburg sin gemenskap med Tyska riket. Frans II nedlade den tyska kejsarvärdigheten; redan år 1804 hade han antagit titeln *Frans I, kejsare av Österrike.* Han styrde numera blott sina egna stater, och likaså Tysklands övriga furstar var för sig: det gamla tyska kejsarriket var upplöst (1806).

I Italien hade den Cisalpinska republiken förvandlats till *konungariket Italien* och förökades med det av Österrike avträdda Venetien. Napoleon själv bar Italiens konungakrona,

medan styrelsen fördes av den ädle och milde *Eugène Beauharnais* som vicekonung. Konungariket Sardinien införlivades med Frankrike, medan dess konung under engelskt skydd från Turin flydde till ön Sardinien. I konungariket *Neapel och Sicilien* regerade *Ferdinand IV* av ätten Bourbon, en håglös och grym furste, kallad »den krönte lazzaronen», emedan han bäst trivdes vid fiske och på gatorna bland Neapels tiggare, de bekanta lazzaronerna. Hans drottning var den nöjeslystna Karolina av ätten Habsburg, syster till Marie Antoinette av Frankrike. Bägge hatade den franska revolutionen och hade efter slaget vid Trafalgar ställt sig på Englands sida. Nu lät Napoleon (1806) helt enkelt förklara: »Huset Bourbon har upphört att regera i Neapel». Därpå togo franska trupper landet i besittning, och på tronen uppsattes Napoleons äldre broder *Josef*. Ferdinand och Karolina flydde till Sicilien med engelska fartyg. England var fortfarande herre på haven.

Samma år förvandlades den Bataviska republiken till konungariket *Holland*, vars krona Napoleon gav åt sin yngre broder *Ludvig*, som var gift med prins Eugènes syster Hortense. Sålunda hade alla lydrepubliker införlivats med Frankrike eller förvandlats till monarkier, som på alla sidor omgåvo det franska kejsardömet. Napoleon var herre på kontinenten, och han lät Europa veta av det.

Preussens fall (1806). Själv i fred, hade *Fredrik Vilhelm III* i Preussen overksam åsett Österrikes nederlag mot Napoleon. Men när den främmande krigaren bildade Rhenförbundet och upplöste Tyska riket utan att ens tillspörja Preussen, uppstod i Berlin bland hov- och officersadeln en hetsig krigsiver. Dessa franska generaler från i går, skomakare, skräddare och värdshusvärdar, skulle snart få erfara vad Fredrik den stores armé ville säga. Konungen var obeslutsam, men den modiga och sköna drottning *Louise* drev på, och den 8 okt. 1806 förklarades kriget. Drottningen själv drog i fält, och man såg henne till häst med sina hovdamer

Drottning Louise av Preussen.
Målning av Grossi.

paradera inför trupperna för att elda deras iver. Fredrik Vilhelm biträddes av kurfursten av Sachsen, även Karl August av Sachsen-Weimar ställde sig på hans sida.

»Stora armén», som ännu stod slagfärdig i mellersta Tyskland, sattes omedelbart i marsch, och kvällen före den 14 okt. 1806 påträffade Napoleon den ena av preussarnas härar vid *Jena*. Trakten omkring den lilla universitetsstaden är starkt kuperad, och på dess höjder låg preussiska hären under natten i sömn utan vetskap om fiendens ankomst till staden. Men Napoleon sov icke. Längs de branta slingrande vägarna från Saales dalbotten förde han sina kårer upp till höjderna. För artilleriet måste en hålväg utvidgas genom sprängning, och kejsaren själv med fackla i hand lyste genisoldaterna vid deras arbete och lämnade ej stället, förr än den första kanonen kört upp på platån. I daggryningen var han åter till häst, och efter några timmars batalj var den preussiska hären slagen på flykten. Samma dag blev den andra preussiska häravdelningen slagen vid *Auerstädt* ett stycke därifrån.

Från Jena hördes kanondundret till det närbelägna Weimar. På kvällen inträngde dit franska husarer, stucko hus i brand, bröto upp vinkällare, drucko och begynte plundra. Till och med det hertigliga residenset plundrades, och Goethe, i vars hus en trupp soldater inkvarterade sig, svävade under nattens lopp i livsfara, tills dagen därpå Napoleon anlände och oordningarna upphörde.

Det preussiska befälet hade ej tänkt på anordningar för ett återtåg. Officerarna hade stupat, och manskapet, värvat folk och till stor del icke-preussare, kastade ifrån sig gevär och packning och rymde. Infanteri, kavalleri och artilleri, allt blandades om vartannat. Murats husarer, som fått sig förföljandet anförtrott, togo vid varje steg krigsfångar, kanoner, tross och transporter. Snart hade de retirerande häravdelningarna sträckt gevär, den ena efter den andra, och under förbannelser sönderbröto officerarna sina värjor. Överallt rådde förskräckelse och modlöshet. Starka fästningar, med stora förråd, kapitulerade utan att växla ett skott. Inom en månad var den

preussiska monarkien störtad, dess härar förstörda, dess länder besatta, dess inkomster och kassor i fiendens hand. Den 27 okt. höll Napoleon sitt intåg i Berlin. Adeln och hovet hade flytt till Königsberg i landets nordöstra hörn. Själva befolkningen förhöll sig stilla, nästan likgiltig; mången såg med glädje, att de övermodiga adliga officerarna och ämbetsmännen förjagats. Men vid Europas alla hov rådde den djupaste bestörtning. Vem fanns numera, som kunde emotstå den franska revolutionens segerrike krigsherre?

Kejsar Alexander I och konung Fredrik Vilhelm voro goda vänner och hade några år förut i Fredrik II:s gravkyrka i Potsdam vid fackelsken svurit varandra evig vänskap. I sin väns olycka lovade nu Alexander att fortsätta sitt krig mot Napoleon, tills Fredrik Vilhelm återfått sina stater, varpå han mellan *Ryssland*, *Storbritannien* och *Preussen* bildade den *fjärde koalitionen* mot Frankrike (1806—1807). Men kriget blev kort. Engelsmännen tänkte blott på att förvärva åt sig kolonier till sjöss, Fredrik Vilhelm kunde ej uppställa några trupper av betydelse, och vid byn *Friedland* (1807) i Ostpreussen blev den ryska hären i grund slagen. Polackerna, som av Napoleon hoppades Polens återställelse, grepo med hänförelse till vapen mot Ryssland. Kejsar Alexander tyckte sig nu länge nog hava fört striden ensam mot den oövervinnelige och bad om ett möte med kejsar Napoleon.

Det franska högkvarteret låg i *Tilsit* vid Njemenfloden på gränsen till själva Ryssland. Mitt i floden förankrades en flotte, och mitt på flotten uppfördes ett lusthus. De bägge kejsarna satte samtidigt ut i båt från var sin strand, möttes mitt på flotten och omfamnade varandra under glädjerop från härarna på vardera stranden, medan Fredrik Vilhelm fick stanna och vänta på ryska stranden till samtalets slut. De bägge kejsarna voro efter ett par timmar de bästa vänner och lovade varandra att dela herraväldet över kontinenten och göra gemensam sak mot England.[1] Dagligen voro de

[1] Till en början skulle Alexander erövra *Finland* från Sverige, till straff för Gustav IV Adolfs förbund med England. Så uppstod 1808—9 års krig.

tillsammans i Tilsit på dinéer och supéer, parader och ridturer och förtroliga promenader, arm i arm, medan den tyske monarken, nedslagen, tvär och butter, när han någon gång var med, höll sig bakom på ridturerna och var den förste att gå från dinéerna. Förgäves betvang drottning Louise sin grämelse och kom själv till Tilsit för att röra segraren med sitt snille och sin skönhet. Napoleon mottog henne artigt, men när hon förde talet på fredsvillkoren och begärde att åtminstone återfå Magdeburg, frågade han, varifrån hon hade sina charmanta spetsar, eller bröt en ros och bjöd henne den till svar.

Nedtryckt av sorg, dog drottning Louise några år senare. »Ack, mina gossar», skrev hon till sina söner *Fredrik Vilhelm* och *Vilhelm*, »begråten er mor, som hon begråter fäderneslandets fall. Men nöjen er icke endast med tårar; handlen, utvecklen edra krafter. Om jag ej mer får se fäderneslandets upprättelse, så måsten I få det. Tiderna göra sig icke själva, människorna göra tiden, därför måste mina barn bliva dugliga män och verka gott på sin samtid.»

Fredsvillkoren blevo hårda. »Av aktning för kejsar Alexander» tog Napoleon endast hälften av Preussens område. Dess polska provinser, under namnet hertigdömet *Warschau*, bestämdes åt kurfursten av Sachsen, som genom ett hastigt förbund med Napoleon vunnit hans gunst och nu erhöll konungatitel och ingick i Rhenförbundet. Även hertigen av Sachsen-Weimar inträdde i Rhenförbundet och fick behålla sitt land. Av Preussens besittningar i västra Tyskland jämte Hannover och kringliggande stater bildades konungariket *West-*

På en vink av den mäktige skildes Finland från Sverige och förenades med det ryska kejsardömet. Alexander I antog titeln storfurste av Finland och bekräftade på lantdagen i *Borgå* (1809) dess religion, grundlagar och samhällsskick, medan i Sverige några veckor tidigare den olycklige Gustav IV Adolf blev på Stockholms slott arresterad och avsatt. Till konung utropades Gustav IV Adolfs farbroder Karl XIII. Till tronföljare utsågo svenskarna den danske prinsen Kristian August av Augustenburg och efter dennes snart timade död franske marskalken *Bernadotte*, som sedermera besteg Sveriges tron som *Karl XIV Johan* den ende av revolutionens krönta generaler som behöll sin krona.

falen, som även blev medlem av Rhenförbundet. Napoleons yngste broder *Jérôme*, som nyligen i Amerika haft tjänst hos en köpman och var gift med dennes dotter, skilde sig på broderns befallning från henne, fick en prinsessa till gemål och blev konung i detta nya rike. Brandenburg, Pommern och Schlesien fick Preussen behålla, men i städerna kvarstannade franska besättningar, och krigsgärder utpressades till inalles en milliard francs. Napoleon ville förlama och krossa preussarna för att ej behöva frukta deras hat. Bourbonerna flydde från Alexanders stater till England.

Kontinentalblockaden. Grundligt hade Napoleon slagit engelsmännens bundsförvanter på kontinenten. Nu ville han över havet rikta ett dödande slag mot dem själva och utfärdade i Berlin 1806 det ryktbara påbud, varigenom kontinenten förklarade Storbritannien i blockadtillstånd. Det lydde:

»All handel med England förbjudes. Alla varor från Englands fabriker eller kolonier konfiskeras. Alla brev från och till England kvarhållas på postkontoren och förstöras. Alla engelsmän, som anträffas i Frankrike eller därmed förbundna länder, arresteras som krigsfångar.»

Kurirer medförde detta påbud till Frankrike, Tyskland, Italien, Holland och Spanien till ögonblicklig efterrättelse, och i Tilsit biträdde kejsar Alexander kontinentalblockaden. Snart skulle britternas handel vara ruinerad och Napoleon få diktera fredsvillkoren för dessa stolta öbor.

I de brittiska handelshusens magasin begynte nu att hopa sig ofantliga förråd av kaffe, socker, bomull och andra kolonialvaror, som ej mer hade avsättning på kontinenten, och Birminghams och Manchesters fabriker fingo stora lager av sina stålvaror och tyger. Däremot uppstod i Storbritannien brist på timmer, tjära och hampa, spannmål och andra varor, som landet ej självt frambragte utan måste införa från kontinenten. Köpmän gjorde konkurs, fabriker avstannade, brödlösa arbetare tillställde upplopp. Men så länge Napoleon förblev herre i Europa, avslog Storbritannien alla hans freds-

anbud. I konung Georg III:s namn talade förste ministern till parlamentet: »Hans Majestät hoppas, att I ådagaläggen äkta brittiskt mod och äkta brittisk ståndaktighet i kamp mot detta förbund av kontinentens makter. Då skall med Försynens hjälp Storbritannien utgå ur striden med ökad ära och makt. Hans Majestät står och faller med sitt folk.»

Kontinentens folk hade lika stort behov att köpa de brittiska varorna som britterna av att sälja dem. Snart uppstod en storartad smyghandel längs Europas kuster. Från Helgoland, Malta och andra lämpliga upplagsplatser hämtades de förbjudna varorna nattetid till kusten, där de omhändertogos av lurendrejare, som spridde dem vidare bakom ryggen på de franska tulltjänstemännen. Förgäves voro dessa på sin vakt, gjorde beslag och kastade lurendrejare i fängelse: den höga vinsten framlockade ständigt nya. Gärna hade man i Frankrike tillverkat varorna i fråga, men råämnen saknades: det var en lyckträff, om sändningar från Frankrikes eller Hollands kolonier nådde Europa. För att fylla sin statskassa påbjöd den brittiska regeringen, att alla kontinentens handelsfartyg, av vilken nation de än voro och var de än anträffades på havet, skulle anlöpa brittisk hamn och erlägga tull för sin last, vid straff att eljest bortföras som fiendefartyg. Dessutom upptogos hundratals millioner i statslån, ett fördelaktigt sätt för de brittiska köpmännen att placera sin vinst; år efter år kunde Britannien föra kriget vidare.

Övervåldet på Pyreneiska halvön. Portugal stod på Storbritanniens sida, och Lissabons magasin fylldes av brittiska bomullsbalar och andra kolonialvaror, som därifrån smugglades över Pyreneiska halvön och in i Frankrike. Då sände Napoleon en fransk här mot Portugal. I hast packade hovet in sina dyrbarheter och flydde till *Brasilien*, Portugals koloni, medan fransmännen förklarade moderlandet för herrelös egendom, lade beslag på de brittiska varorna och stängde hamnarna för brittiska fartyg (hösten 1807).

Därpå sände Napoleon en annan här mot Madrid för att

Drottning Maria Luisa av Spanien.
Målning av Goya.

skrämma Bourbonerna i Spanien till en likadan flykt. Visserligen hade Spanien som hans bundsförvant antagit kontinentalblockaden, men dess regering var så oduglig, att den icke kunde upprätthålla tullgränserna. Konungen, *Karl IV* (1788

—1808), sonson till Filip V av Bourbon, en svaghjärtad och enfaldig man, skötte endast sina jaktnöjen, sina hästar och bössor, medan styrelsen låg i händerna på den njutningslystna drottningen *Maria Luisa* och hennes gunstling *Manuel Godoy*, en gardeslöjtnant, som hon upphöjt till förste minister. Medan han och hans adliga likar plundrade statens inkomster, råkade lanthären i upplösning, linjeskepp och fregatter ruttnade bort på varven, och kolonierna i Sydamerika lämnades utan understöd mot England. Ingenstädes var den gamla regimen i så djupt förfall som här. Vilken fördel såväl för Napoleon som Spanien, om han finge ordna dess samhällsskick och styrelse efter Frankrikes mönster!

När nu Napoleons trupper nalkades, beslöto de kungliga, som för tillfället vistades i sitt lustslott *Aranjuez* söder om Madrid, på Godoys råd att fly till Sydamerika. Men folket, uppbragt över en sådan feghet, kom i uppror och stormade den hatade gunstlingens palats. Halvtannat dygn låg Godoy gömd under takstolarna på vinden bakom några sävmattor, tills törsten drev honom ut. Han blev snart upptäckt, två gardesryttare fingo honom mellan sina hästar och förde honom genom de ursinniga folkhoparna till sin kasern, där han kastades på stallhalmen, blek av ångest, med ena ögat inslaget och fötterna söndertrampade av hästhovarna. Drottningen var utom sig av oro. »Manuel, min Manuel», ropade hon och sprang av och an i palatset, och den enfaldige konungen sprang bakom henne och klagade: »Vår Manuel, vår käre Manuel!» För att blidka folket nedlade Karl IV slutligen kronan till förmån för sin son *Ferdinand VII*, som låg i dödlig tvist med sina föräldrar och Godoy och fördenskull, ehuru en feg och gemen människa, var spanjorernas förklarade gunstling.

Men vad skulle Napoleon, Spaniens bundsförvant, säga om detta tronombyte? Han vistades i staden *Bayonne*, i södra Frankrike nära Spaniens gräns, och dit begav sig nu Ferdinand för att utverka hans mäktiga bifall. Ferdinands gamla föräldrar, som redan begynt ångra sin tronavsägelse, hade

knappt fått höra detta, förr än de reste efter, och likaså Godoy, som lösgivits ur sitt fängelse. Nu hade Napoleon dem alla i sin hand. Han fordrade, att Ferdinand skulle avsäga sig kronan, och de gamla, som hellre på Spaniens tron sågo Napoleon än sin hatade son, understödde hans fordran. Drottningen knöt sina händer och överöste sonen med skymford, medan Karl IV lyfte sitt guldbeslagna spanska rör och skrek: »Giv tillbaka kronan, den är dig för tung, giv den åt honom, som ensam förmår bära den.» Slutet blev, att de alla avsade sig sina rättigheter till förmån för Napoleon, som anvisade dem passande residens med rikligt årsunderhåll (1808).

Till Spaniens tron kallade Napoleon sin broder Josef från Neapel, vars krona han gav *Murat*, som han gift med en av sina systrar. Han uppgjorde en ny statsförfattning för

Franska soldater skjuta spanska fosterlandsvänner.
Målning av Goya.

Spanien, upphävde inkvisitionen och inskränkte adelns och prästernas förmåner samt sände ingenjörer, officerare och ämbetsmän kring hela landet för att taga reda på dess tillgångar. »Jag vill», skrev han, »för eftervärlden uppvisa, i vilket tillstånd jag emottagit Spanien och i vilket tillstånd jag lämnar det ifrån mig.» Så sökte han inför sitt samvete rättfärdiga det svek och våld, han förövat mot den spanska nationen.

Men spanjorerna voro för stolta att på sådant sätt emottaga sin pånyttfödelse. Präster och munkar med radbandet i ena handen och svärdet i den andra, adelsmän, bönder och borgare, alla grepo till vapen. Över hela Spanien höjdes ropet: »Leve Ferdinand, död åt fransmännen!» Redan tio dagar efter sitt intåg i Madrid måste Josef övergiva sin nya huvudstad. Förgrymmad gick Napoleon i egen person över Pyrenéerna med en utvald här, nedslog allt motstånd och intågade efter ett tre veckors fälttåg i Madrid. Han ansåg sig nu hava befäst sin broders välde och återvände till Frankrike.

Men den segerrike erövraren, som hittills haft att bekämpa blott gamla regimens monarker och värvade härar, kände ej kraften hos ett stolt och förtvivlat folk i vapen. Spanjorerna förde ett outrotligt gerillakrig. Underlägsna på öppna fältet, gömde de sig i sina sierrors skogar och klyftor, så snart en större styrka anlände, för att genast bryta fram på nytt i dess rygg. De förstörde broar, uppsnappade transporter, överföllo smärre avdelningar och mördade sårade och efterblivna. Vägvisare voro omöjliga att erhålla, och för rapporter och ilbud måste ansenliga styrkor medskickas till betäckning. Napoleon, som länge envisats att själv från Paris leda kriget, gav slutligen befälet åt *Masséna*. Men britterna sände till spanjorernas hjälp den lugne och karaktärsfaste *hertigen av Wellington*, som erövrade Portugal och trängde Napoleons marskalkar över Tajo och bakom Ebro upp mot Pyrenéerna. Masséna föll i onåd och fick orättvisa förebråelser. År efter år fortfor kriget, och den stackars

Wellington.
Rödkritteckning av Goya.

Josef hade så mycket bråk och bekymmer med sin spanska konungatron, att han ej ens hann roa sig. I Neapel hade dock flertalet bildade gillat den nya styrelsen. »Här äro alla emot mig», skrev han förtvivlad till sin broder, »alla utan undantag. Det behövs hundra tusen schavotter i verksamhet för att upprätthålla vad Ers M:t behagat kalla Spaniens tron.»

Under krigets lopp bildade spanjorerna i alla provinser revolutionära styrelser med en överstyrelse i *Cadiz*, som i konung Ferdinand VII:s namn dit inkallade en *cortesförsamling* från alla befriade delar av Spanien. För att erbjuda spanjorerna samma förmåner, som Napoleon velat med våld påtruga dem, utarbetade cortes en statsförfattning för Spanien enligt mönster efter den franska av år 1791. Adelsrättigheterna och skråväsendet upphävdes, inkvisitionen avskaffades, överflödiga munkordnar indrogos; den gode konungen skulle, när han äntligen återvände till sitt land, finna det reformerat och föryngrat. Den nya författningen utfärdades år 1812 men kunde under den allmänna förvildningen icke efterlevas.

Napoleon på höjden av sin makt. Napoleon drevs av en oemotståndlig maktlystnad, den inga framgångar kunde mätta, förrän världen låg för hans fötter.

År 1809 utgav han följande påbud: »Vi, Napoleon, fransmännens kejsare, konung av Italien och Rhenförbundets skyddsherre, i betraktande därav, att Karl den store, vår höge företrädare, åt Roms biskop givit Kyrkostaten blott som ett län, utan att Rom därför upphört att tillhöra riket; att sedan dess påvens världsliga makt alltid varit hans andliga ämbete till skada och förfång; att så länge Kyrkostaten består, aldrig Italiens stater kunna förenas till ett rike; förklara härmed påvedömets världsliga makt upphävd och Kyrkostaten införlivad med det franska kejsardömet.» Pius VII bortfördes till Frankrike. Det var kejsarens avsikt att flytta honom till Paris, där de bägge, kejsaren och påven, skulle styra kristenheten, den ene med världslig, den andre med andlig myndighet. »En månad skall man skrika litet», sade Napoleon, »tills man vänjer sig vid det som vid allt annat.» Men på sitt saktmodiga sätt vägrade Pius VII bestämt att befatta sig med kyrkans styrelse, innan han återfått sina stater och sin frihet, och hela den katolska kristenheten upprördes djupt över detta våld mot den helige fadern.

Napoleon.
Byst av Houdon.

I Holland protesterade konung Ludvig mot kontinentalblockaden, emedan den ruinerade hans land, som i handeln på England och kolonierna hade sin huvudnäring, och nedlade slutligen sin krona. Napoleon förklarade då Holland införlivat med kejsardömet, »emedan landet var en uppslamning av franska floder» (1810). Även de tre hansestäderna införlivades och ställdes under franska prefekter, som skulle hindra smyghandeln från Helgoland. Kejsarens örnar härskade från Elbe till Tiber.

Napoleon hade ingen arvinge till sitt rike, emedan hans äktenskap med Joséphine var barnlöst. Hon var honom en öm och god maka, och även han älskade henne. Men han älskade makten högre, och 1809 lät han upplösa äktenskapet. Joséphine underskrev skiljebrevet med brustet hjärta; hon drog sig tillbaka, ägnade sig helt och hållet åt välgörenhet och dog några år senare. Men Napoleon ingick förmälning med Frans I:s dotter, den adertonåriga prinsessan *Marie Louise* av Habsburg. Vid vigseln i Notre-Dame-kyrkan uppburo fem drottningar den nya kejsarinnans släp. År 1811 födde hon en son, som redan i vaggan fick den stolta titeln »konung av Rom». Åt honom lämnade Napoleon sitt älsklingsland Italien, som nu till alla delar tillhörde honom.

Så glänsande Napoleons ställning än var, hördes dock överallt ett dovt knot, som år för år växte i styrka. I själva Frankrike blevo tusentals unga män av utskrivningarna bortryckta från sina hem till ändlösa krig i främmande länder, och rubbningarna i handel och industri framkallade konkurser och nöd. De underkuvade länderna suckade under tunga utskylder och franska truppers genommarscher samt underhåll. Ingen visste, huru länge han tillhörde sin furste, ty på den mäktiges befallning gingo länder och folk som en handelsvara ur hand i hand mellan Napoleons bröder och marskalkar. Att i tryck låta höra ett sanningens ord var högst farligt. En bokhandlare i Nürnberg, som utgivit en flygskrift med titeln: »Tyskland i dess djupaste förnedring», blev ställd under fransk krigsrätt och skjuten. I alla länder

funnos franska spioner, som regelbundet inskickade sina berättelser till kejsaren. Privata brev öppnades och genomlästes. Tidningarna stodo under fransk polisuppsikt, och medan Europa knappt vågade draga andan, prisade de offentligen nationernas lycka och kejsarens visa styrelse.

»Kejsaren är galen», sade sinsemellan hans egna ministrar, »han störtar sig och oss alla i fördärvet och slutar med någon förfärlig katastrof.»

Första kejsardömets fall.

Tåget till Moskva (1812). Vänskapen mellan Alexander I och Napoleon hade snart svalnat. Napoleon gav Alexander ständigt blott tomma förespeglingar men behöll makten för sig. Slutligen beslöt han att med ett jättekrig bringa Ryssland till samma underdånighet som Österrike och Preussen och nedtysta det dova knotet i Europa.

På den mäktiges befallning sattes våren 1812 hela Europa i rörelse mot Ryssland. Från Frankrike och Spanien marscherade Napoleons gamla veteraner jämte en mängd nyutskrivet manskap; från Italien kommo prins Eugène och konung Murat, från Westfalen konung Jérôme. Rhenförbundet sände sina trupper, och som lydiga bundsförvanter bidrogo Preussen och Österrike med var sin kår. Polackerna grepo på nytt till vapen för sin frihet. Väldiga förråd av livsmedel och ammunition upplades i städerna vid ryska gränsen, och vägarna fylldes av vagnar, foror, hästar och folk. Midsommardagen förde Napoleon över Njemen centern av sin här, 300,000 man, med flygande fanor och klingande spel, medan på vardera flygeln 150,000 man följde efter. »I en eller två stora drabbningar», sade han, »krossar jag den ryska hären, och Alexander ligger vid mina fötter.»

Ryssland beredde sig på ett förtvivlat krig på liv och död, men ett krig som Napoleon ej var van vid. Armén drog sig steg för steg tillbaka, stannade då och då till strid och

förstörde på sin väg all tross, som ej hann föras undan. Bönderna uppbrände självmant sina förråd, stucko eld på sina gårdar och byar och flydde till skogarna. Hela städer gingo upp i lågor. Allt djupare lockades Napoleon in bland Rysslands skogar, slätter och träsk, allt vildare blev kriget, och hunger, strapatser och rymningar förminskade hans här.

Först då man nalkades Rysslands hjärta, det heliga Moskva, stannade Kutusov, ryssarnas överbefälhavare, och levererade drabbning vid byn *Borodino* (sept. 1812). Ingen pardon gavs eller togs. Fransmännen anföllo med eldig tapperhet, och ryssarna försvarade sig med seg uthållighet. Det var en ohyggligt blodig strid. Vid dagens slut lågo på slagfältet 90,000 döda och sårade, varav 60,000 ryssar. Bägge parterna tillskrevo sig segern, men ryssarna fortsatte reträtten, och i franska lägret hördes inga segerrop.

En vecka senare utrymde Kutusov Moskva. Dess guvernör var greve *Rostoptschin*, en äkta gammaldags ryss, under vars fina västerländska yttre gömde sig österlänningens vilda lidelser. Han uppskrämde invånarna med de förskräckligaste utmålningar av fransmännens grymheter och befallde dem alla att lämna staden. Snart betäcktes vägar, stigar och fält av flyktingar, som på otaliga åkdon medförde sina helgonbilder, sina sjuka och sin lösegendom. Under tiden lät Rostoptschin hemligen bortföra stadens brandsprutor och utsläppte ur fängelserna två tusen förbrytare, som vid nattens inbrott skulle sticka staden i brand. Själv räddade han ingenting av vad han ägde och satte med egen hand eld på sitt vackra lantgods utanför staden.

Under tiden uppnådde fransmännen den sista kullen på vägen till Moskva. På dess topp stannade de ofrivilligt. Framför dem låg den stora staden i österländsk prakt, med sina tre hundra trettio kyrkor med brokiga kupoler skimrande i höstsolens klara sken. »Moskva, Moskva!» ropade de, och de som gingo bakom lämnade sina led, sprungo fram, sågo och ropade: »Moskva, Moskva!» Man glömde alla lidanden inför denna de franska örnarnas sista triumf.

Alexander I av Ryssland.
Samtida kopparstick.

När fransmännen ryckte in i staden, rådde på gator och torg en gravens stillhet, som fyllde dem med en egendomlig skräck. Ingen människa syntes till. Blott de svarta korparna flaxade skriande kring palatsens och kyrkornas tak. Redan samma dag utbröt eld i Moskvas basarer; om natten började det att brinna överallt, och en våldsam storm kastade eldmassorna från gata till gata. Armén kommenderades ut att släcka, men brandredskapen voro borta, och det båtade föga att hänga Rostoptschins banditer, som sprungo mellan husen med brännämnen på långa stänger. Tigande åsåg Napoleon branden från tinnarna av Kreml, tsarernas gamla borg, där han tagit kvarter med sitt garde. Men snart kastade sig elden ditåt, och kejsaren måste lämna Kreml, som med nöd räddades av gardet. Sex dagar varade branden, fem sjättedelar av staden lades i aska, och bland ruinerna fick armén inkvartera sig och leta fram vad som återstod av Moskvas förråd och rikedomar.

Ett hastigt återtåg hade nu varit den enda räddningen, men vad skulle det knotande Europa sagt därom! Vecka på vecka dröjde Napoleon i Moskva och väntade på fredsanbud från Petersburg, och tsaren lät honom vänta.

Äntligen, mot slutet av oktober, begynte återtåget, som skedde samma väg man kommit. Snart voro ryssarna hack i häl, kosackerna främst, alla brinnande av stridslust; men den sluge Kutusov väntade på sin bundsförvant, den ryska vintern. Den kom tidigt, redan i början av november, först snö, så nordanvind, så bitande köld. Vägarna överdrogos med is, och fransmännens utsvultna hästar stupade i tusental. Soldaterna, som saknade vinterkläder och måste tillbringa nätterna i öppna bivacker vid 20—30 graders köld, fröso hoptals ihjäl. Ingenstädes funnos livsmedel, man åt köttet av de fallna hästarna, saltat med krut. Sårade och sjuka blevo hjälplöst efter, och vägarna fylldes med rader av efterblivna kanoner och trossvagnar och stelfrusna kroppar av människor och djur. I eftertrupperna stod marskalk *Ney*, utnämnd till

furste av Moskva, »den tappraste bland de tappra», och höll de förföljande kosackerna tillbaka.

Vid *Beresina*, en biflod till Dnjepr, hade ryssarna i förväg stängt övergången, floden var för strid att frysa, och Napoleon trodde redan, att han här nått sitt Poltava. Då fann man tillfälligtvis ett vadställe högre upp vid floden. Hastigt hoptimrade de raska genisoldaterna tvenne bryggor på bockar, som de lade ut i floden, medan vattnet isades kring deras skuldror. Den vapenföra delen av armén, 12,000 man, slog ryssarna tillbaka och kom lyckligt över med tross och kanoner. Men efter hären följde en oordnad massa av hästar, vagnar, människor, 40,000 man, som i en förfärlig trängsel trampade ned varandra på bron eller störtade varandra i floden. Slutligen kommo ryssarna så nära, att deras kanoner begynte spela in i massan. Broarna måste sprängas, och 10,000 människor, som ej ännu hunnit över, kastade sig i floden och omkommo hellre än att falla i kosackernas händer.

Övergången av Beresina var stora arméns sista bragd. Blott några ömkliga kvarlevor därav uppnådde Weichseln på nyåret 1813. Men Napoleon satte sig i en släde, djupt insvept i sin päls, och reste inkognito med några förtrogna i ilande fart genom Polen och Tyskland, innan ännu underrättelsen om den stora olyckan bragt folken i resning mot hans välde. Sent en decemberkväll anlände han till Tuilerierna i Paris och var den förste, som åt sin gemål och sina överraskade ministrar meddelade budet om den stora arméns undergång.

Den oövervinnelige var övervunnen, icke av den ryske tsaren och hans här, icke av det ryska folket, utan av det heliga Ryssland självt, dess vida slätter, djupa skogar, strida floder och bitande vinterköld. »Det är början till slutet», sade den kvicke Talleyrand, som redan tidigare dragit sig tillbaka och lämnat sin tjänst hos Napoleon.

Preussens resning. I det Preussen, som återstod efter freden i Tilsit, hade Fredrik Vilhelm III, mitt under främ-

Friherre von Stein.
Samtida litografi.

lingarnas förtryck, berett sitt folk till befrielsekampen. Hantverkarna frigjordes från skråtvånget, bönderna från livegenskapens rester, och alla ställdes lika inför lagen. Den värvade hären upplöstes, folket kallades till allmän *värnplikt*, lika för alla stånd och klasser, och adelns företräde till officersplatser avskaffades. Reformerna verkställdes av konungen med ministrar och ämbetsmän under ledning av den energiske friherre *von Stein*. En lantdag, där folkets representanter kunnat deltaga i rådplägningarna och besluten, inrättades ej men utlovades dock i en framtid, när folket vunnit

större politisk mognad. Så blev Napoleon anledningen till att den franska revolutionens grundsatser genomfördes i Preussen. Men själv förgrymmades han högeligen, att fienden upprättades inför hans ögon, och v. Stein måste undan hans vrede fly till S:t Petersburg.

Vid underrättelsen om stora arméns undergång i Ryssland hade Fredrik Vilhelm helst genast gått över på Alexander I:s sida. Men ännu lågo franska besättningar i Berlin och andra städer i Preussen. Konungen låtsade därför fortfarande stå i förbund med Napoleon. Han flyttade till Breslau i Schlesien, där inga franska trupper funnos, och utgav där, liksom för att försvara denna provins mot de annalkande ryssarna, ett upprop om frivillig beväpning även bland dem, som ej enligt lagen voro värnpliktiga. Konungen och hans ministrar väntade ej många frivilliga, så vana voro de att i Preussen allting skedde blott genom regeringen och på dess befallning. Men nu hade en ny anda vaknat i Preussen och hela Tyskland, och envar förstod, vilken fiende beväpningen gällde. Frivilliga anmälde sig långt flera, än man kunde taga emot. Bonddrängar och köpmän, hantverksgesäller och adelsmän, skolgossar och lärare, gamla och unga, alla inställde sig till övningarna. Mången professor avbröt sina föreläsningar och kom med alla sina studenter. Envar bekostade själv sin beväpning, emedan statens kassor voro uttömda, och för de medellösa samlades frivilliga bidrag. Det rådde en sådan iver, att barn och tjänstflickor hämtade sina sparbössor, unga flickor sålde sitt hår, äkta makar gåvo sina vigselringar emot ringar av järn med inskrift: »Guld gav jag för järn 1813». Förvånade skrevo de preussiska ämbetsmännen till konungen, att folket i sin iver gjorde allting självt utan befallning, de behövde blott taga emot och ordna. Äntligen i mars 1813 förklarade Fredrik Vilhelm öppet krig mot Napoleon och kallade v. Stein tillbaka. England, Ryssland och Preussen slöto förbund, och med glädjerop emottogos kosackerna överallt i Tysklands byar och städer.

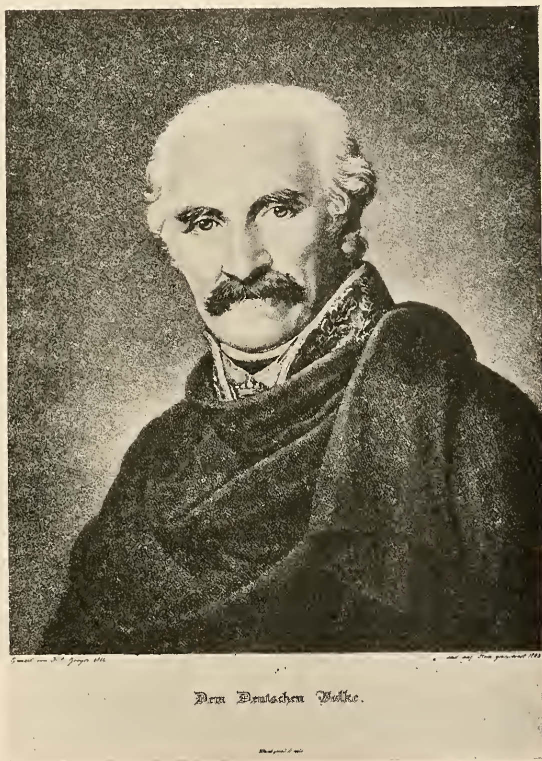
Man hade varnat Napoleon för andan i Preussen, men

han hade svarat: »Preussarna äro inga spanjorer; de skälla som hundar på avstånd men springa, då man kommer nära.» Napoleon litade på sin krigsmakt; men ingen härskare i världen är så mäktig som ett tappert och endräktigt folk i kampen för sitt fosterland. Och nu ringde klockorna i alla Preussens kyrkor, där prästerna med gudstjänst och bön styrkte krigarna till denna kamp.

Befrielsekriget i Tyskland. Redan morgonen efter sin hemkomst från Ryssland var Napoleon i arbete för att upprätta en ny här. Senatorer, prefekter och märer kommo i verksamhet. Knotet nedtystades. Man gjorde nya utskrivningar bland de äldre åldersklasserna och utskrev den yngsta ett år på förhand. Fästningarna gåvo sina besättningar och kanoner, och veteraner från Spanien tillkallades för truppernas inövande. Inom några månader hade man en här på en halv million, en ny stor armé, som Napoleon våren 1813 förde till Elbe. Skulle han bruka den för Frankrikes storhet eller för sin egen?

Napoleon var på marsch genom Sachsen mot Leipzig, då ett häftigt kanondunder förnams söder ifrån: en av hans kårer hade vid byarna sydost om *Lützen* överfallits av ryssar och preussare i förening. Preussarna fördes av »*gamle Blücher*», en husargeneral från Fredrik II:s tider. Oförskräckt, trots sina gråa lockar och sjuttio år, satt han till häst mitt i kulregnet, rask och trygg, med tobakspipan i munnen, och med högt hurra höggo hans preussare in för kung och land. Den franska kåren var nästan överväldigad, då Napoleon själv kom till stället. Till höger och vänster tågade hans kolonner upp på slagfältet och bragte de allierade mellan två eldar; de hade förlorat slaget. Napoleon flög från punkt till punkt, manade och drev på, ivrig att, innan natten föll på, hinna krossa eller kringränna fienderna. Men orubbligt höllo dessa stånd i sina byar, retirerande steg för steg, tills mörkret skilde de stridande åt. Gamle Blücher, med tre sår och armen i band, företog i harmen ett rytteri-

anfall mot franska lägret ännu samma natt, dock utan framgång. I denna drabbning vann Napoleon inga fanor, kanoner eller fångar. Det var annat nu än vid Jena och Auerstädt; det var ett folk i vapen för sitt fosterland.

General Blücher.
Samtida litografi.

Ännu en gång försökte de allierade krigslyckan men blevo slagna vid *Bautzen* på gränsen mot Böhmen.

Deras lit stod nu till Österrike, men där ville ej den egennyttige Frans I på nytt inlåta sig i krig med sin fruktade svärson. Hans minister, den världskloke baron *von Metternich*, överenskom då med de allierades ministrar att, ehuruväl makterna svårligen skulle bevilja Napoleon mera än Frankrike till Rhen och Alperna, dock på prov som deras minsta fordran uppställa blott Tysklands frigivande: ginge han ej ens in därpå, så lovade Frans I att biträda koalitionen.

Napoleon höll sitt högkvarter i Dresden i Sachsen, som troget stod på hans sida. Där träffade honom Metternich

och framlade sina villkor. Kejsaren stod i sitt kabinett, mitt på golvet, med värja vid sidan och hatten under armen. Han var uppbragt, som om varje eftergift varit en skymf för honom. »Jaså», utbrast han, »i så många år har jag dikterat frederna i Europa, och nu vill ni tvinga edra villkor på mig som på en övervunnen! Edra på tronen födda monarker kunna ej begripa mig. De återkomma besegrade till sina huvudstäder, och det är dem allt lika bra. Men jag är soldat, jag kan ej visa mig så inför mitt folk, jag upphör att regera den dag jag ej mera är stor, ärorik, beundrad.» Metternich invände: »Var skall det då sluta? Ni vinner segrar och måste begagna dem till nya erövringar. Ni lider nederlag och måste reparera dem med nya segrar. Ni har utmattat ej blott Europa utan även Frankrike. Jag har sett edra regementen. De bestå av barn, utskrivna i förtid, det är Frankrikes sista armé, och om den går under?» Vid dessa ord bleknade Napoleon av raseri, hans anletsdrag förvredos, han kastade hatten på golvet och gick Metternich in på livet: »Ni är icke soldat, ni förstår icke, huru en soldat tänker. En man som jag frågar inte efter en miljon människoliv.» — »Låt mig öppna dörrar och fönster», svarade Metternich upprörd, »att hela Europa må höra er. Min sak skall endast kunna vinna därpå.» Retad gick Napoleon av och an i rummet, stötte till hatten med sin fot och sparkade den in i en vrå. Samtalet hade varat flera timmar, och det var redan skumt, då de åtskildes. »Ni envisas att föreskriva mig villkor», slutade Napoleon. »Farväl, vi träffas i Wien.»

Frankrike till Rhen och Alperna var nog för fransmännen men ej för den, som nyss behärskat världen. Lik en djärv spelare satte han hellre allt på ett kort. Ett nytt Austerlitz, och hans världsvälde vore återställt: ännu lågo franska besättningar i Tysklands städer ända till Weichsel.

Så begynte kriget på nytt. Men nu stod ej blott Frans I på de allierades sida. Även Sverige, där numera Bernadotte som kronprins styrde under namn av *Karl Johan*, hade biträtt koalitionen, och svenske kronprinsen landsteg på Pom-

merns kust med en svensk armé, medan Storbritannien beviljade makterna ofantliga understödssummor. Man uppställde tre arméer: en i Böhmen under österrikiske generalen *Schwarzenberg*, en i Schlesien under *Blücher* och en i Brandenburg under *Karl Johan:* från var sitt håll skulle de rycka an och innesluta Napoleon i Sachsen. Förgäves sökte Napoleon slå dem en och en. Han föll över den böhmiska armén men hann ej fullständigt uppriva den, emedan hans marskalkar under tiden i Schlesien och Brandenburg ledo svåra nederlag. Slutligen måste han sammandraga sina kårer till slätterna kring *Leipzig*, dit de allierade nu ryckte an från olika sidor. Den 16, 18 och 19 okt. 1813 stod här »den stora folkdrabbningen», som gjorde slut på Napoleons världsvälde.

Napoleon hade 200,000 man i förträffliga ställningar i byarna runt kring staden. Den 16 okt. angrepo ryssar och österrikare dem från söder och sydväst för att avskära hans återtåg men slogos tillbaka med blodiga förluster. Blott en kår till hjälp från byarna i norr, och Napoleon hade vunnit sitt nya Austerlitz. Han lät redan ringa till seger i alla Leipzigs kyrkor. I detsamma anlände Blücher i norr och högg in med sina preussare. Fyra gånger stormade de, fyra gånger slogos de tillbaka: fransmännen stodo i en by och sköto bakom häckar, murar och hus. Vid femte anfallet blev byn tagen, och preussarna hade vunnit en avgjord framgång.

Dagen därpå, som var söndag, red Napoleon dyster och stum över det blodiga slagfältet. Han hade ej blivit slagen men ej heller segrat, och hans förluster voro betydande, medan de allierade under dagens lopp förstärkts med nordarmén under Karl Johan. De voro nu 300,000 man. Från Leipzigs kyrktorn syntes om natten deras lägereldar milsvitt på fälten. Endast i väster var ännu återtåget öppet, när Napoleon den 18 okt. begynte striden på nytt. På en närbelägen kulle sutto Rysslands, Österrikes och Preussens monarker till häst och sågo på. Modigt offrade Frankrikes ynglingar sitt liv på det franska kejsardömets sista dag. I synnerhet utmärkte sig

polackerna, som stredo för Polens återställelse. Men preussarnas rasande tapperhet kunde de ej emotstå. Mitt under drabbningen övergingo sachsarna till sina tyska stamförvanter. När mörkret inbröt, hade Napoleon spelat ut sitt kort och förlorat. Tigande lämnade han sin plats på slagfältet och red in i Leipzig för att anordna återtåget. Åter hade han för sin ärelystnad offrat en fransk armé.

Tidigt följande morgon den 19 drogo fransmännen, skyddade av dimmorna, ut från Leipzig på vägen mot Rhen, medan eftertrupperna under blodiga fäktningar försvarade staden mot de allierade. På eftermiddagen var striden slut, och de tre monarkerna träffades på Leipzigs torg och tryckte varandras händer. De tackade offentligen den gamle Blücher, och kejsar Alexander tog honom i famn. Han utnämndes till fältmarskalk och upphöjdes jämte Metternich till furstligt stånd. I fransmännens spår tågade nu de förbundna mot Rhen, gingo nyårsnatten 1814 över floden och beträdde det fruktade Frankrikes egen jord.[1]

Napoleons fall. Som korthus ramlade nu Napoleons lydstater. Konungen av Sachsen togs till fånga i Leipzig. Rhenförbundets furstar avföllo. Holland avföll. Ferdinand VII av Bourbon återvände till Spanien, påven till Kyrkostaten. Murat, eggad av sin gemål, Napoleons egen syster, övergick till österrikarna, och med möda höll sig Eugène i norra Italien. Napoleons bröder, Josef, som fördrivits från Spanien, Jérôme, som flytt från Westfalen, Ludvig, Hollands avsatte konung, alla samlades bestörta i Paris. Med snabba steg

---

[1] Karl Johan, som ogillade makternas fälttåg mot hans fosterland, förde från Leipzig den svenska hären mot Danmark, som efter ett kort fälttåg genom *freden i Kiel* (jan. 1814) avstod Norge åt Sverige. Men då normännen blivit lösta från förbindelsen med Danmark, vägrade de att åter som ett lydfolk träda under Sverige, uppgjorde åt sig en egen statsförfattning och sökte med vapen i hand försvara sin självständighet. Karl Johan, lika skicklig statsman som krigare, godkände då den norska statsförfattningen, som tillerkände Norge en egen riksdag, *stortinget*, egna lagar och egen armé, varefter genom ömsesidig överenskommelse föreningen mellan Sverige och Norge verkställdes (nov. 1814).

gick Napoleon av och an i Tuilerierna. Marie Louise grät. Kejsaren tog sin son på sina armar, smekte honom, satte ned honom, fördubblade sina steg och mumlade mellan sammanbitna tänder: »Att de våga komma! Vänta, vänta, jag och mina soldater, vi ha ej glömt vårt yrke!»

Men förgäves ansträngde Napoleon nu sitt snille: han hade uttömt Frankrikes tillgångar för sitt världsvälde; till Frankrikes eget försvar återstod ingenting. De i Tyskland kvarlämnade besättningarna kapitulerade en efter annan, och av stora armén återstod knappt 50,000 man, som blott nödtorftigt kunde förstärkas med veteraner från Spanien och genom nya utskrivningar i Frankrike. Så förhatligt var Napoleons regemente även där, att nationen ej nu kunde kallas till vapen som år 1793; blott i de trakter, där preussarna tågat fram, reste sig befolkningen självmant, ty med segrarens brutala övermod bedrevo dessa plundringar och våldsdåd. Med en förtvivlad ansträngning tillfogade Napoleon en av de framtågande härarna ett blodigt nederlag. Men övermakten var för stor. Från alla håll ryckte de allierade mot Paris.

Den 31 mars 1814 höllo de allierade monarkerna under musik och trumpetstötar sitt intåg i Paris. Så stolt var deras truppers hållning och min, att till och med de krigiska fransmännen grepos av beundran. Som märke buro de allierade vita bindlar kring armen. Anslag i gathörnen förkunnade, att de kommit som fransmännens vänner för att befria dem liksom övriga nationer i Europa från den korsikanske erövraren, på det att de alla skulle vara oberoende och icke en förtrycka de andra: Frankrike kunde fritt välja sig vilken regering det ville. Parisarna hälsade de allierade med glädje. Rojalister med vita bindlar om armen, samlade i skaror, svängde sina hattar och ropade: »Leve Alexander, leve Fredrik Vilhelm, leve Bourbonerna!» I synnerhet var den älskvärde Alexander föremål för hyllning; Frans I, som Napoleons svärfar, höll sig vid intåget borta. Snart såg man överallt vita bindlar i Paris, och ifrån fönster och balkonger viftade vita dukar. Följande dag sammankallade den

kloke Talleyrand senaten, som inom kort förklarade Napoleon avsatt.

Denne vistades under tiden på Fontainebleau, där hans sista trogna trupper samlades omkring honom. Hans marskalkar och officerare övergåvo honom den ene efter den andre, och slutligen mottog han underrättelsen om sin avsättning. Han måste nu underteckna sin tronavsägelse, och ej ett drag i hans marmoranlete förrådde vad han kände därvid. Han erhöll den italienska ön *Elba* som furstendöme med en livvakt på fyra hundra man. Hans gemål och son, dem han ej vidare återsåg, erhöllo Parma, hans bröder och systrar betydliga årsunderhåll. Den 20 april avmönstrade Napoleon sitt gamla garde på slottsgården i Fontainebleau. »Jag önskade», sade han, »trycka er alla i min famn. I stället omfamnar jag den fana, som föreställer er alla.» Med dessa ord tryckte han fanbäraren till sitt bröst. Djupt upprörda stodo hans gamla veteraner och snyftade, och med tårade ögon steg Napoleon i sin resvagn, följd av de allierades ombud. Under färden förhöll sig befolkningen alltmera fientligt, och i södra Frankrike skockades man under hot och förbannelser kring vagnen; med möda kunde hopen hindras från att slita i stycken den man, som femton år tidigare i samma trakter emottagits som Frankrikes räddare.

Bourbonerna, hittills landsflyktiga och förgätna, mottogos nu med jubel i Paris, som de ej sett på över tjugu år; till och med Napoleons marskalkar deltogo i deras högtidliga intåg (maj 1814). Senaten förklarade Frankrike åter för ett konungadöme, och på tronen upphöjdes den äldre av Ludvig XVI:s tvenne bröder *Ludvig XVIII* (1814—24); dock måste han underteckna en statsförfattning, som bekräftade revolutionens reformer och delade makten mellan honom och en nationalförsamling på tvenne kamrar. Med de allierade slöts den *första freden i Paris* (1814), som inskränkte Frankrike till gränserna före revolutionen. Åter fylldes Frankrikes hov av gamla regimens adel, som återvänt från utlandet, bland dem prins Karl, den nye konungens yngre broder, och den

ur Tempeltornet räddade prinsessan Maria Teresia, medan männen från revolutionens och kejsardömets tider undanträngdes. Trikoloren utbyttes mot Bourbonernas vita fana, örnarna avskaffades, och stora arméns officerare sattes på halv sold. Missnöjet växte, sedan 200,000 av Napoleons gamla soldater från utländska fästningar eller fångenskap återvänt. Inom några månader hade fransmännen ångrat, att de så plötsligt återinsatt Bourbonerna på Frankrikes tron.

Kongressen i Wien och de hundra dagarna. Efter Napoleons fall sammankom i *Wien* (1814—15) en allmän *kongress* av ministrar och statsmän, kejsare, konungar och furstar för att rådpläga om de befriade ländernas öde. Det var en lysande församling, alla voro glada, och på dinéer och supéer, baler och fester var ingen ända. Men så snart rådplägningarna begynte, råkade makterna strax i tvist med varandra. Österrike ville förstora sig i Italien, Preussen slå under sig hela Sachsen, Storbritannien alla kolonier, Ryssland alla Polens provinser. Ingen unnade något åt den andre, och skickligt underblåste Talleyrand splitet till förmån för sina nya herrar. Högröstat hotade preussarna med krig, och redan hade makterna gjort sina trupper redo till marsch mot varandra, då en oväntad underrättelse i hast bragte dem till endräkt.

Metternich låg ännu till sängs efter en rådplägning, som räckt till kl. 3 på morgonen, då kl. 1/2 8 en kurir från Italien väckte honom med det bud, att Napoleon lämnat Elba. Ögonblickligen klädde han sig och ilade till sin kejsare, som han träffade ännu före kl. 8. Kejsar Frans var för sin del genast beredd till krig. En kvarts timme senare var Metternich hos kejsar Alexander, som han tidigare råkat i delo med och på tre månader varken sett eller talat vid. Nu omfamnade kejsaren honom och förklarade sig genast beredd till krig. Kl. 1/2 9 fick Metternich samma försäkran hos Fredrik Vilhelm, kl. 10 voro de fyra makternas ministrar församlade

hos Metternich, och i samma stund flögo redan adjutanter åt alla håll med befallning åt trupperna att vända om. Inom två timmar var koalitionen bildad, kriget förklarat och 700,000 man på marsch mot Frankrike.

Med sitt lilla garde hade Napoleon verkligen lämnat Elba, landat i södra Frankrike (den 1 mars 1815) och djärvt tågat inåt landet. »Mina örnar», sade han, »skola flyga från torn till torn ända till Notre-Dame.» De första trupper, som sändes emot honom, mötte han ensam framför sitt garde. »Soldater», sade han och rev upp sin rock, »finnes bland er någon enda, som vill skjuta på sin kejsare?» När soldaterna sågo den välkända gestalten, som lett dem i så mången strid, ropade de alla: »Leve kejsaren!» De bröto sina led, samlade sig kring honom, kysste hans händer och kallade honom sin general, sin kejsare, sin far; och fanbärarna revo bort den vita fanan och togo fram ur sina ränslar trikoloren, som de troget förvarat. Sådan makt hade denne märklige man över sina krigskamraters sinnen. Bourbonerna sände ut nya trupper, men dragna av en oemotståndlig hänförelse övergingo de alla till Napoleon. Marskalk Ney, som inför Ludvig XVIII skrutit och lovat föra lejonet i bur till Paris, övergavs av det ena regementet efter det andra. »Jag kan ej ösa ut havet med händerna», sade han och övergick själv till sin gamle vapenbroder. Efter tjugu dagar intågade Napoleon i Tuilerierna, dagen förut hade Bourbonerna rådvilla och bestörta flytt ur Paris. Napoleon försäkrade, att han numera ej skulle regera envåldigt utan tillsammans med riksdagen, och de lätt hänförda fransmännen trodde honom och mottogo honom med jubel.

Men makterna trodde honom ej, när han erbjöd dem fred på Parisfördragets villkor. Redan i juni hade de i fält två starka härar i Belgien, en engelsk-holländsk under Wellington och en preussisk under Blücher. I hast bildade Napoleon en ny här av sina gamla trupper och tågade till Belgien för att besegra dem, innan de övriga makternas härar hunnit fram. Den 16 juni angrep han Blücher vid *Ligny*

Kongressen i Wien.
Målning av Isabey.

[linji′], en by i södra Belgien. Efter en envis kamp blevo preussarna illa tilltygade; kringvärvd av fientliga ryttare fick den gamle Blücher hästen skjuten under sig och störtade bedövad till marken under djurets döda kropp, så att han med nöd räddades ur striden.

Napoleon ansåg sig nu trygg för preussarna. Som en blixt kastade han sig med samlad makt över Wellington, som stod vid byn *Waterloo* på vägen till Bryssel. Det var den 18 juni. Drabbningen begynte klockan 1 på dagen. Fransmännen anföllo gång på gång. I spetsen för kavalleriet, vars chocker utfördes med rasande tapperhet, red marskalk Ney mitt i kulregnet med draget svärd. Wellingtons här stod i skansar på höjderna runtom Waterloo och försvarade sig med utomordentlig ståndaktighet. Det fanns kanoner, där varenda man av servisen var nedskjuten, bataljoner, som sammansmält till en handfull män under befäl av någon löjtnant eller fältväbel. »Fly de då ej någon gång?» utbrast Napoleon otåligt och anordnade en ny stormning. Men med äkta engelsk karaktärsfasthet höll Wellington ut och hans män med honom. »Om dock Blücher ville komma», sade han, »Blücher eller natten.»

Då syntes över fältet trupper röra sig i ett moln av damm. Ifrån såväl franska som engelska generalstaben riktades kikarna mot denna punkt. Till vem kom undsättningen? Det var därpå slagets utgång berodde. Då framskymtade ur dammet de preussiska uniformerna: gamle Blücher hade dagen efter sitt nederlag stigit till häst och ilat till Wellington. Hans uttröttade folk ville vila. »Framåt, barn, framåt», svarade Blücher, »det hjälper ej, vi måste segra!» Med Blüchers ankomst var slaget förlorat för Napoleon. Han gav befallning om återtåg, men under preussarnas häftiga förföljande urartade återtåget till oordnad flykt. Utan rock, utan hatt, utan värja drogs Napoleon med i flykten. Några regementen av hans gamla garde, som kvarstannat på slagfältet, omringades och uppmanades att giva sig. »Gamla gardet dör, men det ger sig icke», ljöd svaret, och de stupade till sista man. Nära Waterloo vid byn Belle-Alliance möttes Blücher

och Wellington och tryckte varandras händer efter den vunna segern, varom bägge hade lika stor förtjänst.

Napoleon var den förste, som bragte budet om nederlaget till Paris. Där avsade han sig på nytt den 22 juni sin krona och begav sig till Frankrikes västkust för att finna en lägenhet över till Amerika. Men brittiska örlogsfartyg kryssade utanför kusten, och på ett av dem steg kejsaren självmant ombord och gav sig åt engelsmännen, i vilkas land han hoppades bliva gästfritt emottagen. Preussarna fordrade, att han skulle ställas inför krigsrätt och skjutas. Men brittiska regeringen behöll honom som krigsfånge på ön S:t Helena, en brittisk koloni långt ute i Atlanten. På denna ödsliga klippa, dömd till overksamhet och förtärd av grämelse och harm, framlevde den fångne kejsaren sex sorgliga år. En ringa förströelse fann han i att skriva sina memoarer. Han avled 1821.

I skydd av de allierades vapen återvände Ludvig XVIII till sin huvudstad. I *andra freden i Paris* (1815) fick Frankrike avträda åtskilliga gränsfästningar samt åt makterna betala 700 miljoner francs i krigsskadeersättning. De tagna konstverken återställdes till Italien, och Berlin fick tillbaka Fredrik II:s värja och segergudinnan på Brandenburgerporten. Napoleons släkt förvisades från Frankrike jämte en massa av hans anhängare. Marskalk Ney blev ställd inför krigsrätt och skjuten. Den gamla regimens män glödde av hämndbegär, och förföljelserna blevo alltmera blodiga, tills slutligen Ludvig XVIII själv gjorde slut på dem. Så hemsöktes Frankrike av nya förödmjukelser och olyckor, därför att det ännu en gång låtit sig bländas av den djärve krigare, som övervunnit världen men aldrig försökt att övervinna sig själv.

I Napoleons fall indrogs även Murat. Ångerköpt över sitt avfall året förut, hade han vid Napoleons återkomst från Elba gripit till vapen. I Italiens alla stater hade uppstått hemliga föreningar, *carbonari* eller kolare, för att förena landet till ett rike. Murat, som hoppades bliva dess konung, förklarade sig öppet för carbonari, förjagade påven ur Kyrko-

staten och angrep österrikarna, som besatt Venetien och Lombardiet. Men han blev slagen, hans trupper skingrade sig, carbonari höllo sig gömda, och efter talrika äventyr blev Murat gripen, ställd inför krigsrätt och skjuten, medan, i skydd av österrikiska bajonetter, Ferdinand IV av Bourbon återvände till sitt Neapel och sina lazzaroner. Även till Sardinien, Modena, Toskana och Kyrkostaten återvände de förjagade furstarna. Sardinien tillökades med Genua.

Kongressen i Wien hade nu slutfört sina arbeten. För *Spaniens* och *Italiens* förhållanden är redan redogjort. *Polens* provinser, utom Västpreussen och Posen samt Galizien, dem Preussen och Österrike behöllo, förenades med det ryska kejsardömet, men såsom ett särskildt konungadöme med egen riksdag, egna lagar och egen armé; kejsar Alexander antog titeln konung av Polen. *Preussen* erhöll, utom sitt forna område, hälften av konungariket Sachsen (nuvarande preussiska provinsen Sachsen) samt i västra Tyskland nuvarande preussiska Rhenprovinsen. Även återstoden av svenska Pommern förenades med Preussen. *Hannover* fick titeln konungarike och återställdes åt Georg III av England. *Österrike* avträdde Belgien men behöll i Italien ej blott Lombardiet utan ock Venetien. De tyska staterna, numera endast 38, förenades i det *tyska förbundet:* vid förbundsdagen i *Frankfurt am Main*, där regeringarnas ombud sammankommo, förde Österrike ordet. *Holland* behöll sina kolonier på Sundaöarna men avträdde till Storbritannien Ceylon och Kapkolonien. I stället förenades *Belgien* med Holland till en stat, konungariket Nederländerna, under konung Vilhelm av Oranien. *Storbritannien* behöll, utom Ceylon och Kap, även Malta samt Mauritius öster om Madagaskar, medan övriga från Frankrike erövrade kolonier återställdes. Världshandeln var i britternas händer.

Sålunda återupprättades i huvudsak de gränser, som bestått före revolutionskrigen. Och dock var det ett nytt liv som nu begynte för Europa.

Nationernas strider för frihet och enhet.

Det metternichska systemets tid.

Den heliga alliansen. Det uppskakande världsskådespelet vid Napoleons fall hade djupt gripit den lättrörde kejsar Alexander I. Han övergav upplysningslitteraturens läror och blev en svärmisk bibelläsare. Moskvas brand, sade han, hade lärt honom att söka tröst i Guds ord. Hösten 1815, medan ännu de tre förbundna monarkerna vistades i Paris, förelade han dem i största hemlighet förslaget till en egendomlig förbundsakt, som lyder i sammandrag:

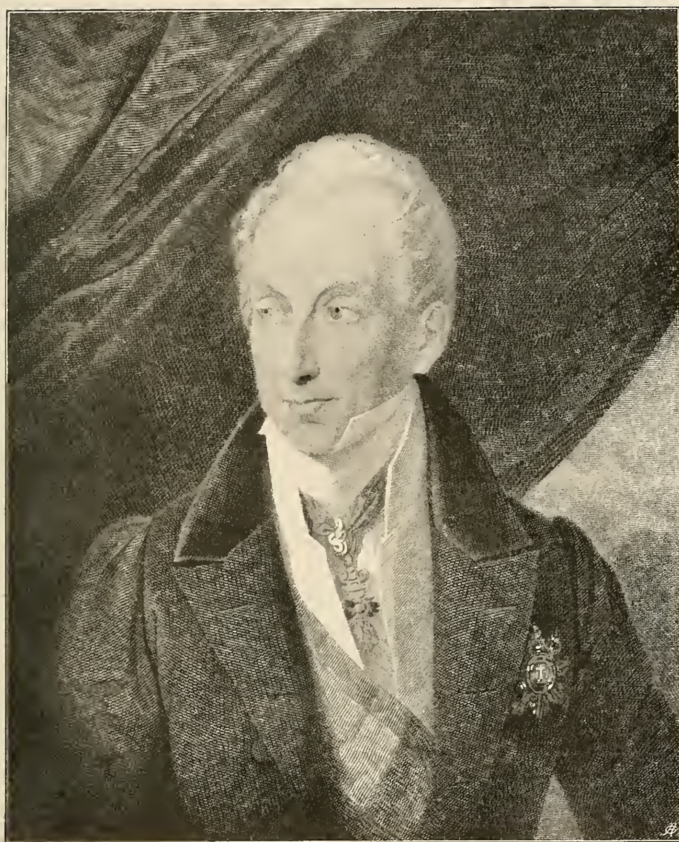
»I den Heliga Treenighetens namn! I följd av de senaste årens stora händelser och de välgärningar, den gudomliga försynen låtit vederfaras de stater, som satt sitt hopp till Gud allena, hava kejsaren av Ryssland, kejsaren av Österrike och konungen av Preussen fattat ett oryggligt beslut att härefter, såväl vid sina egna rikens styrelse som i sitt förhållande till främmande makter, följa endast evangeliets heliga sanningar, rättvisans, kärlekens och fredens bud; förenade i sann broderlighet, skola Deras Majestäter överallt giva varandra hjälp och bistånd, anseende sig som sina folks och arméers fäder och alla som medlemmar i en och samma kristliga familj. Deras Majestäter anbefalla därför åt sina folk att dag för dag befästa sig i de grundsatser och plikter, som den gudomlige Frälsaren lärt människorna.»

Fredrik Vilhelm III skrev genast under, men Frans II rådfrågade Metternich. Denne världskloke statsman kunde

ej nog gäckas med förslaget, vari han fann blott »ett svall av vackra fraser», men då det var så oskadligt, kunde kejsaren gärna underteckna det. I den heliga alliansen inträdde efter hand alla Europas betydligare monarker, utom Storbritanniens konung, som ej fick underteckna statsakter utan parlamentets bifall, och påven, som ansåg den katolska kyrkan av Gud instiftad att omfatta kristenheten i sin heliga allians.

I själva verket blev den heliga alliansen något helt annat än vad förbundsakten sade; furst Metternich förstod att leda dess politik efter sin anda. Monarkernas faderlighet uttydde han som oinskränkt regeringsmakt, och skulle de hjälpa varandra, vore det i att hålla folken i styr. Dessa åter nöjdes ej blott med de kristnas plikter utan fordrade ock rättigheter: riks- eller lantdagar, där de kunde deltaga i lagstiftning och skattebevillning, fria tidningar, fria föreningar och möten, där de kunde framställa sina önskningar. Men i varje sådant yrkande såg Metternich början till revolution, och för revolutioner hyste han en oövervinnelig fruktan. Inga förändringar, inga reformer: det var Metternichs regeringskonst. Sålunda uppfylldes den följande tiden av häftiga strider mellan folken och den heliga alliansens monarker.

Det metternichska systemet. I den österrikiska monarkien förde Metternich och hans kejsare den mest oinskränkta regering. Alla ämbetsmän måste tänka precis som de. Tidningarna stodo under sträng censur och fingo ej utkomma, innan de för varje nummer granskats och gillats av regeringens censorer. Föreningar och möten förbjödos. I postverkets »mörka kammare» brötos och lästes privata brev. Överallt funnos spioner, och polisen hade godtycklig makt att arrestera och döma. Resor till utlandet tillätos ogärna, emedan man där kunde inhämta allahanda nya läror. Vid universiteten måste professorerna årligen till regeringen inlämna förteckning på sina boklån från biblioteken, och studenterna fingo ej avlägga examen, innan de företett biktsedel. Kejsar Frans yttrade till professorerna vid Krains

Metternich.
Kopparstick efter målning av Molteni.

universitet: »Avhållen er från alla nya läror, det gamla är bra, våra förfäder hava mått väl därav, varför skulle icke vi göra sammaledes? Jag behöver inga vetenskapsmän utan goda undersåtar, och därtill skolen I bilda ungdomen. Den, som tjänar mig, måste meddela de läror jag befaller, annars kan han gå sin väg, eller också avsätter jag honom.»

Sålunda undertrycktes i Österrikes stater all utveckling och alla framsteg, all fri offentlig verksamhet, och då ingen röst höjdes mot regeringssystemet, ansåg Metternich, att alla voro lika belåtna därmed som han själv.

Av tyska förbundets övriga länder hade de närmare Frankrike belägna erhållit statsförfattningar efter franskt mönster; men i Preussen och Nordtyskland rådde ett oinskränkt regeringssätt, och den lantdag, som Fredrik Vilhelm utlovat under befrielsekriget, hördes icke av. Överallt vann Metternichs anda insteg. Han förmådde förbundsdagen i Frankfurt att införa gemensam tidningscensur för alla förbundets stater samt en undersökningskommission för möjliga sammansvärjningar och revolutioner. Angivelser, förföljelser och häktningar begynte, och mången begåvad tysk yngling fick sin framtid förstörd, blott för att han yttrat ett obetänksamt ord eller tillhört en den oskyldigaste hemliga studentförening.

Även över Italien sträckte Metternich sin makt. Sedan *Milano* och *Venedig* på kongressen i Wien överlämnats åt Österrike, utposterades där överallt österrikisk militär, österrikiska ämbetsmän, censorer, poliser och spioner. Frihetskänslan från Napoleons tid kvarlevde dock inom de bildade klasserna hos enstaka patrioter, som nu bildade hemliga föreningar till ömsesidig hjälp. Helst slöto de sig till *carbonari*, som från Neapel spritt sig över hela Italien och särskilt i Milano. Man intogs under hemlighetsfulla och högtidliga ceremonier: en bila, en hacka och en dolk voro carbonaris tecken, och medlemmarna igenkände varandra på hemliga signaler. Varje förening var indelad i flera grader, av vilka blott de högsta invigdes i alla dess planer. Man sammankom nattetid, under strängaste tysthetslöfte, och förrädare nåddes förr eller senare av hämnarens dolk. Ve den, som av österrikiska polisen upptäcktes! På blotta misstankar försmäktade milanesare av de ädlaste familjer i åratal i det förfärliga *Spielberg*, ett mähriskt fängelse, där de höllos i järn tillsammans med de grövsta förbrytare. De fingo ej ens mot-

taga brev hemifrån, vilket var förbrytare medgivet, och på kejsarens särskilda order användes även tortyr. Bland dessa politiska fångar var den milde *Silvio Pellico*, en ung skald från Milano, vars bok »Min fängelsetid» ger en gripande skildring av hans och hans medbröders martyrskap. Venetianarna, mera behärskade än andra italienare, insågo, att tiden ej ännu var mogen för frihet, och höllo sig stilla.

I det övriga Italien: *Sardinien*, *Toskana*, *Kyrkostaten* och *Neapel*, överallt återställdes den gamla regimen. Förgäves anstiftade carbonari sammansvärjningar och revolutioner; de voro utan medhåll bland befolkningen och utan erfarenhet i regeringskonsten.

Likaså gick det i *Spanien*, sedan *Ferdinand VII* av Bourbon (1814—33) återkommit ur den franska fångenskapen. Han upphävde författningen av 1812 och upplöste cortes; omgiven av sin biktfader, sin livmedikus, sin narr och sina lakejer, lät han Spanien sjunka allt djupare under prästers och munkars välde.

År 1820 uppstodo revolutioner såväl i Spanien som i Neapel och Sardinien. Med ogillande sågo den heliga alliansens monarker dessa folkens självrådiga tilltag och sände sina trupper att kuva dem. Överallt undertrycktes revolutionerna, och deras anstiftare omkommo i tusental på schavotten, galärerna eller i statens fängelser.

Sålunda upprätthöll den heliga alliansen evangeliets bud om »rättvisa, kärlek och fred». Över alla länder utbredde sig en stilla sömnaktighet; Europa vilade sig efter kampen mot den väldige, som nu försmäktade på S:t Helena. Det var det »metternichska systemets» tid.

Metternich var en ståtlig man med ett fint och behagligt hovmannasätt, som förvärvade honom monarkernas ynnest. Han älskade fester, lyx och glans. Medan hans fångar försmäktade i Spielberg, förde han själv på sina präktiga slott ett förnämt och yppigt liv. Hans gemål, en ung och skön österrikisk grevinna, hyste för honom den djupaste beundran. Själv ansåg han sig av Gud satt till monarkernas rådgivare

för att med den enväldiga regeringsmakten skydda samhället från revolutioner och oordningar. Men det är ej Guds vilja, att folken skola forma sig efter en enda mans förmätna mening; även Metternich fick erfara detta.

Bolivar befriaren. Den heliga alliansen sökte sträcka sin makt även till andra sidan Atlanten, där Spaniens kolonier i Syd- och Centralamerika begynt sitt frihetskrig (1810—26). Tre hundra år hade dessa vidsträckta länder lytt under Spanien och därunder av moderlandet på det oförnuftigaste sätt behandlats. De fingo införa endast spanska varor mot hög tull, utföra sina egna produkter blott på spanska skepp och försälja blott på spansk marknad. Alla ämbeten besattes med infödda spanjorer, som, sedan de på en kort tid riktat sig, återvände till hemlandet, medan *kreolerna*, de i kolonierna födda spanjorerna, bemöttes med förakt. Nordamerikas föredöme och revolutionens läror väckte hos dessa söderns hetblodiga barn längtan efter självständighet. Alltsedan Napoleons överfall i Spanien halvt oberoende, vägrade de, när Ferdinand VII vid sin återkomst upphävde 1812 års författning, att erkänna honom som sin konung.

Frihetsrörelsen började i *Caracas*, huvudstad i *Venezuela*, som 1810 fördrev de spanska ämbetsmännen och trupperna. Inom kort återerövrades Venezuela; men *Simon Bolivar*, en högättad och rik kreol från Caracas, som hade tagit del i resningen av 1810, flydde till de engelska kolonierna i Västindien, där han förskaffade sig medel att förnya frihetskriget. Efter blodiga och omväxlande strider befriades Venezuela. Av sina hänförda landsmän utropad till diktator, förde Bolivar sina unga trupper över Cordillerernas snöfjäll och befriade *Colombia* och *Peru*. Övre Peru förklarade sig för en särskild republik, *Bolivia*, och utropade den store befriaren till sin skyddsherre. Under tiden hade i norr *Mexiko* och *Centralamerika*, i söder *Chile* och *La-Plata-staterna* lösgjort sig från moderlandet och bildat fria republiker. Förgäves sökte spanjorerna återerövra dem. Landet var glest befolkat, avstånden

stora, och kreolernas frihetsiver motvägde spanjorernas större disciplin.

Nu gällde det att ordna statsskicket i de nya republikerna. Bolivars avsikt var att förena dem alla till ett jätteförbund efter Nordamerikas föredöme. Men kreolernas hetsiga mod och ovana vid självstyrelse omintetgjorde hans ansträngningar, och vid sin död (1830) hade Bolivar förlorat en del av sin stora folkgunst. Efter hand ordnade sig nu en var av de befriade kolonierna som självständiga republiker. Men ända till i våra dagar hava de lidit av oupphörliga revolutioner och inbördeskrig.

Även *Brasilien*, Portugals koloni, lösgjorde sig (1822) och utropades till kejsardöme. År 1890 blev det en fri republik.

Bolivar var, ehuru liten till växten, ovanligt stark och vig. Hans ansikte var avlångt, med mörka ögon och gulbrun hy. Till lynnet var han häftig och förgick sig lätt, men gjorde efteråt allt för att vinna den han förolämpat. Aldrig har en härförare hos sina trupper väckt större hänförelse. I början blev han ofta besegrad, men hans ihärdighet övervann alla svårigheter, och under befrielsekrigets sju sista år blevo hans trupper ingen enda gång slagna under hans eget befäl. Han var högsint och oegennyttig. Hans första åtgärd efter Venezuelas befriande var att förmå sina landsmän att upphäva slaveriet, varvid han själv som den förste frigav negrerna på sina gods. Sin stora förmögenhet offrade han nästan helt och hållet i fäderneslandets tjänst, och fastän han i åtskilliga år förfogat oinskränkt över fyra republikers årsinkomster, dog han i fattigdom. Han ligger begraven i sin födelsestad Caracas, där en minnesvård rests över honom.

Den heliga alliansens monarker hade med oro sett kreolrepublikerna uppstå: deras självständighetsanda kunde över Atlanten återverka på Europas folk. Redan var det tal om en ny kongress för att överlägga om Sydamerikas återställande under sin »lagliga överhet», då Storbritannien och Nordamerika, som bägge drogo stor vinst av att de nya republikerna öppnats för handel, ställde sig på deras sida. I Stor-

britannien, där nu Georg III:s äldste son *Georg IV* (1820—30) regerade, trädde vid denna tid till statsrodret den manlige *Georg Canning* (1822—27), en av Englands stora ministrar, en lärjunge till Pitt d. y. Medan han med konungens bifall erkände de nya republikernas självständighet, förklarade Nordamerikas Förenta stater, att Amerika hädanefter ej tänkte tåla Europas inblandning vare sig i söder eller i norr, varmed Europas häpna stormakter fingo nöja sig. Det metternichska systemet hade erhållit sin första stöt.

Ferdinand VII, som tänkt låta den heliga alliansen återerövra åt honom hans kolonier, för vilka han själv ej rört ett finger, måste nu uppgiva detta hopp. Under hans dotter *Isabella II* (1833—68) återställdes cortesförfattningen av år 1812, som ännu är gällande, men i följd av prästernas motstånd och nationens ovana vid självstyrelse förblev Spanien vid det gamla, fattigt, okunnigt, maktlöst och förfallet. Under Isabellas sonson *Alfons XIII* (från 1886) förlorades till Nordamerika *Cuba* och *Portorico* samt *Filippinerna*, de sista lämningarna av världsväldet från Karl V:s och Filip II:s dagar.

I *Portugal* uppstod 1910 en revolution, riktad mot huset *Braganza* och det prästvälde, som så länge rått i landet. Den unge konung *Manuel* flydde till England, utan att avsäga sig sina anspråk på tronen, och *republiken* utropades. Munkordnarna upplöstes, kyrkan skildes från staten, och en mängd reformer påbjödos. Men folket är försänkt i okunnighet, och mitt under strejker och upplopp har den unga republiken svårt att befästa sitt välde.

Det grekiska frihetskriget (1821—29).

Under det turkiska oket hade grekerna bevarat sitt språk och sin kristna religion. Medan Europa sov, höjde de frihetskrigets fana: alla, som talade grekiskt språk, skulle under grekisk styrelse tillhöra en fri och oberoende grekisk stat.

För detta mål ville den grekiska nationen offra liv och gods och alla sina krafter.

Frihetskrigets början. Vid första underrättelsen om grekernas resning blev sultanen, den kraftfulle *Mahmud II* (1808—39), utom sig av raseri. Alla muselmän i Konstantinopel kallades under vapen. Vid påskfesten, när grekernas patriark firade högmässan i den grekisk-katolska domkyrkan i Konstantinopel, blev han av en ursinnig turkisk pöbelskara, till vilken några janitscharer slutit sig, släpad från altaret och upphängd jämte sina präster utanför kyrkdörren. Hundra grekiska köpmän avrättades, grekiska kyrkor nedrevos, och beväpnad drog pöbeln genom gatorna och nedgjorde alla kristna i sin väg. Så fanatiskt begynte detta krig mellan tvenne folk av olika religion och ras.

I början hade grekerna framgång. På Peloponnesus blevo de turkiska truppstyrkorna vid staden *Tripolitza* sammanträngda, omringade och utan pardon nedgjorda, 10,000 man, ett blodigt svar på blodbadet i Konstantinopel. Aten och Tebe befriades, och resningen spridde sig hastigt till Tessalien och Macedonien. Bönder och herdar grepo till vapen, rövarhövdingarna stego ned från sina berg, där de plägat bekriga den turkiska styrelsen, och blevo deras anförare, och öboarna förvandlade sina båtar och skepp till krigsfartyg. Utan någon erkänd överbefälhavare höll folket ut i sitt frihetskrig år efter år med stor iver och offervillighet.

Det palmbevuxna *Kios* vid Mindre Asiens västkust hade belägrats av den turkiske storamiralen och kapitulerat mot löfte om säkerhet till liv och egendom. Utan att ana oråd skyndade befolkningen ned till stranden med sina präster i spetsen, och unga flickor framburo livsmedel och skänker. Men knappt hade turkarna tagit ön i besittning, förrän man såg fanatiska dervischer löpa igenom deras led ropande: »Utrota dem, döda dem! Det är Allah, det är profeten, det är sultanen, som befaller!» En förfärlig ödeläggelse begynte: 20,000 människor mördades, 40,000 såldes på österlandets slav-

marknader; vingårdar och olivplanteringar förstördes, och den vackra ön förvandlades till en ödemark.

I närheten låg en grekisk flotta från de små öarna *Ipsara*, *Spezzia* och *Hydra*, vilkas tappra invånare tillsamman utrustat två hundra smärre fartyg och själva mangrant gått till sjöss. De svuro en dyr ed att hämnas och angrepo oförskräckt den stora turkiska flottan, som efter sin bragd låg för ankar i Kios. Striden blev oavgjord. Men under natten, medan turkarna firade en mohammedansk fest, förde de djärva öboarna två brännarfartyg in bland de turkiska skeppen. En allmän förvirring uppstod, de bästa fartygen fattade eld, storamiralen, som flydde i skeppsjullen, träffades dödligt i huvudet av en nedfallande rå, och resten av flottan undkom med nöd till Dardanellerna. Men öboarna återvände till Ipsara och vandrade barfota och barhuvade till kyrkan för att tacka Gud för sin seger.

Det turkiska riket hade sedan 1683 sjunkit i allt djupare förfall. Janitscharerna, förut rikets kraftigaste stöd, hade förlorat all krigstukt och voro lika tygellösa och oförskämda i fredstid som fega och odugliga i krig. Då de ingenting uträttade i kriget mot grekerna, beslöt sultanen Mahmud II att upprätta en ny krigshär efter europeiskt mönster och befallde janitscharerna att lämna en del av sitt manskap åt densamma. Uppbragta gjorde janitscharerna uppror och samlade sig kring sina fälttecken, de ryktbara kittlarna, på ett öppet torg i Konstantinopel. Men i Mahmud II hade de funnit sin överman. Han lät ur seraljen hämta profetens heliga fana, samlade omkring sig sina trogna trupper och muselmän och drev janitscharerna in i deras kaserner. Utgångarna spärrades, byggnaderna skötos i brand, och envar, som sökte undkomma, nedhöggs. Så nedslaktades jämmerligen janitscharernas kår, deras fältkittlar förstördes, de kvarlevande sändes till krigstjänst i Asien, och en ny krigshär upprättades efter europeiskt mönster. Även andra reformer genomförde denne våldsamme sultan i sitt rike, som dock icke kunde uppryckas ur sitt vanmaktstillstånd.

Ur stånd att med egna krafter besegra grekerna, hade sultanen kallat till hjälp sin vasall, paschan i Egypten, och denne avsände sin styvson *Ibrahim* med en stark här och flotta. Ett helt år hindrade grekerna hans landstigning vid Peloponnesus, men sedan han en gång där fått fast fot, gingo inom kort både Peloponnesus och Hellas förlorade: snart återstodo blott Atens Akropolis och vid Lepantovikens inlopp det lilla *Missolonghi*, som redan en gång tillbakaslagit turkarnas anfall.

Missolonghis försvar och fall. Inför den heliga alliansens monarker var grekernas frihetskamp blott ett brottsligt uppror av folket mot sin lagliga överhet, och förgäves anropade grekerna dem om hjälp. Icke ens Alexander I rörde sig, ehuru han var grekernas trosförvant: tvärtom förmådde Metternich honom på kongressen i Verona att offentligen ogilla deras företag.

Desto livligare var bland Europas bildade allmänhet deltagandet för hellenernas ättlingar i deras strid mot barbarerna. I alla länder uppstodo föreningar, som insamlade penningar, vapen och förråd, och från skilda håll strömmade frivilliga till Grekland. Ryktbarast bland dem var lord *Byron* [bäj'örn], Englands störste diktare i nittonde århundradet, som med sina lågande sånger väckt frihetskänslan i Europa emot den heliga alliansens politik. Han landsteg 1824 i Missolonghi och mottogs nästan som en furste med kanonsalvor, musik och jubelrop, och det bästa huset i staden inrättades för hans räkning. Lord Byron var rik: han tog i sin sold 500 sulioter (bergsbor från Epirus) samt anskaffade bergskanoner och andra förråd för ett krigsföretag mot Lepanto. Han medlade fred mellan grekernas tvistande hövdingar och vann ett sådant anseende, att man erbjöd honom ståthållarskapet över Hellas. Men medan alla med fjäsk och smicker omgåvo den rike lorden, sökte envar blott att vinna så mycket som möjligt av hans skatter; man försummade att använda hans bergskanoner, och hans sulioter betedde sig så tygellöst, att

truppen måste upplösas. Så hade århundradens träldom fördärvat grekernas karaktär. Byrons mod var dock obrutet, men hans krafter stodo icke bi. En dag då han, genomvåt efter en ritt i regnväder, återkom till staden, föll han i en dödlig febersjukdom. Under yrseln hörde man honom ropa: »Framåt, mod, följen mitt föredöme!» Han avled 1824. Hans stoft fördes till England, där de kyrkliga myndigheterna, som ogillade hans frihetsdikter, vägrade det en plats i Westminster Abbey. Men av beundran för skalden omfattade det bildade Europa med fördubblad iver Greklands sak.

Följande år (1825) belägrades Missolonghi på nytt, både till sjöss och till lands, och var hårt ansatt. Några av stormakternas sändebud, som tillfälligtvis voro tillstädes, åtogo sig att medla och föreställde grekerna hopplösheten av vidare motstånd. De svarade: »Först då av oss återstår endast aska och förbrända ben, skola turkarna hissa sin halvmåne på Missolonghis ruiner.» Följande dag hördes en stark kanonad från sjösidan: det var den grekiska flottan, 40 fartyg stark, som anlände och skingrade den turkiska eskadern. Belägringen upphävdes, och Missolonghi reparerade sina nedskjutna fästningsverk för nästa belägring.

Nu anlände Ibrahim pascha själv med sina egyptier från Peloponnesus. Snart var staden innesluten från landsidan, de små öarna utanför kusten föllo en efter annan i turkarnas händer, och förgäves sökte från sjösidan den grekiska flottan tränga sig fram. Då allt hopp var ute, samlade sig de belägrade nattetid, med de svaga och värnlösa i mitten, kvinnorna i mansdräkt, för att med ett förtvivlat utfall slå sig igenom belägringsringen. Sulioterna gingo i spetsen. Man hade redan kommit förbi fiendens linjer, då en överlägsen turkisk styrka, underrättad om planen, mötte skaran och kastade den tillbaka. Endast 1,300 man räddade sig; de övriga togos och såldes som slavar. Fyra hundra borgare drogo sig kämpande tillbaka till staden till det fästningsverk, där krutet förvarades; även kvinnor och barn funno där en till-

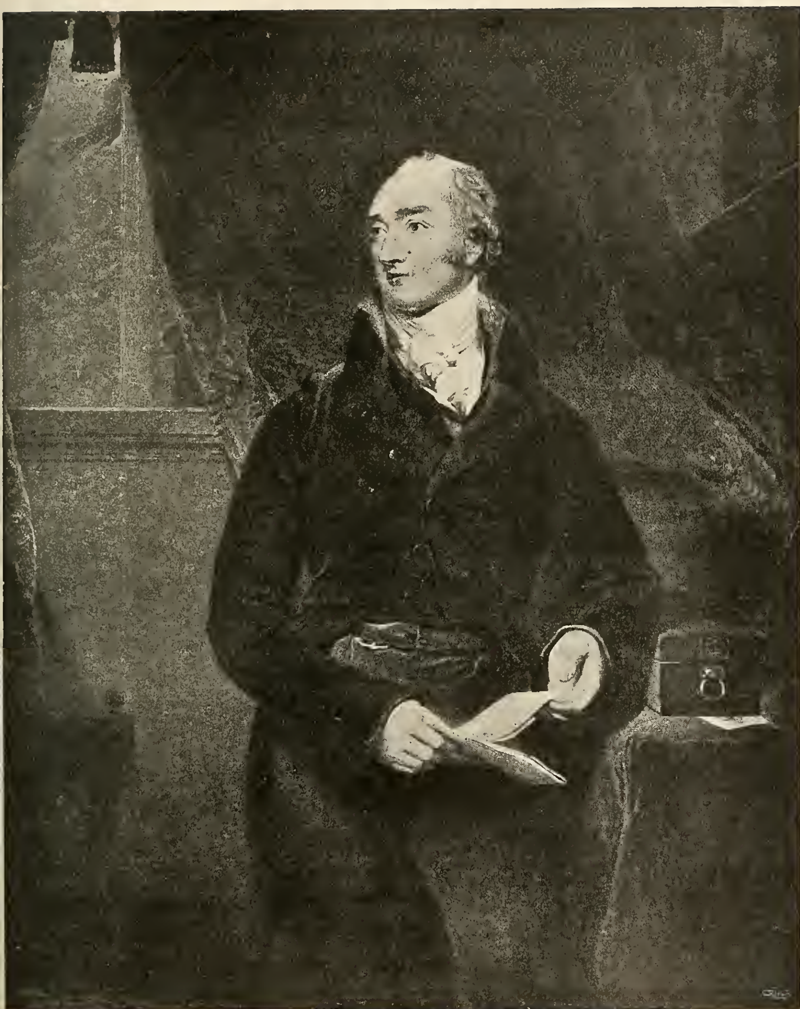
Grekland sörjer på Missolonghis ruiner.
Målning av De acroix, Museet i Bord aux.

flykt jämte biskopen. När turkarna syntes, gav denne dem sin välsignelse. »Herren glömme oss icke», ropade han och antände krutet. Fästningen sprang i luften och begrov under sina spillror återstoden av Missolonghis försvarare jämte 5,000 av de inträngande fienderna. Staden gick upp i lågor och förvandlades till en grushög (1826). Kort därpå föll även Atens Akropolis.

Men i Europa uppväckte Missolonghis tappra försvar och gripande öde en varm beundran för det kämpande Grekland, där, mitt bland urartning och fördärv, dock fanns så mycket äkta hjältemod.

Sjöslaget vid Navarino (1827). Georg Canning i England, folkfrihetens manlige beskyddare, satte en ära i att ej låta grekerna duka under i den ojämna kampen. Även Georg IV, ehuru eljes en lågsinnad man, såg gärna, att Storbritannien ej lät de allierade stormakterna ensamt bestämma Europas politik, och bland den engelska allmänheten rådde mycken hänförelse för grekernas sak. När nu kejsar Alexander I avled, förmådde Canning hans broder och efterträdare, *Nikolaus I* (1825—55), att underteckna ett fördrag om att åt Grekland skaffa egen förvaltning under Portens överhöghet. Även Frankrike biträdde fördraget.

När Mahmud II stolt avvisade de tre stormakternas inblandning, sände dessa sina flottor till de grekiska farvattnen, och då kriget icke desto mindre fortsattes, inlupo de i hamnen *Navarino* på Peloponnesus' sydvästra kust, där den egyptisk-turkiska flottan låg för ankar, i hopp att genom sin blotta närvaro skrämma turkarna till fred. Det brittiska amiralskeppet gick i spetsen. Turkarna gjorde intet motstånd, ehuru inloppet var smalt och kunnat beskjutas från batterierna på stranden. Deras flotta låg i en hästskoformig uppställning i hamnens inre, i skydd av strändernas batterier, och på de branta klippstränderna stodo 20,000 soldater uppställda som å en amfiteater. Stormakternas flotta var underlägsen till antal, 26 fartyg mot 82, men de voro större och bättre bemannade.

Canning.
Samtida gravyr.

De bägge flottorna lågo knappt på ett pistolskotts avstånd, och innan ännu underhandlingarna hade begynt, uppstod trängsel och tvist om ankarplatserna: turkarna avlossade några bösskott, engelsmännen svarade med gevärseld, och det egyptiska amiralskeppets kanoner började spela. Då gav den engelske amiralen tecken till allmän strid, och inom två timmar var den turkiska flottan förstörd. Strandbatterierna bragtes snart till tystnad, och den turkiska hären stod på klipporna som overksam åskådare. Den trånga hamnen betäcktes med vrak och spillror. Hela natten följde explosion på explosion, och på morgonen återstod av Ibrahims flotta knappt en fjärdedel. Av de allierades skepp hade intet enda gått förlorat, men de hade blivit ganska illa medfarna: de brittiska och ryska seglade till Malta, de franska till Toulon för att repareras.

Underrättelsen om slaget vid Navarino framkallade överallt i Europa en livlig förtjusning utom hos den heliga alliansens regeringar. Kejsar Frans av Österrike förklarade, att de tre amiralerna handlat som lönnmördare, och Metternich såg redan i andanom alla folk i revolution mot sina regeringar. Storbritannien, där Canning avled samma år, drog sig tillbaka, men Frankrike höll fast vid förbundet, och kejsar Nikolaus, som hoppades vinna stora fördelar på Turkiets bekostnad, förklarade sultanen krig (1828).

Ånyo hade det metternichska systemet erhållit en svår stöt.

Krigets slut. Skummande av raseri över slaget vid Navarino, kallade Mahmud II alla rättrogna till vapen för rikets och islams bestånd. Men en fransk här fördrev Ibrahim pascha från Peloponnesus tillbaka till Egypten, medan en rysk här över Balkanbergen framträngde mot Konstantinopel. Sultanen, vars nya härordning ej ännu var fullbordad, gav då efter och slöt fred i *Adrianopel* 1829. Grekland erkändes därpå som ett oberoende rike, bestående av *Peloponnesus*, *Hellas* och *Cykladerna;* dess huvudstad blev *Aten.*

Under kriget hade grekerna upprättat en egen styrelse.

Men hövdingarna från befrielsekriget lydde ej dess bud: partistrider, upplopp och lönnmord hörde till ordningen för dagen, tills slutligen (1833) stormakterna tillsatte prins *Otto* av Bäjern som konung. Men i stället för att nu samla alla krafter på arbetet för nationens återupprättelse efter den långa träldomen fortsatte grekerna sina partistrider. Den beundran, de vunnit i Europa under kampen för sin frihet, förbyttes i ringaktning, då de ej förstodo att begagna den. — År 1862 fördrevs Otto genom ett militärupplopp, varefter *Georg* av Danmark blev konung i Grekland (1863—1913).

Först bland Balkanhalvöns kristna nationer hade grekerna begynt befrielsekampen. Ännu stodo *serber* och *bulgarer* under oket, och svåra strider förestodo; de skola väl icke sluta, förrän turkarna fördrivits ur Europa.

Julirevolutionen.

Karl X:s regeringssätt. Frankrike styrdes friare än de stater, där Metternichs anda rådde. I nationalförsamlingens *deputeradekammare* deltogo nationens ombud i lagstiftningen, tidningarna utkommo utan censur, och polisens makt begränsades av lagarna. Också gick styrelsen lugnt, så länge Ludvig XVIII levde. Men hans broder och efterträdare, den inskränkte *Karl X* (1824—30), hatade revolutionen och dess inrättningar; den gamla regimen med präster, adel och oinskränkt konungamakt var för honom den enda naturliga samhällsordningen. Han lät kröna sig i Reims, den gamla kröningsstaden, med Karl den stores krona och Ludvig den heliges spira; av kärlet med den himmelska oljan från Klodvigs dagar, som sönderslagits under revolutionen, föregåvo sig prästerna hava tillvaratagit en skärva med några droppar olja, varmed nu smörjelsen vid kröningsakten förrättades. Kyrkan, klostren och jesuiterna gynnades. De adliga emigranterna trängdes vid hovet, som efterbildade etiketten och glansen från gamla regimen; de hade företräde vid alla äm-

beten, medan 500 högre officerare från kejsardömets tid avskedades. En lag antogs, enligt vilken emigranterna i ersättning för sina under revolutionen förlorade gods erhöllo en årlig ränta av 30 millioner francs.

Hittills hade konungens ministrar haft majoritet i deputeradekammaren, som godkänt deras lagförslag. Men nu vaknade motståndsandan bland den bildade och förmögna *borgarklassen*, som ej ville låta sig förtryckas av den gamla regimens män. Man skrev i de dagliga tidningarna häftiga uppsatser mot regeringen och arbetade för val av borgarklassens män till deputerade. Regeringen satte prefekterna i departementen i rörelse för att vid valen genomdriva sina män, och häftiga valtvister uppstodo. Tidningspressen vann allt större inflytande. Förgäves föreslogo ministrarna att införa censur för tidningarna; lagen förkastades, och för varje val minskades rojalisternas antal i kammaren, tills år 1830 regeringens motståndare fingo majoritet.

Den förtörnade konungen lät genast förklara kammaren upplöst och utskrev nya val. För att till dem vinna nationens gunst hade han förberett ett krigståg till *Algeriet*, därifrån ända sedan Karl V:s tid mohammedanerna hemsökt Medelhavet med sjöröveri. En stor flotta avsändes från Toulon, expeditionen leddes skickligt, och inom knappa två månader hade Algeriet givit sig. En mängd fartyg och kanoner samt ända till 50 millioner reda penningar tillföllo segrarna, och tusentals kristna slavar befriades (juli 1830). Sen dess har Algeriet varit en fransk koloni. Hovet och regeringen mottogo underrättelsen med hänförelse, och prefekterna anordnade lysande fester. Men allmänheten deltog ej i glädjen, och vid de nya valen blevo regeringens motståndare ännu manstarkare.

Juliförordningarna. Karl X beslöt nu att med en statskupp återställa den gamla regimen. Hans förste minister, furst *Polignac*, en av de förnäma adliga emigranterna, var ej sen att lyda sin konungs order. Han var en högmodig och

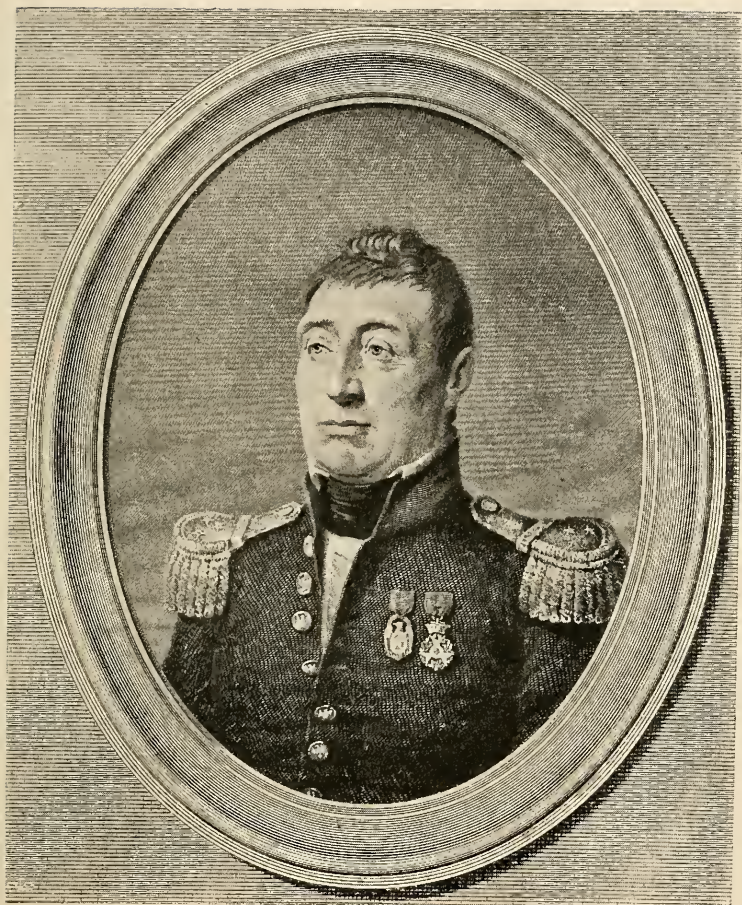
inskränkt man, som trodde sig hava uppenbarelser av jungfru Maria. En statskupp, menade han, skulle lätt gå för sig, och i sin sorglöshet lät han ej ens förstärka trupperna i Paris. Han var så säker, att Metternich i Wien yttrade: »Jag skulle känna mig mycket mindre orolig, om Polignac vore det litet mera.»

När parisarna vaknade på morgonen den 26 juli 1830, funno de i Frankrikes officiella tidning fyra kungliga förordningar, vilka enligt lagarna ej skulle kunnat utfärdas utan kamrarnas samtycke: den första pålade tidningarna censur; den andra upplöste kamrarna, som knappast sammanträtt; den tredje förändrade valordningen, så att blott de allra förmögnaste skulle få deltaga i valen; den fjärde bestämde tiden för de nya valen. På dagen sammankommo tidningsmännen till ett allmänt möte och förklarade, att, då det var varje medborgares plikt att lyda lagen och dessa förordningar ej voro lagliga, de för sin del höllo för sin plikt att icke lyda dem. Denna protest läto de följande dag trycka i sina tidningar, alla med sina namn underskrivna. Den förste, som tecknade under, var *Thiers* [tiär'], protestens författare, en begåvad ung skriftställare och historieskrivare ur borgarklassen. Då tidningarna voro utgivna utan påteckning av regeringens censorer, utsändes poliser och gendarmer, som förstörde tryckpressarna och stängde tryckerierna. Tryckeriarbetarna spridde sig kring gatorna och uppmanade till motstånd mot detta övervåld, och i tusentals exemplar lästes protesten högt på Paris' kaféer, bulevarder och torg. Affärsrörelsen avstannade, och butikbiträden och arbetare avskedades, så att under dagens lopp 30,000 samlades sysslolösa på gatorna. Men så sorglös var Karl X, att han den 27 begav sig på jakt till ett av sina lustslott utanför Paris och den 28 satt hela kvällen och spelade kort. När man bad honom göra eftergifter, sade han: »Jag vet vart eftergifter leda; jag vill ej som min broder bestiga bödelskärran.» — »En ny mössa åt ringaren i Notre-Dame», skämtade Polignac, »är nog för att ställa parisarna till freds.»

Julirevolutionen. Men morgonen den 28 var Paris i full revolution: folket hade äntligen fått klart för sig, vad det ville säga, att icke lagarna höllos i helgd. Gatläggningen upprevs, på bulevarderna nedhöggos träden, åkdon kullstjälptes, och *barrikader* uppfördes; överallt svajade trikoloren. Borgare, studenter, polytekniker, arbetare, gamla soldater från Napoleons tid, alla grepo till vapen för lagen och friheten. Den gamle *Lafayette* övertog högsta befälet med Hôtel de ville som högkvarter. Förgäves försökte de kungliga gardena rensa gatorna; bakom de tagna barrikaderna restes nya, från fönstren nedkastades på trupperna möbler och porslin, från taken bräder, taktegel och skorstenar, och ingen sålde livsmedel åt dem. Den 29 juli klockan 12 veko de tillbaka till Louvren och Tuilerierna, en del övergingo till folket, andra flydde, bortkastande gevär och uniformer, och på kvällen utrymde

Friheten på barrikaden.
Allegorisk bild från revolutionen 1830, målad av Delacroix, Louvren i Paris.

Lafayette.
Kopparstick.

de övriga Paris. Folket tog Louvren och Tuilerierna i besittning men utan plundringar och oordningar; då man erbjöd 5 francs i dagspenning åt de arbetare, som deltagit i striden, svarade de: »Vi hava ej stritt för penningar utan för lagen.»

Först nu fick Karl X klart för sig, vad striden gällde; Polignac bad om sitt avsked, och förordningarna återkallades. En dag tidigare hade Karl X därmed kunnat rädda sin tron, ty inom själva folket rådde intet djupare missnöje med styrelsen. Men nu svarades från Hôtel de ville: »Det är för sent, Karl X:s tron är fläckad av medborgares blod.» Överallt ropades: »Inga Bourboner mer!» Även departementen i landsorten instämde, och för Karl X återstod endast att nedlägga sin krona. Omgiven av de trupper, som förblivit trogna, reste han långsamt och högtidligt ned till kusten, steg ombord och gick för tredje gången i landsflykt.

Under tiden hade på Hôtel de ville i Paris de deputerade i staden utsett en kommitté av personer från den bildade borgarklassen för att besluta om Frankrikes styrelse. Arbetarna ropade på republik, men vid minnet av skräckregeringen ryggade alla sansade tillbaka. I sin villa nära Paris levde hertig *Ludvig Filip* av huset *Orléans*, en sidogren av Bourbonerna. Han var en borgerlig man med frisinnade åsikter och hade som yngling under stora revolutionen tjänat i nationalgardet under Lafayette; honom beslöt man att välja till konung. Men vad skulle folket i Paris säga härtill? Hertigen steg till häst, med den trefärgade kokarden i hatten, åtföljd av sina vänner bland de deputerade, och red till Hôtel de ville. Det var den 31 juli. Gatorna voro ännu spärrade av barrikader, här och där stodo beväpnade hopar, marseljäsen sjöngs, och fientliga rop hördes. Vid Hôtel de ville voro trapporna fyllda av beväpnade, och ingen gav rum. »Det är blott en soldat från nationalgardet, som vill uppvakta sin gamle general», sade hertigen. Yttrandet gjorde lycka, och tåget släpptes in. Lafayette gav Ludvig Filip trikoloren i handen och förde honom fram till ett fönster, där han i allas åsyn omfamnade den gamle avhållne generalen. Folket greps av hänförelse, hurrarop höjdes, gevärssalvor avskötos, jublet var utan ända. Från den stunden var Ludvig Filip säker om Frankrikes tron.

Så slutades julirevolutionen. Kamrarna, som Karl X upplöst, sammanträdde nu ånyo, och *Ludvig Filip* upphöjdes till fransmännens konung, sedan han avlagt ed på författningen. Trikoloren var åter Frankrikes fana. På Bastiljplatsen upprestes den vackra Julikolonnen med inskrift: »Till minne av dem, som föllo för friheten den 27—29 juli 1830.»

Polignac och de ministrar, som undertecknat juliförordningarna, arresterades och dömdes till livstidsfängelse, till harm för parisarna, som fordrade, att de med livet skulle plikta för den förmätenhet, varmed de förgripit sig på lagen.

Revolutionen i Belgien och Polen. Julirevolutionen satte sinnena i rörelse i hela Europa; starkast framträdde dess verkningar hos belgier och polacker.

Belgierna, som kongressen i Wien godtyckligt lagt under konung *Vilhelm I* av Holland, kände sig tillbakasatta under den holländska styrelsen, med vilken deras katolska prästerskap låg i ständiga strider. I augusti 1830 bröt revolutionen ut i Bryssel. En nationalförsamling sammanträdde och förklarade Belgien för ett oberoende konungarike med fri författning efter franskt mönster. Till konung valdes *Leopold I* av *Sachsen-Koburg*. Efter att i flera århundraden hava lytt under främmande makter inträdde Belgien i de fria staternas led.

Annorlunda gick det i *Polen*, som i november 1830 reste sig mot Ryssland för att återvinna sin forna storhet. Efter ett års kamp dukade det under för övermakten, dess författning indrogs, dess soldater instuckos i den ryska armén, dess språk och religion tillbakasattes. Kejsar Nikolaus I var en sträng man, som ej tålde något motstånd mot självhärskarmakten. Vid ett besök i Warschau yttrade han till stadens myndigheter: »Såvida I fortfaren med edra drömmar om ett självständigt Polen, så vill jag säga eder, att jag uppfört ett citadell här i staden, och vid minsta orolighet låter jag jämna Warschau med marken.»

Julirevolutionen var en ny stöt för Metternichs system, som han numera kunde upprätthålla blott i Tyskland och Italien. Nikolaus I var härefter den heliga alliansens bästa stöd: Tysklands monarker, små och stora, sågo med vördnad upp till den ryske tsaren som alla enväldiga regeringars beskyddare i Europa.

Storbritannien, de fredliga reformernas land.

Ångan som samhällets omdanare. Medan revolutionerna skakade kontinentens stater, förstodo de praktiska britterna att på laglig väg genomdriva reformer i sitt samhälle.

Det var den tid, då människan satte ångan att arbeta i sin tjänst, ångmaskinens, ångbåtarnas och järnvägarnas tid, för vilken den brittiska borgarklassen gått i spetsen. Ångmaskinen uppfanns av skotten *James Watt* [djems oått] redan omkring 1770 men kom först på 1800-talet allmännare i bruk i England. Först var det ånghammaren, som begynte dåna i *Birminghams* mässings- och stålfabriker, och den gjorde bättre och billigare arbete än den starkaste smed: bergsmännen i Englands rika järngruvor hunno knappt upphämta all malm, som den nya arbetaren behövde. Kort därpå började vävmaskinen slamra i *Manchesters* bomullsfabriker, och den vävde på en dag mera än den flinkaste vävare på en månad. Snart steg ur dessa städer en skog av rökande skorstenspipor mot skyn, och trakten runtomkring översållades med fabriker. *Leeds'* yllevaror, *Nottinghams* och *Leicesters* stickerier blevo nu berömda. Även Skottlands och Irlands industri uppblomstrade. Brännmaterialet till fabrikerna upptogs ur de Penninska bergens mäktiga stenkolslager, och gruva vid gruva upptogs i dessa världens rikaste koldistrikt.

Nu fingo köpmännen bråttom att till försäljningsorterna fortskaffa fabrikanternas varumängder. Köpmännen i *Liverpool*, den stora huvudorten för införsel av råbomull, råkade

i förlägenhet i fråga om trafiken till Manchester. Hästar och formän förslogo sedan länge ej mer, och en kanal, som byggts mellan de två städerna, blev även otillräcklig. I Liverpools magasin uppstaplades stora mängder bomullsbalar, medan fabrikanterna i Manchester, som beställt dem, måste låta sina fabriker stå och vänta, tills de kunde framskaffas.

Då fingo liverpoolköpmännen höra om en märklig uppfinning vid kolgruvorna i Northumberland. *Georg Stephenson* [stivnsn], son av en fattig kolarbetare från *Newcastle* [njukasl], ett av de olyckliga barn, som arbetade i gruvorna för 2 pence om dagen, hade på grund av tidiga mekaniska anlag fått anställning som maskinbyggare i gruvbolagets tjänst. Kolförråden framforslades då för tiden från gruvorna till lastageplatserna på spårväg med häst. Men kunde ej vagnarna framdrivas både snabbare och billigare med ånga? Efter åtskilliga försök konstruerade Stephenson *det första lokomotivet* (1816), »Puffing Billy», som pustande och visslande framdrog kolvagnarna till lastageplatsen med en hastighet av åtta engelska mil i timmen. Även vid ett par andra gruvor kom den nya uppfinningen till godo men blev i övrigt obeaktad år efter år, tills Liverpoolköpmännen kommo och gåvo Stephenson i uppdrag att bygga den första större järnvägen mellan Liverpool och Manchester. Men därtill fordrades tillstånd av parlamentet i London, och när Stephenson i sin ansökan utfäste sig att framforsla både varor och passagerare med en hastighet av tio engelska mil i timmen, höll man honom för förryckt, och underhuset gjorde sig en glad session med kvickheter över den obildade kolarbetarens löjliga påhitt. Tillståndet beviljades visserligen, men även bolagets direktörer begynte dela parlamentets misstro, och när banan var byggd, ville de trafikera den med hästkraft. Med möda förmådde Stephenson dem att uppskjuta beslutet och först utlysa en lokomotivtävlan vid Liverpool. Stephenson hade tillsamman med sin son Robert byggt ett nytt lokomotiv, »the Rocket», som gick ända till 35 engelska mil i timmen. Bland de täv-

lande uppträdde en svensk ingenjör, den sedermera så berömde uppfinnaren *John Ericsson*, vars lokomotiv vann under de sju första dagarna av tävlingen; på den åttonde sprang dock dess ångpanna sönder, medan Stephensons lokomotiv oskadat fortsatte. Hans seger var glänsande, det var nu ej mera fråga om hästkraft, och samma år (1829) invigdes den nya banan i närvaro av ministrar och parlamentsledamöter från London, bland dem själve Wellington, som då var förste minister. Åtta festprydda vagnar förde de höga gästerna fram och tillbaka på den nya banan.

Därmed begynte järnvägarnas tidevarv. Georg Stephenson grundlade med sin son i Newcastle en stor mekanisk verkstad, som försåg ej blott England utan även Amerika och hela Europa med skenor, vagnar och lokomotiv. Efter faderns död vann Robert Stephenson stort rykte som järnvägsbyggare och blev vid sin död bisatt i Westminster Abbey.

Samtidigt begynte ångbåtarna trafikera de stora världshaven, sedan amerikanen *Fulton* [föllta] år 1807 i New York upprättat den första regelbundna ångbåtstrafiken längs Hudsonfloden. Ett engelskt bolag byggde den första atlanterångaren »Great Western», som år 1838 öppnade regelbunden trafik mellan New York och Liverpool. Alla dessa båtar gingo med hjul. Ericsson, som under tiden förbättrat propellern, överflyttade till Amerika och vann där år 1843, vid en stor tävlan mellan sin propellerbåt och Amerikas bästa hjulångare, en fullständig seger, varefter propellern kom till allmän användning.

Dessa uppfinningar gåvo åt handeln och industrien en storartad utveckling. Borgarklassens fabriksägare, köpmän och bankirer arbetade sig upp till stora förmögenheter, byggde sig präktiga stenhus i städerna och vackra villor på landet och levde i lyx och överflöd.

Men under tiden uppstod bland arbetarbefolkningen fattigdom, okunnighet och nöd. Smeder, vävare och andra småhantverkare, som förut arbetat i sina hem på landet eller i

städerna, kunde ej längre tävla med fabrikerna utan nedlade sitt hantverk och ingingo som arbetare i fabrikerna. Andra lockades till städerna i hopp om lätt förtjänst eller av nöjeslystnad, och i fabriksstäderna uppstod en talrik arbetarbefolkning. Ju flera arbetare, som anmälde sig, dess lägre blevo deras löner. De bodde i usla förstadskvarter, flera familjer i ett rum, med knapp kost, utan medel att förbättra sitt läge. Även kvinnorna och barnen arbetade med i fabrikerna, barnen redan från sex års ålder. Obeskrivligt var eländet i järn- och kolgruvornas underjordiska schakt, där männen sutto vid sina släggor 14—15 timmar om dygnet, medan kvinnorna och barnen, med rep om livet och krypande på händer och fötter, framdrogo malm- eller kolvagnarna; på hela veckan sågo de ej dagens ljus. Och resultatet av allt detta arbete kom endast fabriksägarna till godo! Ofta, när vid missväxt och dyr tid fabrikerna inskränkte sig eller stängdes, uppstod bland arbetarna verklig hungersnöd mitt i de stora städerna, där borgarklassens män levde i överflöd i sina rika hem. I sin okunnighet förstodo arbetarna ej, att även dessa arbetade: i jämförelse med deras egen lott tycktes dem dessas vara idel rikedom, njutning och lycka.

Här hade nu behövts genomgripande reformer, men i parlamentet rådde lantadeln och lantlorderna, torypartiets män, som blott hade öga för sina egna intressen. När arbetarna knotade, förbjöd parlamentet deras föreningar, som därigenom förvandlades till hemliga och farliga sällskap; arbetarnas ledare sattes i fängelse utan laga dom och rannsakning, och deras sammankomster upplöstes godtyckligt av polisen. Det syntes, som om Metternichs anda skulle få insteg även i det fria England.

De reformer, som omdaningarna i samhället påkallade, måste föregås av en reform av själva parlamentet.

Den stora parlamentsreformen. Valordningen för parlamentet, som förskrev sig från medeltiden, hade ej på år-

hundraden förändrats. Mängden av förfallna städer och köpingar med valrätt till parlamentet hade alltjämt ökats. Ryktbarast bland dem var Old Sarum, som sände två ombud, ehuru det bestod av blott fem hus med tolv valmän; i en annan kvarstod blott ett hus; en tredje hade av ägaren förvandlats till en park. Dessa »ruttna köpingar» kunde säljas till ett pris av flera millioner; de ägdes till större delen av rika lorder, och deras invånare måste, om de ej ville uppsägas till flyttning, rösta som lorden önskade. Det fanns lorder, som ensamma besatte ända till ett dussin platser i underhuset. Helt öppet sålde man platser åt sina partivänner: medelpriset var 200 pund, och de ivrigaste köparna voro konungens ministrar, som behövde anhängare i underhuset. Av 658 ledamöter voro mera än 400 på detta sätt tillsatta, medan Londons City, världshandelns medelpunkt, ägde rätt att sända endast 4 ombud till underhuset, och Manchester, Birmingham, Leeds och andra stora industristäder, som uppväxt under 1700-talet, voro orepresenterade. Hela parlamentet kom sålunda i händerna på lorderna och adeln på landet, torypartiets män. Vad under, att alla lagar voro till deras förmån?

Upprepade gånger hade medlemmar av whigpartiet i underhuset framlagt förslag om valreform. Men tories sutto vid makten, och deras främste man, förste ministern hertigen av Wellington, förklarade öppet, att han skulle motsätta sig varje förändring i valordningen för det brittiska parlamentet, som han ansåg som den bästa lagstiftande församling i världen. Då inträffade i Frankrike julirevolutionen, som bragte även de brittiska frihetskänslorna i svallning. Samtidigt avled Georg IV och efterträddes av sin broder *Vilhelm IV* (1830—37), och då i anledning därav nya parlamentsval utlystes, satte whigs in alla sina krafter för att störta Wellington, liksom fransmännen störtat hans vän Polignac. Vid valen vunno whigs överhand, och när det nya parlamentet sammanträdde, hade Wellington förlorat sin majoritet och måste avgå.

Sir Robert Peel.
Målning av Lawrence.

Konungen vände sig nu till whigpartiets främste man, den vördnadsvärde och redbare *lord Grey* [gre], som blev förste minister och utnämnde en ministär av partiets mest framstående medlemmar. De framlade genast sitt förslag till valreform: alla köpingar med mindre än 2,000 invånare, sammanlagt 56, skulle mista sin valrätt, och köpingar med 2—4,000 invånare, i allt 32, sända blott en representant, medan i stället 42 nya städer, främst Manchester och Birmingham, skulle sända 2 eller 1 representant, varjämte valrätten skulle utsträckas: i städerna till alla medborgare, som erlade minst 10 pund i årlig hyra, och på landet till alla jordägare eller arrendatorer med minst 10 pund i årlig inkomst. Tories mötte detta förslag med spott och hån, så oerhört funno de detsamma. Även flera whigs ställde sig på deras sida, och efter häftiga debatter föll förslaget igenom med 299 röster mot 291 (april 1831). På lord Greys inrådan lät konungen då upplösa det motsträviga underhuset och utskriva nya val, på det landet självt skulle få bestämma i frågan. En av tories' mest framstående män, unge *sir Robert Peel* [pil], höll som bäst i underhuset ett häftigt tal mot ministären, då den kunglige härolden med sin svarta stav inträdde och kallade huset att inför lordernas skrank åhöra konungens budskap om parlamentets upplösning.

Landet hälsade denna underrättelse med jubel. London och alla större städer illuminerade; hertigen av Wellington, som vägrade att sätta ljus i fönstren till sitt palats, fick rutorna inslagna. Över hela Storbritannien uppstod en ivrig valrörelse, och så stark var den allmänna meningens påtryckning, att trots torylordernas valköpingar whigpartiet fick en betydlig övermakt, varefter vallagen i det nya underhuset godkändes med 345 röster mot 239 (sept. 1831).

Men i lordernas hus blev lagförslaget på Wellingtons förord förkastat med stor majoritet. Vilhelm IV, som för egen del var toryman, var även emot det, och Grey nedlade sitt ämbete.

I hela landet uppstod nu en lidelsefull rörelse, icke minst bland arbetarna, som med valreformen väntade ett slut på

all sin nöd. Upprörda meetings [mitings,möten] höllos i alla städer; varhelst torylorder och biskopar visade sig på gatorna, blevo de misshandlade av hotfulla folkhopar; blott med möda kunde vakten skydda konungens vagn, när han åkte ut i London. Redan ordnade sig partierna militäriskt; i Birmingham på ett stort möte drogo över 100,000 personer i högtidlig procession längs gatorna och lovade med blottade huvud att offra gods och liv för reformen. Här och där vägrade folket att betala skatt, så länge lordernas motstånd räckte. Affärerna avstannade, det blev stockning i handel och vandel; revolutionen stod för dörren.

Men så långt kom det icke i det praktiska England. Konungen gav efter, lät tillkalla lord Grey och lovade utnämna så många nya lorder av whigpartiet, som krävdes för lagens antagande i överhuset. Men hellre än att mottaga dessa ovälkomna kamrater beslöto tories, på Wellingtons förslag, att hålla sig borta från överhusets sammanträden, varpå vallagen utan motstånd antogs (1832).

Det första reformerade parlamentet sammankom år 1833. En stor del av underhusets forna ledamöter voro omvalda, men på främsta platsen sutto dock numera borgarklassens män, och whigpartiet innehade majoriteten. En av de första frågor man tog itu med var arbetarfrågan. Engelsmännen se ogärna, att staten inblandar sig i enskildas förhållanden: en bra karl, mena de, skall reda sig själv. Men här var nöden alltför upprörande. Först inskränktes arbetsdagen för barn till åtta timmar och för kvinnor till tio; senare förbjöds allt barnarbete, ävensom kvinnors användning i gruvorna. Med dessa åtgärder begynte den lagstiftning för arbetarnas bästa, varmed England gått i spetsen för det övriga Europa.

Men verkningarna förspordes långsamt; för arbetarna tycktes de som en droppe i havet. Var detta hela deras vinst av parlamentsreformen, som de så ivrigt befrämjat? Ju livligare deras förhoppningar varit, dess bittrare kände de sig besvikna.

Också fanns det så många andra orättvisor att bekämpa: de mest tryckande voro skyddstullarna.

Kampen mot skyddstullarna. Efter de napoleonska krigens slut, när kontinentens spannmål begynte fritt säljas på den brittiska marknaden, där prisen därigenom föllo med mera än en tredjedel, uppstod bland de brittiska jordägarna ett allmänt rop på skydd för åkerbruket, landets modernäring. Parlamentet åsatte därför vid införsel av spannmål till Storbritannien en hög skyddstull, som skulle ökas, ända tills spannmålspriset åter stigit till det gamla. Även i övrigt sattes tull på lantbruksprodukter från utlandet: timmer och virke från Skandinavien, boskap från Amerika, ull från Spanien. Andra skyddstullar kommo industrien till godo, såsom tullarna på socker och glas, vilka fördyrade dessa varor till förmån för de brittiska socker- och glasbruken. De fattigare klasserna, för vilka även en liten prisstegring betydde ojämförligt mera än för de förmögna, måste således betala sina oumbärligaste förnödenheter dyrare, blott för att bereda vinst åt de förmögnare, åt gods- och fabriksägarna! Men det funno dessa helt naturligt. Huru skulle de annars hava råd att tillgodose sina underhavande eller köpa rundligt av handelsmännens varor: hela landet skulle ju ruineras med dem!

Upprepade gånger framställde enskilda medlemmar av whigpartiet i parlamentet förslag om att upphäva spannmålstullarna, de förhatligaste av alla skyddstullar. Men så naturliga förefföllo dessa då för både whigs och tories, att förslagen för varje gång med stor majoritet förkastades. Uppbragta yrkade arbetarna på allmän rösträtt för att få in sina egna män i parlamentet och avskaffa hela detta borgarklassens orättvisa samhälle. Man lyssnade till *socialisterna*, som ville inrätta ett nytt samhälle, där den enskilde ej mera skulle behöva draga försorg om sin utkomst utan staten bereda en och var såväl arbete som ock lön att rundligen fylla hans levnadsbehov: så skulle med ett slag all nöd försvinna I de stora städerna anordnades möten, strejker och upplopp; de djärvaste läror kringspriddes. »Låt oss hava litet tålamod, så hjälper oss Gud allsmäktig», yttrade på ett arbetarmöte en fattig strumpvävare, som var religiös. »Tala ej om Gud allsmäk-

tig», avbröt honom häftigt en annan arbetare, »det finnes ingen Gud, annars skulle han icke låta oss lida så mycket.» Ju häftigare arbetarna gingo till väga, desto mer sågo de bildade i dem endast oregerliga sällar, som måste med hårdhet hanteras; regeringen lät döma hundratals av deras ledare till fängelse för uppproriskt tal. Hela Storbritannien tycktes delat i tvenne folk, de rika och de fattiga, som fruktade och hatade varandra. Huru skulle detta sluta?

Jäsningen var betänklig, då Vilhelm IV efterträddes av sin brorsdotter, den adertonåriga *Viktoria* (1837—1901). Den unga drottningen, älskvärd, behaglig och klok, var för egen del tillgiven whigpartiet, liksom ock hennes gemål, den redbare prins *Albert* av Sachsen-Koburg. Men sedan torypartiet år 1841 åter fått majoritet i parlamentet och drottningen till förste minister måst kalla dess ledare, sir Robert Peel, så syntes ingen utsikt till reformer förefinnas.

Då uppträdde i Manchester, vars upplysta borgarklass gick i spetsen för reformerna, *ligan mot spannmålslagarna*, under ledning av en av stadens bomullsfabrikanter, den klartänkte och energiske *Richard Cobden*. Penningar insamlades genom medlemsavgifter och frivilliga bidrag kring hela landet: en »basar» i Manchester inbragte 10,000 pund, en annan i London dubbelt mera. I Manchester på en av Cobden skänkt tomt byggdes åt ligan ett eget hus, »Frihandelshallen», där dess arbete planmässigt ordnades. Broschyrer emot skyddstullarna trycktes i tusental och spredos med den samtidigt (1840) inrättade frimärksposten, tidningarna fylldes av artiklar i frågan, och med järnväg reste ligans talare från möte till möte i de stora fabriksstäderna.

Själen i hela denna rörelse var Cobden själv. Ingen förstod som han att tala till engelsmännens sunda praktiska förstånd, när han visade, hurusom skyddstullarna ej äro till vinst för någon annan än dem, som frambringa de skyddade varorna, medan allmänheten, som måste köpa deras varor till högre pris, betalar deras vinst. Var det rättvist, att fattiga arbetare måste köpa ett bröd, som bakats av tullskyddad

spannmål, för att välmående lorder och jordbrukare skulle erhålla större inkomster? Eller tullskyddat glas och socker till vinst för dessa varors fabrikanter? En fattig familj hade ju knappt råd att hålla sig glasrutor i fönstren. Var det rättvist, att yllefabrikanten erlade högre pris för sin råull eller möbelfabrikanten för sitt timmer och virke, till vinst för jordbrukaren? Giv handeln fri, låt folket köpa, där det är billigast, så växer köplusten, och den som förstår sitt yrke och kan sälja goda varor billigt kommer att göra goda affärer. Andra må nöjas med mindre vinst, men lagen får ej taga från en för att giva åt en annan, allra minst från fattiga åt rika.

Så lärde Cobden och manchestermännen, år efter år höllo de ut, och småningom blev allmänheten övertygad om *frihandelslärans* sanningar.

Icke så parlamentet. Det bestod ännu till stor del av lorder och adel från landet; tories, uppbragta och förtretade, funno inga motbevis men höllo segt fast vid de gamla föreställningarna. Peel, själv rik jordägare med många gods, var en stel och förbehållsam men redbar statsman. Han sade ingenting, men i sitt hjärta gav han frihandlarna rätt; dock ansåg han ej ännu tiden inne att upphäva spannmålslagarna, och manchesterligan till trots syntes alltjämt ingen utsikt till reformer. Då inträffade hösten 1845 på Irland en svår potatissjuka, som inom en månad förstörde hela årets skörd. Ända sedan Cromwells tid hade irländarna som ringa förpaktare odlat sin jord, vilken ägdes av engelska lorder och godsägare. I deras fattigdom och betryck var potatis för dem ett huvudsakligt näringsmedel, och då skörden slagit fel även i utlandet, förestod till vintern en allmän hungersnöd på ön. Peel föreslog nu att upphäva alla spannmålstullar, på det att folket skulle få billigare bröd, och motsträvigt gingo de andra ministrarna in på att framlägga ett förslag härom för parlamentet, som var inkallat till januari 1846. Drottningen öppnade sessionen i egen person; både hon och prins Albert voro för frihandeln. Efter trontalet reste sig

Peel; ej ett ljud i den överfyllda salen avbröt ministerns djupa och mäktiga stämma, när han i ett långt och sakrikt andragande utlade, huru och på vad grund han övergått till manchestermännens läror. Han föreslog, att skyddstullarna gradvis skulle minskas under loppet av tre år, tills de kunde helt och hållet bortfalla. Tories stodo handfallna: en del följde sin gamle ledare, andra stretade emot, session på session, medan den ena skyddstullen föll efter den andra. Efter tolv nätters stormiga överläggningar antogs i underhuset lagen mot spannmålstullarna med 337 röster mot 240. I juni kom den inför lorderna, som ej mot underhuset och kronan vågade inlägga sitt veto. Samtidigt föllo även övriga skyddstullar: det stora verket var fört till ett lyckligt slut.

Dock bibehöllos för vissa införselsvaror måttliga tullsatser, som voro så beräknade, att varorna ej nämnvärt stego i pris, medan tullavgifterna kommo kronan till godo. Sådana tullar, som ej äro satta till enskildas fördel utan som beskattning åt kronan, benämnas skatte- eller *finanstullar*.

Samma dag lagen mot spannmålstullarna godkändes i överhuset, blev Robert Peel störtad. Under hungersnöden på Irland hade fattiga förpaktare, som för obetalda utskylder av sina engelska herrar förjagades från gård och grund, begynt hämnas med mordbrand och mord, varför Peel föreslog en tvångslag för Irland, som gav regeringen rätt att snabbt döma de brottsliga. Whigs och Cobden talade emot en så sträng åtgärd, och tories kunde ej motstå frestelsen att förena sig med sina fiender för att störta sin forne chef. Hämndlystnad och förtrytelse lyste i deras drag, när de med sina nejsedlar en för en på väg till rösturnan passerade ministrarnas bänk: Robert Peel hade förlorat majoriteten i parlamentet. Hans avskedstal, då han tre dagar senare nedlade sitt ämbete, slutade med följande ord: »Jag vet, att jag har många klandrare, jag vet, att jag fördömes av alla dem, som för egen fördel velat upprätthålla skyddstullarna. Men kanske skall mitt namn nämnas med vänlig hågkomst av dem, som fått på sin lott att förtjäna sitt bröd i sitt anletes svett

— nämnas med vänlig hågkomst i arbetarens hem, när han efter dagens mödor får återställa sina krafter med riklig och obeskattad föda, en föda icke mer saltad med känslan av en bitter orättvisa.»

På återvägen från Westminster Hall väntades Peel av en tätt packad människomassa; under vördnadsfull tystnad, männen med hattarna av, hälsade folket den fallne ministern, som haft mod att övergiva sitt parti för att tjäna rättvisan och det allmänna bästa.

Skyddstullarnas upphävande medförde de lyckligaste verkningar för Storbritannien. Det välstånd, som industrien hittills spritt bland de förmögna borgarna, kom nu ock de lägre klasserna till godo. Jäsningen bland arbetarna lade sig. Deras föreningar, som numera blivit tillåtna, förvandlades från hemliga revolutionära sällskap till de stora brittiska fackföreningarna, *Trades unions* [treds ju'niöns], som så mäktigt verkat till att ordna och sammanhålla arbetarna, förbättra deras löner, anskaffa billigare förnödenheter och grundlägga hjälp- och reservkassor. Jordbruket tog icke skada av skyddstullarnas upphävande; tvärtom sporrades jordbrukarna att genom bättre metoder och flitigare arbete nå samma vinst, som de förut haft genom orättvisa förmåner på de fattigas bekostnad. Även industrien vann ny fart och blomstring genom frihandeln, vilken sedan dess den brittiska nationen orubbligt vidblivit som ett huvudvillkor för sitt välstånd, medan övriga makter återgått till tullskyddssystemet.

För detta hava britterna att tacka Cobden och hans manchesterliga, som nu upplöste sig efter välförrättat arbete.

Åter hade Storbritannien fredligt och varaktigt gjort ett framsteg i sin samhällsutveckling, medan det övriga Europa kort därpå inkastades i nya våldsamma revolutioner.

Brittiska kolonialväldet. Medan engelsmännen hemma förökade sitt välstånd och sin frihet, utvecklade de samtidigt i alla världsdelar sina kolonier till ett välde, vars make ej funnits sedan det romerska rikets dagar.

Folkökningen i England var ovanligt stark och framkallade en livlig *emigration*. Invånarantalet på de brittiska öarna, som vid de napoleonska krigens slut utgjorde omkring 19 millioner, uppgick år 1860 till 29 och år 1900 till över 40 millioner, medan samtidigt en ström av emigranter, tidtals ända till 300,000 årligen, från moderlandet utgick till kolonierna, där dessutom folkökningen ävenledes var betydande. Emigranter anlände även från andra länder men uppgingo snart i det härskande folket. Om Amerika medräknas, funnos 1815 omkring 30 millioner engelsktalande; nu äro de 130 millioner. Över hela jordklotet utbredde sig den engelska rasen med språk, seder, lagar och samhällsinrättningar.

Efter den stora parlamentsreformen var den brittiska regeringen oupphörligt sysselsatt med koloniernas ordnande, och en mängd viktiga reformer genomfördes. I Kapkolonien samt i Västindien, på Jamaika och övriga brittiska öar arbetade sammanlagt 800,000 negerslavar på plantager och farmer. Redan länge hade röster i England höjts mot slaveriet såsom stridande både mot evangeliets bud och engelsk lag. Men plantageägarna påstodo, att slavarna under sina herrars vård hade det långt bättre än de svältande fabriksarbetarna hemma i England; som fria skulle de lata negrerna ej fås att arbeta, medan europeiska arbetare ej uthärdade det tropiska klimatet: huru skulle de brittiska kolonierna då kunna frambringa socker, kaffe eller bomull till samma priser som Nordamerikas sydstater eller Sydamerika, där slaveriet särskilt blomstrade i Brasilien? Dess avskaffande vore det brittiska Västindiens ruin. I det gamla toryparlamentet funno plantageägarna medhåll, men efter 1832 blev förhållandet annorlunda. En undersökning, som parlamentet lät verkställa, blottade de grymmaste missbruk vid slavarnas behandling: vid arbetet gingo uppsyningsmännen alltid med piska i hand, och det var vanligt, att till och med kvinnor och barn straffades med spöslitning; ofta såldes barnen och skildes från föräldrarna; en missionär, som tagit negrernas parti, hade kastats i fängelse och avlidit i följd av misshandel. Den allmänna meningen i

England upprördes så mycket mer, som flera negrer voro kristna: skulle för några enskildas förmån dessa omänskligheter få ostraffat fortgå? För att emellertid icke godtyckligt beröva plantageägarna en egendom, som de köpt för dyrt pris eller fått i laga arv, anslog parlamentet en summa av 20 millioner pund, för vilken summa slavarna i Västindien friköptes år 1833 och i Kapkolonien 1834. Storbritanniens högsinnade föredöme följdes efter hand av öriga kristna folk, tills slutligen år 1888 slaveriet avskaffades i själva Brasilien. Emellertid har Jamaika därefter varit i starkt tillbakagående, och även i Kapkolonien uppstodo svåra rubbningar.

Större omsorg ägnade engelsmännen åt koloniernas självstyrelse. I *Kanada* kommo de franska kolonisterna i nedre Kanada ej överens med de skotska och engelska invandrare, som slogo sig ned i det övre Kanada, utan klagade över att koloniens guvernör och ämbetsmän gynnade britterna på deras bekostnad. Även engelska kolonister togo parti mot den brittiska styrelsen, och snart begynte man i hela Kanada beklaga, att Kanada ej tagit del i Nordamerikanska frihetskriget; slutligen bröto tvisterna ut i öppet uppror. Nu ingrep det brittiska parlamentet: skulle man låta Kanada avfalla likasom Förenta staterna? Varnat för en sådan förlust gav Storbritannien år 1838 åt Kanada full självstyrelse: eget parlament, egna ministrar, egen krigshär och flotta; alla inkomster bestämdes uteslutande för kolonien efter dess eget beslut; blott för högsta styrelsen utnämndes en guvernör av brittiska kronan. Under denna självstyrelse uppblomstrade Kanada hastigt. Emigranter från Storbritannien tillströmmade i tusental, och den ena nya kolonien upptogs efter den andra ända till kusten av Stilla havet. Genom beundransvärda kanaliseringsarbeten gjordes S:t Lawrencefloden och sjöarna tillgängliga för de stora oceanångarna, och från Atlanten till Stilla havet anlades den kanadiska pacificbanan. Dessa kolonier bilda nu ett gemensamt förbund, *Dominion of Canada* [dominj'n ov kan'ada], med *Ottawa* som huvudstad, på ett område nästan lika stort som Europa, och räkna tillsam-

mans med det närliggande *Newfoundland* inemot 6 millioner invånare, varav de franska i nedre Kanada utgöra knappt en tredjedel.

Kapkolonien, där den vita befolkningen till övervägande del består av holländska boer, var svårare att ordna. Redan förut missnöjda med den brittiska styrelsen, beslöto boerna vid slaveriets avskaffande att emigrera, då de ändock förlorade sin viktigaste egendom, medan betalningen, som uppbars i London, blott till ringa del kom dem till handa. Tusentals familjer bröto upp från norra Kaplandet för att söka ett nytt hem i det inre Afrikas vildmarker. Bland dessa utvandrare var en tolvårig gosse, *Paul Krüger*, sedermera den outtröttlige och kloke ledaren av boernas frihetskamp. De överskredo Drakbergen och grundlade på höjdplatån tvenne republiker: *Oranjefristaten*, mellan Oranjefloden och dess biflod Vaal, och *Transvaal*, mellan Vaal och Limpopo. Här, mitt bland kafferna, under strider och faror, upptogo de nya farmer och byggde sig städer med kyrkor och skolor; deras religion var den stränga kalvinismen. De boerfarmare, som kvarstannade i Kaplandet, blevo småningom till freds under brittiskt välde, sedan kolonien år 1854 erhållit självstyrelse. — Boerna på andra sidan Oranje och Vaal hade måhända fått i fred behålla sitt nya land, om icke på 1880-talet rika guldförråd upptäckts i Transvaals berg och diamantfält i Oranjestaten. Boerna själva hade föga lust för underjordiskt gruvarbete, men från alla delar av världen strömmade guldgrävare till deras land, främst engelsmän och amerikaner, nya städer uppstego som ur jorden, och inom kort var en stor del av befolkningen engelsktalande. Snart uppkommo bittra tvister mellan boerna och dessa utlänningar. Storbritannien, som ville lägga hela Sydafrika under sitt välde, tog utlänningarnas parti, och så begynte det *stora boerkriget* (1899—1901). Oranjefristaten ställde sig på Transvaals sida, och under Krügers ledning försvarade sig boerna med hjältemod bakom sina berg och floder; upprepade gånger blevo engelsmännen tillbakaslagna. Slutligen fingo dessa i fält en övermäktig styrka,

som kringrände och tillfångatog boernas huvudhär. Därmed var de två små republikernas fall givet; den gamle Krüger flydde på ett holländskt fartyg till Europa. Boerna fortsatte dock kampen med ett ihärdigt gerillakrig under ledning av den ädle och karaktärsfaste general *Botha;* deras städer erövrades, deras farmer brändes, deras kvinnor och barn omkommo; slutligen ingingo de fred och erkände brittisk överhöghet. — Men engelsmännen, som lärt sig beundra deras fria mod, lovade giva både Transvaal och Oranjefristaten självstyrelse, vilket ock skedde 1906. Sedan boerna sålunda blivit till freds under brittisk styrelse, ha kolonierna i Sydafrika 1910 förenats till ett stort kolonialvälde under namn av *Sydafrikas union*, med lika rätt för boer som engelsmän. Staternas förste minister var Englands forne fiende, general Botha.

Lättare försiggick koloniseringen av *Australien*, som den engelske upptäcktsfararen *Cook* år 1770 tog i besittning för brittiska kronan; på det ställe, där han landade, grundlades *Sydney* [sidni], Australiens första stad. Landet var länge en förvisningsort för förbrytare, och endast i spridda grupper bosatte sig kolonister på ostkusten i *Nya Sydwales*, där de införde fårskötseln, för vilken Australiens torra klimat förträffligt lämpar sig. Då upptäcktes 1851 rika guldförråd i bergen i sydost, och nu tillströmmade emigranter i hundratusental. *Melbourne* i *Viktoria*, där guldproduktionen är starkast, växte upp till en stad på en halv million, likaså Sydney. Därjämte uppblomstrade fårskötseln: i millioner beta nu dessa tåliga djur på Australiens högslätter. Även fabriksindustri förekommer. Australiens urbefolkning, de fåtaliga och svaga *papuasnegrerna*, blev så gott som utrotad, medan de engelska kolonisternas antal redan uppgår till 4½ millioner. Kolonierna, som tidigt erhöllo självstyrelse var för sig, förenades år 1900 till *Australiens statsförbund* med gemensamma ministrar och parlament; den brittiske generalguvernören, som utnämnts av kronan, insattes i sitt ämbete den 1 jan. 1901, det tjugonde århundradets första dag. Förbundets

huvudstad är tills vidare *Melbourne*. — Bland Australiens öar är *Nya Zeeland* den rikaste och mest befolkade.

I *Ostindien*, där det Ostindiska kompaniet, efter Bengalens erövring genom Robert Clive, slagit under sig de flesta hinduiska och mohammedanska stater, utbröt år 1857—59 ett stort uppror, varefter kompaniet upplöstes och brittiska kronan övertog regeringen i Indien; drottning Viktoria antog 1876 titeln »kejsarinna av Indien». En vicekonung i *Delhi* (före 1911 i Kalkutta) är nu Indiens högste styresman, medan närmast vicekonungen, guvernörer och viceguvernörer styra de olika provinserna: Bengalen och Assam, Orissa och Madras på östra kusten, Bombay på västra m. fl.; i det inre och vid Himalaja finnas ännu några oberoende hinduiska stater. Över tre hundra millioner människor tillhöra detta världens rikaste kolonialvälde. Dock bo här blott ett fåtal britter, mest ämbets- och affärsmän i städerna. De förnämsta handelsvarorna äro bomull, ris, kryddor och opium.

Detta vidsträckta kolonialvälde kunde ej styras utan snabba förbindelser. Redan 1839 inrättades den första elektriska telegrafen i England och kom på 1840-talet i allmänt bruk. Med undervattenskablar förenades de Brittiska öarna och kontinenten, och man försökte till och med att utlägga en kabel på Atlantens botten, men det misslyckades. Då bildade sig i England för detta ändamål ett bolag av landets rikaste köpmän. Kabeln tillverkades i Birmingham i en enkom byggd fabrik: den var 390 mil lång och kostade 700,000 pund. Vilket fartyg skulle bära och nedlägga en sådan börda? I London på varven vid Temsen hade några år förut byggts ett väldigt ångfartyg, *Great Eastern* [gret istörn], världens dittills största fartyg, avsett för trafiken på Ostindien och rymmande 3,000 passagerare; det var emellertid alltför stort och lämnade ej sina ägare den beräknade vinsten, varför dessa gärna uthyrde det åt kabelbolaget. Nu inlastades kabeln, jätteskeppet lämnade Irlands kust, och utläggningen begynte. Redan hade 177 mil nedlagts av kabeln, då den sprang sönder: tre fjärdedelar av det dyrbara godset låg gagnlöst på havsbottnen. Man

draggade förgäves, och sedan platsen utmärkts med bojar, ångade Great Eastern tillbaka: företaget hade misslyckats. Men engelsmännen äro ett ihärdigt folk. Nya köpmän inträdde i bolaget, och en ny, starkare kabel förfärdigades. Ledaren, längs vilken den elektriska strömmen löper, gjordes av sju sammantvinnade koppartrådar och omgavs med fyra lager guttaperka, ett lager jutegarn och tio med manillahampa lindade järntrådar. Den kabeln höll. Efter två veckors färd landade Great Eastern vid Newfoundland den 28 juli 1866, och från den dagen voro de bägge världsdelarna telegrafiskt förenade. På återvägen lyckades Great Eastern upptaga den kabel, som förra gången gått förlorad, och då den befanns oskadad, hopsplitsades den med det överblivna kabelförrådet, och ännu samma år var den andra transatlantiska kabeln utlagd. Sedermera hava engelsmännen utlagt kablar längs Afrikas kuster till Kapkolonien, över Suez och Indiska oceanen till Ostindien samt därifrån till Australien. Även över Stilla oceanen från Nordamerikas västkust till Ostasien och Australien går en kabel.

En regelbunden ångbåtsfart, upprätthållen av mäktiga bolag, förmedlar trafiken inom det brittiska väldet. De större oceanångarna hava nu uppnått Great Easterns storlek och överträffat den. Farthastigheten är så uppdriven, att man från England kommer till Nordamerika på mindre än en vecka, till Kanada på nio dagar, till Kap på nitton, till Ostindien genom Suez på tjugufem och till Australien samma väg på trettiofem dagar, motsatta vägen över Stilla havet på fyrtio. En mäktig krigsflotta står redo till rikets försvar, och i alla världshav finnas befästa kolstationer uppförda på öar och kuster för fartygens proviantering.

Den brittiska nationens storartade utveckling visade sig vid den *första världsutställningen*, som på prins Alberts föranstaltande hölls år 1851 i London i det av glas och järn uppförda »Kristallpalatset». För första gången framlade här alla nationer i fredlig täflan resultatet av sina näringar, sin

industri och sin konst, och ingen nation utställde så mångfaldiga och rika alster som britterna.

Det nordamerikanska inbördeskriget.

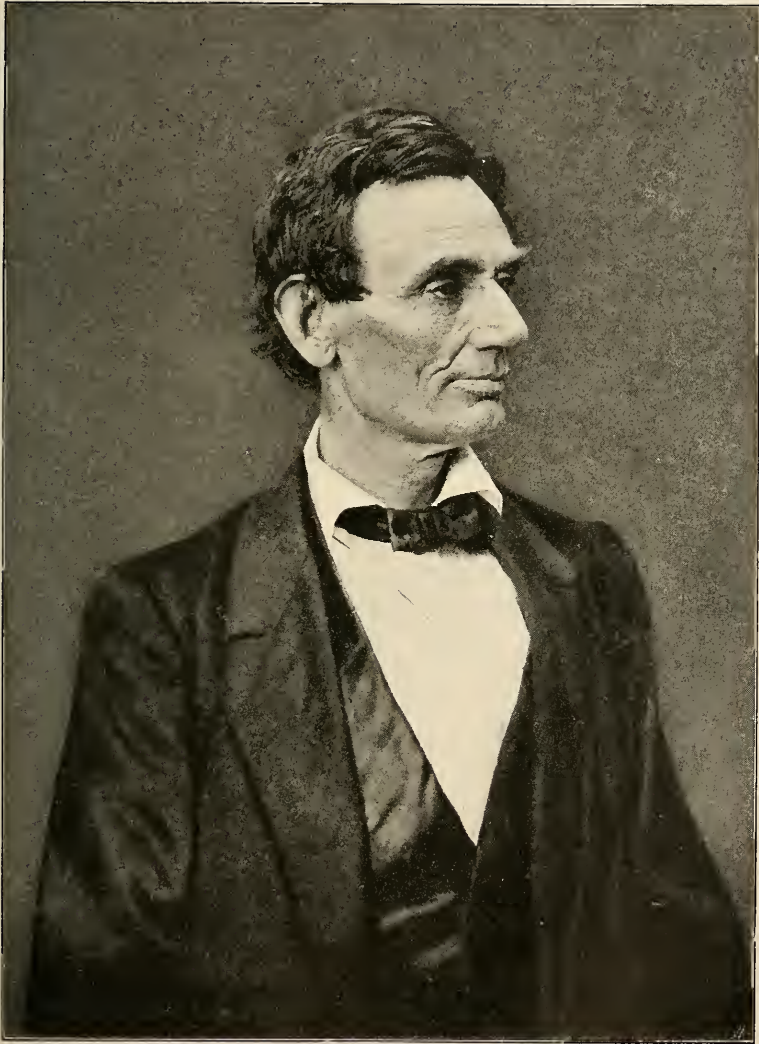
Slavfrågan och krigets utbrott. Ingenstädes tillväxte den engelska rasen med sådan snabbhet som i Nordamerikas Förenta stater. Under förtrycket i Europa utvandrade årligen hundratusentals emigranter, mest engelsmän och tyskar, för att i det fria Amerika grundlägga åt sig en ny tillvaro. Från vilka länder de än kommo, satte de sig snart in i det amerikanska samhällsskicket och antogo det engelska språket. Indianerna undanträngdes ur sina urskogar, fälten röjdes och uppodlades, fabriker anlades, städer sköto upp som svampar ur jorden; snart bullrade ångfartyg på de stora floderna, och bantåg ilade fram genom de forna ödemarkerna. Den ena nya staten efter den andra upptogs i unionen, och för varje stat kom en stjärna till i det amerikanska stjärnbaneret. Vid frihetskrigets slut 1783 hade de tretton staterna räknat knappa fyra miljoner invånare; år 1860 voro staterna trettiotre och invånarna trettioen och en halv millioner, medan gränserna utsträckts väster ut ända till Stilla oceanen.

Denna utveckling försiggick huvudsakligast i de nordliga staterna. Där rådde en kraftig puritansk anda. Jämlikheten var allmän, och överallt hölls det fria arbetet i aktning. Sydstaterna däremot, *Virginien*, *Carolina*, *Georgien*, *Florida*, *Louisiana*, *Texas*, upptogos av vidsträckta plantager, där arbetet bedrevs med negerslavar. Där odlades ris, socker, tobak och framför allt bomull; årligen utskeppades till England och Europa bomullsbalar till ett värde av 400 millioner dollars. Ägarna växte upp i sorglöst överflöd, deras uppfostran var vårdad och fin, på resor i Europa förvärvade de sig erfarenhet och kunskaper och sågo med ringaktning ned på »nordens plebejer». Också vunno de, ehuru sydstaternas befolkning uppgick blott till nio millioner med negrerna med-

räknade, vid varje presidentval överhand, besatte förbundsstyrelsens ämbeten med sina män och hade majoritet i kongressen.

Vad man dock i norden mest upprördes över var, att negerslaveriet, sedan det redan upphävts ej blott i brittiska utan ock i spanska och franska Västindien, skulle få ostört fortgå här i all sin grymma skändlighet. Införseln av nya negrer från Afrika var visserligen förbjuden. Men då negerslavarna i sydstaterna voro inemot fyra millioner och deras barn förblevo slavar, så fortlevde emellertid slaveriet: år 1860 uppskattade man slavarnas marknadsvärde till över två milliarder dollars. Visserligen överenskommo sydstaternas plantageägare att behandla negrerna mänskligt för att icke giva skäl i händerna på sina motståndare. Liksom de brittiska plantageägarna på Jamaika förklarade de klimatet för varmt för den vite arbetaren och negrerna av naturen alltför håglösa för att utan tvång förmås till arbete. Men i nordstaterna gillade man ingen som helst ursäkt för att kristna medmänniskor höllos i slaveri. Den ryktbara romanen »Onkel Toms stuga», som på ett gripande sätt skildrar negrernas lidanden på plantagerna, upprörde hela den bildade världen. Enligt kongressens lagar mot förrymda slavar förföljdes och grepos de även i nordstaterna: man såg negerkvinnor, när de upphunnos av slavjägarna, strypa sina barn för att bespara dem ett liv i slaveri. I Nordcarolina var det vid 200 dollars plikt förbjudet att lära en neger läsa. Dessa och andra upprörande saker framdrogos i ljuset, och allt starkare blev i nordstaterna det parti, som fordrade slaveriets upphävande. Också minskades vid varje presidentval rösterna för sydstaternas män, tills slutligen år 1860 för första gången till president valdes en nordstaternas man, *Abraham Lincoln*.

Lincoln var son av en nybyggare från *Kentucky* och hade, liksom Benjamin Franklin, kommit sig upp ur de torftigaste omständigheter. Han arbetade som dräng på olika nybyggarfarmer och som fraktkarl på Mississippi. I *Illinois*, dit han senare inflyttade, höll han handelsbod eller tjänade än som

Abraham Lincoln.
Fotografi.

lantmätare än som postmästare. Under tiden förvärvade han sig på egen hand oavbrutet kunskaper, särskilt i lagfarenhet, och bosatte sig som sakförare i Illinois' huvudstad. Han blev snart en ansedd man, varjämte hans redbarhet och glada lynne förskaffade honom många vänner. Redan vid 25 års ålder invaldes han till medlem av Illinois' lantdag samt senare till dess ombud i kongressen i Washington.

I slavfrågan uppträdde Lincoln oförfärat emot slaveriet och utvecklade en så hög grad av kvickhet, mod och vältalighet, att nordstaternas parti uppställde honom som sin man vid presidentvalet 1860, där det oerhörda inträffade, att nordstaterna segrade med betydlig röstövervikt. På resan från Illinois till Washington våren 1861 möttes den nye presidenten vid varje järnvägsstation av glatt upprörda folkskaror, som hälsade honom med fanor och tal: alla insågo, att en allvarsam kamp förestod, och alla gladdes över att i denna kamp hava till ledare den sanningsälskande och ståndaktige Abraham Lincoln.

Sydstaternas parti hade i all stillhet förberett sig på denna utgång av presidentvalet. Arméns officerare voro mestadels hemma från södern och biträdde dess sak, och under hand hade statens kassor och vapenförråd dit överförts. Om södern bildade ett särskilt förbund med egen lagstiftning, så kunde förbudet mot negerinförsel från Afrika upphävas och slavarnas antal mångdubblas och därmed även söderns bomullsproduktion och rikedom. Innan Lincoln ännu hunnit tillträda sitt ämbete, förkunnade sydstaterna sitt utträde ur Förenta staterna. Till huvudstad utsågo de *Richmond* i Virginien och till president *Jefferson Davis* [djäff'rsön devis], f. d. krigsminister, en djärv och klok man. Överbefälhavare blev general *Robert Lee* [li], en skicklig och erfaren fältherre, och under raska strövtåg erövrades magasin och fästningar ända fram till Potomacflodens södra strand.

Då Lincoln höll sitt inträde i Vita huset i Washington, tänkte han ingalunda på en så genomgripande reform som slaveriets upphävande. När sydstaterna begynte krig, för-

klarade han endast, att varje stat, som egenmäktigt utträdde ur förbundet, var saker till uppror och skulle bestraffas. Emedan den stående armén var obetydlig, kallades till en början under vapen 75 tusen lantvärnstrupper för tre månader och strax därpå 80 tusen frivilliga för den tid kriget varade. Så snart kongressen hunnit sammanträda, begärde Lincoln 400 millioner dollars och 400 tusen man; kongressen beviljade 500 millioner dollars och 500 tusen man, och så stor var den allmänna ivern, att så gott som hela detta uppbåd fylldes av frivilliga. När de första regementena hunnit uppsättas och drogo genom New York söder ut, bröto folkets känslor fram, i det man omfamnade varandra, man knöt sina händer, man snyftade och grät; Washingtons och Franklins verk skulle ej få av söderns slavbaroner förstöras!

Kriget (1861—65). Nordstaternas befolkning var överlägsen till antal, men likväl ledo deras arméer i början betydande nederlag, och över Potomacfloden hotade fienderna själva Washington; så överlägsna voro under Davis' ledning sydstatsmännens erfarenhet, förmåga och tillgångar. Lincoln var ej förfaren i krigföring, och hans generaler kunde icke mäta sig med Lee och måste avsättas den ene efter den andre. Visserligen tillbakadrevos sydstatsmännen över Potomac, men varje försök att angripa Richmond misslyckades. Allt blodigare blevo drabbningarna; förbittringen och dödsföraktet växte: de ovana soldaterna förstodo ej att skydda sig, och efter de större slagen räknade man sammanlagt 30, 40, ja 60 tusen dödade och sårade. Det var stora offer men också en stor sak, och Lincoln ryggade ej tillbaka. Med kongressens bifall förkunnade han, att, om ej sydstaterna innan 1 jan. 1863 nedlagt vapen, alla deras negerslavar skulle förklaras fria utan ersättning, vilket ock skedde. Av de slavar, som lyckades rymma till norden, bildades negerregementen, som vid krigets slut uppgingo till 180 tusen man, och allt flera av söderns plantager blevo öde av brist på arbetskrafter.

Överste Shaw med Nordstaternas första negerregemente under slavkriget.
Relief i Boston av Augustus St. Gaudens.

Brytningen var ohjälplig. Det blev en kamp på liv och död, som fortsattes med stigande förbittring år efter år.

Kriget fördes även till sjöss. Nordstaterna, som i början ägt blott tre krigsdugliga skepp, hade redan inom ett år en flotta på 264 krigsfartyg, som snart ökades till 671, och begynte nu blockera sydstaternas kuststäder. Men icke heller sydstaterna voro overksamma. Den 8 mars 1862, när en avdelning av nordstatsflottan låg utanför Virginiens kust för att även från sjösidan hota Richmond, framångade från sydstaternas sida ett fartyg av ny modell, »Merrimac», som hade en stark ramm i bogen och var beklätt med ett tak av pansarplåt, från vilket fiendens kanonkulor maktlöst återstudsade. Den närmaste fregatten fick den skarpa rammen i sidan och sjönk,

John Ericsson.
Samtida litografi.

en annan sköts i brand och flög i luften, en tredje undergick samma öde som den första, och blott det inbrytande mörkret räddade hela flottiljen från undergång. Telegrafen spred hastigt budet om olyckan, och överallt i nordstaterna väntade

man med oro utgången av den följande dagens strid. Då nalkades i morgongryningen ett sällsamt fartyg. Ovan vattenytan höjde sig blott ett lågt däck, knappt en fot högt, med ett vridbart torn, ur vilket tvenne kanonmynningar gapade. Ingen människa syntes på däcket; ur en kort pipa i aktern framvirvlade röken, och i fören fladdrade stjärnbaneret. Det var »Monitor» (Varnaren), byggd av den ryktbare svenske ingenjören *John Ericsson.* Med möda hade han förmått kongressen i Washington att giva sitt bifall till fartygets byggande, och erfarna sjömän hade skakat på huvudet åt hans nyheter. Den 6 mars gick Monitor av stapeln och uppträdde nu den 9 på krigsskådeplatsen. Gång på gång rände Merrimac sin fruktansvärda ramm mot Monitor, men denna vek behändigt undan och gav under tiden skott på skott ur sina kanoner, som voro av tillräckligt grov kaliber för att genomtränga även Merrimacs pansartak. När slutligen Merrimacs ramm träffade Monitor, gick den av utan att göra minsta skada. Efter tre timmars strid måste den illa medfarna Merrimac söka hamn, och nordstaternas flotta var räddad. Sedan sålunda Ericssons uppfinning bestått provet, byggde man allt flera pansarfartyg och monitorer, och en ny tid uppstod i sjökrigets historia. Nordstaternas flotta blev slutligen så talrik, att den kunde blockera hela kusten från Potomacfloden ända till Mexikos gräns, varigenom bomullsutförseln avspärrades och denna huvudkälla till sydstaternas rikedom utsinade.

Även till lands begynte segern luta åt nordstaternas sida. Lincoln hade äntligen funnit en duglig fältherre i den tappre men hänsynslöse general *Ulysses Grant*, som i sydväst, vid det avlägsna Mississippi, intog det ena fästet efter det andra utmed flodens strand och slutligen vid dess mynning *New Orleans*, Louisianas huvudstad: hela det väldiga flodområdet var i nordstaternas våld. Därmed voro sydstatsmännen instängda från alla håll: i väster Mississippi, i söder och öster kustblockaden, i norr Potomac- och Ohio-floderna. Genom en gemensam ansträngning av alla krafter förde nu Lincoln

den stora saken till seger. Grant kallades som högste befälhavare till huvudarmén vid Potomac för att från norr föra den mot Richmond, medan hans underfältherre, general *Sherman*, med Mississippiarmén framträngde söder ifrån och flottan vid Virginiens vikar landsatte en häravdelning öster om Richmond. Men Lee var en mästare i försvarskriget. »Vi ha nu kämpat den hårdaste kamp i sex dagar», skrev Grant i maj 1864 till Lincoln, »och jag föreslår, att vi fortfara på samma vis, om det också skulle vara hela sommaren.»

I själva verket räckte kriget ej blott sommaren igenom utan även hösten och vinten. Jefferson Davis måste utskriva hela den stridbara befolkningen: södern var som ett enda krigsläger, och från 14—60 års ålder fanns ingen vit man, som ej kallats under fanorna. Till och med negrer instuckos i den armé, som kämpade för negerslaveriet. Penningar indrevos med de hårdaste medel, och styrelsen urartade till ett verkligt skräckvälde. Först när Sherman bemäktigat sig Georgiens städer, järnvägar och förråd, varibland tusentals osålda bomullsbalar, samt genom Syd- och Nordcarolina raskt framträngde mot Richmond, först då voro söderns krafter uttömda. Söndagen den 2 april 1865, medan Davis satt i kyrkan i Richmond, fick han ett telegram från Lee från armén, att Richmond ej längre kunde försvaras. Han bleknade; han hade ej tänkt sig slutet så nära. Med hela sin styrelse flydde han till det inre av Virginien, medan i Richmond magasin stuckos i brand och broar, utanverk och pansarfartyg sprängdes i luften; hela kvarter uppgingo i lågor. Så slutade slavbaronernas förbundsrepublik (2 april 1865). Dagen därpå besattes staden av några negerregementen. Även presidenten Lincoln infann sig, enkel som alltid; han uppträdde till fots, utan följe, med en av sina söner, en halvvuxen gosse, vid handen, och mottogs med ett omätligt jubel av negrerna, som vördade Lincoln som en fader: männen föllo under glädjetårar på knä, och kvinnorna upplyfte sina barn och välsignade honom. Den 9

april kapitulerade Lee med de brutna kvarlevorna av söderns armé.

Därmed slutade det blodigaste inbördeskrig historien känner. De stora arméerna upplöste sig, och soldater och officerare inträdde som fredliga medborgare i sina förra sysselsättningar. Stående arméer hålla amerikanarna icke.

Lincolns död. Från Richmond återvände Lincoln till Washington, där det stora arbetet med förbundsregeringens återställande och ordnandet av negrernas frihet förestod. Men det var ej Amerika förunnat att därvid ledas av Lincolns säkra hand. Den 14 april 1865 var presidenten jämte general Grant inbjuden till teatern i Washington. General Grant hade emellertid begivit sig till armén, och presidenten satt i sin loge endast med sin hustru och en av sina vänner Stycket hade redan börjat, då en fanatisk sydstatsman, en för detta skådespelare vid namn Booth, inträdde i logen, drog fram en pistol och sköt Lincoln bakifrån igenom huvudet, högg till den bredvidsittande vännen med en kniv och med ett hopp svingade sig från logen ned på scenen. Mördaren höjde armen, som om han spelat en roll på teatern, och ropade: Sic semper tyrannis! [Så må det gå med varje tyrann!] Därpå försvann han emellan kulisserna och undkom genom en bakdörr, där en sadlad häst stod i ordning och väntade. Bestörtningen och sorgen å teatern var obeskrivlig. Presidenten kom ej mera till sans och avled följande morgon. Mördaren blev senare gripen jämte flera medsammansvurna, blinda fanatiker, som velat röja ur vägen Lincoln, Grant och alla nordstaternas ledande män, som om man genom lönnmord kunde rädda ens en rättvis sak, än mindre då en förlorad.

Lincoln dog i andra månaden av sitt andra presidentskap, vid 57 års ålder. Liket fördes till Illinois, samma färd, ehuru i motsatt riktning, som presidenten fyra år förut anträtt till Vita huset under folkets jubel. Utom Förenta staternas förste president har ingen varit så älskad och beundrad

som Lincoln, och rörande var att se folkets sorg under likfärden. Hans bildstod är upprest på Lincoln square i Washington.

Davis, som av folket misstänktes för delaktighet i mordanslaget på presidenten, blev längre fram på våren upptäckt, gripen och satt i fängelse. Men då man ej fann bevis emot honom, blev han frigiven och fick del i den allmänna förlåtelsen.

Lincolns död medförde ingen förändring i sydstaternas läge. De måste inträda i förbundet, och negrerna förblevo fria och likställdes inför lagen med de vita. Men ännu hava de ingalunda förvärvat jämlikhet med de vita i bildning, kunskaper och samhällsställning.

Efter inbördes kriget hava Förenta staterna gjort storartade framsteg i handel och industri, vilket visade sig år 1876, då de med en världsutställning i Filadelfia firade sitt hundraårsminne.

Februarirevolutionens tid.

Februarirevolutionen i Paris. *Ludvig Filip* (1830—48), en klok och världserfaren men egennyttig monark, hade genom den förmögna borgarklassen kommit till makten och stödde på den sin regering, varför han också kallats »borgarkonungen».

Under denna tid uppstod i Frankrike som i England en storindustri med fabriker och järnvägar, och borgarklassen arbetade sig upp till stort välstånd. Konungen själv förvärvade sig en betydande förmögenhet, som han till stor del placerade i England. I deputeradekammaren, till vilken man var valberättigad blott med en årlig skatt av minst 200 francs och valbar med 500 francs, rådde i följd av denna valordning borgarklassens män. De stiftade lagar till sin förmån, skyddade sin industri med höga tullar och mottogo av regeringen ämbeten, pensioner och mutor, medan arbetarna levde i samma

Guizot.
Samtida litografi.

elände som i England. Då dessa saknade valrätt, lyssnade de desto begärligare till socialisterna, som ville störta hela det borgerliga samhället över ända. Förgäves yrkade en och annan deputerad, som *Thiers*, på en utsträckning av valrätten. Konungens förste minister, *Guizot* [gisåʹ], en protestant av borgerlig härkomst, framstående historieforskare och lärd och personligen redbar och oegennyttig, hade intet öga för de lägre klassernas nöd och ansåg valreformen

Lamartine.
Samtida litografi.

olämplig, och majoriteten i kammaren förkastade den med 252 röster mot 154. »Här lönar sig ej för oss att tala», utbröt då en av minoriteten, »här hör man oss ej. Nåväl, vi skola öppna fönstren, så att folket kan få höra oss.» Men Guizot, som ej liksom Polignac 1830 överträtt lagen, ansåg sig som ministrarna i Storbritannien kunna störtas endast genom kammarens majoritet: och på den var han säker.

Då anordnades över hela landet »reformbanketter», politiska festmåltider, vid vilka talarna angrepo regeringen och med glaset i hand utbragte skålar för valreformen, för friheten och stora revolutionen, medan den övliga skålen för konungen bortlämnades. Somliga talare voro republikaner, såsom poeten *Lamartine* [lamartinn'], andra socialister, som den unge skriftställaren *Louis Blanc*. För varje bankett blevo talarna hetsigare. Arbetarna kunde ej deltaga i de dyra festerna, men de läste talen i sina tidningar, och jäsningen växte.

Reformbanketterna hade förut hållits i landsorten, men år 1848 var en bankett annonserad i själva Paris den 22 februari klockan 12 på dagen. Den förbjöds av regeringen. Folkmassorna, som samlat sig på platsen utanför festlokalen, blevo uppbragta och satte sig i rörelse. Studenter, polytekniker och arbetare i blusar drogo kring gatorna och ropade: »Ned med Guizot! Leve valreformen!» Till natten lägrade massorna sig vid stora eldar på bulevarderna och i Tuileriesträdgården. Den 23 på morgonen utkommenderades trupperna för att skingra dem, men nationalgardet, ehuru det mest bestod av borgarklassens män, trädde emellan och hindrade dem att giva eld; arbetare och soldater skakade hand, och hela truppskaror ropade: »Ned med Guizot!» Konungen blev nu bestört. Men han hade ej mod att genom strängare order åt trupperna tvinga folket att rätta sig efter samhällets lagar utan kallade till sig Guizot och gav honom avsked: emot all parlamentarisk ordning fick en minister, som hade majoritet i kammaren, avgå på grund av ett gatutumult. Blek och med återhållen sinnesrörelse meddelade Guizot själv i kammaren sitt fall. Det var eftermiddagen den 23. Med ilbud spriddes underrättelsen kring staden, folket jublade, bulevarderna illuminerades, och upploppet tycktes lägga sig.

Men härmed voro ej folkets ledare nöjda, allra minst socialisterna. På kvällen den 23 samlade de en skara blusmän, somliga med sablar och gevär, andra med facklor och lyktor i trikolorens färger, och drogo till utrikesministeriets palats,

Marie-Amelie, Ludvig Filips gemål.
Målning av Winterhalter. Museet i Versailles.

där Guizot hade sin bostad, för att skymfa den fallne ministern. Vaktposten utanför, som ville skingra dem, förolämpades, ett skott avsköts, om från hopen eller vakten vet man ej, och soldaterna svarade med en salva, som sträckte femtio personer till marken. Bestört vek hopen tillbaka, men ledarna ordnade liken på en forvagn, som körde genom gatorna. Ett barn ur folket, blekt, med en brinnande fackla i handen, stod framme på vagnen, medan bakom liken en arbetare svängde en fackla och skrek: »Hämnd, hämnd, man mördar folket!» Och från gatorna ljöd till svar: »Till vapen, till vapen!» Vid midnatt hördes dånet av hackorna mot gatuläggningen och fallande träd på bulevarderna: det var barrikaderna, som reste sig. Stormklockan rördes, vapenbutikerna plundrades, och på morgonen den 24 februari var Paris i full revolution.

Under natten hade Ludvig Filip utnämnt Thiers till minister; det var för sent. På barrikaderna ropades redan: »Leve republiken!» här och där syntes socialismens röda fana, och vid middagstiden trängde folket fram mot Tuilerierna. Ludvig Filip förstod, att han spelat ut sin roll. Med sin gemål under armen steg han nedför en sidotrappa i Tuilerierna och gick genom trädgården till porten, där tvenne täckta karosser väntade, som förde dem oskadda ur staden. En timme därefter inträngde folket i det oförsvarade palatset, förstörde den orléanska familjens möbler, kastade vaser och lyxartiklar ut genom fönstren och släpade tronen till Bastiljplatsen, där den uppbrändes vid foten av Julikolonnen.

Samtidigt hade deputeradekammaren, dit skaror av larmande blusmän inträngt, utsett en republikansk styrelse med *Lamartine* i spetsen; den nya styrelsen begav sig genast till Hôtel de ville, där folkhoparna ytterligare valde *Louis Blanc* och andra av sina män, varefter på kvällen republiken utropades från balkongen till Hôtel de ville (24 februari). Några timmar hade varit nog för att störta borgarkonungens egennyttiga styrelse. Ludvig Filip med sin familj räddade sig till England, där han senare avled.

Den andra franska republiken (1848—52). Den nya styrelsens första omsorg var att på alla husmurar och fanor låta skriva orden: »Frihet, jämlikhet och broderlighet.» Allmän rösträtt infördes, och en nationalförsamling inkallades till början av maj att utarbeta en republikansk statsförfattning.

Men arbetarna, som genomfört revolutionen, voro ej nöjda härmed. Den 25 februari på morgonen uppryncktes dörren till den sal, där den nya styrelsen satt, och en arbetare, uthungrad och blek, inträdde med gevär i hand, stötte dess kolv i salsgolvet och fordrade i folkets namn, att republiken skulle erkänna dess rätt till arbete, allt medan hopar av hotfulla, beväpnade figurer skockades på torget utanför. Medan Lamartine, som icke gillade socialismen, begynte ett av sina långa vackra tal, drog Louis Blanc mannen avsides och nedskrev på ett papper följande upprop: »Republiken förpliktar sig att förskaffa arbetarna livsuppehälle genom arbete och erkänner, att de måste sammansluta sig i föreningar för att tillförsäkra sig resultatet av sitt arbete.» Detta upprop trycktes och offentliggjordes: republiken hade övertagit som uppgift att grundlägga det nya socialistiska samhället.

Nu inrättades ett *arbetarparlament;* i det vackra *Luxembourgpalatset* sammanträdde arbetare, inför vilka Louis Blanc som ordförande framlade sina reformplaner. Staten inköper järnvägarna, bergverken och en del fabriker, vilkas arbetare göras till delägare i affären. Dessa, vart fack för sig, bilda föreningar och driva gemensamt fabriker av samma slag. Arbetslönerna bestämmas av fackföreningarna. En del av vinsten avlägges till hjälpkassor, resten fördelas mellan arbetarna. Uppstår brist inom något fack, så träda de andra in med understöd från hjälpkassorna, som i övrigt tjäna sjuka, skadade eller ålderdomssvaga. Sedan staten givit föredöme, följes det efter hand frivilligt av enskilda fabriksägare, tills arbetareländet försvunnit ur världen. Sådana voro Louis Blancs planer; att börja med stiftade han arbetarföreningar; den första

verkstad efter hans mönster grundlades av två tusen skräddare från Paris, som under revolutionen blivit arbetslösa. Deras föredöme följdes av snickare, murare, smeder, över hundra föreningar, vilka fortbestodo även efter revolutionen som det bästa resultatet av Louis Blancs arbete.

Den nya styrelsen ansåg hans planer orimliga och lämnade dem utan avseende. Då emellertid arbetarna fordrade, att staten skulle anskaffa arbete åt varje arbetare, inrättade man, utan att fråga Louis Blanc och arbetarparlamentet, s. k. *nationalverkstäder*, där varje arbetare hade rätt till anställning mot en dagspenning av 2 francs, en efter dåtida förhållanden måttlig lön. Revolutionen hade gjort många arbetare brödlösa, och ännu samma dag anmälde sig 5,000 personer. Från landsorten strömmade äventyrare och lös folk till Paris. I slutet av februari uppgick de inskrivnas antal till 17, i mars till 50, i maj till 100 tusen. Dessa »nationalverkstäder» voro emellertid inga fabriker, där säljbara varor förfärdigades; det enda man anordnade var stora, för det mesta onyttiga jordgrävningsarbeten i Paris och dess parker. Fördelade i kompanier och brigader under självvalda ledare drogo arbetarna varje morgon sjungande och skrattande genom gatorna till sitt arbete: att uppkasta diken, genom vilka intet vatten skulle rinna, och vallar, som blott tjänade dem till sittplats för att spela kort eller läsa tidningar. Resten av dagen tillbragtes på värdshusen med att diskutera omogna socialistiska läror. Även dugliga arbetare lockades av detta dåliga föredöme, och en mängd skilda fabriker måste stängas av brist på arbetare, medan antalet i nationalverkstäderna växte. Snart kunde arbete givas endast var fjärde dag, då halvannan franc erlades för varje mellanliggande vilodag. Intill medlet av juni hade nationalverkstäderna kostat fjorton miljoner francs, dryga utskylder måste påläggas folket, och de skattdragande bönderna, som alls icke begärt någon revolution, uppretades mot republiken, som underhöll dagdrivarna på bekostnad av dem, som verkligen arbetade.

Från gatstriderna i juni 1848.
Litografi

Medan Paris var i full revolution, hade prefekter och märer i departementen upprätthållit ordningen, så att vid valen till nationalförsamlingen de sansade fått överhand. Församlingen, som sammanträdde i Paris den 4 maj 1848, tog snart itu med nationalverkstäderna, där nu 120 tusen voro inskrivna. Till en början avskedades de yngre arbetarna mot tjänst i armén, vid järnvägsbyggnaderna i departementen eller i de enskilda fabrikerna, varjämte 11 millioner francs anvisades till understöd åt arbetarnas föreningar och verkstäder. I nationalverkstäderna uppstod häröver allmän förtrytelse, och när nu i nationalförsamlingen föreslogs deras omedelbara stängning, uppstod en fyra dagars barrrikadstrid, 23—26 juni 1848, en fruktansvärd kamp mellan arbetar- och borgarrepublikerna.

Från förstäderna framträngde arbetarna till mitten av staden; på varje barrikad hissades den röda fanan. Nationalförsamlingen beklädde den energiske general *Cavaignac* [ka-

vanjack'] med diktatorisk makt. Han samlade alla trupper kring Tuilerierna och gick därifrån steg för steg framåt, medan förstärkningar anlände från departementen. Trupperna, som förstodo, att de stredo mera mot äventyrare än verkliga arbetare, utvecklade den största tapperhet. Panteon togs tillbaka med storm, och trakten kring Hôtel de ville rensades. Ärkebiskopen av Paris begav sig jämte några av nationalförsamlingens medlemmar till arbetarna för att medla fred: de blevo nedskjutna. Barrikad för barrikad, gata för gata måste tagas, tills den 26 på kvällen det sista förstadskvarteret bombarderades och stormades. De dödas antal har aldrig blivit utrönt: ej mindre än sju generaler stupade, medan fyra tusen tillfångatagna förvisades till Algeriet eller Cayenne. Louis Blanc och andra socialistledare hade redan före striden landsförvisats. General Cavaignac, en redbar republikan, nedlade nu sin diktatur men blev av nationalförsamlingen tills vidare ställd i spetsen för styrelsen.

Den socialistiska republiken hade visat sig outförbar: det är ej med våld utan på de fredliga reformernas väg, som en bättre samhällsordning grundlägges.

Prins Ludvig Napoleon Bonaparte, son till den forne konungen av Holland, var numera främste arvtagaren till den store kejsarens anspråk. Landsflyktig än i Italien, där han deltagit i carbonaris revolutioner, än i England eller Schweiz, återvände han efter februarirevolutionen till Frankrike. Ingenting i hans yttre påminde om Napoleon I: hans stora vaxade mustascher, de små halvslutna ögonen, hans uppskjutna skuldror, långa ben och vacklande gång: allt gjorde intryck av en obetydlig person. Men bakom detta yttre dolde sig en okuvlig ärelystnad: från sin tidigaste ungdom trodde han orubbligt på sin framtid såsom den napoleonska ättens huvudman.

När nu nationalförsamlingen utarbetat den nya statsförfattningen, enligt vilken presidenten skulle väljas på fyra år med allmän rösträtt, så röstade republikanerna på Cavaignac.

Men armén och lantbefolkningen hänfördes av det napoleonska namnets trollmakt; arbetarna, prefekterna i departementen, prästerskapet, som ogillade republiken, alla förenade sig om prins Ludvig Napoleon: nu som efter stora revolutionen skulle en Bonaparte rädda Frankrike från de republikanska oordningarna. Av 7 miljoner röster föllo på Ludvig Napoleon 5,400,000 och på Cavaignac 1,400,000 (dec. 1848). När resultatet tillkännagivits i nationalförsamlingen, framträdde Cavaignac till talartribunen och nedlade sitt ämbete.

BULLETIN DE VOTE

Pour le Président

DE LA RÉPUBLIQUE.

LOUIS-NAPOLÉON BONAPARTE.

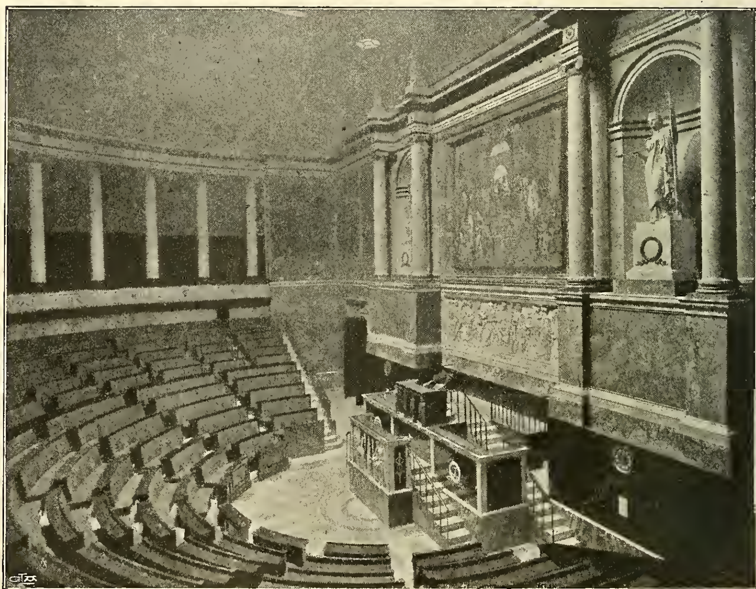
N. CHAIX ET Cie

Röstsedel vid presidentvalet i Frankrike 1848.

Följd av allas blickar steg nu prins Ludvig Napoleon upp på tribunen, där församlingens ordförande förestavade eden: »Inför Gud och det franska folket svär jag att förbliva republiken trogen.» »Jag svär det», upprepade prinsen, och den annars så bullrande församlingen hörde med ljudlös tystnad hans ed.

Knappt kommen till makten, förstod den nye presidenten att överallt vinna inflytande. Han understödde arbetarföreningarna, anlade arbetarbostäder och besökte fabrikerna. Han gjorde resor i departementen, utdelade ordnar och höll

parader; vid regementena i Paris tillsattes bonapartistiska generaler och officerare. Det katolska prästerskapet vanns genom en hjälpsändning till Rom, där påven blivit av revolutionen förjagad. Snart hade ordningen återställts, affärerna blomstrade, och prinsen hade fått vad han önskat: fransmännens gunst.

Nationalförsamlingens sal i Paris.

Enligt statsförfattningen kunde presidenten ej återväljas, och när slutet av hans presidenttid nalkades och nationalförsamlingen vägrade att i denna punkt ändra författningen, så att han kunnat lagligen återväljas, beslöt sig Ludvig Napoleon för en statskupp: skulle han, försynens utkorade, vika för några egensinniga deputerade? Var deras rätt mer laglig än hans? Kvällen till den 2 dec. 1851, den napoleonska lyckodagen, var stor fest hos presidenten, och ingen av hans gäster märkte den minsta oro i värdens kalla och orörliga anlets-

drag. Men på natten, när gästerna gått, gav prinsen sina order. Klockan 5 på morgonen utkommenderades trupperna och besatte nationalförsamlingens palats, tidningarnas tryckerier och huvudpunkterna i staden. Polisbetjänter inträngde i de deputerades hem, hos de ledande männen, bland dem Thiers och Cavaignac, som grepos i sina sängar och arresterades. På morgonen tillkännagåvo tryckta anslag på murarna, att nationalförsamlingen förklarats upplöst; det franska folket kallades att genom allmän omröstning avgöra om en ny författning, som förlängde presidentens uppdrag på tio år. Motstånd var fåfängt. De deputerade, som samlats i en privat lokal för att förklara presidenten avsatt för edsbrott, grepos och bortfördes till kasernerna. Ännu den 4 och 5 dec. sågos enstaka deputerade på gatorna kalla folket till vapen. Men arbetarna brydde sig icke om en republik, som ej var deras egen. De barrikader, som upprestes, togos med lätthet. Ett par tusen personer nedskötos. Trupperna hade de strängaste order, och mången fredlig vandrare föll på bulevarderna för deras skott. Även i departementen nedslogs allt motstånd. Den skickligt planlagda statskuppen hade lyckats.

Nu kallades Frankrike att genom allmän folkomröstning gilla eller ogilla den, och det fanns nog mången, som ogillade. Men om man nu avskedade Ludvig Napoleon, vem kunde då skydda Frankrike för inbördeskriget och den röda socialismen? Dessutom lät prinsen förklara trettiotvå departement i belägringstillstånd, satte inemot hundra tusen personer i arrest, ställde tidningarna under census och förbjöd tryckerierna att trycka nejsedlar. Prefekterna och prästerskapet voro i rörelse. Vid omröstningen erhöll Ludvig Napoleon 7 miljoner ja-röster mot endast 640 tusen nej-röster. Så hade de ständiga revolutionerna försvagat Frankrikes känsla för lag och rätt.

Men de, som på lagens grund gjort motstånd mot stats kuppen, blevo strängt bestraffade. Åttio republikanska deputerade landsförvisades, bland dem Thiers. Enkom tillsatta

Kejsarinnan Eugenie.
Målning av Winterhalter.

krigsrätter dömde inemot 5,000 personer, även kvinnor, till Algeriet och Cayenne, där flertalet omkom, samt halvtannat tusen till fängelserna. När det gällde att befästa sig i makten, hyste Napoleons arvtagare ingen förskoning.

Genom en ny folkomröstning lät prinsen året därpå utropa sig till »fransmännens kejsare» under namn av *Napoleon III* (1852—70). Den 2 dec. 1852 höll han sitt högtidliga intåg i Tuilerierna. Kort därpå förmälde han sig med en förnäm spansk dam, den sköna, modiga *Eugénie de Montijo*, och vid

det andra kejsardömets lysande hov tycktes fransmännen förgäta statskuppen och dess offer.

För att undvika skenet av envälde upprättade Napoleon III en senat och en lagstiftande församling, som dock hade ringa makt. Efter någon tid hemkallades de landsförvista. Kejsaren befrämjade arbetarsaken. Han avskaffade skyddstullsystemet utan att akta på fabriksägarnas rop. Cobden själv hade rest till Paris för att från Storbritanniens sida överlägga om ett frihandelsfördrag med ömsesidiga tullnedsättningar, så att ej blott Frankrikes varor skulle billigt få försäljas i England utan ock engelska i Frankrike. Även med andra makter ingingos handelsfördrag, med samma lyckliga påföljd för Frankrike som Peels reformer för England. Bland franska företag utom Frankrike under Napoleon III:s tid är det märkligaste *Suezkanalen*, som med stora högtidligheter invigdes år 1869.

Samma makter, som vid Napoleons fall förklarat familjen Bonaparte för alltid förlustig Frankrikes tron, hade vid det nya kejsardömets upprättande skyndat sig att erkänna det. Men tsar Nikolaus I, den heliga alliansens skyddsherre, kallade honom i sina brev icke min bror eller kusin, som mellan monarker är bruk, utan blott »min vän». Visserligen förklarade Napoleon: »Det andra kejsardömet är freden» men tillade hemlighetsfullt, att hans uppgift vore att nedslå vad som återstod av den heliga alliansens anda. Man kallade honom »Sfinxen vid Seinen», och i Tuilerierna aktgåvo makternas sändebud på varje ord från hans mun och varje min i hans orörliga ansikte.

Revolutionen i Tyskland. Som en stormvind gick revolutionen från Frankrike ut över Europa, bortsopande för ögonblicket de oinskränkta monarkierna med deras poliser och censorer både i Tyskland och Italien.

I *Preussen* höllos överallt folkmöten, där man begärde lantdag, allmän rösträtt, tryckfrihet och andra politiska rättigheter. Berlin kom i en sådan jäsning, att konungen, *Fredrik*

Vilhelm IV (1840—61), Fredrik Vilhelm III:s och Luises äldre son, huru högt han än tänkte om det envåldiga konungadömet av Guds nåde, dock slutligen biföll till de påyrkade reformerna (18 mars 1848). Jublande skyndade berlinarna till slottet för att tacka konungen, som visade sig på balkongen. Men en del folkledare, ej nöjda med det vunna, hetsade nya fientliga skaror mot slottet. Av en händelse avlossades från soldaternas led två skott i luften. I ett nu var ställningen förändrad. Folket ropade: »Förräderi!» Skarorna skingrade sig, vapenbutikerna plundrades, Berlin fylldes av barrikader, och en vild strid begynte, som fördes till långt in på följande natt. Trupperna hade redan överhand, då konungen, uppskakad av blodsutgjutelsen i sitt trogna Berlin, gav order om reträtt. Men folket förde de fallna barrikadkämparnas lik, smyckade med blommor och grönt, i procession förbi slottet, där konungen ropades ut på balkongen och, med den halvt vanmäktiga drottningen vid sin arm, med blottat huvud måste betyga sin aktning för de fallna.

Nu sammanträdde en preussisk nationalförsamling i Berlin för att utarbeta den nya statsförfattningen. Men konungen hade redan ångrat sina eftergifter och fick understöd av de adliga godsägarna och ämbetsmännen, medan församlingen uppställde de mest överdrivna fordringar med hjälp av folket i Berlin, som larmande omgav dess lokal. Redan förestod ett skräckvälde, då konungen återkallade trupperna till staden och upplöste församlingen med militärmakt. Berlin gjorde ej minsta motstånd: de trogna preussarna hade återgått till sin vanliga lydnad för överheten. Men av egen maktfullkomlighet inrättade konungen därpå en lantdag i Preussen, dock efter en valordning utan allmän rösträtt, med företräde för adel och godsägare. Denna författning gäller sedan jan. 1850 ännu i Preussen; även censuren har senare avskaffats.

Liksom i Preussen så utbröto ock i Tysklands övriga stater häftiga revolutioner, som för några månader kommo furstarnas troner att vackla och tvungo dem till politiska reformer.

Under tiden sammankommo i riksstaden *Frankfurt am Main* i mars 1848 framstående män från alla Tysklands stater och anordnade allmänna val till en gemensam nationalförsamling: alla, som talade tyskt språk, skulle tillhöra *ett* tyskt rike, där nationen genom sin riksdag kunde själv bestämma sina öden; det nya rikets författning skulle nationalförsamlingen uppgöra. Furstarna, som befunno sig mitt i revolutionen, vågade ej förbjuda valen, och i maj sammanträdde församlingen i Paulskyrkan i Frankfurt. Den bestod av Tysklands mest framstående vetenskapsmän, historieforskare, rättslärda och skriftställare, ty i Tyskland stodo vetenskaperna högre än annorstädes, medan industrien och det praktiska livet tillbakasatts. Överläggningarna blevo både rundliga och grundliga. Man tillsatte en finansminister utan finanser, en krigsminister utan armé, en utrikesminister utan utrikespolitik och en inrikesminister utan makt, eftersom de särskilda staterna ej aktade hans påbud. Efter ett års tvister enades man äntligen om att Tyskland borde vara ett ärftligt kejsarrike, vars krona, med förbigående av det katolska Österrike, skulle erbjudas åt det protestantiska Preussen. En högtidlig klockringning i alla Frankfurts kyrktorn förkunnade dessa beslut, liksom om det Tyska riket därmed varit färdigt (mars 1849).

Nu sändes en deputation till Berlin. Men skulle Fredrik Vilhelm IV av Guds nåde, av Hohenzollrarnas urgamla fursteätt, mottaga en krona av revolutionens hand? Så gärna han än bleve kejsare, svarade han dock, att det kunde ske endast med de övriga furstarnas bifall. Men dessa hade redan övervunnit revolutionen i sina stater. Österrikes kejsare vägrade genast, likaså konungarna i Bäjern, Sachsen, Hannover och Württemberg. Nedslagna avreste nu de flesta deputerade från Frankfurt, varefter de kvarblivna skingrades med militärmakt.

Så hade även den tyska revolutionen misslyckats. Förgäves sökte Fredrik Vilhelm IV efteråt förmå furstarna att taga saken om hand och upprätta ett tyskt rike; förgäves bad han

om kejsar Nikolaus' bemedling: avvisad och förödmjukad, måste han godkänna, att Tyska förbundet återställdes i sitt gamla skick.

Under tiden hade förbundets mäktigaste furste, kejsaren av Österrike, häftigare än någon av de andra ansatts av revolutionen.

Vid första rykte om händelserna i Paris hade Metternich givit polisen befallning att arrestera envar, som talade därom på offentliga platser, medan censorerna hade order att ej låta tidningarna nämna ett ord därom; det var hans metod att hindra revolutionens läror att sprida sig i Österrike. Men sinnena kommo blott så mycket häftigare i rörelse, och från alla samhällsklasser bestormades ministrarna med böneskrifter om en friare styrelse. Metternich svarade med förnäm nedlåtenhet, att han de närmaste veckorna var upptagen av viktigare ärenden: han kunde ej tro, att de goda wienarna skulle börja revolution. Men den 13 mars bröt den ut med sådan styrka, att Metternich bestört flydde ur staden: i tätt sluten vagn reste den fallne ministern genom Tyskland och undkom till England, medan en handfull studenter och arbetare övertogo makten och begingo de största överdrifter. Kejsaren, Frans I:s son, *Ferdinand I* (1835—48), en beskedlig men trög och inskränkt monark, uppskrämdes av de ständiga gatutumulten och tog, under en promenad utom staden, till flykten och begav sig till Innsbruck i det trogna Tyrolen: endast vapenmakt kunde bringa Wien till sans och ordning.

Från rikets huvudstad gick revolutionen med våldsamma skakningar även genom dess delar. Dess många nationer, *tscheckerna* i Böhmen, *magyarerna* i Ungern, *slaverna* i Kroatien och Slavonien, fordrade högljutt var för sig självstyrelse med egen lantdag, medan *italienarna* i Lombardiet och Venetien avföllo till Italien: den gamla habsburgska monarkien knakade i sina fogar.

Men ännu höll den ihop; troget bistodo de österrikiska adelssläkterna sitt furstehus i faran. Alla trupper, som kunde undvaras annorstädes, sammandrogos under befäl av furst

Windischgrätz utanför Wien, som intogs med stormande hand (31 oktober 1848). Nu följde blodiga bestraffningar, och Ferdinand I, som ej ville vara med om dem, nedlade sin krona till förmån för sin brorson, den adertonårige *Frans Josef*, som ännu regerar i Wien. Obekymrad om de stora världshändelserna, tillbragte Ferdinand sin återstående levnad i Prag.

Den unge kejsarens första uppgift var att återförena Ungern med riket.

Ungrarnas frihetskamp. Sedan gammalt hade ungrarna självstyrelse med egen lantdag och armé men hade vid revolutionens början vunnit ökade rättigheter, som gjorde dem ganska oberoende av Österrike. Efter kejsar Ferdinands tronavsägelse återtog regeringen i Wien sina medgivanden för att förena alla monarkiens länder under samma lag: så skulle Ungern åter ställas under riksregeringen. Men Ungern vägrade att erkänna kejsaren och förklarade, att Ferdinand fortfarande var ungersk konung. Då beslöt Österrike att med vapenmakt betvinga de stolta magyarerna. I december 1848 inryckte furst Windischgrätz i Ungern och intågade på nyåret i Budapest, därifrån den ungerska lantdagen och ministrarna flytt över Theiss till *Debreczin*. Medan nu tidningarna i Wien redan förkunnade »fälttågets ärorika avslutning», uppträdde i Debreczin den eldige talaren och folkledaren *Ludvig Kossuth*, en ungersk advokat och tidningsman. Han satte ny fart i försvaret, och medan kanongjuterier och krutbruk arbetade, strömmade från alla håll den beridna, skjutkunniga och tappra ungerska nationen till fanorna. Bland dess officerare utmärkte sig framför andra en ung bergsingenjör och kemist, *Görgey*, ej ännu trettio år gammal. I en rad av segrar drev han österrikarna över Donau, intågade i Pest och tog dess syskonstad Buda med storm. Furst Windischgrätz återkallades från befälet, men även hans efterföljare blevo besegrade. Hela Europa följde med deltagande den ungerska nationens storartade kamp

till sin frihets försvar mot den österrikiska envåldsregeringen.

Vid budskapet om Görgeys segrar tog Kossuth i Debreczin ett ödesdigert steg. Inför den församlade lantdagen, som sammanträdde i stadens huvudkyrka, besteg han predikstolen och förklarade i ett glödande tal »huset Habsburg herraväldet förlustigt och för evärdeliga tider bannlyst ur Ungern». Med höjd röst tillade han: »Amen, ske alltså!» Och från alla håll svarade de lättantändliga magyarerna: »Amen!» Härmed var Ungern en oberoende republik, om man ock ej vågade öppet förklara republiken, och i juni 1849 höll Kossuth sitt högtidliga intåg i Budapest. Men varken magnaterna, hären eller lantbefolkningen voro republikanskt sinnade. Görgey blev missnöjd och visade Kossuth öppen ohörsamhet. I själva verket var Ungern det habsburgska huset troget, blott det fick behålla sin självstyrelse.

Även utlandets hållning förändrades nu. Kejsar Nikolaus I, alla furstars mäktige beskyddare mot revolutioner, sände över Karpaternas bergspass en här till Frans Josefs hjälp, medan väster ifrån nya österrikiska härar anryckte under den grymme baron *v. Haynau*. Budapest återerövrades, och på nytt flydde Kossuth och lantdagen över Theiss. Kossuth ville kalla den magyariska nationen man ur huse till ett förtvivlat folkkrig mot inkränktarna. Men Görgey, en mera behärskad natur, hade efter en mästerlig marsch förenat spillrorna av den ungerska hären på andra sidan Theiss och övertog nu makten. Den 13 augusti 1849 förde han sin armé inom de ryska linjerna och kapitulerade vid byn *Vilagos*. För att rädda sina tappra krigare från en gagnlös undergång utsatte han sig för sina hetlevrade landsmäns beskyllningar för förräderi, en misstanke som, huru grundlös den än är, ännu vidlåder hans minne i Ungern. Kossuth flydde till utlandet. »Gud», hade han yttrat, »kan hopa över mig vilka olyckor som helst utom en: den att någonsin bliva huset Habsburgs undersåte.»

»Ungern ligger besegrat för Ers Majestäts fötter», skrev övermodigt den ryske fältherren till tsar Nikolaus.

Nu kom för Ungern efterräkningarnas tid. Landet förlorade sin självstyrelse och blev en provins under Österrike. Ministrar, lantdagsmän, officerare, alla, som ej lyckats fly. grepos och ställdes inför krigsrätt. Somliga skötos eller hängdes, andra instuckos som trossknektar i österrikiska armén, inspärrades i fängelserna eller drevos i landsflykt. Haynaus grymma framfart väckte så stark ovilja i Europa, att den brittiska regeringen tog det ovanliga steget att inför kejsar Frans Josefs regering betyga det engelska folkets ogillande av den upprörande vedergällningen mot ett tappert folk, som kämpat för sin frihet.

Sålunda hade den habsburgsk-österrikiska monarkien gått segrande ur striden. Den kejserliga envåldsregeringen återupprättades i alla dess länder, ingenstädes gjordes motstånd, och det såg ut, som om 1848 års revolution varit förgäves.

Revolutionen i Italien. Under åren 1830—48 hade i Italien uppväxt ett nytt släkte av patrioter, som ville med en gemensam ansträngning av hela nationen avskaffa alla småstater och förena Italien till ett enda mäktigt rike, helst en republik. Deras ledare var *Giuseppe Mazzini.*

Född i Genua av god familj, levde Mazzini största delen av sitt liv som politisk flykting i utlandet, mest i London. I Marseille stiftade han bland landsflyktiga patrioter »Det unga Italien», en hemlig förening som med hundratals underföreningar förgrenade sig över hela Italien, spridde hemliga tidningar och broschyrer och värvade anhängare för den italienska enhetstanken. Som en gamla testamentets profet, väckande, manande och siande, verkade Mazzini, osynlig och dock överallt närvarande, genom sina föreningar på Italiens folk. Från London höll han alla trådarna i sin hand. Han föranstaltade hemliga vapensamlingar och anordnade sammansvärjningar och revolutioner, i Sardinien, i Kyrkostaten. i Calabrien: det var hans enda medel att störta envåldsmo-

narkerna. Hans revolutioner misslyckades och deltagarna avrättades. Men Mazzini blott fördubblade sin iver, och blint lydde de hemliga föreningarna hans vilja och vink. Landsflyktig, i torftiga omständigheter, utan regeringsmakt, soldater och poliser, var han dock en förskräckelse för Italiens envåldsmonarker, mäktigare än själve Metternich i sina ståtliga palats.

Ehuru republikan och revolutionär, var dock Mazzini redo att understödja vem som helst av Italiens monarker, som ville befria landet och taga enhetsverket om hand. När år 1831 Sardiniens tron bestegs av *Karl Albert av Savoyen*, vilken som tronföljare haft umgängesvänner bland carbonari från Milano, skrev Mazzini till honom ett glödande maningsbrev. Men så stort var Metternichs inflytande i Italien, att Karl Albert för att få bestiga sina fäders tron måste lova honom att fortsätta envåldsregementet. Han förföljde de hemliga föreningarna och lät till och med avrätta personer, blott för att de ertappats läsande Mazzinis tidningar. Präster och jesuiter rådde vid hans hov. Medan han sålunda antog samma blodiga yttre som Italiens övriga envåldsfurstar, ägnade han sig med stort allvar åt att förstärka och förstora Sardiniens här, deltog i dess övningar och anslog tredjedelen av statsinkomsterna för dess räkning. Vilka tankar han därunder bar i sitt hjärta, visste ingen.

Men Mazzini vände sig med sina maningar till Rom, den eviga staden, där den välmenande *Pius IX* (1846—78) verkligen ställde sig i spetsen för frihetsrörelsen. Påven inrättade en världslig styrelse i Kyrkostaten, mildrade censuren och kungjorde allmän förlåtelse åt Kyrkostatens politiska fångar och flyktingar, 2,000 människor, som återgåvos åt sina hem. Bland Roms befolkning rådde den livligaste förtjusning, och varhelst påven visade sig på gatorna, omgavs hans vagn av folkskaror, som begärde hans välsignelse. Hela Italien kom i svallning. Man kallade påven offentligen: »Det unga Italiens» chef, och i alla Italiens småstater ljöd: »Evviva Pio nono!» [Leve Pius IX!] som en krigsförklaring i furstarnas

Pius IX.

öron. Man tog Italiens reformering under påvens ledning för given, som om det varit den enklaste sak i världen att återupprätta en nation efter århundraden av förtryck och förfall.

Så ingick revolutionsåret 1848. Redan i januari fann den grymme *Ferdinand II* i Neapel rådligast att giva sin stat en fri författning. Karl Albert följde hans föredöme, och även Pius IX, ansatt av romarnas otåliga rop, inrättade en lantdag i Kyrkostaten: det var den helige faderns yttersta medgivande.

Skulle under allt detta Milano och Venedig tåligt bära det österrikiska oket? Vid första bud om marsrevolutionen i Wien kom Milano i resning. »Det unga Italiens» fana, den grön-vit-röda italienska trikoloren, hissades. Överallt uppkastades barrikader, ända till halvtannat tusende; även kvinnor och barn togo del i striden, som leddes av Milanos adel. Gevär fick man efter hand från stupade österrikare eller deras erövrade arsenaler. Österrikiske överbefälhavaren, den åttiotvååriga fältmarskalken greve *Radetzky*, av gammal österrikisk adel, en energisk och beslutsam man, i spetsen för femton tusen krigsvana soldater, måste efter fem dagars kamp uppgiva försvaret, sedan han förlorat en tredjedel av sitt manskap (mars 1848). Hela Lombardiet reste sig nu, och i oordnad flykt drog sig Radetzky tillbaka till det fasta Mantua.

Samtidigt grep Venedig till vapen. Där levde då en fattig advokat av plebejisk familj, *Daniel Manin*, som till sina medborgares försvar ofta uppträtt mot den österrikiska regeringens godtycke och, ehuru i Venedig inga revolutionsförsök förekommit, som revolutionär blivit kastad i fängelse. Där kvarhölls han oaktat domstolarnas frikännande, och polisen hade redan begärt order från Wien att få sända honom till Spielberg. Då anlände med ångbåten från Triest samma bud, som bragt Milano i resning. Passagerare med tidningar i hand stego ur båten och ropade åt gondoljärerna på kanalen: »Revolution i Wien! Metternich flytt! Fri författning! Fri press!» Folket kom i rörelse, och S:t Markustorget fyll-

des av människor. Man strömmade till Manins fängelse och förde honom i triumf till hans hem. De österrikiska myndigheterna förlorade all besinning. Med en handfull beväpnade gick Manin djärvt till Venedigs stora skeppsarsenal, som utan motstånd överlämnades i hans händer. Åtföljd av folket beträdde han S:t Markustorget, och där, på ett framställt bord, med svärdet i ena handen och den italienska trikoloren i den andra, förklarade han Venedig för en fri republik. Utan strid lämnade österrikarna staden, Manin förklarades för republikens president och residerade i dogernas gamla palats.

Nu fann Karl Albert tiden inne att visa sig för sitt folk i sin rätta dager. Med de nyinrättade kamrarnas bifall förklarade han Österrike krig, »i förtröstan på den Gud, som givit Italien Pius IX och satt det i stånd att reda sig självt». På kvällen uträdde konungen jämte sina söner på sin balkong med trikoloren i hand: han var blekare än vanligt, men på läpparna lekte ett småleende, som ingen förut hos honom märkt. De allvarsamma piemontesarna, som väntat under högtidlig tystnad, hyllade hans beslut med ropen: »Leve Piemont, leve Italien!»

Även Ferdinand II och Pius IX tvungos att sända trupper mot österrikarna. Hela Italien tycktes resa sig mot sin förtryckare.

I början gick kriget lyckligt. Förbi Milano, dit Karl Albert förklarade sig vilja intåga blott som segrare, förde han sina trupper över Mincio. Men ehuru en tapper soldat, var Karl Albert en obeslutsam fältherre. I stället för att djärvt anfalla fienderna, innan de ännu hunnit hämta sig, förlorade han sin tid med att belägra fästningar och besätta städer, medan österrikarna samlade sig och mottogo förstärkningar. Nu dröjde ej den gamle Radetzky att anfalla, och hack i häl förföljd av en dubbelt överlägsen fiende nådde Karl Albert Milano. Så hade han ej tänkt sitt intåg. Skulle milanesarna nu genom honom förlora den frihet, de fem månader tidigare med egen kraft förvärvat? Hans här var uppriven, staden utan försvar, och utanför portarna stod Radetzky. Karl Al-

bert frågade myndigheterna, om de voro redo att låta begrava sig under Milanos ruiner; han ville då dela deras öde. Men myndigheterna hade redan inlett underhandlingar med österrikarna. Natten därpå tågade konungen ur Milano, skyddad av ett kompani soldater, medan i hans öron ljödo folkhoparnas hånande rop: »Död åt förrädaren, död åt Karl Albert!» Följande morgon togo österrikarna åter det olyckliga Milano i besittning (aug. 1848).

Ännu en gång försökte Karl Albert stridslyckan men blev av Radetzky i grund slagen vid *Novara* (1849). Karl Albert, som hela dagen på slagfältet sökt döden i det tätaste kulregnet, avsade sig på kvällen kronan till förmån för sin son *Viktor Emanuel* och begav sig ännu samma natt i landsflykt till Portugal, bruten och förkrossad. Han avled några månader senare. Viktor Emanuel avslöt fred med Österrike, som återställde Sardiniens gränser och tillförsäkrade Lombardiet strafflöshet. Radetzky fordrade, att Viktor Emanuel skulle i sitt rike återställa envåldsstyrelsen, men den unge konungen vägrade. Högtidligt avlade han ed på den författning, hans fader givit sitt land, och upprätthöll den med ridderligt allvar. Huset Savoyen hade ej för sed att bryta ett givet ord. Den italienska trikoloren förblev Sardiniens fana.

Medan Karl Albert offrat sig för Italiens sak, hade de andra furstarna svikit den. I Neapel hemkallade Ferdinand II sina trupper och återställde den gamla envåldsstyrelsen, varefter han för säkerhets skull tog sitt residens i det fasta *Gaëta* i Campanien. Även Pius IX hemkallade sina trupper, då Österrike hotade att annars skilja sig från den katolska kyrkan. Påvens avfall gjorde ett obeskrivligt intryck i hela Italien; de fromma visste ej, vilket parti de borde taga, prästerskapet motarbetade nu öppet revolutionen. Men i Rom trängdes uppretade folkhopar kring Vatikanen och ropade på krig mot Österrike. Kulorna slogo ned i de påvliga förmaken och dödade en av prelaterna. Då flydde Pius IX förklädd ur Rom och fann en tillflyktsort i Gaëta, varifrån han återkallade sina reformer, förklarade Rom i bann och anropade alla ka-

tolska makter om hjälp mot revolutionen (nov. 48). Till Gaëta anlände även hertigen av *Toskana*, medan hertigarna av *Modena* och *Parma* kvarstannade under skydd av österrikiska bajonetter.

Furstarnas krig var slut: nu, när det var för sent, skulle folkens krig begynna.

I *Rom* sammanträdde en nationalförsamling, som förklarade påvens världsliga makt upphävd och Kyrkostaten för en fri republik. Under dess fana samlade sig nu de italienska frihetsmännen. Mazzini själv, som vid revolutionens utbrott skyndat till Italien, blev republikens chef och satte med sin glödande vältalighet alla sinnen i brand. Friskare-anföraren *Giuseppe Garibaldi*, en enkel sjöman från Nizza, nyss återkommen från talrika frihetsstrider i Sydamerika, kom med sina »rödblusar» republiken till hjälp. Det behövdes snart. På påvens bud hade Ludvig Napoleon, Frankrikes nyvalde president, sjövägen till Rom sänt trupper, som landade vid Tibermynningen; i deras led syntes fanatiska italienska munkar som vägvisare. Garibaldi mötte dem utanför Rom och drev dem i blodiga fäktningar tillbaka. Men förstärkta i dubbelt antal återupptogo fransmännen striden; i norr anryckte en österrikisk här, i söder spanjorer och neapolitanare. Allt hopp var ute, men envist vägrade Mazzini att lämna Rom. Bomberna föllo in i den eviga staden, husmurar splittrades, pelare sammanstörtade och gatorna betäcktes av spillror och lik, men leende sade romarna blott: »Se där den helige faderns välsignelse!» Slutligen begynte den sista stormningen, och i de öppna brescherna stredo Garibaldi och hans män med hjältemod: de ville visa, att den krigiska kraften ej ännu dött ut hos Italiens folk. Slutligen beslöt man, på Garibaldis egen uppmaning, att upphöra med det gagnlösa motståndet. Men hög och lugn som alltid stannade Mazzini med nationalförsamlingen kvar på Capitolium, tills de skingrades av franska soldater. Förklädd till engelsk turist, undkom Mazzini såsom genom ett underverk och återvände till London, där han snart på nytt begynte med sina sammansvärjningar.

Med en handfull tappra män slog sig Garibaldi igenom inåt Apenninerna och räddade sig över Genua och Nizza till utlandet. Den korta drömmen om Roms storhet var förbi. I skydd av franska bajonetter återvände Pius IX till Rom, där den påvliga envåldsstyrelsen återställdes. Under de närmast följande åren avrättades över 500 patrioter i Kyrkostaten, medan omkring 5,000 personer årligen landsförvisades eller kastades i fängelse. Reformer ville Pius IX ej mera höra talas om.

Ännu svajade den italienska trikoloren i Venedig, där Manin upprätthöll en beundransvärd anda av ordning och mod. Chioggia blockerades, utanverken på fastlandet togos, och över lagunerna föllo österrikarnas bomber in i staden: folket tålde ej minsta antydan om kapitulation. I augusti 1849 begynte förråden tryta, och allt hopp om hjälp var ute. Då var det Manin själv, som med betvungen smärta föreslog att kapitulera, innan fienden stormade staden och med krigets rätt förstörde den: Venedig måste sparas åt framtidens Italien. Men nu kunde venetianarna ej längre behärska sig. Var detta resultatet av alla ansträngningar och försakelser? Hellre vad som helst än kapitulation! Upprörda och knotande skaror samlades på S:t Markustorget. Redan hotade ett upplopp, då Manin från dogernas palats trädde ut på en balkong. »Ären I italienare?» frågade han. — »Ja, ja!» — »Viljen I visa er värdiga att kanske inom kort återvinna friheten?» — Ja, ja!» — »Nåväl, ställen det ej så, att vi måste inkalla österrikarna för att hålla ordning ibland oss. Låtom oss åt Venedig bevara den hedern, att vi hava kunnat som ett fritt folk styra oss själva ända till slutet. Leve Italien!» — »Leve Italien!» ropade alla, och en djup tystnad inträdde. Manin, med draget svärd, steg ned bland folkskarorna, samlade omkring sig de pålitligaste medborgarna och ordnade dem till patruller, som höllo vakt på gatorna och torgen, tills oron lagt sig. I kapitulationen beviljade österrikarna strafflöshet åt alla utom Manin och några andra, som landsförvisades. Manin bosatte sig i Paris och livnärde sig och sin

familj med italienska språklektioner. Han avled, innan han fått se Italiens befrielse. Klartänkt, varmhjärtad och redbar, är Manin en av de vackraste karaktärerna i den italienska revolutionen.

Åter upprättade Österrike sitt välde i Lombardiet och Venetien och tog i sitt ledband Italiens monarker. Men året 1849 har dock visat, att Italiens enhet ej eftersträvades blott av enstaka carbonari eller mazzinister: hela nationen hade rest sig i gemensam ansträngning för detta stora mål, och bland dess monarker fanns numera en, som ej gick i Österrikes ledband, konungen av Sardinien. Nästa gång, med bättre samverkan och större självbehärskning, skulle man kanske lyckas.

Krimkriget.

Kejsar Nikolaus I och krigets utbrott. Efter februarirevolutionen stod kejsar Nikolaus I på höjden av sin makt och upprätthöll med stränghet självhärskardömet i sitt rike. Vid Rysslands gränser stannade revolutionens svallvågor; deras läror kunde ej intränga där. Resor till utlandet förhindrades genom stränga passförordningar. Överallt stodo poliser och gendarmer på vakt. Tidningar och böcker övervakades av censorer, och intet ord av klander mot styrelsen och dess ämbetsmän fick tryckas, på det att ej folkets vördnad för överheten skulle rubbas. Alla böjde sig i lydnad för självhärskarens vilja: energisk, redbar och kraftfull, syntes den mäktige kejsaren arbeta, tänka och sörja för alla i sitt vida rike, och den makt, varmed han uppträdde utom dess gränser, fyllde nationen med stolthet.

Kejsar Nikolaus beslöt nu att upptaga Katarina II:s plan att fördriva turkarna ur Europa och befria de grekisk-katolska folken från deras välde. Han plägade kalla Turkiet »den sjuke mannen» och menade, att det murkna turkväldet skulle falla sönder vid första stöt. Frankrike, ända sedan medel-

tiden de kristnas beskyddare i österlandet, skulle naturligtvis bekämpa tsarens planer, så mycket mer som han förolämpat dess kejsare Napoleon III. I stället hoppades tsaren på engelsmännens bistånd, ifall en del av bytet vid delningen tillfölle dem. Men för Storbritannien var det långt förmånligare, att Turkiet upprätthölls, emedan eljest Ryssland skulle få övermakten i östra Medelhavet, och på tsarens anbud gåvo drottning Viktorias ministrar klokt undvikande svar, som varken sade ja eller nej. Kejsar Nikolaus, som gärna trodde vad han så ivrigt önskade, låtsade vara därmed till freds: i alla fall, tänkte han, går väl England aldrig i förbund med en Napoleon.

Våren 1853 beslöt kejsar Nikolaus att göra slag i saken. Alltsedan Ryssland fått en sjömakt i Svarta havet, hade dess kejsare, som den grekisk-katolska kyrkans överhuvud, till förfång för Frankrike och andra makter, begynt taga under sitt beskydd de kristna i Turkiet, som ännu efter grekernas frigörelse utgjorde tolv miljoner. Nu beslöt kejsar Nikolaus att av sultanen fordra ett formligt erkännande av denna skyddsrätt. En av Rysslands mest framstående män, *furst Menschikov*, Finlands generalguvernör och chef för den ryska marinen, fick befallning att resa till Konstantinopel såsom tsarens utomordentliga sändebud. Sedan denne i Odessa mönstrat den ryska svartahavsflottan, anlände han till Konstantinopel på örlogsfartyget »Dundraren» med en lysande svit av generaler och amiraler och mottogs där med jubel av den grekisk-katolska befolkningen. Han uppträdde övermodigt. I Höga porten, storvesirens palats, inträdde han med överrocken på; först i audiensrummet, där storvesiren mötte honom i galadräkt, tog fursten sin överrock på armen och kastade den vårdslöst bredvid sig på divanen. I fordrande ton framställde han sin kejsares anspråk på skyddsrätt över de kristna i Turkiet. Men sultanen, Mahmud II:s son *Abdul Medjid* (1839—61), ville icke medgiva den ryske tsaren rätt att när som helst inblanda sig i hans styrelse, och såväl Englands som Frankrikes sändebud i Konstantinopel upp-

Kejsar Nikolaus I.
Målning av Krüger. Nationalgalleriet i Berlin.

manade honom till motstånd. Slutligen lät sultanen sammankalla sina vesirer i Höga porten för att genom dem giva det ryska sändebudet sitt avslag. Men Menschikov lät dem vänta och gick direkt till sultanen. Förtretad över denna enträgenhet, visade Abdul Medjid honom helt kort till vesirerna i Höga porten, på sultanens vink drogs ett förhänge mellan dem, och med oförrättat ärende måste fursten avlägsna sig. Några dagar därefter lämnade han med hela sin svit under hotelser Konstantinopel, steg ombord på »Dundraren» och avreste till Odessa.

Några veckor betänkte sig ännu kejsar Nikolaus. Allena i sitt arbetsrum i Tsarskoje Selo, utan att meddela sig med en enda av sina ministrar, skrev han ut en order åt armén att sätta sig i marsch. Själv gick han i procession, med krucifixet i hand, till Isakskyrkan i Petersburg och förklarade där inför metropoliten, att han gripit till vapen för den sanna religionen. Kort därpå överskredo de ryska trupperna gränsen under befäl av furst *Gortschakov.* De rumäniska furstendömena *Moldau* och *Valakiet* besattes, deras furstar flydde till Wien, och ryssarna inrättade sig, som om de bägge Donaufurstendömena redan varit rysk tillhörighet.

År 1453 hade turkarna erövrat Konstantinopel: skulle 1853 bliva slutåret för deras välde i Europa? Så trodde hela Ryssland, som av sin mäktige kejsare väntade både Konstantinopels och Jerusalems befrielse.

Men till kejsarens stora missräkning visade sig »den sjuke mannen» ännu rätt livskraftig. När de ryska trupperna skulle övergå Donau, lyckades turkarna ej blott hålla stånd vid floden utan även vinna några framgångar. Inom den ryska krigsförvaltningen hade i skydd av den stränga censuren uppkommit en vårdslöshet, varom kejsaren med all sin arbetsamhet ej kunnat få kännedom och varigenom krigföringen försvårades. Härav begagnade sig Europas makter. I avundsam iver att stävja Rysslands framsteg i östra Medelhavet slöto *Frankrike* och *Storbritannien* på våren 1854 förbund för att upprätthålla det turkiska väldet. Smärtsamt

besviken, gav kejsaren befallning att utrymma Donaufurstendömena och beredde sig till den väldiga kampen. Ännu en gång sökte Napoleon III medla fred. »Ryssland skall visa sig 1854 såsom det var 1812», svarade tsaren stolt.

Sevastopols belägring. Emellertid hade efter hand franska och engelska truppavdelningar med krigs- och fraktfartyg inträffat i Varna, söder om Donau, och då Donaufurstendömena utrymts, styrde de kurs över Svarta havet till Krim för att överrumpla och förstöra *Sevastopol*, med hamnanläggningar, skeppsvarv och krigsfartyg. De allierades flotta, som långsamt rörde sig fram över havet, bestod av 500 skepp, bland dem 50 moderna stora krigsfartyg, som framdrevos med propeller; fraktfartygen, som mestadels gingo för segel, förde fältbatterier, skanskorgar, jordsäckar, spadar och sprängverktyg, allt enligt krigskonstens nyaste uppfinningar. Fransmännen voro till antalet 30 tusen, britterna 20, turkarna 7.

På Krim förde furst Menschikov överbefälet. Då de allierade väntades vid Odessa, var han ej tillreds vid deras landstigning på Krim, som obehindrat försiggick på kusten norr om Sevastopol. Vid *Alma*-floden, strax norr om staden, kastade han sig emellertid djärvt i de allierades väg med 35,000 man men blev tillbakaslagen. Vad var nu att göra? Sevastopols fästningsverk voro förfallna, och den ryska krigsflottan i dess hamn bestod för det mesta av segelfartyg, som ej kunde tänka på att leverera ett sjöslag mot de allierade. Ännu på kvällen efter slaget vid Alma gav Menschikov befallning att försänka de största fartygen vid inloppet till hamnen, medan resten förankrades i dess inre. Med tårar i ögonen sågo de ryska sjöofficerarna sina fartyg sjunka i djupet; den stolta »Dundraren» sköts i sank medelst sina egna kanoner. Matroserna fördelades på fästningsverken, och med flottans förråd provianterades Sevastopol för sju månader framåt. Menschikov, som själv fattade posto i bergen i nordost, satte till kommendant i Sevastopol en av sina geniofficerare, den snillrike *Todleben*, köpmansson från Riga, och under hans ledning kommo

soldater, matroser och borgare i feberaktig rörelse: bastioner och murar reparerades, och Krims steniga jord uppkastades till redutter och skansar. Som genom ett underverk var Sevastopol inom några dagar i försvarstillstånd; när de allierade anlände, kunde det ej mera överrumplas vare sig till lands eller sjöss. Menschikovs snabba beslut och Todlebens snille hade räddat Ryssland från denna yttersta skymf.

Nu begynte en av de ryktbaraste belägringar krigshistorien känner (sept. 1854—sept. 55). Sevastopol ligger i sydvästra hörnet av Krim, söder om en från västkusten djupt inskjutande vik, vars inlopp spärrats med den sänkta flottan och skyddades av starka fort. De allierade kringseglade denna vik, intogo några hamnplatser och slogo läger söder om fästningen, fransmän och turkar på västra sidan, britterna i öster. Över viken i norr, dit de allierades stridskrafter icke räckte, stod fästningen i förbindelse med Menschikov och mottog beständigt förstärkningar.

De allierade öppnade genast löpgravar, den ena parallellen framför den andra allt närmare fästningen, uppförde batterier och hämtade artilleriet längs bottnen av parallellerna under outsäglig möda upp från hamnarna. Todleben å sin sida ådagalade i försvaret en outtömlig uppfinningsförmåga. Redutter, som på kvällen voro nedskjutna och avväpnade, reparerades under natten och voro på morgonen åter i skick. Hans jordverk tycktes rörliga och liksom uppvuxna ur marken: för varje gång de allierades eld avmattades, framsköt Todleben sina löpgravar och batterier djärvt utanför fästningens linjer och uppförde mitt under kanonaden nya skansverk utanpå de gamla. Belägringen var som en enda batalj, fortsatt månader igenom, mellan tvenne arméer, som nalkades varandra inne i själva jorden i löpgravar och paralleller, bakom jordsäckar och skanskorgar, med minor och kontraminor.

De allierades läge blev så mycket betänkligare, som furst Gortschakov med nya trupper anlände till Krim och föll

dem i ryggen. Men i blodiga drabbningar blevo ryssarna åter tillbakavisade, och belägringen fortsattes.

Så kom vintern 1854—55 med storm och regn, lägerplatserna och löpgravarna fylldes med vatten, och i de söndertrasade tälten saknades bränsle till värme mot kölden. Kläder och proviant tröto. Kolera, skörbjugg och tyfus härjade bland trupperna, sjukvården var otillräcklig, och oupphörligt avgingo ångare med sjuka till Konstantinopel. Det var så mycket svårare att fylla behoven, som krigsskådeplatsen var så avlägsen; det gick för transportfartygen två veckor mellan Marseille och Konstantinopel och därifrån till Sevastopol ytterligare en vecka. Engelsmännen, som hade längsta vägen och sämsta krigsförvaltningen, ledo mest. Krigskorrespondenterna, som nu för första gången förekommo, hemsände så skrämmande skildringar till de engelska tidningarna, att damer ur de högsta familjerna anmälde sig som sjuksköterskor och föreningar bildade sig för att bispringa de sårade: härur framgick efter fredsslutet *Röda korsets* förening, som nu omfattar alla nationer.

Svåra voro lidandena även på ryska sidan. Södra Ryssland var ännu utan järnvägar och telegraf, även landsvägar saknades, och de hjälptrupper, som norr ifrån avgingo till Krim, omkommo i tusental på de översnöade stäpperna. Mycket, som avsändes inifrån landet, kom aldrig fram till krigshären. I Petersburg fick kejsar Nikolaus mottaga det ena olycksbudet efter det andra. Ädelmodig som kejsaren var, skrev han med rörande skonsamhet uppmuntrande brev till sina olyckliga generaler och sände efter hand huvuddelen av rikets krigsmakt till Krim: och dock kunde ej främlingarna fördrivas från Rysslands jord, och Menschikov hade upprepade motgångar att förtälja.

Efter de överdrivna förväntningarna före kriget var detta ett bittert uppvaknande ej blott för kejsaren utan för Ryssland självt. Alla, som förut tegat, begynte nu att höja sina röster emot det rådande styrelsesättet. Då tidningarna stodo under censur, cirkulerade tusentals handskrifter, i vilka på-

yrkades reformer och friare styrelsesätt. En av dem lydde som följer: »Vak upp, o Ryssland, res dig, lugnt, inför självhärskarens tron och ställ honom till ansvar för nationens olyckor. Ryssland hade givit dig, o tsar, högsta makten, du var som en gud på jorden, och vilket är nu ditt verk? Genom dina poliser och tjänstemän har du hållit ditt folk i förtryck. Du har skapat censorernas föraktliga släkte för att ej behöva akta på folkets önskningar, ej störas av deras knot, ej höra sanningens röst. Ditt högmod har väpnat hela världen emot Ryssland och uttömt dess krafter. Men Gud har icke dömt oss att evigt vara slavar. Böj din stolta panna i stoftet. Tag råd av Nationen, kasta dig i armarna på ditt folk! Annan räddning finnes ej för dig.»

Sådana skrifter kommo även inför tsarens ögon, och överallt yrkades på reformer och friare styrelseskick. Kejsar Nikolaus var förkrossad av motgångarna, men ändra sig ville han ej. Han kunde ej böjas, endast brytas. Redan sjuk av ansträngningarna, gick han ut en dag i februari 1855 utan päls vid 29 graders köld för att hålla en truppmönstring. Hans läkare ville hindra honom, men kejsaren svarade: »Du har fyllt din plikt, låt nu mig fylla min!» Några dagar senare lades han på sjukbädden och avled i mars 1855. »Du får en tung börda att övertaga», sade han åt sin son och efterträdare, *Alexander II* (1855—81).

Med kejsar Nikolaus I gick den sista återstoden av den heliga alliansen i graven.

Sevastopols fall och krigets slut. Alexander II förstod, att Rysslands krafter voro uttömda, och var i sitt inre böjd för fred. Men av vördnad för sin faders minne fortsatte han dennes verk: förstärkningar sändes till Krim, och på våren och sommaren kom kriget i fart på nytt.

De allierade sände flottor även till Östersjön. Sommaren 1854 intogo de *Bomarsund* på Åland, det ryska väldets yttersta fäste i väster, som kapitulerade med 2,000 man. Sommaren 1855 bombarderades *Sveaborg*, utan att dock dess fäst-

ningsverk togo någon skada. Engelsmännen på sitt övermodiga sätt företogo en tur inåt Bottniska viken och brände och förstörde längs Österbottens försvarslösa kuster. Men bakom Kronstadts fäste låg S:t Petersburg oåtkomligt för deras flottor.

På Krim nalkades under tiden Sevastopols fall. De allierades paralleller hade ställvis kommit blott några tiotal meter från fästningen, och de förenade nu sina ansträngningar mot bastionen *Malakov*, som var den ryska ställningens huvudpunkt. Den låg framför de brittiska linjerna, men fransmännen, som förstärkts till hundra tusen man, fingo dock ledningen av angreppet. Åtta hundra kanoner blixtrade oupphörligt mot fästningen med ett bedövande dån. Under tre dagars bombardemang föllo 7,500 ryssar; vallar och murar voro sönderskjutna, och i staden stodo blott 14 hus oskadda. Emot denna fruktansvärda eld förmådde själve Todlebens konst ingenting mer.

Klockan 12 på middagen den 8 september 1855 tystnade plötsligt kanonerna, och de franska och engelska stormkolonnerna satte sig i rörelse. Medan anfallen på övriga punkter tillbakaslogos, lyckades fransmännen efter en ursinnig kamp sätta sig fast i Malakov. Man rådde *Mac Mahon* [mackmå*ng*'], en av de franska generalerna vid detta tillfälle, att retirera, emedan ryssarna antänt stubintrådarna till bastionens krutkammare. Men Mac Mahon svarade: »Här är jag, och här förblir jag.» Trådarna upptäcktes och avskuros, och Malakov förblev i fransmännens händer. Härmed var Sevastopols öde avgjort, och redan samma afton förde Gortschakov återstoden av besättningen på skeppsbryggor över viken till norra stranden. Under natten sprängdes de kvarblivna fästningsverken i luften, och alla fartyg i hamnen sänktes, varefter skeppsbryggan förstördes. Följande morgon, när de allierade inryckte i staden, återstod av dess fästningsverk blott en hop rykande ruiner. Skeppsvarven, hamnanläggningarna och magasinen förstördes av de brittiska soldaterna.

Härmed var Rysslands motståndskraft bruten. Freden slöts

1856 i *Paris*, där stormakternas ministrar sammankommit till en kongress under Frankrikes ledning. Här måste Ryssland underkasta sig västmakternas hårda villkor. Turkiets kristna undersåtar ställdes under stormakternas gemensamma beskydd, Ryssland förband sig att ej vid Svarta havet bygga några fästningar eller där hålla någon flotta, och Sevastopols fästningsverk skulle förbliva i ruiner. Katarina II:s stolta verk, Rysslands svartahavsvälde, var förstört och förhoppningarna på erövringar i Turkiet korsade.

Av Rysslands vanmakt begagnade sig *rumänerna*. Med Napoleon III:s hjälp förenade sig Moldau och Valakiet 1859 till en stat, furstendömet *Rumänien*, med huvudstaden *Bukarest*, och valde sedermera (1866) till regent prins *Karl av Hohenzollern*, på en gång besläktad med Napoleon III och tillhörande en sidogren av de preussiska Hohenzollrarna. Under denne arbetsamme tyska furstes ledning har Rumänien utvecklat sig lyckligast av alla de kristna Balkanstaterna, oberoende både av Ryssland och Turkiet. Men liksom grekerna hava dock även rumänerna i grunden Ryssland att tacka för sin frigörelse.

Italiens enhetsstrider.

Förberedelserna. Karl Alberts son, *Viktor Emanuel II* (1849—1878), återupptog det verk, som misslyckats för hans fader, och hade den förmånen att därvid biträdas av en snillrik statsman, greve *Camillo di Cavour*.

Cavour insåg, att italienarna till en början måste vinna större politisk mognad. Under hans ledning blev det lilla konungariket Sardinien snart en skola för hela Italiens politiska uppfostran. Här fick man se, huru folkets representanter i kamrarna, långt ifrån att strida emot regeringens ministrar, tvärtom samverkade med dem till landets bästa. Cavour, som var både minister och deputerad, föreslog i kamrarna en mängd reformer: onyttiga kloster indrogos, kanaler

och järnvägar byggdes, och genom en tunnel under Mont Cenis förbands Piemonts järnvägsnät med det franska, allt under det att Italiens övriga stater knappt ägde ett stycke järnväg. Cavour hade rest i England och var en stor beundrare av dess samhällsskick; han hade studerat Cobdens läror och Peels reformer. Han genomdrev ett frihandelsfördrag med Storbritannien samt senare med Frankrike och Tyska förbundets stater, och så snabbt uppblomstrade handeln, att tullinkomsterna oaktat nedsättningarna flerdubblades. Överallt uppstodo fabriker, och lantbrukarna fingo rik avsättning för sina varor. Cavour själv, praktisk och företagsam, var en av Piemonts skickligaste lantbrukare och affärsmän.

Alla dessa reformer genomfördes enligt kamrarnas beslut. I början voro överläggningarna ofta stormiga nog, innan man lärde sig den parlamentariska självbehärskningens konst. Ingen förstod som Cavour att övertyga med vägande skäl. Aldrig hände det, att han mot kamrarnas beslut satte sina förslag i verket: såväl konungen som hans minister respekterade lagen och lärde folket att respektera den. Däri visar sig ett folks politiska mognad.

Den ökning i statsinkomsterna, som landets uppblomstring medförde, användes till försvarsväsendet. Arméen ökades, Alessandria befästes, i *Spezia* anlades en ny krigshamn, nu den starkaste i Italien. Då emellertid statsinkomsterna ej på långt när räckte till, föreslog Cavour det ena stora statslånet efter det andra, och kamrarna tvekade ej att övertaga denna skuldbörda för det lilla Piemont, som snart skulle bliva det stora Italien. Från hela Italien anlände till Piemont politiska flyktingar, som i hundra- och tusental fingo plats i ämbetsverken, vid telegrafen och järnvägarna eller i hären. Patrioternas hopp stod till Piemont och Cavour: han skulle ordna och sammanföra alla nationens krafter i dess förestående enhetsstrid. Endast den gamle Mazzini i London fortsatte misstrogen och egensinnig sina revolutionsförsök, men hans anhängare minskades alltmera.

Men skulle italienarna nu ensamma mäkta fördriva Österrike, då det ej lyckats dem revolutionsåret 1848, medan den habsburgska monarkien vacklade i sina grundvalar? Den kloke Cavour såg sig om efter en bundsförvant och fann en sådan i kejsar Napoleon III. Denne hade ej glömt sin ungdoms carbonari-eder och hyste varm medkänsla för Italien, den Napoleonska ättens olyckliga stamland. Han trodde sig av försynen kallad att beskydda nationerna i deras enhetssträvanden. Om Habsburg, Frankrikes gamla fiende, fördreves ur Italien, kunde det franska inflytandet växa där i samma mån, blott saken leddes skickligt. Klokt förstod Cavour att stärka kejsaren i dessa tankar. Sommaren 1858, medan Napoleon vistades i badorten *Plombières* [plå*ng*biär'] i Vogeserna, lät han i tysthet tillkalla Cavour, som anlände i djupaste inkognito. Kejsaren lovade att i förbund med Sardinien fördriva Österrike ur hela Italien mot ersättning av Savoyen och Nizza, där befolkningen var fransktalande, varemot Lombardiet och Venetien skulle införlivas med Sardinien. Men det medgav Napoleon ej, att hela Italien skulle förenas till ett rike, som genom sin makt kunde bliva honom en farlig granne; än mindre fick påven mista Kyrkostaten.

Dessa överläggningar höllos djupt hemliga för allmänheten. Men nyårsdagen följande år, då de främmande sändebuden i Tuilerierna uppvaktade Napoleon, yttrade kejsaren till Österrikes sändebud: »Jag beklagar, att vårt förhållande till er regering inte är så gott som förut, mina personliga känslor för kejsar Frans Josef äro dock desamma som förr.» Telegrafen bar Sfinxens ord kring Europa, och de väckte så mycket större uppseende, som man samtidigt i paristidningarna fick läsa allehanda utläggningar om nationernas rätt att styras som *en* stat och av egna män. Hela Italien var i spänd förväntan. Cavour samlade kring sig alla partier, även de revolutionära, dem han dock mottog i djup hemlighet, nattetid, medelst en lönntrappa till sitt sovrum, för att ej inför stormakterna synas i så farligt sällskap. Garibaldi lovade anföra friskarorna. Österrike ökade sina trupper i Italien till

200,000 och fordrade vid hot om krig, att Sardinien skulle avväpna. Viktor Emanuel vägrade, med mindre även österrikarna avväpnade, varpå dessa gingo över Ticino. Då sålunda Österrike börjat kriget, förklarade Napoleon sig stå på Sardiniens sida, sände med ångbåt och järnväg sina härar till Piemont och landade själv i Genua, där han mottogs under stora högtidligheter (juni 1859).

På Cavours förslag upplöste sig nu kamrarna i Turin och gåvo regeringen diktatorisk myndighet. Utanför riksdagshuset mötte Cavour en av sina vänner, tryckte hans hand och sade: »Jag kommer från de sardinska kamrarnas sista möte; nästa gång sammanträder här konungariket Italiens första parlament.»

Magenta, Solferino och Villa Franca. Den gamle Radetzky var död och österrikarnas krigsledning bristfällig. De försummade att, innan fransmännen anlänt, slå piemontesiska hären och taga Turin. Redan trängde Garibaldi och hans rödblusar förbi Lago Maggiore fram till Como och tvungo österrikarna tillbaka över Ticino, då de franska och piemontesiska härarnas framryckande begynte. Vid *Magenta*-broarna vid Ticino sökte österrikarna stänga vägen till Milano (4 juni 1859). Drabbningen varade hela dagen. Napoleon, som själv förde högsta befälet, var redan i fara att övermannas med sitt garde, då general *Mac Mahon* avgjorde slaget till fransmännens förmån; han blev på slagfältet utnämnd till marskalk och hertig av Magenta.

När invånarna i Milano följande dag vaknade, voro de österrikiska vakterna borta och staden fri. Dess nycklar översändes ögonblickligen till Viktor Emanuel, och sida vid sida höllo Viktor Emanuel och Napoleon III sitt intåg i Milano. Hänförelsen var obeskrivlig, och Napoleon själv var gripen. »Italienare», så lydde hans upprop, »förenen er till ett mål: er befrielse. Ordnen er under Viktor Emanuels fanor! Varen i dag blott soldater; i morgon skolen I vara medborgare i ett stort land.» Och från Turin skrev Cavour till de

Napoleon III, omgiven av sin generalstab.
Målning av Meissonier. Luxembourg-museet i Paris.

oroliga stormakterna: »I och med det österrikiska väldets upphörande i Italien försvinner orsaken till de ständiga revolutionsförsöken, slocknar en revolutionshärd och segrar ordningens sak.»

Efter Magenta hade österrikarna utrymt Lombardiet och fattat posto bakom Mincio. Frans Josef skyndade i egen person till krigsskådeplatsen med nya trupper. Hans soldater, sammanförda från alla rikets delar, ungrare, tschecker, kroater och slavoner, brunno av iver att åt sin unge kejsare återvinna de sköna italienska provinserna. Hären gick tillbaka över Mincio och stötte på de allierade vid *Solferino* (24 juni). Åter varade drabbningen hela dagen, och åter blevo österrikarna slagna med stora förluster. Men även de allierade hade lidit betydligt, i synnerhet piemontesarna, som under den oförskräckte Viktor Emanuel stridit med hjältemod. På slagfältet, vid vars blodiga åsyn Napoleons veka natur blev djupt skakad, lågo nu sammanlagt inemot 30 tusen sårade och döda. Österrikarna hade retirerat i god ordning bakom Mincio. Ännu ägde de Mantua och Verona; vem kunde veta, huru nästa drabbning skulle utfalla?

Under tiden hade italienarna följt Napoleons maning med en hänförelse och enighet, som gjorde kejsaren bestört. *Toscana*, *Parma* och *Modena* reste sig och förjagade sina monarker, norra Kyrkostaten frigjorde sig, överallt utropades Viktor Emanuel till regent, och inom kort tycktes hela Italien skola uppgå i konungariket Sardinien. Från Paris sände kejsarinnan Eugénie brev fulla av bekymmer för den helige fadern i Rom, och Frankrikes prästerskap uppeggade den katolskt sinnade lantbefolkningen. Preussen, av fruktan för att Napoleons nästa krig kunde gälla Rhengränsen och preussiska Rhenprovinsen, hotade med krig. Hastigt kastade Napoleon om politik, sammanträffade med Frans Josef i *Villa Franca*, en småstad nära Verona, och avslöt (juli 1859) ett stillestånd, som sedermera bekräftades i freden i *Zürich* samma år. Frans Josef avträdde *Lombardiet*, som Napoleon överlämnade åt Sardinien, men behöll Venetien, varjämte de fördrivna furstarna skulle återkomma till sina stater. Viktor Emanuel, som ej kunde tänka på att ensam fortsätta kriget, måste godkänna villkoren. De franska härarna hemförlovades,

och Napoleon reste tillbaka till Paris. »Savoyen och Nizza tänka vi ej nu på», sade han och tryckte Viktor Emanuels hand, »italienarna få nu reda sig själva.»

Villafranca-freden kom som ett åskslag för de italienska patrioterna. Garibaldi drog sig nedstämd tillbaka till sitt *Caprera*, en liten klippö, som han tillhandlat sig invid Sardinien. Cavour, som i Turin arbetat natt och dag, blev utom sig av harm och inlämnade sin avskedsansökan. »Denna fred blir ingenting av», sade han uppbragt åt franska sändebudet i Turin, »jag skall räcka Mazzini handen, jag skall stifta sammansvärjningar och revolutioner, men denna fred blir ingenting av, nej och tusen gånger nej, aldrig!»

Och freden blev icke av. I de länder, som fördrivit sina furstar, sammanträdde nationalförsamlingar, som protesterade mot fördraget, och allmänna folkomröstningar påyrkade införlivande med Sardinien. Under Cavours hemliga ledning upprätthölls en så mönstergill ordning, att varken Österrike eller Frankrike fick anledning att inblanda sig. Nu fick man se, vilken politisk mognad den italienska nationen uppnått sedan 48. Vad ville Napoleon göra emot dess bestämda och eniga beslut? Han gav efter, Cavour återkallades till minister i Turin, och Toscana, Modena, Parma och norra Kyrkostaten införlivades med Sardinien, som i stället nu (mars 1860) avträdde *Savoyen* och *Nizza*, vilka länder genom en allmän folkomröstning uttalade sig för föreningen med Frankrike.

Påven Pius IX lyste kyrkans stora bann över envar, som medverkat till Kyrkostatens förluster; men då han ej vågade nämna någon vid namn, hade bannbullan ej annan betydelse, än att den uppbragte nationens flertal mot den opatriotiske påven.

Enhetsverket var sålunda i gång för norra och mellersta Italien. Ännu suckade Syditalien under bourbonernas ok, men redan gjorde sig dess befriare redo att komma: det var Garibaldi.

Garibaldi kommer! Medan kriget pågick vid Po, hade i Neapel den grymme Ferdinand II dött och efterträtts av sin son *Frans II* (1859—60), en svag och obetydlig yngling, som fortsatte styrelsen i faderns anda. Polisen härskade godtyckligt i hela konungariket: de bästa och rättrådigaste bland de bildade försmäktade i fängelserna till ett antal av 20,000, och lika många voro i landsflykt, medan massan, fattig och okunnig, under prästernas välde, mest stod på regeringens sida; städernas lazzaroner och landsbygdens rövarband stodo i hemligt förbund med polisen och gendarmerna. Ibland dem rekryterades armén, 130,000 man stående trupper, råa karlar men handfasta och strängt disciplinerade. Skolor saknades, landsvägarna voro förfallna, endast i Campanien fanns en kort järnbana, och handel och industri lågo alldeles nere.

På Sicilien, där frihetskänslan var starkare, funnos ensamt i *Palermo* 3,780 politiska fångar inspärrade. Då spred sig på våren 1860 i staden ett rykte om Garibaldis förberedelser. Från man till man gick en order, att alla, som voro redo att vid hans ankomst gripa till vapen, skulle på bestämd tid samlas på Palermos promenadplats för att lära känna varandra och sitt antal. Allt avlopp i fullkomlig ordning. Polismästaren rasade. Då gendarmerna ej kunde hugga in på fredliga fotgängare, lät han ett kompani soldater rycka fram på promenaden och ropa: »Leve Frans II!» Ingen svarade. Soldaterna omringade några promenerande och befallde dem att ropa: »Leve Frans II!» Djup tystnad. Då kastade en ung man sin hatt upp i luften och ropade högt: »Leve Viktor Emanuel, Italiens konung!» Han genomborrades ögonblickligen av bajonettstyng, och femton av de kringstående dödades eller sårades. Långsamt och tyst drog sig mängden tillbaka, blott här och där höjdes ett hotande rop: »Garibaldi kommer!» Åter högg polisen in, mången fredlig vandrare nedstacks, och män och kvinnor jagades av ridande gendarmer. Följande morgon voro Palermos gator som utdöda; men överallt på murar och husväggar stod ritat med

rödkrita i höga bokstäver: »Garibaldi kommer! Garibaldi kommer!»

I själva verket hade Garibaldi lämnat sitt Caprera och, obekymrad om politikernas varningar, begynt sina förberedelser. Vapen och ammunition anskaffades medelst hemliga insamlingar i Lombardiet och Piemont, medan från de bildade klasserna därstädes frivilliga anmälde sig, mest sådana som förut stridit under Garibaldi. Hela antalet utgjorde blott ett tusen, men det var ett tusen hjältar. Inskeppningen verkställdes en natt i maj 1860 utanför Genua. Allt gick oförmärkt. Tvenne ångfartyg, som med låtsat våld fråntagits ett genuesiskt skeppsrederi, utgjorde den lilla flottilj, som nu ångade ut på Medelhavets blåa rymd för att erövra ett konungarike med stora arméer, fästningar och flottor.

Cavour, som icke inför Frankrike och stormakterna fick låtsa om minsta del i allt detta, hade offentligen befallt den sardinska flottans amiraler att fasttaga expeditionen, ifall de sågo den i någon sardinsk hamn; men ingen såg en skymt utav den!

Överfarten gick lyckligt, och den 11 maj middagstiden landade »de tusen» vid *Marsa'la* på västra Sicilien, sedan man av en fiskare vid kusten erfarit, att tre neapolitanska örlogsfartyg, som lågo där på vakt, just gått norr ut på rekognoscering. Utskeppningen gick med fart, befolkningen hjälpte till, snart vajade den italienska trikoloren från stadens hus och torn, och när på kvällen neapolitanarna återkommo, kunde de blott skjuta i sank de två ångfartygen; men »de tusen» voro i land, och djärvt förde Garibaldi dem över bergen mot Palermo.

Garibaldi i Palermo. Garibaldis blotta uppträdande på Sicilien hade en märkvärdig verkan. För de råa neapolitanska soldaterna var han en mäktig trollkarl, som slog dem med vidskeplig fruktan, emedan han över de lättrörda öboarna snart vann ett underbart välde. En man av fol-

ket, som den ringaste bland dem, tycktes dem hjälten i den röda blusen liksom uppväckt av Gud till deras befrielse. Hans tappra mod, hans manliga gestalt, hans skarpa blick och markerade drag, hans enkla, vänliga väsen, allt rörde deras hjärtan till hänförelse. En del skyndade till med livsmedel, andra som vägvisare, andra som frivilliga. Även präster och munkar slöto sig till honom och gjorde företaget stora tjänster; men på »de tusen» berodde dess utgång.

Garibaldi.
Fotografi.

Djärvt ryckte Garibaldi åt nordost mot Palermo, drev med blotta bajonetterna på flykten en fyrdubbelt starkare neapolitansk trupp och nådde de höjder, varifrån man, vid golfens strand, nedanför skogar av oliv- och orangeträd, på avstånd ser det skimrande Palermo. Staden försvarades av 25,000 man, förutom poliser och gendarmer, och på redden lågo neapolitanska örlogsfartyg. Men Garibaldi lät en skara sicilianska lantmän företaga en låtsad flykt längs landsvägen inåt ön, och medan nu polismästaren i Palermo sände bort stadens bästa trupper efter flyktingarna med order att släpa »upprorsmakaren och rövaranföraren Garibaldi fången till Palermo», företog denne nattetid en djärv sidomarsch över obanade bergshöjder och inträngde oväntat i Palermo från öster,

där staden var svagast försvarad. Neapolitanarna drevos från gata till gata, överallt uppkastade invånarna barrikader, och från landsbygden inströmmade bönder till hjälp. Örlogsfartygen på redden bombarderade den värnlösa staden, och trupperna plundrade, antände och förstörde de kvarter, som ännu voro i deras våld. Men ju grymmare de foro fram, dess mera växte deras ängslan för Garibaldi. Efter tre dagars strid råkade de i en sådan upplösning, att befälhafvaren måste kapitulera, och nu hette Garibaldi ej längre rövare och upprorsman utan »general» och »excellens», och man var glad att få fritt inskeppa sig på de neapolitanska skeppen, med soldater, gendarmer, poliser och polismästare. Kapitulationen undertecknades på ett i hamnen liggande engelskt krigsfartyg.

Invånarnas första åtgärd var nu att skynda till sina i fängelserna inspärrade landsmän, vilkas befrielse firades med en storartad fest. I ett väldigt tåg rörde sig processionen längs gatorna mellan spillror och ruiner fram till kungliga palatset, nu Garibaldis högkvarter; trappor, balkonger och fönster voro fyllda av människor; från varje hus vajade trikoloren, och på varje dörr stod anslaget: »Vi önska förening med konungariket Italien under Viktor Emanuel.» Utanför Garibaldis högkvarter stannade tåget; han väntade ute på balkongen, men de befriade trädde mangrant in i palatset för att tacka sin räddare.

Garibaldi dröjde någon tid i Palermo för att ordna styrelsen och försvaret. Rörande var befolkningens tillgivenhet och beundran, var än Garibaldi syntes, till fots, i sin slitna filthatt och sin röda blus. Man hurrade, ropade och grät, man kastade sig fram för att kyssa hans händer eller vidröra fållen av hans blus, och mödrar upplyfte sina barn för att få hans välsignelse, allt medan Garibaldi, enkel och stilla, med ett lyckligt småleende på sina läppar, sökte lugna den upprörda mängden, tog upp barnen och kysste dem, tröstade, rådde och hjäpte; särskild omsorg ägnade han de många värnlösa barnen i staden.

Vid underrättelsen om segern vid Palermo reste sig den ena staden efter den andra, och snart var hela Sicilien befriat. I Viktor Emanuels namn styrde Garibaldi ön som diktator.

Garibaldi i Neapel. Emellertid inskeppade sig från Norditalien det ena tusendet frivilliga efter det andra till Sicilien; i Genuas och Turins arsenaler förekom då och då, att vapen och ammunition försvunno, och med oskyldig min förklarade Cavour för makterna, att han ej kunde rå för dessa »stölder». Men i hela Italien var man övertygad om att Cavour kraftigt understödde Garibaldi. Redan i augusti gick Garibaldi över sundet till neapolitanska fastlandet. Där var befolkningen likgiltigare än på Sicilien. Men den bourbonska armén var gripen av en obetvinglig förskräckelse, och truppavdelningar och garnisoner kapitulerade i sådan mängd, att krigsfångarna ej kunde förvaras utan fingo gå, vart de ville; många stannade som rövare i Apenninernas berg. Liksom i triumf tågade Garibaldi genom halvön upp mot Neapel.

Där hade den unge Frans II förlorat all besinning, medan hans ministrar och hovmän, egennyttiga, bestickliga, förrädiska, fjäskade om varandra: intet troget hjärta klappade för detta fördärvade konungadömes förlorade sak. Slutligen steg konungen med sin familj ombord på en spansk ångare i Neapels hamn och avreste till Gaëta. Likgiltigt stod folket på kajerna och åsåg den siste bourbonens avfärd (6 sept. 1860). Endast fyrtio tusen man återstodo till Gaëtas och Campaniens försvar.

Samma ämbetsmän, som följt Frans till fartyget, skyndade nu till järnvägsstationen, dit Garibaldi följande dag före sin här med endast ett tiotal officerare anlände till Neapel. De bourbonska trupperna innehade ännu stadens fästningsverk, skiltvakterna patrullerade, och lazzaronerna voro redo till de värsta oordningar. När Garibaldi med sitt följe åkte in i staden, förmärktes rörelse i ett av fästningsverken vid de

Garibaldimonumentet i Rom.

laddade kanonerna. »Kör långsammare», ropade Garibaldi åt kusken, reste sig med korslagda armar upp i vagnen och betraktade skarpt de kungliga artilleristerna, som genast fällde sina luntor och gjorde honnör. Så stor var deras fruktan för Garibaldi. I biskopsgården firades mässa och tedeum, varefter Garibaldi tog sitt högkvarter i kungliga palatset. Först nu, när faran var förbi, kom Neapels befolkning i rörelse. Ur alla fönster ljöd ur hundra tusen strupar som ett enda skri av hämnd mot bourbonerna, och nu var man redo att med leverop, viftningar och blomkastningar kalla ut befriaren till palatsets balkong och hylla honom. Först ett par dagar senare hunno Garibaldis friskaror fram och togo i besittning stadens fästningsverk, som utrymdes av de kungliga trupperna.

Garibaldi, som icke ansåg sitt verk fullbordat, förrän han från Capitolium utropat Viktor Emanuel till Italiens konung, uppsköt dag för dag Neapels och Siciliens införlivande med Piemont och förberedde från Neapel ett fälttåg mot Rom. Men där fanns till den helige faderns skydd en fransk här; skulle Garibaldi, obekymrad som han var om all politik, få störta Italien i krig med Napoleon III? Under tiden uppstod i Neapel en betänklig oreda. Mazzini, alla regeringars skräck, hade anlänt dit och arbetade för en ny revolution, som skulle göra Syditalien till en självständig republik, och präster och lazzaroner arbetade för Frans II, medan Garibaldi saknade en regents egenskaper. Då uppträdde Cavour som det italienska frihetsverkets räddare, i det han djärvt sände en sardinsk här emot Neapel, under den öppna förklaring, att endast så kunde Italien räddas från nya revolutioner. Makterna, redan förut uppbragta över Cavour, bortkallade nu sina sändebud från Turin och läto falla hotande ord. Men vad ville de göra? Österrike var nyss besegrat, och Napoleon, nöjd att ej Rom kom i fara, kunde ej gärna börja krig mot samma Italien, som han året förut befriat. Under Cavours kloka ledning hade den italienska rörelsen växt honom över huvudet, och hans vacklande blott förstörde italienarnas tacksamhetskänslor för Frankrike.

Raskt tågade den piemontesiska hären genom norra Kyrkostaten och nalkades Neapel under befäl av Viktor Emanuel själv. Skulle nu Garibaldi frivilligt nedlägga makten, innan ännu Rom och Venedig befriats från främmande välde? Han tvekade ej ett ögonblick att för Italiens enhet uppoffra sina käraste planer. Ett stycke norr om Neapel möttes de bägge härarna, Garibaldi och hans rödskjortor söder ifrån och från norr Viktor Emanuel i spetsen för de piemontesiska trupperna i lysande uniformer med epåletter, ordnar och band. Garibaldi avtog hatten och ropade: »Hell Viktor Emanuel, Italiens konung!» Viktor Emanuel räckte honom förtroligt handen, och samspråkande redo de bägge vägen fram, konungen och mannen av folket, som bortskänkt ett konungarike. Längs

hela vägen ropade folkskarorna: »Leve Garibaldi!» Han såg på dem strängt och sade: »Se där Viktor Emanuel, Italiens konung, leve han!» — »Leve Garibaldi!» ljöd svaret, och skrattande inföll konungen: »Folket har rätt, här är Garibaldi konung.» Genom sin ridderliga och rättframma natur vann Viktor Emanuel snart Garibaldis lättrörda hjärta.

Viktor Emanuel övertog nu kriget mot de bourbonska trupperna, som tillbakadrevos till Gaëta, där Frans II innestängdes och belägrades. Till sin sorg fick Garibaldi ej deltaga i dessa strider; så stor var de reguljära truppernas avundsjuka mot de frivilliga. Konungen erbjöd honom den högsta generalsgraden och den högsta orden i arméen samt en furstlig hemgift för hans dotter och utmärkelser för hans söner. Men Garibaldi stod för högt för dylika belöningar. Han avslog dem alla och drog sig tillbaka, sårad men anspråkslöst och tyst. Den 7 november deltog han i det högtidliga intåget i Neapel, varvid konungen och han redo sida vid sida. Dagen därpå tog han ett gripande avsked av sina frivilliga; av de tusen från Marsala funnos då blott fyra hundra kvar. I morgongryningen följande dag, obemärkt, följd blott av ett fåtal vänner, reste Garibaldi till sitt lilla Caprera, lika fattig som då han sju månader förut begynte sin expedition. Till den underbara bragden att med en handfull frivilliga hava befriat ett stort konungadöme lade han den ovanligare att övervinna sig själv och högsint avträda från en skådeplats, där han icke mera kunde gagna sin sak. Även hans frivilliga begåvo sig till sina hem.

Gaëta försvarade sig ännu några månader, till februari 1861, då Frans II kapitulerade och begav sig till Rom, där Pius IX frikostigt återgäldade den gästfrihet, han själv åtnjutit i Gaëta 1849. Från sin tillflyktsort tog Frans med den helige faderns bistånd Apenninernas rövarhövdingar i sin sold och sände dem år efter år att med sina band plundra och mörda i bygderna, en elak hämnd, som vanärat både konungen och påven. Sitt rike hade hans ätt för alltid förverkat.

Cavour.
Litografi.

Cavours död. Vid tiden för Gaëtas kapitulation sammanträdde i Turin konungariket Italiens första riksdag med deputerade från hela Italien utom Venedig och Rom. Dess första handling var att högtidligen utropa *Viktor Emanuel II* till Italiens konung (1861—78), varefter konungen med kamrarnas bifall utnämnde Cavour till Italiens förste minister.

Det var en ansträngande uppgift, som nu förelåg Cavour: att ordna styrelsen i det nya riket och sammansmälta dess skilda delar, som ända sedan forntiden ej varit förenade, medan det katolska prästerskapet, uppeggat från Rom, mångenstädes hemligen motarbetade honom. Cavour var i fördubblad verksamhet både som minister och medlem av deputeradekammaren. Aldrig saknades han i kammaren, som han ledde med sin överlägsna förmåga. Det var så mycket svårare, som från Syditalien så många ovana och för överdrifter benägna medlemmar inkommit. »Min uppgift fordrar långt mera arbete nu», sade han, »jag känner, huru min stackars kropp sönderspränges av den vilja, som driver den framåt. En vacker dag», tillade han på sitt godmodigt skämtsamma sätt, »får ni se mig falla död ned på gatan.»

I juni 1861, då han en eftermiddag hemkom från kammarens sammanträde, kände han sig illamående, och på kvällen utbröt feber med häftiga smärtor och uppkastningar: det var blodkongestion åt hjärnan, och inom några dagar visade sig sjukdomen dödlig. Tysta, sörjande skaror samlade sig utanför hans bostad, i timtal väntande på läkarens budskap. Konungen kom en bakväg till hans dödsbädd. Cavour gjorde synbara ansträngningar att behålla medvetandet. »Jag hade så mycket att säga er, så många skrivelser att framlägga», stammade den döende statsmannen, »men jag är alltför sjuk, jag orkar icke.» Han begynte att yra, och man hörde blott enstaka ord. »Italien, Italien», yttrade han . . . »allt är räddat!» Vid hans död stängdes butikerna, och Turin och hela Italien anlade sorg. Sextio tusen personer följde honom till graven, även hans politiska motståndare deltogo i denna storartade hyllning åt det nya Italiens störste son.

Striderna för Tysklands enhet.

Bismarcks tvist med preussiska lantdagen. Efter Italiens befrielse stod det klart för alla tyskar, att nu skulle även Tysklands enhet genomföras; men huru, det var oklart. De flesta, åtminstone i Nordtyskland, ville ställa Preussen i spetsen för det nya enhetsriket, men Österrike med sina tio millioner tyskar måste också vara med. Blott Preussen finge en friare statsförfattning än den av 1850, med större rättigheter åt lantdagen, skulle hela Tyskland däri se sitt föredöme och ansluta sig till Preussen liksom Italien till Piemont, i frivillig hänförelse. Så talade man vid turn- och skyttefester, under hurrarop och skålande. Men skulle Österrike godvilligt lämna sin ledarplats i Tyskland? Borde dess icke-tyska stater tagas med eller ej? Skulle Tysklands furstar, särskilt i de katolska länderna, godvilligt ställa sig under konungen av Preussen? Därpå tänkte man i festernas iver icke och skålade i Sydtyskland lika hjärtligt för Österrike som i Nordtyskland för Preussen.

Bruten av förödmjukelserna efter 1848 avled Fredrik Vilhelm IV år 1861 och efterträddes av sin broder, den redbare och aktningsvärde *Vilhelm I* (1861—88). Till själ och hjärta soldat, ville han genom en reform av hären stärka Preussens krigsmakt för de kommande händelserna. Efter de napoleonska krigen hade, oaktat landvinningar och folkökning, hären förblivit vid samma antal, så att ej ens hälften av de uppbådsskyldiga varje år uttogs till tjänst.

Nu skulle värnplikten strängare genomföras med en tjänstetid av tre år, varigenom de stående trupperna ökades och lantvärnet blev mindre behövligt. Sålunda skulle man stärka härens disciplin, övning och sammanhållning, medan skjuthastigheten ökades genom det nyuppfunna tändnålsgeväret. Enligt författningen av år 1850 framlades militärreformen för den preussiska lantdagen. Men det var icke militära reformer lantdagen begärde utan ökade friheter, icke förmåner åt

adliga officerare utan åt borgarklassen. Ovana som preussarna voro vid lantdagsförhandlingar, beviljade man visserligen i förskott en mindre summa till arméns stärkande; men då konungen nu lät genomföra den nya härordningen, uppstod i landet allmän bestörtning och harm, och när lantdagen på nytt sammanträdde, höllos hetsiga tal mot regeringen och all vidare skattebevillning vägrades. Emellertid voro redan officerarna utnämnda, rekryterna inkallade och regementena uppsatta: skulle man, för några hetsiga lantdagsmäns skull, låta allt åter förfalla? Ministrarna, som icke ville träda lantdagens skattebevillningsrätt för när, togo avsked, och den gode konung Vilhelm låg mången natt sömnlös i oroliga tankar. Han härledde konungadömets makt från Gud: var det ej hans plikt som konung och landsfader, eftersom han förstod saken bättre än lantdagen, att upprätthålla den nya härordningen?

Så tänkte konung Vilhelm och kallade till sin förste minister baron *Otto v. Bismarck* (1862). Denne var son av en adlig godsägare i Brandenburg. Som student i Berlin uppträdde han trotsigt och bullersamt och förfäktade under revolutionsåret 1848 i övermodig ton konungadömets rättigheter. De följande åren tjänstgjorde han som preussiskt sändebud i Petersburg och Paris. Som ombud vid förbundsdagen i Frankfurt am Main lärde han känna Österrikes högdragna och överlägsna sätt mot de övriga förbundsstaterna och förstod då, att om Tysklands enhet skulle förverkligas, så måste Österrike drivas ut ur förbundet, och det med krig: på den frivilliga hänförelsen litade han ej det minsta. På konungens önskan övertog han nu ministerposten, fast besluten att genomföra den nya härordningen, lantdagen månde säga vad den ville.

Lantdagen mottog den nya ministern med allmän misstro: alla voro ense om att förkasta allt vad han föreslog. Bismarck å sin sida hade ej tålamod att som Cavour övertyga och draga lantdagen med sig; han uppträdde trotsigt, hans svar voro bitande och skarpa. »Icke på Preussens fria författ-

Bismarck.
Målning av Lenbach.

ning riktar Tyskland sin blick», sade han, »utan på dess makt. Preussen måste sammanhålla sina krafter för det gynnsamma ögonblicket. Icke genom tal och mötesbeslut avgöras tidens stora frågor — det var villfarelsen 1848 — utan genom

blod och järn.» Med detta besked blev lantdagen upplöst: regeringen var besluten att utan dess bifall genomföra härordningen och uppbära skatt. Konung Vilhelms äldste son, den ädelsinnade kronprinsen *Fredrik Vilhelm*, hade rått sin far att ej bryta med lantdagen och protesterade öppet mot Bismarcks tillvägagående. Men konung Vilhelm ansåg sig handla rätt och litade på sin minister.

Tidningarna i hela Preussen understödde lantdagen och förde ett upphetsande språk; vid varje lantdag blev motståndet häftigare, och mången förutspådde en revolution som i England under Karl I och åt Bismarck lord Straffords öde. Men preussarna voro vana att lyda konung och överhet, och på regeringens sida stodo officerarna, ämbetsmännen och den godsägande adeln. Ingen skattevägran förekom bland folket; härordningen genomfördes med preussisk punktlighet, och nu förstod Bismarck att avleda de förbittrade sinnenas uppmärksamhet genom frågan om Slesvig-Holstein.

Frågan om Slesvig-Holstein. Hertigdömet *Slesvig* är ett gammalt danskt land, som av ålder stått under de danska konungarnas spira, men det blev redan tidigt förenat med det tyska hertigdömet *Holstein* och förtyskades småningom, så att endast i norra Slesvig fortfarande bo danskar; deras antal är inemot 200,000. När nu konung Kristian IX 1863 besteg tronen i Danmark och hertigdömena, lät han Holstein behålla sin särskilda författning men stadfäste för Danmark och Slesvig en ny gemensam författning för att sålunda bevara detta land under det danska moderlandets skydd. Men tyskarna i hertigdömena, som redan länge ivrat för att förena dem med Tyskland, utbrusto nu i en storm av vrede, och deras känslor vunno genklang i alla tyska bröst. I hela Tyskland gick ett väldigt rop för de bägge hertigdömenas räkning. »Lös från Danmark!» Överallt sjöngs visan: »Slesvig-Holstein stamförvant.» Vid förbundsdagen i Frankfurt am Main höjdes protest på protest. Men dessa trettio regeringar kunde knappast åstadkomma ett beslut, än mindre sätta det i verket. Vem

skulle kunna genomdriva den tyska nationens vilja? Köpenhamns kvickhuvuden voro övermodiga nog att vid sina fester föreslå skålar för det tyska förbundet, den danska sakens bästa stöd i Tyskland!

Då uppträdde Bismarck som den tyska sakens försvarare och förklarade Danmark krig; Österrike, avundsjukt på sin medtävlare, ville ej lämna Preussen ensamt om denna ära, och så förenade sig Tysklands två stormakter mot det lilla Danmark. Men misstrogen och bitter, vägrade lantdagen i Preussen bifall till det lån, som konungen för kriget lät upptaga, och förklarade uttryckligen, att för en sådan minister som Bismarck hade lantdagen intet förtroende.

Kriget, som började nyåret 1864, blev kort. För att ej kringrännas av övermakten vek den lilla danska hären undan till höjderna vid *Dybböl* i norra Slesvig. Där befäste den sig bakom en rad av skansar, med sluttningarna nedanför fyllda av fallgropar, järntrådsnät och stängsel av spetspålar, och så starka voro dessa ställningar, att preussarna mera än två månader lågo utanför dem för att fullborda sina förberedelser. Allt närmare kommo emellertid deras paralleller, och när allt var redo, företogo de en stormning, som utfördes så plötsligt och så kraftigt, att danskarna med stora förluster måste utrymma sina ställningar. Själva Jylland besattes med preussiska trupper. Från utlandet var ingen hjälp att förvänta, och Sverige-Norge vågade ej ensamt ingripa. Från hela Norden strömmade talrika frivilliga till Danmark: men vad förmådde de mot övermakten? I freden i *Wien* 1864 avträdde Danmark åt segrarna Slesvig och Holstein.

Den ende, som under denna prövning uträttade något för Danmark, var Napoleon III, som längre fram genomdrev en bestämmelse (5:te paragrafen i freden i Prag 1866), enligt vilken Nordslesvigs invånare skulle själva genom allmän omröstning få välja mellan Danmark och Tyskland. Men den bestämmelsen har Bismarck icke uppfyllt, och samma Tyskland, som upphävt ett så väldigt rop över att Danmark förtryckte Slesvig-Holsteins tyskar, fann det nu alldeles i sin

ordning, att Preussen i dubbelt mått förtryckte dess danskar, ett förtryck varunder de ännu lida.

Bismark, som vunnit denna första framgång för den tyska saken, upphöjdes av konungen i grevligt stånd; men i lantdagen och tidningarna fortsattes angreppen mot blod- och järnmannen. Blott en och annan begynte tycka, att det ändå kunde vara fördelaktigt att hava en sådan karl i spetsen för Tyskland.

Sedan de bägge hertigdömena lösryckts från Danmark, hoppades deras tyska befolkning, att de skulle få bilda en särskild stat i det tyska förbundet: man ville varken bliva preussisk eller österrikisk. Men Bismarck fann det onödigt, att till Tysklands trettio stater ytterligare lades en trettioförsta: på hans förslag tog Preussen Slesvig och Österrike Holstein; med arresteringar och tidningsindragningar undertryckte de preussiska gendarmerna i Slesvig varje rörelse för oberoendet, medan Österrike i Holstein förde en efterlåtnare styrelse. Härunder uppstod en tvist, som Bismarck skickligt förstod att begagna för sina vidare planer.

Det österrikiska krigets utbrott (juni 1866). Efter det danska kriget beredde sig de preussiska ministrarna på det krig, som skulle driva Österrike ut ur tyska förbundet. Chefen för generalstaben var den snillrike *Helmut von Moltke*. Född år 1800, var han redan till åren, en liten, mager, tystlåten och tankfull man. Han uppgjorde endast huvudplanen för rörelserna: hans generaler, kunniga och intelligenta, förstodo att på egen hand med sina officerare anordna deras verkställighet, medan de värnpliktiga soldaterna, de flesta med folkskolebildning, klokt uppfattade och utförde officerarnas order. Så skickligt var den nya härordningen beräknad, att trupperna på några dagar utan särskild utrustning kunde ställas på krigsfot: enligt Moltkes plan skulle de icke som vanligt sammandragas i hemlandet, emedan detta hade fordrat för lång tid, utan på järnvägarna föras direkt till Preussens sydöstra gräns för att där förenas; dagsresornas

längd, mat- och rastställen voro för varje trupp med preussisk noggrannhet beräknade och föreningspunkterna på förhand fastställda. Varken i grannländerna eller ens i Preussen behövde förberedelserna det minsta förmärkas.

Under tiden fann greve Bismarck i tvisten om Slesvig-Holstein en krigsförevändning, som han så skickligt begagnade, att Österrike framstod som den angripande parten. Han besvärade sig över dess efterlåtna styrelse i Holstein i en så myndig ton, att ministrarna och generalerna i Wien, vana som de voro, att Habsburg härskade i Tyskland, blevo uppbragta och förmådde Frans Josef att låta sammandraga trupper i Böhmen, något som strax förspordes i hela Tyskland. Nu sköt Bismarck all skuld för kriget på Österrike, och den gode konung Vilhelm gav, ehuru med blödande hjärta, sitt bifall till brödrakriget. I april 1866 undertecknade Bismarck ett förbund med Italien, som ställde sig på Preussens sida mot löfte om Venetien, och i juni inryckte de preussiska trupperna i Holstein, som österrikarna utrymde. Kriget var i följd därav oundvikligt.

I Tyskland voro meningarna splittrade och förvirrade. I varje stad, ja, nästan i varje familj stodo partierna mot varandra. Flertalet höll dock med Österrike emot det övermodiga Preussen, som med våld ville ställa allt efter sitt behag. När Österrikes ombud vid förbundsdagen i Frankfurt am Main yrkade, att förbundstrupperna skulle ställas på krigsfot, emedan Preussen brutit förbundsfreden, röstade icke blott Bäjern, Württemberg och Baden utan ock Sachsen, Hannover, Hessen-Kassel och Frankfurt am Main för Österrike; endast de nordtyska staterna, hansestäderna, Mecklenburg, Braunschweig och de sachsiska staterna i Thüringen, ställde sig halvt av nödtvång på Preussens sida. Det preussiska ombudet invände, att förbundets lagar förbjödo krig mellan dess medlemmar, och förklarade förbundet upplöst, vartill det österrikiska erinrade, att förbundet enligt lagarna var oupplösligt. Så slutade (14 juni 1866) det sista sammanträdet i det tyska förbundet. Alla parter bröto mot dess lagar: blod och järn

fingo nu avgöra, om den tyska nationen skulle enas i ett kraftigare förbund eller allt förbliva vid det gamla.

Kriget 1866. Långt innan förbundstrupperna voro stridsfärdiga, hade preussarna redan satt sina arméer i rörelse. Den 16 juni övergingo de Sachsens gränser, intågade den 18 i Dresden och hade den 20 besatt hela Sachsen, vars armé retirerade till Böhmen. Den 17 besattes Hannover, som vid drottning Viktorias tronbestigning skilts från England, emedan kvinnolinjen ej hade arvsrätt i Hannover. Dess konung, den blinde Georg V, förvisades ur sitt land. Den 19 besattes Hessen-Kassel, vars kurfurste hölls i preussisk fångenskap. I juli gingo preussarna över Main, besatte Frankfurt am Main (10 juli) och inryckte i Bäjern. Förbundstrupperna, dubbelt starkare än de preussiska, spelade en föga ärofullare roll än rikshären vid Rossbach emot Fredrik II.

Under tiden hade huvudstriden utkämpats i Böhmen. Moltkes plan hade satts i verket med utomordentlig snabbhet och punktlighet. Trupperna fördes på järnväg ned till gränsen och förenades där i tre stora arméer, som var på sitt håll — två genom Sachsen över Erzgebirge och den tredje, som stod under befäl av kronprins Fredrik Vilhelm, från Schlesien över Riesengebirge — framryckte till en utsatt mötesplats i norra Böhmen. Förgäves sökte österrikarna hindra deras förening. Den 2 juli anlände konung Vilhelm med Bismarck till högkvarteret och tog i egen person överbefälet över sina arméer. Endast kronprinsen stod med sin armé fyra mil åt nordost. Tillbakaträngda, med oupphörliga förluster, samlade sig österrikarna ett stycke ifrån fästningen *Königgrätz* på de höjder, som amfiteatraliskt uppstiga söder om byn *Sadova.* Deras ställningar upptogo en sträcka av blott 7 kilometer, och bakom dem flöt Elbe. Deras antal var 200,000 mot 220,000 preussare. Den 2 juli inemot midnatt fick Moltke av de preussiska kunskaparna rapport om fiendens läge. Genast begav han sig till konungens kvarter, där denne redan gått till vila på sin enkla fältsäng, och på Moltkes framställning

beslöts att följande morgon angripa fienden i fronten, alla tre arméerna samtidigt. Ryttare sändes under den mörka natten med bud till kronprinsen.

Klockan 7 på morgonen den 3 juli 1866 begynte drabbningen. Hela dagen föll ett fint regn, som hindrade utsikten. Dolda av dimmorna uppnådde centern och högra flygeln snart österrikarnas linjer och begynte tränga uppför höjderna. Men där möttes de av en förhärjande eld från hundratals kanoner. En stormning mot dessa nakna höjder var omöjlig: icke en man hade med livet kommit dit upp. I brynet vid Sadovaskogen stannade preussarna och sökte skydd: de trängde ej fram men läto sig ej heller tillbakaträngas. Skulle de kunna kvarhållas i denna ställning, timme efter timme, utan rast och föda, medan döden oavbrutet härjade i deras led? Eller måste man befalla reträtt och giva slaget förlorat?

Med stigande oro riktade den preussiska generalstaben sina kikare mot en på långt håll synlig höjd i nordost med en trädgrupp på krönet: från detta håll måste kronprinsen komma. Moltke satt till häst, sluten och tyst som vanligt. Det passade icke för de övriga officerarna att besvära honom med frågor: men greve Bismarck red fram och bjöd honom cigarrer: han ansåg det som ett gott tecken, att Moltke av de två bjudna cigarrerna helt lugnt utvalde den bättre. Konungen vinkade honom till sig och frågade hans tanke om läget. Moltke svarade: »Ers Majestät vinner i dag icke blott ett slag utan hela fälttåget.»

Klockan halv två syntes ett vitt rökmoln sväva över trädgruppen på kullen, och det glada ropet: »Kronprinsen kommer!» lopp genom alla led. Konungens bud hade nått honom först klockan 5 på morgonen, och hans trupper hade på de uppblötta vägarna ej kunnat framkomma tidigare. Nu bröto de plötsligt fram ur dimman, grepo an med friska krafter, togo höjd efter höjd och förde dit upp sina kanoner, som spelade i de överraskade österrikarnas flank. Klockan halv 4 lät Vilhelm I även centern och högra flygeln framgå till anfall. Omfattade på två sidor, måste österrikarna uppgiva

sina ställningar. Deras artilleri betäckte återtåget så länge som möjligt, och artilleristerna läto döda sig vid sina kanoner. Denna självuppoffring kunde dock blott några ögonblick fördröja nederlaget. Inom kort voro preussarna herrar över höjderna, å vilka de uppförde sina kanoner, och österrikarna drevos nu i full flykt utför sluttningarna och över Elbebryggorna bort mot Königgrätz. De förlorade 160 kanoner, 20,000 fångna och lika många sårade och döda. Endast sachsarna, som stritt på västra flygeln, retirerade i god ordning, medförande sina kanoner. Även preussarnas förluster voro betydande, 10,000 man, men deras seger var avgörande för hela fälttåget.

Klockan 9 på kvällen upphörde striden. Segerglad red den gamle konung Vilhelm från trupp till trupp och hälsades med jubelrop. Han omfamnade sin son kronprinsen och räckte honom den högsta orden inom preussiska armén, medan generalerna rörda stodo däromkring och torkade tårar ur ögonen. För natten lägrade sig manskapet i byarna eller på öppna fältet, huru envar kunde bäst. Konungen sov i en bondgård, och Bismarck lade sig vid landsvägen i en by, med en vagnsdyna till huvudgärd. Den gamle Moltke med sin generalstab red över slagfältet tillbaka till högkvarteret: han hade då suttit tjugu timmar till häst utan att förtära annat än ett stycke korv, som en av soldaterna räckt honom, och var så trött, att han kastade sig på sin säng som han stod i kappa och sabelkoppel och ögonblickligen insomnade. Inom några dagar voro emellertid preussarna på nytt i rörelse. Prag intogs, hela Böhmen besattes. Inom två veckor var det preussiska högkvarteret blott tio mil från Wien, där förposternas vakteldar redan syntes från Stefanstornet.

Freden i Prag och Nordtyska förbundet. Ingenstädes väckte preussarnas seger vid Königgrätz en sådan bestörtning och harm som i Frankrike. Kejsar Napoleon III hade beräknat, att han, sedan Österrike och Preussen uttömt sina krafter i ett långvarigt krig, skulle som Europas skiljedomare

bestämma freden till Frankrikes fördel, och nu framträdde Preussen med ens som en ny militärmakt med långt mera glänsande segrar än Magenta och Solferino. Innan Napoleon ens hunnit påbörja några rustningar, hade Bismarck undertecknat *freden i Prag* 1866. Han begärde ej av Österrike en fotsbredd jord, men det måste utträda ur Tyskland och tyska förbundet. I stället lovade Bismarck Napoleon, att Preussen ej skulle sträcka ut sitt välde söder om Main. Men när Napoleon, liksom han av Italien fått Savoyen och Nizza, nu av Tyskland begärde västra Rhenstranden, så gav Bismark undvikande svar, och konung Vilhelm sade: »Icke en skorsten av Tyskland!» medan Moltke förklarade, att om det gällde, vore Preussen redo att omedelbart kasta 600,000 man mot Frankrikes gränser. Stolt över sin krigiska kraft, ville det preussiska folket ej längre tåla Frankrikes övervälde, allra minst i Tyskland, och Napoleon fann klokast att falla undan: det franska överväldet i Europa hade fått en svår stöt.

I Italien hade Österrike under kriget segrat till lands och sjöss men avträdde likväl *Venetien* åt Napoleon, som överlämnade det åt Viktor Emanuel. För Italiens enhet återstod nu blott Rom, som en fransk besättning försvarade åt Pius IX.

Genom freden i Prag fick Bismarck fria händer att omgestalta Tyskland, och nu fingo dess småstater erfara, att de voro små. *Slesvig-Holstein*, där Österrike avträtt sina anspråk, *Hannover*, *Hessen-Kassel* och *Frankfurt am Main* införlivades med Preussen, vars område därigenom sträckte sig i ett sammanhang från Weichsel till Rhen, över hela Nordtyskland. Sachsen blev, på Österrikes yrkande, återställt till sitt forna område men måste jämte övriga stater norr om Main, 22 till antalet, ingå i *Nordtyska förbundet*, vars författning Bismarck utarbetade. Regeringarnas ombud sammanträdde i förbundsrådet i Berlin, där Preussen ägde 17 röster, Sachsen 4, Mecklenburg och Braunschweig vardera 2 och envar av de övriga 1. Bismarck utsågs till förbundskansler. I alla förbundsstater infördes den preussiska värnplikten, och ko-

nung Vilhelm blev förbundsfältherre. Det nordtyska folket representerades i riksdagen i Berlin, till vilken valen skedde enligt allmän rösträtt. De sydtyska staterna voro tills vidare överlämnade åt sig själva.

Inför sådana framgångar var i Preussen, såväl bland allmänheten som i lantdagen, motståndet mot Bismarck som bortblåst, och när konung Vilhelm med sin minister från kriget återvände till Berlin, mottogos de med stormande jubel. Dagen därpå skulle lantdagen öppnas av konungen i egen person. Långt ifrån att nu, som mången rådde honom, avskeda lantdagen och införa envåldsregering hade han av Bismarck låtit förmå sig att hos lantdagen anhålla om ansvarsfrihet för den tid regeringen uppburit skatt utan dess bifall, och med glädje emottog lantdagen den till försoning utsträckta handen. Därigenom erkände de vardera: regeringen att den ej hade rätt att upptaga skatt utan lantdagens bifall, och lantdagen att den gjort orätt i att förkasta regeringens förslag till härordning. Sedan dess biträdde både lantdag och riksdag villigt Bismarcks politik. Endast en liten grupp av hans forna motståndare blevo sina åsikter trogna. »Bismarck har nu gjort Tysklands enhet», sade de, »men vi hade velat hava den gjord annorlunda: på frihetens och den fria övertygelsens väg.»

Österrike var nu skilt från Tyskland, där den habsburgska ätten hade härskat så många hundra år. Men härom bekymrade sig dess befolkningar föga. Vad angick dem den kejserliga envåldsregeringen och dess värvade arméer? Under hela kriget fortgingo i Wien konserter och nöjen som vanligt, och när Frans Josef begärde hjälp av ungrarna som Maria Teresia mot Fredrik II, hade han fått till svar, att de först ville hava tillbaka sin självstyrelse. Så hade det metternichska systemet hos folket framkallat likgiltighet och njutningslystnad. Kejsaren ändrade nu regeringssätt. Ungern återfick sin självstyrelse med egen riksdag, förvaltning och krigshär: högtidligen lät kejsaren i Budapest kröna sig till Ungerns konung. Även den västliga hälften av monarkien erhöll sin

egen författning med en gemensam riksdag i Wien. Sålunda har den nuvarande dubbelmonarkien Österrike-Ungern uppstått.

Den franska krigsförklaringen (1870). Medan i Preussen den allmänna meningen slagit om i beundran för Bismarck, fortlevde i södra Tyskland förbittringen. Det katolska Bäjern hade långt hellre ställt sig under Österrike, och i Württemberg sade man offentligen: »Hellre fransk än preussisk!» Samma rop förspordes i det införlivade Frankfurt, medan hannoveranerna suckade efter sitt fördrifna konungahus. Det såg ut att dröja länge nog för Bismarck med enhetsverkets fullbordan. »Få se», yttrade han en gång till en bekant, »om vi hinna så långt till sekelslutet.»

Då kommo fransmännen honom i dåraktig förblindelse till hjälp.

Det var sommaren 1870. Europa levde i djupaste fred, ingen människa väntade krig. Bismarck och Moltke vistades på sina gods och konung Vilhelm vid badorten *Ems* nära Rhen. Då hände det, att spanjorerna, som två år tidigare fördrivit sin drottning Isabella, sedan de fåfängt utbjudit kronan åt flera av Europas prinsar, äntligen fått ja hos prins Leopold av Hohenzollern, en yngre broder till Rumäniens konung. Men nu råkade Paris i upphetsning. Var icke Preussen efter Sadova en tillräcklig fara i norr, utan att en en ny hohenzollrare uppträdde i söder? Oviljan mot Preussen, som jäst sedan 1866, bröt plötsligt fram med stor häftighet, och det franska sändebudet i Tyskland skickades till Ems för att förmå Vilhelm I såsom den hohenzollerska familjens huvudman att förbjuda prins Leopold att antaga det spanska anbudet. Konung Vilhelm ville ogärna inblanda sig i sin släktings beslut, men då upphetsningen i Paris tilltog, avstod prinsen självmant från den erbjudna kronan. I Paris var man emellertid ej längre tillfreds härmed, och sändebudet i Ems fick order att fordra av konung Vilhelm en förklaring, att han ej blott gillade avsägelsen utan ock för all framtid

Vilhelm I.
Målning av G. Richter.

förband sig att ej tillåta en prins av huset Hohenzollern att bestiga Spaniens tron.

Den 13 juli, medan konung Vilhelm tog sin morgonpromenad i en av alléerna i Ems, beledsagad av en adjutant, mötte han ett stycke från musikpaviljongen det franska sän-

debudet. Konungen, som just fått telegram om prins Leopolds avsägelse, trädde med telegrammet i handen vänligt fram och sade: »Goda nyheter, monsieur, freden är räddad, alla bekymmer förbi!» Men nu framförde sändebudet sin regerings nya fordran. Adjutanten steg ett stycke åt sidan, och badgästerna vid musikpaviljongen stodo på avstånd i nyfikna grupper. Saktmodigt som vanligt svarade konungen, att han väl gillade avsägelsen men icke ville binda sig för framtiden. Fransmannen upprepade sin begäran. »Ingalunda», sade konungen till slut i snäv ton, »jag avvisar en gång för alla denna oväntade begäran.» Därpå vinkade han adjutanten till sig och fortsatte sin väg. Det franska sändebudet hade bett om audiens längre fram på dagen, men konungen lät säga genom en adjutant, att han ej vidare hade något att tillägga. Följande dag, innan sändebudet avreste till Paris, fick han vid järnvägsstationen träffa konungen, som var på väg till Berlin: deras avsked var artigt och vänligt.

Bismarck och Moltke hade rest in till Berlin och sutto jämte den preussiske krigsministern till bords hos Bismarck den 13 på kvällen, då ett telegram från Ems underrättade dem om fransmännens nya fordran och konungens avvisande svar. Genast nedskrev Bismarck i kort och skarp form ett telegram härom till tidningarna och de främmande hoven. Han läste upp det för sina gäster. »Detta telegram kan ännu i natt vara i Paris», sade han; »om nu fransmännen ta illa upp och slå till?» Moltke framhöll den nordtyska härens överlägsenhet. Gripen av tanken på den väldiga kamp, som kunde förestå, utbröt den gamle fältmarskalken, i det han med handen slog sig på det tunna bröstet: »Får jag föra detta krig till slut, så må djävulen sedan gärna taga detta benrangel!»

Ännu samma kväll stod Bismarcks Ems-telegram att läsa i Berlins aftontidningar. Det väckte ett oerhört uppseende. Man fägnade sig åt att fransmännen en gång fått svar på tal. Man samlade sig utanför slottet, jublade, hurrade och omfamnade varandra. När konungen den 15 återvände till Ber-

lin, mottogs han med hänförelse, och berlinarna överräckte till honom en adress, däri han ombads att »icke vila, förrän det franska övermodet blivit för all framtid kuvat samt Tyskland återställt och betryggat i sin gamla storhet.» Så krigisk var den nationalanda, som under Bismarcks ledning uppkommit i Tyskland.

Kejsar Napoleon III var bruten av en sjukdom, som plågat honom sedan flera år tillbaka. Makten hade glidit honom ur händerna, han hade ej kraft att hålla krigspartiet tillbaka, medan kejsarinnan Eugénie lyssnade till dess försäkringar, att genom ett ärofullt krig Napoleons vacklande tron skulle betryggas åt deras son prins Ludvig. Bismarcks Ems-telegram bragte upphetsningen i Paris till dess höjd. Krigsministern försäkrade, att icke en stövlettknapp skulle behöva köpas, om ock kriget räckte ett helt år: fjorton dagar vore nog för att föra armén fullt rustad till gränsen. Den 15 juli framlades krigsförklaringen inför riksdagens kamrar, som mottogo den med jubel. Förgäves varnade den gamle *Thiers*, förgäves lät han sig av kamrarna överösas med smädelser, skymford och slag, medan han höll sig fast vid talartribunen, beslutsam och oförskräckt, tills han talat ut. Hohenzollern hade ju avsagt sig Spaniens krona, och konung Vilhelm hade gillat avsägelsen. Vad hade man nu för krigsorsak? För en tvist om tomma former ville man börja ett krig, till vilket man ej var rustad, medan motståndarna förde en fruktansvärd övermakt i fält. Hans tal var mästerligt, men han talade för döva öron. Med stor majoritet antog kammaren krigsförklaringen. På alla gator sjöngs marseljäsen. »Till Berlin! Till Berlin!» ljöd ett enda rop i hela Paris. Det övriga Frankrike blev icke tillfrågat om sin mening. »Den franska nationen», säger Moltke, »fick en vacker dag av sina representanter veta, att den ville hava krig med Tyskland.» Så förklarade Frankrike det krig, som gjorde slut på dess övervikt i Europa och fullbordade Tysklands enhet.

Krigspartiet hade räknat på understöd av Sydtyskland, men där blåste nu hatet mot Preussen bort som en vind. I

den bäjerska lantdagen i München talade några deputerade emot förbund med Preussen; de överröstades med 101 röster mot 47; publiken på gallerierna visslade åt dem. Gatorna fylldes av människomassor, som hälsade omröstningen med dånande leverop. På kvällen följdes de deputerade hem av glada, hurrande hopar. En tidningsredaktör, som skrivit emot kriget, måste för natten söka skydd på poliskammaren av fruktan för folket. Lika gick det till i Württemberg och Baden. Den tyska nationalkänslan bröt fram med makt. »Die Wacht am Rhein» ljöd ur allas mun, och som en man reste sig Tyskland mot arvfienden. Vad Bismarck under en fredlig styrelse ej trodde sig mäkta med på tre årtionden, det gjorde fransmännens övermodiga krigsförklaring på lika många dagar: Tysklands enhet var betryggad.

Franska kejsardömets sista dagar. När kejsar Napoleon anlände till Metz för att övertaga högsta befälet över sina trupper, fann han dem i full villervalla. Hans generalstab hade velat, som Preussen 1866, samla dem direkt vid gränsen; men dess beräkningar voro vårdslöst uppgjorda, allt gick på måfå, brådstörtat och kom ur ordning. Brigaderna funno icke sina generaler, generalerna reste omkring och sökte sina brigader. Artilleristerna framkommo till en ort, kanonerna till en annan. Järnvägstågen korsade och uppehöllo varandra. Hela regementen saknade utrustning för sjukvård, vagnar, fältbakugnar och hästar, medan enorma förråd uppstaplades på orter, där de ej behövdes. Den förbryllade generalstaben uppgav slutligen all ledning: de komma väl småningom i ordning, tänkte man. Planen att förflytta kriget in i Tyskland, innan fienden hunnit rusta sig, var omintetgjord.

Något måste dock göras: parisarna lyssnade med spänd väntan efter det första segerbudskapet. Kejsaren förde därför en häravdelning över gränsen mot den lilla staden *Saarbrücken*, som försvarades blott av några preussiska bataljoner (2 aug.). Prins Ludvig Napoleon var här för första gången

Kejsarprinsen.
Staty i silver av Carpeaux. Glyptoteket i Köpenhamn.

i elden, och kejsaren telegraferade härom till kejsarinnan, som under hans frånvaro förde styrelsen i Paris: »Ludvig har erhållit elddopet. Vi stodo i första linjen, men kulorna nedföllo framför oss; Ludvig tog upp en av dem. Soldaterna gräto, när de sågo honom så kallblodig. Preussarna äro fördrivna från Saarbrücken.» Telegrammet framkallade de lättantändliga parisarnas hänförelse, och den obetydliga affären vid Saarbrücken firades som en stor seger.

Under tiden gjorde den tyska armén sin uppmarsch lugnt, snabbt och säkert. Järnvägarna framförde oupphörligt massor av trupper och förråd i beundransvärd ordning, och inom fjorton dagar stod en halv million tyskar vid Frankrikes gräns. De anryckte i tre arméer under konung *Vilhelms* högsta befäl; under honom ledde *von Moltke* krigföringen och *von Bismarck* de politiska underhandlingarna. De sydtyska trupperna, som bildade tredje armén, stodo under befäl av kronprinsen *Fredrik Vilhelm*, vars ädla personlighet mycket bidrog till att fästa dem vid den tyska saken.

Den franska armén var i sju kårer spridd längs gränsen och ännu långt ifrån ordnad, då kronprinsen Fredrik Vilhelms armé, två dagar efter affären vid Saarbrücken, gick över franska gränsen i Elsass vid Vogesernas norra del och den 6 augusti angrep segraren vid Magenta, marskalk *Mac Mahon*, som med en av de franska armékårerna stod vid byn *Wörth*. Fransmännen hade förskansat sig på en rad av skogiga höjder, med en bäck framför sig, och tillbakaslogo fienden i början med framgång; i sin segerglädje hälsade de marskalken med höga rop, varhelst han red fram längs sina ställningar. Men snart hann sydtyska huvudhären fram, norr ifrån bäjrarna, söderifrån württembergarna, slutligen uppgingo de till 80,000 man mot 40,000, och alltjämt anlände nya trupper, medan ingen av de närstående franska kårerna hann till hjälp. Mac Mahon, som ej kände fiendens styrka, ledde motståndet med stor energi. Han framskickade sitt rytteri: det mottogs med en förödande eld och skingrades; han offrade sina sista reserver: efter tre och en halv timmars hjältemodig strid upplöste sig fransmännen och flydde i sprängda hopar, med järnväg eller till fots, till *Châlons*, på vägen mellan Metz och Paris, lämnande Elsass och Vogeserpassen i fiendernas händer. Badensarna skickades att belägra *Strassburg*, medan kronprinsen förde sin huvudhär fram mot Paris.

Under tiden hade tyskarnas första och andra armé under Moltke och konung Vilhelm framryckt mot *Metz*, där Napoleon förenat de återstående kårerna under *marskalk Bazaine*. Denne hade av kejsaren order att återtåga till Châlons men ville ogärna lämna det starkt befästa Metz. Äntligen bröt han dock upp och inslog, då han väntade fienderna norr ifrån, den sydligaste af de tre chausséerna från Metz till Châlons. Men Moltke hade anordnat en djärv kringrännande rörelse över Mosel söder om Metz, och medan Bazaines kårer långsamt rörde sig framåt under ständiga uppehåll med tross- och packvagnarna, blevo de plötsligt (14 aug.) angripna söder ifrån och kastade tillbaka. Den 16 fortsatte Bazaine

sitt tåg på den mellersta chausséen, men nu hade Moltke hunnit framskjuta kåren i nordväst och stängde denna väg, och när Bazaine den 18 inslog den nordligaste chausséen, möttes han vid byn *Gravelotte* av fientliga kårer, som även här drevo hans trupper tillbaka. Det var fruktansvärt blodiga drabbningar; de kostade tyskarna sammanlagt fyrtio tusen man, medan fransmännen, som kämpat i fördelaktigare ställningar, förlorat blott trettiofyra tusen. Men Bazaine med hela sin armé var avskuren från Paris och tillbakakastad till Metz, där han snart från alla sidor inneslöts av den andra tyska armén.

Med knapp nöd hade kejsar Napoleon från Metz på järnväg undkommit till Mac Mahons armé i Châlons. Där rådde den fullkomligaste villervalla. Ändlösa förrådsmängder lågo huller om buller på öppna fältet, från det inre landet anlände oavbrutet hopar av soldater, som ej funno rätt på sina kårer, medan varje tåg medförde oordnade kolonner från Wörth. Mac Mahon ville föra undan dessa trupper till Paris för att under dess befästningsverk ordna dem till en ny strid. Men från Paris, där det första segerjublet efterträtts av en jäsande oro, telegraferade kejsarinnan, att huvudstaden då skulle göra revolution och störta kejsaren från tronen. Paris fordrade, att Châlonsarmén undsatte Metz och förenade sig med Bazaine. Mac Mahon, en ridderlig och tapper soldat men svag för sin kejsare, gav efter, och plågad av sin sjukdom, nedbruten och viljelös, gick Napoleon III sitt öde till mötes.

Då vägen rakt på Metz var besatt av en avdelning sachsare, företog Mac Mahon en sidomarsch mot belgiska gränsen för att norr ifrån verkställa föreningen med Bazaine. Det hällregnade, och inga förberedelser hade hunnit vidtagas för nattkvarter eller förplägning. Med en oordnad här på 140,000 man skulle Mac Mahon genombryta de segrande fiendernas talrika arméer! I tyska högkvarteret fick man snart reda på denna plan såväl av rekognosceringskavalleriet som genom tidningarna i Paris, för vilka ingenting kunde hemlighållas.

Genast sände Moltke bud åt kronprinsen att söder ifrån genskjuta Mac Mahon, medan av första och andra armén alla trupper, som kunde undvaras vid Metz, ryckte väster ut mot de närmast marscherande franska kårerna. Mac Mahon uppgav nu all tanke på Bazaines undsättning. Efter åtskilliga marscher av och an förde han sina uttröttade och nedstämda trupper på återtåg åt nordväst och lägrade sig den 31 au-

Moltke betraktande ställningen vid Sedan.
Målning av A. von Werner.

gusti i byarna öster om *Sedan* vid Maasfloden i avsikt att efter en dags vila fortsätta återtåget väster ut. På natten inträdde kejsaren i den lilla staden, som skulle bliva graven för hans makt.

Sedan var en gammaldags fästning, på alla sidor omgiven av höjder, från vilka den kunde beskjutas. Dit framryckte nu de tyska härarna i ansträngda marscher, dag och natt, utan rast och utan föda, ty trossen hann icke föras med; snart voro i öster, väster och söder alla broar, pass och flodövergångar besatta; endast norr ut lämnades vägen öppen,

men där var gränsen till Belgien. När tyskarna på aftonen den 31 unnade sig en kort vila på sina höjder, sågo de i mörkret liksom på en stor bricka ett hav av ljus: det var fransmännens rikt upplysta lägerplats vid Sedan. Själva upptände de inga eldar, som kunnat förråda deras ställningar för fienden. Deras styrka uppgick till 160,000 man med 690 kanoner.

När dagen brännande het grydde den 1 september, var redan det franska kejsardömets sista här förlorad. Tyskarna började angreppet på alla håll. Strax på morgonen träffades Mac Mahon av en granatsplittra i höften och bars sanslös in i Sedan. Ehuru utan ledning, fortsatte fransmännen försvaret med raseri: långa timmar kämpades om en enda by, i varje hus, bakom varje mur och häck. Steg för steg trängde tyskarna fram, allteftersom deras artilleri åkte upp på de kringliggande höjderna. Då företog det franska kavalleriet ett sista försök. Med susande fart, alla regementena tillsammans, satte dessa djärva ryttare av över diken och häckar emot det preussiska infanteriets led. Men komna inom skotthåll, mottogos de av en så förödande eld, att massor av hästar och ryttare tumlade till marken. Tre gånger brusade ryttarmassan till anfall, tre gånger kastades den tillbaka med förfärliga förluster. »Vilket tappert folk!» utbrast ofrivilligt den gamle konung Vilhelm, som jämte Moltke och Bismarck från en av höjderna med kikare följde stridens gång.

Kejsar Napoleon hade vid skottväxlingens början ridit ut ur Sedan. Kvarlämnande sitt följe på en skyddad plats, red han upp på en höjd, som från alla sidor beströks av fiendens kulor, och stod där som en maktlös åskådare av den förtvivlade strid, som ändade hans kejsardöme. Ingen kula träffade honom, bruten av självskval och kroppsliga plågor red kejsaren klockan halv 12 långsamt tillbaka till Sedan.

Här ökades trängseln och oredan med varje timme. Flyende skaror sökte sin räddning inom fästningens murar, ned-

trampande varandra i portarna och på gatorna, mellan hästar, kanoner och fordon. Redan föllo de tyska granaterna ned i fästningen. Här och där uppstego svarta rökpelare. Husen brunno, taken störtade in, och kulorna härjade bland de sammanpackade människomassorna. Kejsaren lät, djupt uppskakad av de förfärliga scenerna omkring sig, hissa den vita flaggan och sände till konung Vilhelm en adjutant med följande brev: »Min herr broder! Då jag icke kunnat dö bland mina trupper, återstår mig endast att nedlägga min värja i Eders Majestäts händer. Jag är Eders Majestäts gode broder Napoleon.» Konungen, som ej vetat av, att Napoleon själv befann sig i Sedan, mottog brevet med djup rörelse. Elden upphörde. Rundt omkring Sedan tryckte bäjrare, sachsare och preussare varandras händer och uppstämde sången: »Lieb Vaterland, magst ruhig sein!» Ryktet om kejsarens närvaro i Sedan spridde sig hastigt bland de tyska trupperna, som med gränslöst jubel hälsade konung Vilhelm, då han på kvällen från slagfältet begav sig till sitt högkvarter. Kanske den gamle konungen erinrade sig, huru han som gosse med sin moder drottning Luise efter nederlaget vid Jena flytt undan den förste Napoleon. »Vilken vändning genom Guds skickelse», telegraferade han till sin gemål med bud om segern.

Moltke fordrade nu, att hela den franska armén skulle giva sig fången med fanor, kanoner och förråd. »Allt motstånd är fåfängt», sade han, »och om I icke kapituleren genast, skola vi i morgon vid soluppgången skjuta er i grus och spillror.» De upprörda franska generalerna vägrade bifall och foro ut i häftiga ord mot varandra. Så förgick natten. På morgonen försökte Napoleon genom ett personligt möte med Bismarck utverka mildare villkor. Det var fruktlöst, och den 2 september undertecknades den märkliga kapitulation, enligt vilken Napoleon med Mac Mahon och återstoden av armén, 83,000 man, fördes i krigsfångenskap till Tyskland. Med häpnad förnam Europa det bud, som telegrafen blixtsnabbt bar ut kring världen.

Monsieur mon frère

N'ayant pas pu mourir
au milieu de mes troupes
il ne me reste qu'à remettre
mon épée entre les mains de
Votre Majesté

Je suis de votre Majesté
le bon frère

Napoléon

Sedan le 1 Sept. 1870

Kejsar Napoleons kapitulationsbrev till konung Vilhelm

Den franska republikens kamp mot Tyskland. Fyra dagar hade Paris varit utan underrättelse från krigsskådeplatsen, då kejsarinnan den 3 sept. mottog följande telegram: »Armén är slagen och fången; själv är jag fånge. Napoleon.» På kvällen spred sig ryktet i hela staden och fram-

---

[1] Monsieur mon Frère
N'ayant pas pu mourir au milieu de mes troupes il ne me reste qu'à remettre mon épée entre les mains de Votre Majesté.
Je suis de Votre Majesté le bon frère

Napoléon.

Sedan le 1 Sept. 1870.

kallade en oerhörd jäsning. Bulevarderna fylldes av människomassor, som ropade på Napoleons avsättning. Under natten höllo ministrarna rådplägning, och följande dag sammanträdde kamrarna för att tillsätta en ny styrelse. Men mitt under överläggningarna bröto sig de utanför stående folkmassorna in i salen och ropade: »Avsättning! Leve republiken!» Sedan man förgäves sökt få dem avlägsnade, upplöstes sammanträdet, och folkmassorna begåvo sig med de deputerade till Hôtel de ville, där man under larm och tumult förklarade Frankrike för en *republik* och tillsatte en *regering för nationalförsvaret:* dess främste man var *Léon Gambetta*, en eldig ung advokat från Sydfrankrike. Kejsardömets vänner höjde ej en röst till motstånd. Kejsarinnan lämnade förklädd Paris och kom över till England, där hon efter kriget vårdade sin gemål till hans död 1873. Hennes son ingick i brittisk krigstjänst och stupade helt ung i en strid mot kaffrerna i Sydafrika. Så slutade ätten Bonapartes roll i historien. Hela Frankrike underkastade sig villigt den av en tillfällig folkhop utsedda nya styrelsen.

Léon Gambetta.
Byst av Dalou.

Sedan kejsardömet, som förklarat kriget, var störtat, hoppades den nya styrelsen, att tyskarna skulle sluta fred med

republiken och tåga hem igen. Stolt förklarade den: »Vi avstå ej en fotsbredd av vår jord, ej en sten av våra fästningar.» Men med en mun begärde Tyskland Elsass med Strassburg, som Ludvig XIV frånrövat riket, ävensom Metz och tyska Lothringen. Förgäves reste den gamle Thiers till London, Petersburg och Wien: ingen stormakt vågade uppträda emot den enade tyska nationen i vapen. För Frankrike återstod blott krig till det yttersta: krig, medan dess härar voro i tysk fångenskap!

Redan kejsardömets regering hade vidtagit åtgärder till Paris' försvar, och dem fortsatte man nu med feberaktig iver. Forten kring Paris, sjutton till antalet, bestyckades, och från landsorten infördes ofantliga massor av livsmedel och boskap. Vapenfabrikerna arbetade natt och dag. Besättningen, en från Sedan undkommen armékår jämte nationalgarden och frivilliga, var talrik nog att tillbakaslå varje stormning men kunde ej hindra Paris' inneslutning, som verkställdes redan den 19 september. Belägringshären växte efter hand till 250,000 man. Det tyska högkvarteret uppslogs i Versailles, konung Vilhelm med Moltke och Bismarck i Ludvig XIV:s spegelsalar. De njutningslystna parisarna, tänkte man, skulle ej länge uthärda en belägrings alla försakelser. Men utan knot fördrogo de den oupphörliga tjänstgöringen i forten och arbetet i verkstäderna. Teatrarna stängdes, och då bränslet begynte tryta, lät man gatorna stå mörka. Månad efter månad försvarade sig Paris med en uthållighet, som förvånade världen.

De övriga fästningarna föllo en efter annan. *Strassburg*, vars fästningsverk härrörde från Vauban, var så gott som värnlöst för det moderna artilleriet och skulle, trodde man, kapitulera vid de första skotten. Men sedan två århundraden franskt, var Strassburg Frankrike varmt tillgivet och gav sig först efter det tappraste försvar, sedan vallar, bastioner och hundratals hus sönderskjutits: det var en fransk stad och ett franskt landskap Tyskland återvann (27 sept.). — Det starka *Metz* höll sig blott en månad längre. Kanske Ba-

Franskt rytteriangrepp under kriget 1870.
Målning av Aimé Morot. Luxembourgmuséet i Paris.

zaine hade kunnat om ock med stora förluster slå sig igenom och med sin här förstärka Gambettas nyuppsatta skaror. Men därtill var han ej nog beslutsam, ej heller hade han i tid anskaffat tillräckliga livsmedel. Sedan dessa tagit slut, kapitulerade Metz med en armé på 173,000 man, den största styrka som någonsin på en gång sträckt vapen (27 oktober). Det uppbragta Frankrike beskyllde Bazaine för förräderi, och efter kriget blev han av en fransk krigsrätt dömd till döden, flydde från fängelset och dog i utlandet, fattig och förglömd. Medan den franska Metzarmén bortfördes i krigsfångenskap till Tyskland, blev den tyska ledig att sändas mot de nya härar, som Gambetta under tiden uppsatt till Paris' undsättning.

Från det så hastigt inneslutna Paris hade Gambetta undkommit i en luftballong, som lyckligt fört honom till trakten av Loire, och blev nu i själva verket Frankrikes diktator. Hans verksamhet gränsade till det underbara. Prefekter och märer kommo i rörelse, överallt kallades befolkningen till vapen. Gevär och ammunition infördes från Amerika eller England, och hundratals millioner francs upplånades på den nya styrelsens blotta namn. Under loppet av tre månader lyckades Gambetta liksom stampa ur jorden tre stora arméer på sammanlagt 600,000 man med 238 batterier. Men innan dessa nybildade arméer hunnit få någon övning och vana, sände den otålige advokaten dem redan i fält och inblandade sig, ehuru utan insikter i krigföring, ständigt i generalernas åtgöranden, varigenom deras uppgift blev dubbelt svår. Den första armén, som uppsattes i *väster* vid Loire, och den andra, som bildades i *norr* vid Lille, med order att från var sitt håll framtränga till Paris, blevo i upprepade strider tillbakaslagna och slutligen skingrade. För *östarmén* uppgjorde Gambetta den djärva planen att driva fienderna tillbaka in i Elsass och i deras rygg inbryta i södra Tyskland. Men ehuru långt fåtaligare, försvarade sig de tyska trupperna i skickligt valda ställningar med stor ståndaktighet, tills förstärkningar hunnit anlända. Anfallen från alla håll,

blev därpå östarmén trängd över gränsen till Schweiz, där den avväpnades.

Kriget hade antagit en allt oförsonligare karaktär. Gambetta bildade kompanier av *friskyttar*, som överföllo tyska vaktposter och enstaka avdelningar: tyskarna förklarade dem utom krigslagarna, och varje fången friskytt nedsköts. Överallt grep lantbefolkningen självmant till vapen, när tyskarna visade sig, och förstörde för dem vägar och broar. Bakom varje husknut, varje träd lurade ett gevär. Tyskarna tillgrepo de strängaste straffmedel. I en by hade en tysk underofficer mördats: till straff nedskötos 20 byamän, krigsskatt utpressades och byn nedbrändes. En annan by hade förstört en bro i tyskarnas rygg: byn nedbrändes, och hela departementet fick böta 12 millioner francs. Märer, som kallat befolkningen till vapen, nedskötos eller bortfördes i fångenskap. Så straffade tyskarna det franska folket för att det, ehuru besegrat, ville till det yttersta försvara sitt fosterland.

Gambetta klandrades mycket för att han gagnlöst pålade Frankrike så stora lidanden. Men genom dessa hjältemodiga ansträngningar bevarade det franska folket mitt i sina olyckor aktningen och förtroendet för sig självt. Gambetta kunde ej rädda Elsass-Lothringen, men han räddade Frankrikes ära.

Paris' fall var nu blott en tidsfråga. Över tjugu stora utfall hade företagits, men alla tillbakaslogos. Utsikterna till undsättning försvunno, och på nyåret, sedan tyskarna framskaffat grovt artilleri, begynte de bombardera staden: men befolkningen vägrade att kapitulera. Klibrödet var slut; ett ägg kostade 3 francs, ett kilo hundkött 8—10; till och med den zoologiska trädgårdens djur voro förtärda: men befolkningen vägrade att kapitulera. Hungersnödens fasor hotade redan, då nationalförsvarsregeringen trädde i underhandlingar med det preussiska högkvarteret i Versailles: den 28 januari 1871 sträckte Paris vapen för fienden.

Därmed var kriget slut, nationalförsvarsregeringen under-

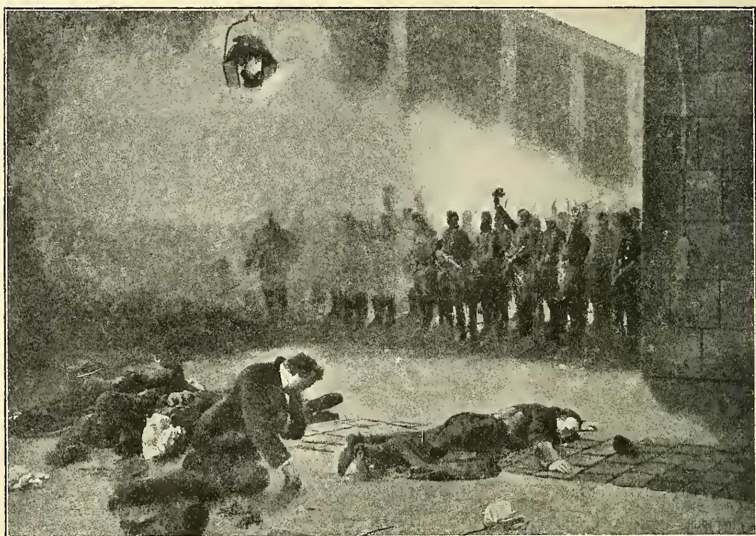
tecknade en vapenvila för hela Frankrike, och fredsunderhandlingarna begynte. Men Gambetta, som ville föra kriget till det yttersta, nedlade uppbragt sitt ämbete, och på flera håll var uppror nära att utbrista.

Det förödmjukade Frankrike måste nu underkasta sig segrarens villkor. Då den tillfälliga styrelsen av den 4 september ej hade rätt att underhandla om freden, valdes en nationalförsamling, som sammanträdde i *Bordeaux*, bekräftade Napoleons avsättning och utnämnde till republikens president *Thiers*, som nu tillsatte en ny styrelse. Med fullmakt från nationalförsamlingen reste Thiers därpå till Versailles, där han fåfängt sökte beveka Bismarck till mildring av fredsvillkoren. Den slutliga freden undertecknades i maj 1871 i Frankfurt am Main, där Frankrike avträdde *tyska Lothringen* med *Metz* och så gott som hela *Elsass* samt förband sig att betala i krigsskadeersättning den oerhörda summan av fem milliarder francs; till dess hela denna summa blivit till fullo erlagd, skulle delar av Frankrike hållas besatta av tyska trupper. Elsass-Lothringen förvaltades som ett tyskt riksland.

Kommunens uppror; Frankrike efter freden. Innan freden avslutits, förestod Frankrike ännu en förödmjukelse. Socialisterna, vilkas läror tagit ny fart inom arbetsklassen över hela Europa, hade i Frankrike, så snart republiken där införts, framträtt med stor djärvhet och särskilt varit verksamma i Paris under belägringen. Efter kapitulationen vände de befolkningens harm mot de styrande klasserna och vunno för sig Paris' arbetare och nationalgardet. Nu hissades i huvudstaden socialismens röda flagga. Man valde en egen regering, *kommunen*, som tog säte i Hôtel de ville och styrde som jakobinerna under skräcktiden: kyrkor plundrades, tvångslån pålades banker och bolag, alla skatter drabbade de förmögna och alla »misstänkta» kastades i fängelse. Bestört och rådlös hade Thiers flyttat styrelsen till Versailles och gav slutligen i uppdrag åt Mac Mahon, som jämte en del krigs-

Adolphe Thiers.
Målning av Bonnat.

Kommunarderna nedskjuta såsom gisslan tagna fångar (ärkebiskopen Darboy, domstolspresidenten Bonjean m. fl.).
Samtida målning.

fångar hemkommit från Tyskland, att kuva upproret med vapenmakt. Men bakom talrika barrikader försvarade sig kommunarderna i Paris en hel vecka igenom. När allt hopp var ute, nedsköto de sina fångar och stucko i brand Tuilerierna, Hôtel de ville och andra praktbyggnader; i rasande förstörelsebegär hade deras kvinnor, »petrolöserna», besprutat golv och väggar med petroleum. Teatrar och enskilda hus, ja, hela kvarter stodo i låga: och allt detta inför ögonen på de tyska trupperna, som ännu innehade de östra och norra forten utanför Paris. Med nöd lyckades de franska soldaterna förhindra hela huvudstadens undergång. Louvren och Panteon räddades i sista minuten, men Tuilerierna förstördes och blevo sedermera helt och hållet nedrivna.

På nytt hade det visat sig, att det ej är med våldsbragder samhällsordningen förbättras. Men det parti, som blivit be-

Minervasalongen i Tuilerierna efter kommunupproret.

segrat i Paris, förkunnade hotande från Tyskland: »Resningen i Paris var blott en liten förpostfäktning i arbetarnas krig mot överklassen.»

Efter kriget återställde fransmännen sitt ödelagda land med en iver och snabbhet, som blott detta rika och begåvade folk kunnat ådagalägga. Den kloke Thiers var outtröttligt verksam. Främst gällde det att betala krigsskadeersättningen, och presidenten inbjöd fransmännen att teckna bidrag till tvenne stora statslån, på två och på tre milliarder. Det första lånet fulltecknades på några timmar, och det andra blev inom få dagar fjorton gånger övertecknat; så stor var ivern att befria Frankrikes jord från de tyska trupperna. Krigshären återupprättades enligt värnpliktens grundsatser, som genomfördes till och med strängare än i Preussen, så att inom kort Frankrike hade en starkare här än någonsin; beredvil-

ligt beviljade nationalförsamlingen de största penningsummor för detta ändamål, i alla franska hjärtan levde tanken, att Elsass-Lothringen skulle återtagas. Under tiden utarbetades författningen: republikens *president* väljes på sju år av nationalförsamlingens tvenne kamrar, *senaten*, som består av 300 medlemmar, och *deputeradekammaren*, vars medlemmar väljas av folket enligt allmän rösträtt. — År 1873 avgick Thiers och efterträddes av *Mac Mahon*.

Det tyska kejsardömets upprättande. Segern vid Sedan väckte den största hänförelse i Tyskland, och i de södra staterna framträdde en allmän önskan efter enhetens fullbordan. Deras ministrar reste till det preussiska högkvarteret i Versailles, där man under Bismarcks ledning beslöt, att det Nordtyska förbundet skulle förvandlas till *Tyska riket* och titeln *tysk kejsare* tilläggas Preussens konung. Bäjern skulle i *förbundsrådet* erhålla 6 röster, Württemberg 4, Baden 3, varjämte antalet medlemmar i *riksdagen* ökades. Bismarck blev *rikskansler*. Sedan den nordtyska riksdagen i Berlin givit sitt godkännande, riktade alla Tysklands furstar till konung Vilhelm en uppmaning att antaga titeln kejsare, varefter även lantdagarna i de sydtyska staterna biföllo dessas inträde i riket; blott det katolska Bäjern spjärnade emot och gav sitt bifall först efter kejsardömets högtidliga utropande.

Detta ägde rum den 10 januari 1871 i Versailles, kort före Paris' fall. Tysklands förnämsta furstar och statsmän hade där infunnit sig och jämte härens generaler och officerare församlats i den stora spegelsalen i Versailles. Stående på Ludvig XIV:s tron blev nu Preussens konung utropad till tysk kejsare. Vid tronens fot uppläste Bismarck kejsar Vilhelms förklaring: »Vi emottaga kejsarvärdigheten i den förhoppning, att det må vara det tyska folket förunnat att inom sitt rikes gränser i fred njuta lönen för de strider, som förskaffat fäderneslandet en sedan århundraden saknad trygghet mot Frankrikes anfall. Må Gud låta oss och våra efterträdare på

kejsartronen hädanefter förstora det Tyska riket genom fredens gods och gåvor till nationens välgång, frihet och förkovran.» Därpå utropade storhertigen av Baden: »Länge leve kejsar Vilhelm!» vari alla instämde. Den gamle kejsarens ögon fuktades. Först hyllade honom kronprinsen Fredrik Vilhelm med handkyssning, därpå de övriga furstarna, Bismarck, Moltke och generalerna. Officerarna defilerade förbi; i sidosalarna, där trupperna stodo uppställda, tilltalade kejsaren mången krigsman med huldrika ord.

Vid den första tyska riksdagens sammanträdande upphöjdes Bismarck i furstligt stånd; von Moltke hugnades med grevetiteln.

Sålunda hade spådomen i sagan om kejsar Fredrik i Kyffhäuserberget gått i fullbordan, och det första protestantiska kejsardömet var grundlagt med blod och järn.

Sedan dess har Tyskland gått framåt med jättesteg. Dess armé är ett mönster för alla länders arméer, dess flotta växer år för år. Men tyskarna äro ej blott soldater, de äro ock ett av världens mest bildade folk. De hava över 50,000 folkskolor, och talrika utlänningar söka bildning vid deras universitet och tekniska högskolor. Berlin har vuxit upp till en världsstad. Handel och industri blomstra. Stora nya fabriker hava byggts överallt, och järnvägar och kanaler genomkorsa landet. I Hamburg, vid Elbe, rikets huvudhamn, hava anlagts storartade skeppsvarv och hamnar, och därifrån utgå tyska handelsfartyg med tyska varor över hela världen.

Men tyskarna, som så eftertryckligt lärt grannfolken att akta deras rätt, hava ej själva aktat rätten hos de folk, som genom deras erövringar införlivats med Tyska riket, i det de med yttre tvångsmedel söka bland danskarna i Slesvig och polackerna i Posen utbreda sin ras och sitt språk.

Mätt av år och ära avled kejsar Vilhelm I år 1888. Hans son *Fredrik*, som Preussens konung Fredrik III, dog redan samma år, varefter dennes son *Vilhelm II* besteg Tysklands tron. Säker på sin egen kraft, fann den unge kej-

saren furst Bismarck alltför självständig och gav honom avsked (1890), och harmsen drog sig den gamle »järnkanslern» tillbaka till sitt gods Friedrichsruhe, till sin död ett föremål för den tyska nationens vördnad, tacksamhet och beundran.

Verkningarna av kriget i Italien. Det franska överväldets fall återverkade på Italien, där Napoleon III vid de första nederlagen drog bort från Rom de franska trupper, som upprätthöllo Pius IX:s myndighet. Viktor Emanuel föreslog nu påven en vänlig uppgörelse, men till alla förslag svarade påven: »Non possumus, vi kunna icke!» Då lät Viktor Emanuel (sept. 1870) trupper inrycka i Kyrkostaten, som införlivades med det övriga Italien. *Rom* blev nu konungariket Italiens huvudstad, och Viktor Emanuel tog sitt residens i *Kvirinalen*, medan påven fick behålla *Vatikanen* med dess trädgårdar. Sedan dess råder en oförsonlig motsats mellan påvedömet och det moderna Italien.

De båda motståndarna Viktor Emanuel och Pius IX avledo samma år, 1878. Viktor Emanuel efterträddes av sin son *Humbert* (1878—1900) och denne av sin son *Viktor Emanuel III.*

Kejsar Alexander II.

Livegenskapens upphävande. Efter Krimkriget rörde sig inom den ryska nationen samma glada förhoppningar som hos fransmännen före stora revolutionen: samhället skulle reformeras, missförhållandena försvinna och en dag av lycka gry för det stora riket.

Den ädelsinnade kejsar *Alexander II* (1855—81) gick sitt folks önskningar till mötes. Censuren mildrades, undervisningsväsendet och domstolarna förbättrades, och den allmänna värnplikten inrättades; men framför allt skred kejsaren till genomförande av sin levnads stora verk, livegenskapens upp-

hävande. Då den godsägande adeln visade betänkligheter mot reformen, yttrade kejsaren till adelsförsamlingen i Moskva kort efter freden: »Att livegenskapen i längden fortbestår är omöjligt, det förstån I ju alla. Då är det bättre, att regeringen ovanifrån leder verket, än att bönderna börja nedifrån på egen hand.» Sedan kejsaren sålunda uttalat sin vilja, tillsattes en stor kommitté av ämbetsmän och ombud från adeln under den framstående ryske statsmannen *Nikolaus Miljutin;* ofta leddes förhandlingarna av kejsaren i egen person. Det gick jämförelsevis lätt att frigiva kronans livegna bönder, omkring 23 millioner människor, ävensom dem, som arbetade i gruvor och fabriker. Men adelns bönder, i antal nästan lika många som kronans, borde de frigivas utan sina hemman, dem de förut odlat som den adlige godsherrens livegna, eller borde godsherren förlora dessa hemman, till sin undergång och ruin? Bönderna, som först efter mongolväldets tider råkat i livegenskap, betraktade jorden som sin, och vid ryktet om den förestående reformen hände det i mången by, att de på egen hand sammankommo och rådplägade om godsets delning, medan de ville låta godsherren, om han varit god emot dem, behålla själva herrgårdsbyggnaden med trädgård och gårdsplaner. Adeln, som emellertid sedan århundraden ägt dessa gods, böjde sig visserligen i vördnad för kejsarens vilja men visade mångenstädes sitt missnöje, och kejsaren själv ryggade tillbaka för den genomgripande reformen. Kommittén gick då en medelväg: endast en del av godset skulle fördelas bland bönderna mot en viss avbetalning, som kronan förskottsvis erlade åt ägaren, medan herrgården med resten av den odlingsbara marken förblev i godsherrens ägo.

I februari 1861 (den 3 mars enligt nya stilen) utkom det manifest, som gav 40 millioner människor friheten: den dagen var för Ryssland detsamma som den 4 aug. 1789 för den gamla regimen i Frankrike. Men när bönderna i kyrkorna hörde manifestet uppläsas, stodo de besvikna, med nedböjda huvuden, och mumlade knotande till varandra: »Vad är det för frihet?» Skulle de på hårda villkor återköpa den jord,

som varit deras egen? De trodde sig bedragna och väntade alltjämt det verkliga manifestet, och när det icke kom, uppstodo i månget guvernement smärre bonderesningar. Men för kejsarens bestämda vilja måste allt motstånd vika. Resningarna undertrycktes; de personer, som åt bönderna utskiftade deras andel av jorden och bestämde avbetalningsvillkoren, förrättade sitt uppdrag oegennyttigt och sorgfälligt. Överallt kring landet funnos villiga och ivriga medhjälpare, och mångenstädes rådde även inom adeln en självuppoffrande hänförelse för den stora reformen. Dock blev Miljutin föremål för ett sådant hat, att kejsaren fann bäst att giva honom avsked, innan ännu reformen var slutförd.

Sålunda kunde denna 1800-talets väldigaste omskapning försiggå utan de yttre skakningar, som den stora revolutionen medfört i Frankrike. De djupa spåren av en sekellång livegenskap läto sig dock ej med ens utplånas. Mångenstädes kunde ej adeln reda sig utan livegna och fick gå från gård och grund, medan å andra sidan många bönder utan sina herrars ledning och vård försjönko i långt svårare fattigdom än på livegenskapens tider. Lika litet som Frankrike under revolutionen vann nu Ryssland sin lycka med ett enda slag. Men mången menade att felet låg däri, att man ej gått till grunden med reformerna, och yrkade på envåldsmaktens avskaffande och införande av riksdag; andra gingo ännu längre och svärmade för socialisternas läror. På de glada förhoppningarna följde missnöje, bitterhet och jäsande oro.

Det rysk-turkiska kriget (1877—78). Medan reformerna pågingo i det inre, ville Ryssland, den mäktigaste bland de slaviska staterna, i det yttre framträda som den slaviska rasens beskyddare och ställa det östra Europa under sin ledning: främst gällde det sydslaverna på Balkanhalvön, där kejsaren, sedan han 1870 frisagt sig från Parisfredens villkor, återupptog sin faders avbrutna planer.

Efter Krimkriget hade de kristnas läge i turkiska riket förvärrats; den turkiska regeringen höll ingen tillsyn över

Alexander II och hans stab åse striden vid Plevna.
Målning av Verestschagin.

provinsernas paschor, som bedrevo de grymmaste utpressningar, medan den mohammedanska befolkningen ostraffat gång på gång överföll de kristna i deras byar. Drivna till förtvivlan, grepo de kristna i *Bosnien* och *Herzegovina* till vapen, och till deras bistånd förklarade *Serbien* och *Montenegro* Turkiet krig. Även i *Bulgarien* utbröto oroligheter, och för att kväva dem lössläppte den turkiska regeringen där sina *baschi-bozuker*, ett slags oregelbundna turkiska trupper, vilda, tygellösa, förfärliga horder, som brände byarna, mördade männen och bortsläpade kvinnor och barn i slaveri.

Dessa omänskligheter upprörde hela Europa men framför allt Ryssland. Från alla det turkiska rikets slaver höjdes till Ryssland rop om hjälp; ryska frivilliga tillströmmade i mängd, och ryska föreningar hopsamlade penningmedel. Stormakternas sändebud i Konstantinopel höllo sammankomster och framställde fordringar, men turkarna brydde sig ej därom. Då förklarade kejsar Alexander II, att han och hans folk beslutit att befria sina kristna trosbröder från turkiskt barbari, och då de övriga stormakterna ej ville deltaga, började Ryssland ensamt krig mot Turkiet (våren 1877).

Efter att hava slutit förbund med Rumänien överskredo ryssarna Donau, befriade Bulgarien, besatte Balkanpassen och trängde i spridda kårer fram till Adrianopel. I Ryssland rådde hänförelse, och ryska tidningar talade redan om ett stort förbund av alla slaviska folk under rysk ledning.

Men huru föga än turkarna förstå sig på att styra, äro de dock ett tappert krigarfolk. Sultanen, *Abdul Hamid II* (1876—1909), kallade alla muselmän till den heliga striden för Islams hotade makt. Turkarnas bäste härförare, *Osman pascha*, kom antågande från västra krigsskådeplatsen och besatte med sina krigiska skaror höjderna vid *Plevna* uti mellersta Bulgarien, hotande ryssarnas högra flygel. Ett framtågande kunde ej komma i fråga, förrän Plevna intagits. Men Osman pascha hade skickligt valt sina ställnin-

«Allt lugnt i Schipkapasset.».
Målningar av Verestschagin.

gar, och den första ryska stormningen tillbakavisades med förlust. Furst Karl av Rumänien ryckte med sin här till hjälp, och från Ryssland tillkallades stora förstärkningar, men stormningarna slogos med ännu blodigare förluster tillbaka. Sommaren gick, och hösten gick. Då sände kejsar Alexander den gamle general *Todleben* till Plevna, och en formlig belägring begynte. Snart voro turkarna inneslutna från alla håll. Men med järnhård disciplin höll Osman pascha sina trupper tillsamman, och vecka efter vecka förflöt. När äntligen livsmedlen voro uttömda, samlade han alla krigsdugliga bland sitt folk för att med ett allmänt utfall slå sig igenom de ryska belägringslinjerna men föll sårad, med sabeln i hand, i sina fienders händer. Alexander II, som själv

infunnit sig på krigsskådeplatsen, återgav honom sabeln under de mest smickrande uttryck, och Osman pascha mera än segrarna tycktes vara dagens hjälte (dec. 1877).

Med Plevnas fall var fälttåget avgjort. Nyårstiden 1878, i köld och yrväder, övergingo de ryska arméerna under oerhörda ansträngningar Balkanbergens isiga pass, tillfångatogo eller skingrade de återstående turkiska trupperna och besatte Adrianopel. Rumänien, Serbien och Montenegro stodo under vapen, och Greklands här var färdig till krig. Det turkiska väldets fall tycktes förestå, och Abdul Hamid måste underkasta sig den ryske segrarens stränga villkor.

De ryska framgångarna hade emellertid i Storbritannien väckt samma farhågor som före Krimkriget. Förste ministern, lord *Beaconsfield*, fordrade, att Rysslands fredsvillkor skulle granskas av stormakterna på en allmän kongress, och begärde av parlamentet stora penninganslag, som genast beviljades. Brittiska krigsfartyg inlupo i Bosporen; från Ostindien, där Britanniens huvudstyrka var förlagd, överfördes trupper sjövägen till Medelhavet, och Kanada beviljade manskap från sin armé. Även Österrike-Ungern rustade. Sjukdomar härjade i den ryska armén, vars underhåll kostade 800 tusen rubel dagligen; regeringens tillgångar voro starkt medtagna. Var det klokt att, efter det långvariga turkiska kriget, nu upptaga en ny strid med det mäktiga brittiska väldet? Kejsar Alexander gav efter, och sommaren 1878 samlades stormakternas ministrar till kongress i *Berlin*, det nya Tyska rikets huvudstad, under furst Bismarcks ordförandeskap.

Berlinkongressens huvudbeslut voro följande. Norr om Balkan upprättades ett furstendöme, *Bulgarien*, med egen styrelse under kristen furste; dess gränser hava sedermera utsträckts även söder om Balkan; huvudstaden är *Sofia*, och den nuvarande fursten heter *Ferdinand* av Koburg. *Bosnien* och *Herzegovina* besattes av Österrike. *Montenegro*, *Serbien* och *Rumänien* förklarades för oberoende sta-

ter. Ryssland självt vann endast några gränsfästningar i turkiska Armenien; dess gräns i sydväst återflyttades till Donau.

Sedan sålunda de kristna folken på Balkanhalvön befriats från turkarnas ok, hava de gjort stora framsteg i odling och välstånd. Men Ryssland, som så verksamt bidragit till deras befrielse, har icke vunnit över dem det välde, man av kriget hoppats. Det stora slaviska förbundet under rysk ledning kom icke till stånd.

Alexander II:s död. De besvikna förhoppningarna, såväl efter reformerna som kriget, gåvo fart åt det i Ryssland jäsande missnöjet. Unga män och kvinnor ur de bildade klasserna, som gripits av socialismens oklara läror, drogo omkring på landsbygden och i städerna för att med föredrag och ströskrifter verka för böndernas och arbetarnas upplysning; med en allmän revolution ville de framtvinga en mildring i de livegnas avbetalningsvillkor och förbättring av arbetarnas läge. Av det latinska ordet *nihil* (intet) hava de fått namnet *nihilister*, emedan de föresatt sig att förinta den ryska samhällsordningen. Regeringen förföljde dem med en skoningslös stränghet, som stegrade deras svärmeri till blind fanatism. Liksom under den stora franska revolutionen skräckmännen med giljotinen ville omskapa samhället, så företogo sig nihilisterna att göra det genom hemliga mord. Partiet var väl ordnat, med rika penningtillgångar och hemliga tryckerier. Dess hemliga styrelse, som ägde medlemmar landet runt, till och med bland officerarna och polisen, fällde mot förhatliga ämbetsmän dödsdomar, som dess hemliga redskap blint verkställde. Förgäves sökte regeringen värna sig mot den dolde fienden, förgäves sändes hundratals misstänkta personer till Sibirien eller försvunno i de ryska fängelserna; de hemliga mordens antal endast ökades.

Slutligen vände sig nihilisterna till kejsaren själv, som i en öppen skrivelse till »Herr Alexander Nikolajevitsch» rent ut hotades med döden. En morgon, då kejsaren promenerade

nära Vinterpalatset, lossades fem skott emot honom, dock utan att träffa. En afton sönderssprängdes matsalen i Vinterpalatset av en dynamitladdning, anbragt i en underliggande källare, och kejsaren med sin familj räddades blott därigenom, att kvällsmåltiden av en händelse uppskjutits en halvtimme. Den 13 mars 1881, då kejsaren på återvägen från en vaktparad åkte genom Petersburgs gator, kastades en sprängbomb framför ekipaget och träffade flera kringstående personer. Ekipaget splittrades, men kejsaren steg oskadd ut för att se till de sårade, då han själv träffades av en ny bomb; han fördes sanslös till Vinterpalatset och avled inom en timme. Den egentlige gärningsmannen sönderslets vid explosionen, men flera av hans medbrottslingar grepos och hängdes. Genom posten läto nihilisterna tillställa alla tidningsredaktioner en förklaring, att mordet blott var verkställigheten av en dödsdom, som deras styrelse redan för två år sedan fällt över Alexander II. Så omkom den kejsare, som befriat mer än 40 millioner av sina undersåtar ur livegenskapens bojor.

Alexander II efterträddes av sin son *Alexander III* (1881—94). Nya reformer kommo nu ej mer i fråga. I ett offentligt manifest kallade kejsaren alla sina undersåtar att mot nihilisterna försvara hans kejserliga envåldsmakt, den ryska samhällsordningens grund och värn. Under hans regering avstannade den nihilistiska rörelsen. Han efterträddes av sin son, kejsar *Nikolaus II.*

Det asiatiska Ryssland. I Asien äger Ryssland flerdubbelt större besittningar än i Europa. Sedan *Kaukasiens* tappra bergfolk besegrats (1829—59), har Ryssland utsträckt sitt välde över *Turkestan*, där emiren av *Bokara* och kanen av *Kiva* blivit ryska lydfurstar. Från Kaspiska havet går en rysk järnväg ända fram till Bokara, och på en vecka kunna trupper från Moskva framflyttas till Ostindiens gräns. Oroade av dessa framsteg hava britterna från Ostindien vunnit till lydfurste kanen av *Beludschistan* samt strida med

Alexander III.
Bronsstaty i Petersburg av Paul Trubetskoj.

ryssarna om övervåldet i *Afganistan.* I *Sibirien*, där Rysslands besittningar sträcka sig längs Kinas nordgräns ända fram till Stilla oceanen, öppnar den *sibiriska järnvägen*, ett av världens största järnvägsföretag, omätliga trakter för den ryska kolonisationen. Dess ändpunkt är *Vladivostok* vid Stilla oceanen, där Ryssland upprättade en betydande sjömakt. Genom *Mandschuriet*, som tillhört Kina, fördes en bibana söderut till *Port Artur*, vid Gula havet, en stark sjöfästning, som ryssarna slagit under sig. Redan började de

utsträcka sitt välde till *Korea*, då *Japan* uppträdde och det stora *rysk-japanska kriget* begynte (1904—05). Det blev för Ryssland ett förkrossande nederlag. I freden erhöll Japan Port Artur samt södra delen av ön *Sachalin;* även Korea kom under dess välde; *Mandschuriet* återställdes åt Kina. Japan har nu väldet vid Stilla oceanen och är en av världens stormakter.

Kriget framkallade, liksom Krimkriget, inre reformer i Ryssland, där på kejsar Nikolaus II:s bud år 1906 sammanträdde i S:t Petersburg en *riksduma*, som är Rysslands första riksdag och består av valda representanter från alla delar av det stora riket.

Turkiets fall. I Turkiet, som försvagats av dessa förluster, bildade sig det *ungturkiska* partiet för rikets pånyttfödelse genom moderna reformer. Det räknade sina medlemmar särskilt bland officerarne vid hären. År 1908 utbröt i Konstantinopel en militärrevolution, och ett *parlament* på två kamrar, senaten och representanternas hus, sammanträdde. Den gamle Abdul Hamid, som intrigerade mot ungturkarna, avsattes år 1909 och fördes fången till Saloniki; hans bror *Mohammed V* utropades till sultan. Under dessa oroligheter förklarade sig furst Ferdinand av *Bulgarien* oberoende och antog titeln konung, medan *Österrike* annekterade Bosnien och Herzegovina. Albaner, araber, armenier, greker, alla tvistade med turkarna om sina rättigheter i det sönderfallande turkiska väldet.

Den ungturkiska styrelsen förmådde icke rädda Turkiet. År 1913 begynte *det stora Balkankriget*, då de kristna folken förenade sig att med gemensamma krafter befria återstoden av Balkanhalvön från det ok, som tryckt dem i århundraden. Under egen styrelse hade de gjort stora kulturframsteg, medan det turkiska folket alltjämt var försjunket i okunnighet. Men utan skolor och bildning duger i våra dagar icke ens det tappraste folk till soldater. *Serberna* återerövrade Yskub, Gammalserbiens forna huvudstad, *grekerna* framträngde till

Saloniki, *bulgarerna* togo efter glänsande segrar Adrianopel och närmade sig med stora steg Konstantinopel. Redan såg man tusentals turkiska bönder med hustrur och barn på sina oxvagnar under obeskrivligt elände fly över till Mindre Asien, turkarnas ursprungliga hemland. Det stora guldkorset på Sofiakyrkan hade nedtagits 1453; skulle det återuppsättas 1913? »I Konstantinopel dikterar jag freden», sade den äregirige tsar Ferdinand av Bulgarien, »stormakterna få icke ens läsa korrektur på protokollet.»

Men utanför Konstantinopel hejdades bulgarerna av Storbritanniens mäktiga förbud, medan Italien och Österrike, som icke ville släppa serberna till Adriatiska havet, därstädes upprättade ett eget furstendöme *Albanien* under stormakternas skydd. Därvid förlorade serber och greker en del av sina erövrade områden, och då bulgarerna i övermod vägrade att i ersättning avstå något av sitt, överföllo de tillsamman sin forna bundsförvant med krig. Även *rumänerna*, som icke deltagit i befrielsekriget, förklarade nu bulgarerna krig; de ville ock ha sin del i bytet. Anfallna från alla håll, slagna och förödmjukade, måste bulgarerna foga sig i de nya fredsvillkoren. Under tiden passade ungturkarna på och återtogo Adrianopel. Stormakterna inlade väl förbud; men varför skulle turkarna bry sig därom? Såväl Adrianopel som Konstantinopel förblevo i Turkiets våld, medan det övriga delades mellan de kristna Balkanfolken.

Till furste i Albanien utsågs prins *Vilhelm av Wied;* men då albanerna icke utgöra ett enhetligt folk utan bestå av skilda stammar med olika religioner: mohammedaner, samt grekiska och romerska katoliker, som ligga i dödlig fiendskap med varandra, är hans ställning högst osäker.

Efter kriget är Turkiets läge hopplöst. Stormakterna dela i all stillhet sig emellan dess besittningar i Asien. England, som redan tidigare tagit Egypten under sitt välde, slår nu under sig även Arabien, fransmännen råda i Syrien, Tyskland bygger en järnväg till Bagdad, och även Mindre Asien faller alltmer under europeiskt inflytande; men ännu står

halvmånen över Sofiamoskén, ännu vakta turkiska soldater den Heliga gravens kyrka i Jerusalem, och när europeiska forskare önska göra utgrävningar i Palestinas minnesrika jord, måste de söka tillstånd hos den turkiska styrelsen.

LIBRARY OF CONGRESS
0 018 462 835 1